

ગુજરાતનો

પ્રાચીન ઇતિહાસ.

દ્વિતીય ભાગ આગળ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૯૦૦

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર

વિષય ૩૨૩૪૪- : ૩.૬

શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા. નં. ૧૪.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

વિવિધ પુસ્તકો ઉપરથી

તૈયાર કરનાર

રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ

બી, એ., એલ, એલ, બી.,

વડોદરા.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, તરફથી

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી, એ.,

આસિ. સેક્રેટરી., અમદાવાદ.

ત્રીજી આવૃત્તિ

નકલ ૫૦૦.

સન ૧૯૧૮.

સંવત ૧૯૭૪.

કીમત બાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 સ. ૧૩૦૬
 ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
 ૭૮૮૭

શ્રી “ભાગ્યોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ”માં જેઠાલાલ દેવશંકર
 દેવેએ છાપ્યું. ખાડીયા—અમદાવાદ.

(સર્વ હક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન છે.)

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતના ઇતિહાસનાં પુસ્તક ઘણાં થોડાં છે; અને જે છે તે પૈકી પ્રમાણુ ગ્રંથ ગણી શકાય એવાં પુસ્તક તો એથી પણ થોડાં છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું તો પ્રમાણુ ગ્રંથ ગણી શકાય એવું એક પણ પુસ્તક બહાર પડેલું નથી. આ પ્રમાણુ ગુજરાતના એક સારા ઇતિહાસની ખોટ હોવાથી તે કંઈક દરજ્જે પૂરી પાડવાને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

અણુહિલવાડના રાજ્યનો નાશ થતા સુધીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હાલ પ્રગટ કરેલા આ ભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે. અણુહિલવાડના રાજ્યનો નાશ થયા પછીનો એટલે કે મુસલમાન, મરેઠા, અને અંગ્રેજના અમલનો અર્વાચીન ઇતિહાસ હવે પછી પ્રગટ થવાના બીજા ભાગમાં આપવામાં આવશે.

ઇસ્વીસનના સાતમા સેંકડા સુધીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણવાને પૌરાણિક વાર્તાઓ, દંતકથાઓ, પરદેશી મુસાફરનાં પુસ્તકો, તામ્રલેખ, શીલાલેખ અને શિક્ષા, એ સિવાય બીજાં સાધન નથી. વળી આ સાધનો એકઠાં કરી તે ઉપરથી ઐતિહાસિક ઉપયોગની બાબતો તારવી કાઢવી એ ઘણી મહેનત તથા મુશ્કેલીનું કામ છે. એમ છતાં દાકતર ભાઉ દાજી, પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, દાકતર, ખુલ્લર, દાકતર ફલીટ, પ્રોફેસર વિલ્સન, દાકતર કેમ્પબેલ, દાકતર બર્નેસ, મી. પ્રીન્સેપ, મી. જૅક્સન, વગેરે વિદ્યાવિલાસી ગૃહસ્થોએ ઘણો શ્રમ લઈ આ સાધનો ભેગાં કર્યાં છે અને ઈ. સનના આઠમા સેંકડા પહેલાંનો ઘણો ઇતિહાસ મેળવ્યો છે. સાતમા સેંકડા પછીનો ઇતિહાસ જાણવાને કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું સાધન છે, પરંતુ એ ગ્રંથો અગીઆરમા આરમા સેંકડામાં લખાએલા હોવાથી તે લખાતા પહેલાંના સમયને માટે તે કંઈ ખાતરી લાયક આધાર ગણી શકાય નહીં. આવડા વંશના

વખતમાં કોઈ ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખાયો નથી. સોલંકી વંશના વખતમાં લખાએલા ગ્રંથોમાં ચાવડા વંશની જે હકીકત આપેલી છે તે દંતકથા ઉપરથી આપેલી હોવી નોંધએ. જુદા જુદા ગ્રંથોમાં એટલો ધધો મતભેદ જણાય છે કે ચોગરાજ પછીના રાજા કયા અનુક્રમમાં થયા અને દરેક કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે નક્કી કરવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. સોલંકી વંશના વખતમાં ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખાયા છે ખરા, પણ તેમાં ખરો ઇતિહાસ લખવાને બદલે ઘણે ઠેકાણે ગ્રંથ લખનારના ધર્મનો અથવા તેના મુરખાની રાજાનો મહિમા વધારવા મનકલ્પિત વાતો લખેલી જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથો ખરૂં જોતાં ઐતિહાસિક ગ્રંથો નહીં પણ તે વખતના ‘રાસ’ જેવા ગણાવા નોંધએ. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રાચીન ઇતિહાસનો સંપૂર્ણ, ખાત્રીલાયક અને સંતોષકારક ઇતિહાસ મળવો મુશ્કેલ છે. તોપણ જસ્ટીન, સ્ટ્રેબો અને ટોલેમી જેવા ગ્રીક લેખકો, ચીના સાધુ હ્યુએનત્સાંગ જેવા મુસાફરોના પ્રવાસ ગ્રંથ, અશોક, રૂદ્રામા વગેરેના શીલાલેખો, ક્ષત્રપ, ગુપ્ત વગેરેના શિક્ષા, વલ્લભિ, ગુજ્જર, ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ વગેરેનાં તામ્રપટ, મેરૂતુંગ, રત્નાદિત્ય, હેમાચાર્ય એ વગેરેના ગ્રંથો—આ અને બીજાં સાધનો ઉપરથી જેવો થઈ શકે તેવો પ્રાચીન ગુજરાતનો પ્રમાણુ ગણી શકાય એવો એક ઇતિહાસ સરકારે મુંબાઈ ગેઝિટિયરને માટે અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરાવ્યો છે. એ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખી, તથા રાસમાળા વગેરે અન્ય જોટલા ગ્રંથ મળ્યા તેટલાની મદદ લઈ, ગુજરાતી ભાષામાં, ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું આ પુસ્તક તૈયાર કરેલું છે. આ ઇતિહાસ ઘણે ભાગે તુટક, છૂટા છવાયો, અનુમાનિક અને અપૂર્ણ છે, તોપણ આગળ ઉપર નવી શોધો થઈ વિશેષ પુરાવો મળી આવે ત્યાં સુધી આથી સારો ઇતિહાસ મળે તેમ નથી.

વડોદરા.

ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ.

તા. ૧ જુલાઈ ૧૮૯૮.

ઉપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિ-
વલ્લભદાસ આળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ
કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઇટીને મળ્યા,
તે એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો
તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગે બન્યા પછી બાકી
રહેલી પોતાની તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઇટીને અર્પણ
કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦)ની સરકારી પ્રા. નોટો સોસા-
ઇટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦)ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા
તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરાપકારી ઉદાર
ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. તેમાંથી વ્યાજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “શેઠ હરિ-
વલ્લભદાસ આળગોવિંદદાસ અંથમાળા” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

૧. કથી કથી ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં
કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ. ૦—૭—૦
૨. માને શિખામણ. ૦—૬—૦
૩. નીતિમંદિર. ૦—૧૨—૦
૪. આળસમાંથી થતી હાનિ. ૦—૬—૦
૫. પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોળે સોળ આના ફળેતી !
૬. ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર. ૦—૫—૦
૭. ધાર્મિક પુરૂષો. ૦—૪—૦
૮. વિવાહ તત્વસિંધુ. ૦—૪—૦
૯. બેન્ગલિન ક્રિકિલન. ૦—૪—૦

૧૦. બોધક ચરિત.	૧—૦—૦
૧૧. સદ્ગતિ.	૧—૮—૦
૧૨. રઘુવંશ.	૧—૦—૦
૧૩. જાવજ દાદાજી ચૌધરીનું ચરિત.	૦—૨—૦
૧૪. ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભાગ ૧ લો. (પ્રાચીન ઇતિહાસ)	૦—૧૨—૦
૧૫. સદર ભાગ ૨ જો (અર્વાચીન ઇતિહાસ)	૧—૦—૦
૧૬. નીતિ સિદ્ધાન્ત.	૧—૦—૦
૧૭. ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત.	૧—૪—૦
૧૮. શેઠ હરિવલ્લભદાસનું જીવનચરિત.	૦—૬—૦
૧૯. પરોપકાર.	૦—૧૨—૦
૨૦. દોરનું આતર.	૦—૪—૦
૨૧. જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.	
૨૨. કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગદ્ય ભાષાન્તર.	૨—૦—૦
૨૩. વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજબો.	૦—૧૨—૦
૨૪. વાર્નિશ.	૧—૦—૦
૨૫. જીવનનો આદર્શ.	૦—૧૨—૦
૨૬. કીર્તિકૌમુદી.	૦—૮—૦
૨૭. શિશુપાળવધ કાવ્ય (પૂર્વાર્ધ—સર્ગ ૧ થી ૧૦.)	૧—૦—૦
૨૮. હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય.	૦—૬—૦
૨૯. રસાયનશાસ્ત્ર.	૦—૧૦—૦
૩૦. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો	૦—૧૨—૦
૩૧. જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ	૦—૧૨—૦
૩૨. શિશુપાળવધ—ઉત્તરાર્ધ	૧—૦—૦
૩૩. લેન્ડોરનાં કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૧.	૦—૧૨—૦
૩૪. ” ” ભા. ૨.	૦—૧૨—૦
૩૫. ખગોળવિદ્યા	૦—૧૨—૦
૩૬. માનસશાસ્ત્ર	૧—૦—૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

અમદાવાદ તા. ૧૦-૧૦-૧૮.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ હું.				
સીમા, વિભાગ અને નામ.	૧
પ્રકરણ ૨ હું.				
પ્રાચીન વિભાગ.	૧૦
પ્રકરણ ૩ હું.				
પૌરાણિક વાર્તાઓ.	૧૧
પ્રકરણ ૪ હું.				
મૌર્ય અને ગ્રીક રાજાઓ.	૧૬
પ્રકરણ ૫ હું.				
ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ	૨૪
પ્રકરણ ૬ હું.				
ત્રેકુટક રાજાઓ.	૫૪
પ્રકરણ ૭ હું.				
ગુપ્ત રાજાઓનો અમલ	૬૦
પ્રકરણ ૮ હું.				
વલ્લભિ વંશ.	૭૨
પ્રકરણ ૯ હું.				
ચૌલુક્ય રાજાઓનો અમલ.	૯૪
પ્રકરણ ૧૦ હું.				
ગુળર્જર રાજાઓનો અમલ.	૧૦૧

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ.	૧૦૮
-------------------	-----	-----	-----	-----	-----

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મિહિર અથવા મહેર લોકો	૧૨૪
----------------------	-----	-----	-----	-----	-----

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આવડા વંશ	૧૩૦
----------	-----	-----	-----	-----	-----

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ચૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશ	૧૪૨
-------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

પ્રકરણ ૧૫ મું.

વાઘેલા વંશ.	૨૧૪
-------------	-----	-----	-----	-----	-----

પ્રકરણ ૧૬ મું.

રાજ્યકરભાર, ધર્મ, રીતરિવાજ, વગેરે.	૨૩૦
------------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

પરિશિષ્ટ અ.

...	૨૫૫
-----	-----	-----	-----	-----	-----

સુચિપત્ર.

...	૨૬૪
-----	-----	-----	-----	-----	-----

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ હું.

સીમા, વિભાગ અને નામ.

મુંબાઇ ઇલાકાનો જે ભાગ ગુજરાત એ નામથી ઓળખાય છે તે સીમા. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના કિનારાની વાયવ્યકોણમાં આવેલો છે.

તેની ઉત્તરે કચ્છનો અખાત, રણ અને મારવાડ પ્રાંત છે; પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર છે; દક્ષિણે ખંભાત અને થાણા જીલ્લો છે; અને પૂર્વે વિંધ્યાચળ પર્વતથી તે આણુ સુધી આવેલી પર્વતોની દ્વાર તેની સરહદ થઇ તેને ખાનદેશ, માળવા અને મેવાડથી જુદો પાડે છે.

ગુજરાતની સીમા કાળે કાળે બદલાઇ છે. ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં મુંબાઇ તથા ઉત્તર કોકણ અણહિલવાડના રાજ્યના તાબામાં હતાં. ૧૫ મા સેંકડાના છેલ્લા ભાગમાં તથા ૧૬ મા સેંકડાના પહેલા ભાગમાં અમદાવાદના બાદશાહોએ ખાનદેશ તથા માળવાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાત સાથે જોડ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૦ પછી ખાનદેશનો ભાગ અને ઉત્તર કોકણ એ બંને ગુજરાતથી જુદાં પડ્યાં; અને ૧૫૮૩ માં અકબરે વ્યવસ્થા કરી ત્યારે ખાનદેશ તથા માળવાનો વધારે ભાગ ગુજરાતમાંથી કાઢ્યો, પણ ઝાલોર તથા સીરાહી એ ગુજરાતમાં રાખ્યાં. એ બે વિના અકબરના વખતમાં ગુજરાતની જે સીમા હતી તે હમૂણાં પણ છે.

કચ્છના અખાતથી તે ખંભાતના અખાત સુધી ગયેલા ભાલના રણથી
ગુજરાત દેશના ખંડસ્થભૂમિ અને દ્વીપકલ્પ
વિભાગ.

એવા એ મોટા વિભાગ થયેલા છે. દ્વીપકલ્પ

સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડ નામથી ઓળખાય છે, અને ખંડસ્થ ભૂમિ
સાધારણ રીતે ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે. મુસલમાની હાકમી પહેલાંના
વખતમાં દ્વીપકલ્પ તથા તેને લગતો ગુજરાતનો ભાગ સોરઠ કહેવાતો. ૧૬ મા
સૈકાના અંતમાં સરકારે દ્વીપકલ્પના મોટા ભાગને સોરઠ ગણ્યો અને પછી
આખો દ્વીપકલ્પ સોરઠ કહેવાયો. કાઠીઆવાડ એ નામ દ્વીપકલ્પના પાંચ
ભાગમાંનો એક જેમાં કાઠી લોક વસે છે તેનુંજ હતું. ૧૮ મા સૈકાના મધ્ય
ભાગ લગી તેમજ ચાલતું પણ તે સૈકાના અંતના હંગામમાં કાઠીઓએ
ખંડણી ઉધરાવનારા મરેઠાઓની સામે થઇ બહાદુરી બતાવેલી તે ઉપરથી
તેઓએ આખા દ્વીપકલ્પનું કાઠીઆવાડ એ ઓળખ-નામ પાડ્યું. પછી
પ્રથમના બ્રિટિષ અમલદારોએ પણ તેજ નામ કાયમ રાખ્યું અને હાલ
પણ તેજ ચાલે છે.

આખા દેશનું ક્ષેત્રફળ ૭૨૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે. તે પૈકી ખંડસ્થ
ભૂમિના ૪૫૦૦૦ અને દ્વીપકલ્પના ૨૭૦૦૦

ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી.
ચોરસ માઇલ છે. એકંદર વસ્તી ૯૨,૫૦,૦૦૦
માણસની છે. તે પૈકી ખંડસ્થભૂમિની ૬૯,૦૦,૦૦૦ અને દ્વીપકલ્પની
૨૩,૫૦,૦૦૦ છે.

ખંડસ્થ ભૂમિની કૃષ્ણદ્રુપતાથી તથા દ્વીપકલ્પની સુંદરતાથી આકર્ષાઈ

પરદેશી લોકોનું આગમન.
ઘણા પરદેશી લોકો વખતોવખત ગુજરાતમાં
આવ્યા હતા; અને જીત કરનાર તરીકે અથવા

આશ્રય લેવા આવેલા લોકો તરીકે રહ્યા હતા. નીચે જણાવેલા લોકો દરિયા-
ને રસ્તે આવ્યા: યાદવ લોકો (ઇ. પૂ. ૧૫૦૦-૫૦૦); ગ્રીક, બાક્ટ્રિયન,
પાર્થિયન અને સ્કિથિયન લોકો (ઇ. પૂ. ૩૦૦-ઇ. સ. ૧૦૦); પારસી લોકો
અને તેમની પાછળ પડેલા આરબ લોકો (ઇ. સ. ૬૦૦-૮૦૦); સંગનિય

ચાંચિયા લોકોનાં ટોળે ટોળાં (ઇ. સ. ૯૦૦-૧૨૦૦); ઈરાનમાંથી ખુલ્લુ-ખાનના જુલમથી ત્રાસી આશ્રય લેવા નાશી આવેલા પારસી અને નવાયત મુસલમાનો (ઇ. સ. ૧૨૫૦-૧૩૦૦); પોર્ટુગીઝ અને તુર્ક લોકો (ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૬૦૦); આરબ લોકો અને ઈરાની અખાતના ચાંચિયા (ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૭૦૦); આફ્રિકન, આરબ અને મકરાણી સિપાઈઓ (૧૫૦૦-૧૮૦૦); આર્મિનિયન, વલંદા અને ફ્રેચ વેપારીઓ (ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૭૫૦); અને અંગ્રેજો (ઇ. સ. ૧૭૫૦-૧૮૧૨). નીચે જણાવેલા લોકો જમીન રસ્તે આવ્યા. ઉત્તર તરફથી સ્કિથિયન અને હૂણુ લોકો (ઇ. પૂ. ૨૦૦-ઇ. ૫૦૦); ગુજર્જર લોકો (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦); પ્રથમ આવેલા જાડેજા અને કાઠી (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦); અફગાન તુર્ક, મોગલ અને ઉત્તર તરફથી બીજા મુસલમાનો (ઇ. સ. ૧૦૦૦-૧૫૦૦); પાછળથી આવેલા જાડેજા અને કાઠી (ઇ. સ. ૧૩૦૦-૧૫૦૦). ઇશાન તરફથી પ્લાત્મણો (ઇ. સ. ૧૧૦૦-૧૨૦૦); અને તુર્ક અફગાન અને મોગલ મુસલમાનો (ઇ. સ. ૧૨૦૦); પૂર્વ તરફથી મૌર્ય (ઇ. સ. ૩૦૦); અડધા સ્કિથિયન જેવા ક્ષત્રપ (ઇ. પૂ. ૧૦૦-ઇ. સ. ૩૦૦); ગુપ્ત (ઇ. સ. ૩૮૦); ગુજર્જર (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦); મોગલ (ઇ. સ. ૧૫૩૦); અને મરાઠા (ઇ. સ. ૧૭૫૦); દક્ષિણ તરફથી શાતકરણી (ઇ. સ. ૧૦૦); ચાલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટ (ઇ. સ. ૬૫૦-૮૫૦); વખતો વખત મુસલમાન લુંટારા (ઇ. સ. ૧૪૦૦-૧૬૦૦); પોર્ટુગીઝ (ઇ. સ. ૧૫૦૦); મરાઠા (ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૭૬૦); અને અંગ્રેજો (ઇ. સ. ૧૭૮૦-૧૮૨૦).

ગુજરાત એ નામ પ્રાકૃત ગુજર્જર-રૃદ્ધ, કે જેનું સંસ્કૃત ગુજર્જર રાષ્ટ્ર

ગુજરાત અને ગુજર્જર. છે તે ઉપરથી થયેલું છે. ગુજર્જર અથવા ગુજર્જર લોકોનો દેશ તે ગુજરાત.

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ગુજર્જર મંડળ અથવા ગુજર્જર દેશ એવું નામ લખેલું જોવામાં આવે છે. ગુજર્જરો એક પરદેશી જાત હતી; વાયવ્યકાણમાંથી તેઓ

હિંદુસ્તાનમાં પેડા અને ધીમે ધીમે ખાનદેશ અને ગુજરાત સુધી દક્ષિણ તરફ આવ્યા. દક્ષિણ તરફ આવેલા ગુજર્જરો કરતાં પંચાલ અને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં રહેલા ગુજર્જર લોકોમાં તેમની મૂળ ખાસિયત વધારે રહેલી જણાય છે. પંચાલના ગુજર્જર લોકો દેખાવડા છે તોપણ તેમની ભાષા, પોશાક અને ધંધામાં તેઓ જાટ લોકોને એવા મળતા છે કે એ બંને જાતો હિંદુસ્તાનમાં લગભગ એકજ વખતે આવી હશે એમ લાગે છે. જાટ લોકો દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ ધણા પ્રસાર્યા નહીં પણ ગુજર્જર લોકો દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ ધણે આધે સુધી ફેલાયા. ગુજર્જર લોકો શરૂઆતમાં સિંધુથી મથુરાં સુધીના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. મથુરાંથી તેઓ પૂર્વ રજપૂતાના તરફ ગયા અને કોટા અને મંદસરને રસ્તે માળવામાં આવ્યા. માળવામાં બીહ્સા અને શાહરનપુર સુધી તેઓ ફેલાયા. માળવાથી તેઓ દક્ષિણ તરફ ખાનદેશમાં આવ્યા અને રતલામ દોહદને રસ્તે પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમાં પેડા.

કાઠીઆવાડના આહિર લોકોની પેઢે ગુજર્જર લોકો પણ એક જાટકતી જાત હતી અને પોતાનાં ઘોર લઈને ફરતી. તેઓ ખેતી કરતા અને લઢવૈયાનું કામ પણ કરતા. એવું ધારવામાં આવે છે કે કુશાન બાદશાહ કનિષ્કના વખતમાં (ઈ. સ. ૭૮-૧૦૮) તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, અને મથુરાં જઈ વસ્યા. ત્યારબાદ ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં (ઈ. સ. ૩૦૦) તેઓ પૂર્વ રજપૂતાના માળવા અને ગુજરાતમાં આવ્યા. ગુપ્ત લોકોએ મેળવેલી જીતમાં ગુર્જર લોકોએ ભાગ લીધો હશે, તેના બદલામાં ગુજર્જર સરદારોને પ્રગણાં અક્ષિસ આપવામાં આવ્યાં હશે; તે પછી ગુપ્ત વંશની પડતીની વખતે (ઈ. સ. ૪૫૦-૫૫૦) ગુજર્જર સરદારો સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા થયા હશે એમ ધારવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૮૯૦ માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ગુજર્જર લોકોનું રાજ્ય હોવા વિષે ચોક્કસ ખબર મળે છે. એ સાલમાં કાશ્મીરના રાજા શંકરવર્માએ ગુજર્જર રાજા અલખાન ઉપર ચઢાઈ મોકલી હતી અને તેને હરાવ્યો હતો. તત્કાલે દેશ નામનો પ્રદેશ આખી અલખાને સલાહ કરી. ચંમો સાધુ દુએન-

ત્સાંગ (ઇ. સ. ૬૩૦-૬૪૦) જેને ત્સહેડીઆ કહે છે તેજ આ તક દેશ હશે. તે જણાવે છે કે તેની પૂર્વે બિઆસ અને ઉત્તરે સિંધુ નદી આવી છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેમાં આખા પંજાબનો સમાવેશ થતો હશે. અલખાને જે પ્રદેશ આપી દીધો તે ઘણું કરીને ચિનાબની પૂર્વનો થોડો પ્રદેશ હશે, અને અલખાનનો મુખ્ય પ્રદેશ તેની પશ્ચિમમાં ચિનાબ અને જોહલમની વચ્ચે જ્યાં ગુજરાત નગર આવેલું છે અને જે ‘ ગુર્જર દેશ ’ કહેવાતો હતો, તે હશે.

છટ્ટા અને સાતમા સેંકડામાં મુંબાર્ઠ તરફના ગુજરાત દેશમાં જે સ્વતંત્ર રાજ્ય હતાં; એક ઉત્તર તરફના ભાગમાં હતું, અને બીજું દક્ષિણ તરફના ભાગમાં હતું. ઉત્તર તરફના રાજ્યનો હેવાલ ચિના સાધુ હ્યુએન-ત્સાંગે આપેલો છે અને તેનું નામ ‘ ક્યુચેલો ’ હોવાનું લખ્યું છે. તે લખે છે કે “ વલ્હિના દેશથી ઉત્તર તરફ જતાં ૧૮૦૦ લી (૩૦૦ માઇલ)ને છોટે ‘ ક્યુચેલો ’નું રાજ્ય આવે છે. આ દેશનો ઘેરાવો આશરે ૫૦૦૦ લી છે. તેની રાજધાની ‘ પિલોમોલો ’ ઘેરાવામાં ૩૦ લી છે. જમીનની પેદાશ અને લોકોની રીતભાત સુરાષ્ટ્રને મળતી આવે છે. રાજા ક્ષત્રિય જાતનો છે. હાલ તેની ઉંમર વીસ વર્ષની છે. ” હ્યુએનત્સાંગ જેને ‘ ક્યુચેલો ’ કહે છે તે ‘ ગુર્જર ’ હશે અને તેની રાજધાની ‘ પિલોમોલો ’ કહે છે તે ઘણું કરીને ભિલ્માલ અથવા ભિન્માલ જે શ્રીમાલ તરીકે પણ ઓળખાય છે તે હશે એમ લાગે છે. જે કે હ્યુએનત્સાંગ રાજા ક્ષત્રિય હોવાનું કહે છે તોપણ તે ઘણું કરીને ગુર્જર હશે અને દક્ષિણના ગુર્જરોની પેઠે રાજા થયા પછી ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરી બેઠા હશે.

દક્ષિણ તરફના ગુર્જર રાજ્યનું નાંદિપુરી (હાલનું નાંદોદ) હતું, અને એ રાજ્ય ઇ. સ. ૫૮૬ થી ૭૩૫ સુધી અસ્તિત્વમાં હતું. પહેલાંના લેખોમાં દક્ષિણ ગુર્જર રાજાઓ ‘ ગુર્જર વંશ ’ના હોવાનું લખેલું છે. પરંતુ પાછળથી તેઓએ ગુર્જર નામ કાઢી નાખ્યું છે અને પૌરાણિક રાજા કરણથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનું જણાવ્યું છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજર્જર રાજ્યની વચ્ચેના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર ચોથાથી આઠમા સૈકા સુધી વલ્લિરાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લિ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર પણ ગુજર્જર હશે એમ નીચેનાં કારણથી લાગે છે. તામ્રલેખોમાં સાધારણ રીતે રાજની ઉત્પત્તિ જણાવવામાં આવે છે, તોપણ વલ્લિ તામ્રલેખોમાં રાજની ઉત્પત્તિ વિષે કંઈ લખેલું નથી; વલ્લિવંશ સ્થાપન કરનાર કયા જાતનો અથવા કયા કુળનો હતો એ વિષે એકે તામ્રલેખમાં કંઈ લખ્યું નથી. વલ્લિરાજ્ય ક્ષત્રિય હોવાનું તથા માળવા અને કનોજના રાજ્યોને ત્યાં પરણતા હોવાનું હ્યુએનત્સાંગે લખે છે; પણ જે વલ્લિરાજ્ય વિષે હ્યુએનત્સાંગે લખ્યું છે તે રાજ્ય વલ્લિવંશની શરૂઆતનો રાજ્ય નહોતો. જે વખતે વલ્લિ રાજ્ય દૃઢ રીતે સ્થાપન થયું હતું અને તેનો વિસ્તાર ઘણો વધ્યો હતો તે વખતના રાજ્ય વિષે હ્યુએનત્સાંગે લખે છે. રાજની મૂળ ઉત્પત્તિ તે વખતે જૂલી જગ્યામાં આવી હશે અને તેથી ક્ષત્રિય હોવાનું માનવામાં આવતું હશે. માળવા અને કનોજના રાજ્યને ત્યાં લગ્ન થતાં હોવાનો ખુલાસો સહેલથી થઈ શકે તેમ છે. લગ્ન સંબંધી બળવાન રાજ્યો સાથે જોડાવાને રજપૂત લોકો હમેશ તત્પરતા બતાવતા આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ ગુજર્જર રાજ્ય સ્થાપન થયેલાં હોવાથી, ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંથી ગુજર્જર જાતની મોટી સંખ્યા ગુજરાતમાં આવી વસી હશે એમ ધારી શકાય છે. ગુજરાતમાં હજી પણ ઘણી ગુજર્જર જાતો છે. ગુજર્જર વાણીઆ, ગુજર્જર સુતાર, ગુજર્જર સોની, ગુજર્જર કુંભાર અને ગુજર્જર સલાટ હજી પણ જગ્યામાં આવે છે. આ બધા ગુજર્જર છતાં જૂદા જૂદા ધંધાને લીધે જૂદી જૂદી ન્યાતો ગણાઈ છે. ગુજર્જર લોકોની મોટી સંખ્યા ગુજરાતના લેહિવા અને કડવા કણખીઓમાં જણાય છે. કણખી એ શબ્દ સંસ્કૃત ‘કુટુંબિન’ ઉપરથી થયેલો છે અને તેનો અર્થ ઘર અથવા કુટુંબવાળો એવો થાય છે. જૂના વખતથી ખેડુત ‘કુટુંબી’ કહેવાય છે. હજી પણ વાયવ્ય પ્રાંતોમાં નાના જમીનદારો ગૃહસ્થ કહેવાય છે, ગુજર્જર

લોકોનો મૂળ ધંધો ખેતીનો નહીં પણ જનવસો ઉછેરવાનો હતો, તેથી કરીને જે ગુજર્જરો ખેતી કરવા લાગ્યા તે ‘કુટુંબિન અથવા કણુખી’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. એજ પ્રમાણે દખ્ખણની અટકો ઉપરથી જણાય છે કે જનવર પાળનારી ઘણી ભટકતી જતો ઘર ખાંધીને સ્થાયી ઠેકાણે રહેવા લાગી ત્યારે કણુખી તરીકે ઓળખાવા લાગી. હાલમાંજ વણુજરા નામની ભટકતી જત આખા દેશમાં સ્થાઈ ઠેકાણે રહેવાથી કણુખી તરીકે ઓળખાય છે.

દેખાવમાં તથા ખેડુત તરીકે તેમની હોંશિયારીમાં ગુજરાતના કણુખી પંજાબ અને માળવાના ગુજર્જરોને ઘણા મળતા છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમના લેઉઆ અને કડવા એવા વિભાગ છે તે, માળવાના ગુજર્જરોના દાહ અને કરડ એવા વિભાગ, પંજાબ ગુજર્જરોની લેવી જત, પૂર્વ ખાનદેશના ગુજર્જરોની લેઉઆ ઉત્પત્તિ વગેરેને મળતા આવે છે. ગુજરાતના લેઉવા કણુખીઓની મોટી વસ્તી ગુજરાતના મધ્યભાગમાં, એટલે કે ચરોત્તરમાં છે, અને ચરોત્તર વલ્લભિરાજઓને તાબે હતું તે ઉપરથી એમ માનવાને ટેકા મળે છે કે વલ્લભિવંશ સ્થાપનાર ગુજર્જર જાતનો હશે. ગુજરાતની હિંદુ વસ્તીનો લગભગ $\frac{1}{4}$ ભાગ લેઉવા અને કડવા કણુખીનો છે. અને છટ્ટા, સાતમા અને આઠમા સેંકડામાં આ દેશમાં ત્રણ ગુજર્જર રાજ્યો સ્થાપન થયાં હતાં એટલે ગુજર્જર લોકોના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રાચીન વિભાગ.

પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાત દેશના આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને લાટ એવા ત્રણ ભાગ હતા. આનર્ત એ ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ આનર્ત.

હતો અને તેનું મુખ્ય નગર આનંદપુર (હાલનું વડનગર) હતું. આનંદપુરનું બીજું નામ આનર્તપુર હતું.

આ બંને નામ વલ્લભિ રાજાઓના વખતમાં (ઇ. સ. ૫૦૦-૭૭૦) પણ વપરાતાં. એવી દંતકથા ચાલે છે કે આનંદપુર અથવા વડનગરને ચારે યુગમાં જુદાં જુદાં નામ હતાં. પહેલા અથવા સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, બીજા અથવા ત્રેતાયુગમાં આનર્તપુર, ત્રીજા અથવા દ્વાપરયુગમાં આનંદપુર, અને ચોથા અથવા કલિયુગમાં વૃદ્ધનગર અથવા વડનગર, એ પ્રમાણે તેનાં નામ છે. પહેલું નામ કલ્પિત લાગે છે. એ નામથી વડનગર કોઈ વખત ઓળખાતું હોય એમ જણાતું નથી. આનર્તપુર અને આનંદપુર એ બે નામો પૈકી આનર્તપુર વધારે પ્રાચીન છે, અને એ નામ ઉપરથી પાછળથી આનંદપુર નામ થયું હશે. ચોથું નામ વૃદ્ધનગર (એટલે જૂનું શહેર) હાલ વપરાતા વડનગર નામનું સંસ્કૃત રૂપ છે. ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામા (ઇ. સ. ૧૫૦) ના ગિરનાર લેખમાં આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર એ બંને જુદા પ્રાંત હોવાનું તથા જૂનાગઢના પહલ હાકેમને તાબે હોવાનું જણાવેલું છે, તે ઉપરથી પણ એમ ધારી શકાય છે કે આનર્ત એ કાઠીઆવાડની પાસે આવેલા ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ હોવો જોઈએ. કેટલાંક પુરાણમાં સુરાષ્ટ્ર સાથેના આખા દેશને આનર્ત નામ આપેલું છે અને તેની રાજધાની દ્વારિકાં હોવાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ બીજે કેટલેક ઠેકાણે દ્વારિકાં અને પ્રભાસ એ બંને સુરાષ્ટ્રમાં હોવાનું જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે જેમ હાલ કાઠીઆવાડ ગુજરાતનો ભાગ ગણાય છે તેમ તે વખતે સુરાષ્ટ્ર એ આનર્તનો ભાગ ગણાતો હશે.

સુરાષ્ટ્ર (એટલે સુ લોકાની ભૂમિ) એ નામનું પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર

સુરાષ્ટ્ર.

(સુંદર ભૂમિ) એવું સંસ્કૃત રૂપ થયેલું જણાય

છે. સુરાષ્ટ્ર નામ ઉપરથી સોરઠ નામ થયેલું

છે. તે હજીસુધી કાઠીઆવાડના દક્ષિણ ભાગને માટે વપરાય છે. મહાભારતમાં અને પાણિનિના ગણ પાઠમાં, રૂદ્રામા (ઇ. સ. ૧૫૦) અને રુદ્ર ગુપ્ત (ઇ. સ. ૪૫૬) ના ગિરનારના લેખોમાં અને કેટલાંક વલ્લભિ તામ્રપટમાં સુરાષ્ટ્ર નામ જોવામાં આવે છે. તેનું પ્રાકૃત રૂપ ‘ સુરથ ’ ગોમતિપુર (ઇ. સ. ૧૫૦) ના નાસિકના લેખોમાં જોવામાં આવે છે અને ‘ સુરથ્ય ’ એ રૂપ જનપ્રભાસુરિકૃત તીર્થસ્થળમાં તેરમા સેંકડામાં વાપર્યું છે. પરદેશીઓ પૈકી સ્ટ્રેબો (ઇ. સ. ૫૦ ઇ. સ. ૨૦) તેને ‘ સરૌસ્ટસ ’ અને પ્લિનિ ‘ ઓરતુર ’ એ રીતે લખે છે. મિસર દેશનો પ્રખ્યાત ભૂગોળવેત્તા ટોલેમી (ઇ. સ. ૨૪૦) તેને ‘ સુરસ્ટર્ન ’ લખે છે. ચિનો સાધુ હ્યુએનત્સાંગ (ઇ. સ. ૬૦૦-૬૪૦) વલ્લભિ અને સુરાષ્ટ્ર એ બંને જુદાં જુદાં રાજ્યો હોવાનું લખે છે.

લાટ એ મહિથી તાપી સુધીનો દક્ષિણ ગુજરાતનો ભાગ છે. લાટ એ

લાટ.

નામ સંસ્કૃત નથી. મહાભારત અથવા ખીજા પ્રાચીન

ગ્રંથોમાં અથવા ઇ. સ. ના ત્રીજા સેંકડા પહેલાંના

ગુપ્તાઓમાં કોતરેલા લેખોમાં એ નામ વાપરેલું જણાતું નથી તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે નર્મદાથી દક્ષિણનો ગોવા સુધીનો કિનારાનો ભાગ, પુરાણ પ્રમાણે અપરાંતમાં આવી જાય છે. ટોલેમીએ એને માટે ‘ લારિક ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે સંસ્કૃત ‘ લાટક ’ ઉપરથી વાપર્યો હશે. ત્રીજા સેંકડામાં કામસૂત્ર નામના ગ્રંથમાં કાત્સ્યાયને ‘ લાટ ’ નામ વાપર્યું છે અને જણાવ્યું છે કે તે માળવાની પશ્ચિમે છે. એ પ્રદેશના લોકોના કેટલાક રીવાજોનું પણ તેણે વર્ણન આપ્યું છે. ત્રીજા સેંકડા પછીના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને સંસ્કૃત લેખોમાં ‘ લાટ ’ નામ વારંવાર જોવામાં આવે છે. છઠ્ઠા સેંકડામાં પ્રખ્યાત જ્યોતિષવેત્તા વરાહમિહિરે ‘ લાટ ’ દેશનું નામ જણાવ્યું છે. અને પાંચમા

સેંકડાના મંડાસર અને અજંટાના લેખોમાં પણ 'લાટ' નામ જણાય છે. ચાલુક્ય ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના લેખોમાં (ઇ સ. ૭૦૦-૧૨૦૦) એ નામ વારંવાર આવે છે. આઠમા સેંકડાથી આરમા સેંકડા સુધીના ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં પણ તે વાપરેલું છે.

લાટ એ નામ લટ અથવા રટ નામની સ્થાનિક જાત ઉપરથી થયેલું હશે. રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો રાજા અમોઘવર્ષ (ઇ. સ. ૬૫૧-૮૫૯) પોતાના વંશનું નામ 'રટ' લખે છે. ૨ અને લ સાધારણ રીતે એક બીજા માટે વપરાય છે. સૌદદિ અને બેલ ગામના 'રટ' લોકોનું મૂળ ગામ, લાલટલુર, કદાચ 'લાટ' દેશમાં હશે અને તેથી કરીને દેશનું તથા એ જાતનું નામ પડ્યું હશે. માળવાની ધારાનગરી અને ભરૂચ વચ્ચેના પ્રદેશ જેમાં બાધ અને તાંડ ગામ આવેલાં છે તે હજીસુધી 'રાય' કહેવાય છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

પૌરાણિક વાર્તાઓ.

પ્રાચીન વખતના લોકોમાં ઇતિહાસના ગ્રન્થો લખવાનો ચાલ નહીં

હોવાથી ઇસ્વીસનની પહેલાં ત્રીજી સદીમાં ગુજ-
 ઇ. પ. ત્રીજી સદી પહેલાંનો રાતમાં મૌર્યવંશના રાજાઓનો અમલ શરૂ થયો
 ઇતિહાસ જાણવાને પુરાણ વગર તે પહેલાં કોણ કોણ રાજ થયા, દરેકે કેટકેટલાં
 ખીન્ને સાધન નથી. વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેમના વખતમાં ધર્મ,

નીતિ અને રીત રીવાજ કેવાં હતાં અને કયા કયા મુખ્ય ખનાવો ખન્યા એ
 વગેરે જાણવાને પૌરાણિક વાર્તાઓ વગર ખીજું કંઈ સાધન નથી. હાલમાં
 શોધક લોકોએ ઘણી મહેનત કરી શિલાલેખ, જૂના શિક્ષા, દાનનાં તામ્રપટ,
 અને પરદેશી લોકોએ જૂના વખતમાં આ દેશ સંબંધી લખેલાં વૃત્તાંતો, એ
 વગેરે પરથી પ્રાચીન કાળનો ઘણો ઇતિહાસ મેળવ્યો છે. પરંતુ ઇસ્વીસન
 પહેલાં ત્રીજી સદી અગાઉનો ઇતિહાસ જાણવાને એવાં સાધન હજી મળ્યાં નથી.

ગુજરાત વિશે પુરાણમાં જૂનામાં જૂની વાત મનુના પૌત્ર આનર્ત રાજા

પુરાણ પ્રમાણે ગુજરાતનો
 પહેલો રાજા આનર્ત.

વિષે છે. આનર્તને રૈવત નામનો પુત્ર હતો
 અને તે પોતાની મુખ્ય નગરને કુશસ્થલી અથવા
 દારીકામાં રહી આનર્તદેશપર રાજ્ય કરતો હતો.

રૈવતને સો પુત્ર હતા, તેમાં સૌથી મોટાનું નામ રૈવત અથવા કુકુદમી હતું.
 રૈવતને રૈવતી નામે પુત્રી હતી અને તે કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળદેવ સાથે
 પરણાવી હતી. બળદેવ સાથે રૈવતીનું લગ્ન થયા વિષે પુરાણમાં એવી વાર્તા
 છે કે પોતાની કન્યા કોને પરણાવવી એ બાબત બ્રહ્માની સલાહ લેવા રૈવત
 બ્રહ્મા પાસે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. તે વખતે બ્રહ્મા ગાયન સાંભળતા હતા. ગાયન
 પૂરું થયું કે તરત રૈવતે બ્રહ્માને વિનંતી કરી કે આ કન્યાને માટે યોગ્ય વર
 ખતાવો, બ્રહ્માએ રૈવતને કહ્યું કે ‘તું અહીં વાટ જોતો બેસી રહ્યો, એ

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

માં તે તારૂં રાજ્ય ખોલ્યું છે; હવે દ્વારિકાનો રાજા બળદેવ થયો છે તેને કન્યા પરણાવ.' આ વાતપરથી ગેઝીટિયરનો ઇતિહાસ કર્તા એમ અનુમાન કરે છે કે આનર્તના પુત્ર રેવતે પોતાનું રાજ્ય ખોલ્યું હશે, દેશ છોડીને ચાલ્યો ગયો હશે, અને તેને ઠેકાણે યાદવોનું રાજ્ય થયું હશે. યાદવોનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી રેવતના વંશનો રેવત નામનો કોઈ પુરૂષ પોતાના દેશમાં પાછો આવ્યો હશે અને રાજ્યકર્તા યાદવ વંશમાં પોતાની કન્યા આપી હશે. બ્રહ્મા પાસે સજ્જાહ લેવા ગયાની અને ત્યાં ઘણો કાળ વીતી ગયાની વાત આનર્તના વંશને નાશી ગયા પછી ઘણે વખતે પાછા આવ્યાનો ખુલાસો આપવા નોંધી કાઢી હશે.

આ પછી ખ્રીષ્ટ પૌરાણિક વાર્તા દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય સ્થાપન થયા વિષે છે. યાદવ વંશ સ્થાપન કરનારનું નામ દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય. યદુ હતું તેથી તેના વંશને યાદવ કહેવાતા હતા. વખત જતાં યાદવ વંશની ઘણી શાખાઓ થઈ હતી અને દરેક શાખા પોતાના કોઈ વડીલના નામથી ઓળખાતી હતી. આમાં વૃષ્ણિ, મધુ, કકુર, બોજ, શાત્વત, અંધક, સુરસેન, દશાર્હ, વગેરે મુખ્ય ગણાતી હતી. શાત્વતએ યદુથી સાડત્રીસમી પેઢીએ થયો હતો અને તેની શાખામાં પ્રખ્યાત યાદવ વીર પુરૂષ કૃષ્ણનાં માખાપ દેવકી અને વસુદેવ જન્મ્યાં હતાં. કૃષ્ણના વખતમાં યાદવોને પોતાની મુખ્ય નગરી મથુરાં છોડી દ્વારિકામાં આવવું પડ્યું હતું. કૃષ્ણે મગધના રાજા જરાસંધના બનેલી કંસને માર્યો હતો તેનું વેર વાળવા મથુરાંપર એક તરફથી જરાસંધે ચઢાઈ કરી, અને ખ્રીષ્ટ તરફથી કાલયવન નામના દક્ષિણ તરફના એક વીર પુરૂષે કરી, તેથી યાદવોને મથુરાંથી નાસવું પડ્યું. કાલયવન છેક સૌરાષ્ટ્ર સુધી કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો. ત્યાં એક પર્વતની ગુફામાં મુચકુંડ નામનો ઋષી તપ કરતો હતો, તેને કૃષ્ણ જાણી કાલયવને જગાડ્યો. ઋષીએ ગુરૂસે થઈ પોતાની આંખમાંથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કર્યો તેથી કાલયવન બળી ખાખ થઈ ગયો. હરિ-વંશ પુરાણ પ્રમાણે મથુરાં છોડ્યા પછી યાદવો સિંધુ દેશમાં ગયા અને ત્યાં

દરિયા કિનારે દ્વારિકા નગર વસાવી રહ્યા. એ તરફના લોકોમાં દંતકથા એવી છે કે દાનવોને હરાવી તેમની પાસેથી યાદવોએ દેશ જીતી લીધો.

દ્વારિકામાં મુખ્ય યાદવ સરદાર ઉગ્રસેન નામનો હતો અને તેને યદુ, ભોજ અને અંધક શાખાઓનો ટેકો હતો. આખો કાઠીઆવાડ દ્વિપકલ્પ યાદવોને તાબે હતો તેથી યાદવો પ્રભાસ અને ગીરનાર ધણીવાર જત્રાએ જતા, કૃષ્ણ અને બળદેવ હજી સુધી રાજ્યકર્તા નહોતા તોપણ તેમની પદવી મોટી હતી અને સર્વ મુખ્ય કામમાં તેમનો હાથ હતો. હસ્તિનાપુર અથવા દિલ્હીના રાજા પાંડવો સાથે તેમને ધાડો મિત્રાચારીનો તથા સગાઈનો સંબંધ હતો. તેમાં અર્જુન અને કૃષ્ણ વચ્ચે ખાસ મિત્રાચારીનો સંબંધ હતો. અર્જુન ધણીવાર કાઠીઆવાડમાં આવેલો તે પૈકી એક વખતનું વર્ણન મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:—“બીજાં તીર્થની જગાઓએ જઈ આવ્યા પછી અર્જુન અપરાન્તમાં (પશ્ચિમ કિનારે) આવ્યો અને ત્યાંથી પ્રભાસ ગયો. તેના આવવાની વાત સાંભળી કૃષ્ણ પ્રભાસ ગયા અને અર્જુનને આવકાર દીધો. પ્રભાસથી તેઓ સાથે રૈવતક (ગીરનાર) પર્વત આવ્યા. અહીં કૃષ્ણે સારી શોભા કરી પોતાના પરોણાને ગાયન અને નાચની ગમ્મત કરાવી; ગીરનારથી સોનાના રથમાં બેસી તેઓ દ્વારિકાં ગયા. અર્જુનના માન ખાતર શહેર શણગારવામાં આવ્યું; શેરીઓમાં જોવા આવનાર લોકોનાં ટોળેટોળાં ભેગા થયાં. વૃષ્ણિ, અંધક અને ભોજ શાખાઓના માણસ કૃષ્ણના પરોણાને માન આપવાને ભેગાં થયાં.

ત્યારબાદ પોતાના મોટાભાઈ બળદેવની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કૃષ્ણે પોતાની બહેન સુભદ્રાનું હરણ કરવામાં અર્જુનને મદદ કરી. ગીરનારની જત્રા વખતે અર્જુન સુભદ્રા સાથે પ્યારમાં પડ્યો હતો. એ જત્રાનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે. તેમાં ઉગ્રસેન અને તેની હજાર રાણીઓ પણ ત્યાં આવેલી હોવાનું જણાવ્યું છે. અર્જુન સુભદ્રાને લઈ ગયા પછી આખરે વસુદેવ અને બળદેવ એમણે પોતાની સંમતિ આપી તેમનું લગ્ન કરાવ્યું હતું. માધ મહિનામાં હજી સુધી દર વર્ષે ગીરનારમાં ભાવનાથના દેવળ પાસે મેળો

ભરાય છે તે ધણું કરીને ઉપર જણાવેલા યાદવ લોકોના મેળાવડાપરથી ચાલતો આવતો હશે.

દારિકાનાં યાદવો ધણા વખત સુધી નિરાંતે રહ્યા નહિ. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયા હતા. તે અરસામાં x મૃતિકાવટીના રાજા સાલ્વે દારિકાપર ચઢાઈ કરી તેણે દારિકાની સેના ધણીખરી કાપી નાંખી, શહેર હાંટ્યું અને વગર હરકતે ખાછો ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણ ખાછ આવ્યા પછી સાલ્વ પર ફેજ લખને ચઢ્યા. ખંને લઢવૈયાનો દરિયા કિનારે ભેટો થયો. તેમની વચ્ચે ઉઘ યુદ્ધ થયું તેમાં સાલ્વ મરાયો.

યાદવોમાં માંહોમાંહેની લઢાઈથી દારિકામાં તેમની સત્તા થોડા વખતમાં જતી રહી. છેવટની લઢાઈ મહાભારતની લઢાઈ થયા પછી છત્રીસમે વર્ષે થઈ. એક ગ્રહણને દહાડે બધા યાદવોને સહકુટુંબ લઈ કૃષ્ણ દારિકામાંથી પ્રભાસ યાત્રાએ ગયા. ત્યાં દારની કેદમાં કેટલાક મુખ્ય યાદવો વચ્ચે બોલાચાલી થઈ. બોલમબોલાપરથી મારંમારા થઈ અને ધણા જણ એકબીજાને હાથે મરાયા. આ લઢાઈને પુરાણમાં યાદવાસ્થળી કહેલી છે. કૃષ્ણ હાથમાં લોહાનું એક મુશળ લેઈને જેને તેને મારતા; પોતાના છોકરાને પણ તેમણે બાકી રાખ્યા નહીં. બળદેવ જંગલ તરફ નાશી ગયા અને ત્યાં મરણ પામ્યા. કૃષ્ણ થાક અને શોકથી એક તળાવ ઉપર પીંપળાના ઝાડ તળે સુતા હતા તેવામાં જંગલના એક પારંધીએ તેમને દૂરથી શીકારનું જાનવર જાણી તીર માર્યું અને તેથી કરીને તે સ્થળે મરણ પામ્યા. કૃષ્ણ તે સ્થળે મરણ પામ્યા તેથી હજી સુધી એ સ્થળ દેહોત્સર્ગ એ નામથી ઓળખાય છે. મરતા પહેલાં કૃષ્ણે અર્જુનને બોલાવ્યો હતો. જ્યારે અર્જુન આવ્યો ત્યારે દારિકા ઉજડ થઈ ગયું હતું. અર્જુન આવ્યા પછી વસુદેવ મરી ગયા. અર્જુને વસુદેવ બળદેવ અને કૃષ્ણની ઉત્તર ક્રિયા કરી અને બાકી રહેલા

x મૃતિકાવટી ક્યાં આવ્યું હશે એ નક્કી થઈ શકતું નથી. તે સૌભ દેશમાં આવેલું હોવાનું લખેલું છે અને સૌભ સ્વામીને મળતું છે તેથી એમ લાગે છે કે તે અમદાવાદની દક્ષિણે ચરોતરના ભાગમાં હશે.

યાદવો, જેમાં મુખ્ય ભાગ સ્ત્રીઓનો હતો, તેમને લઈ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ઈંદ્રપ્રસ્થ (હસ્તીનાપુર) તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં xપંનખમાંથી જતા અભીર લોકોએ તેનાપર હુમલો કર્યો અને કૃષ્ણની કેટલીક સ્ત્રીઓને અને અંધક યાદવોની વિધવાઓને લઈ ગયા. અર્જુન દ્વારિકા છોડી ગયા પછી, દ્વારિકાં ઉપર દરિયો ફરી વળ્યો.*

નદવાસ્થળી ઈ. સ. ની પહેલાં આશરે તેરસેં ચૌદસેં વર્ષપર થઈ હશે એમ અર્વાચીન શોધકો ધારે છે પણ પુરાણમાં આ બનાવ પાંચ છ હજાર વર્ષપર બન્યાનું કહેલું છે.

x આ પરથી એમ લાગે છે કે ઘણા પ્રાચીન વખતમાં રણમાં થઈને જવાનું નહિ હોય અને તેથી કાઠીઆવાડથી ઈંદ્રપ્રસ્થ (દીલ્લી) જવાનો રસ્તો કચ્છ, સિંધ અને પંજાબમાં થઈને હશે.

* આ પરથી એમ લાગે છે કે કૃષ્ણનું દ્વારિકાં વખતે હાલના દ્વારિકાંથી જુદું હશે. પ્રભાસથી પૂર્વમાં મૂળ દ્વારિકાં નામે એક જગ્યા હજી ઓળખાય છે.

પ્રકરણ ચોથું.

મૌર્ય અને ગ્રીક રાજાઓ.

[ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬-૧૬૭,]

બાદવાસ્થળીના વખતથી તે ઇ. સ. ની પહેલાં ત્રીજી સદી સુધી

ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણવાને કંઈ સાધન નથી.

મૌર્યવંશનો અમલ.

ઇ. પૂ. ૩૧૬-૧૬૭.

આ દેશનો ઘણો ભાગ દરિયા કિનારે આવેલો

હોવાથી દક્ષિણ તરફના ભાગમાં તથા કાઠીઆ-

વાડમાં વેપારાર્થે ઘણા પરદેશી લોકો આવતા હશે, એ સંભવિત છે. હિંદુધર્મ-
શાસ્ત્રમાં ગુજરાતને મ્લેચ્છ દેશ ગણ્યો છે અને જત્રા સિવાય બીજા કોઈ
કારણસર તેમાં જવાની મનાઈ કરેલી છે. તેથી પણ એમ લાગે છે કે તેમાં
ઘણા પરદેશી આવી વસ્યા હશે અને કદાચ તે રાજ્ય પણ કરતા હશે.
યાદવોની પડતી થઈ ત્યારથી તે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬ માં મૌર્યવંશની સ્થાપના
થઈ ત્યાં સુધીના વખત માટે આ પ્રમાણે અટકળ કર્યા સિવાય બીજા કંઈ
સંતોષકારક રસ્તો નથી.

મૌર્યવંશના રાજા ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં મગધ દેશમાં (હાલના
બાહાર પ્રાંતમાં) આવેલા પાટલીપુત્ર નગરમાં રાજ્ય કરતા હતા; હાલ ગંગા
કિનારે જ્યાં પટણા નામનું શહેર છે, ત્યાંથી બે ત્રણ ગાઉ ઉપર એ પાટલી-
પુત્ર નગરી હતી. મૌર્યવંશના રાજાઓએ ઘણા ખરા હિંદુસ્તાનપર પોતાનું
રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેઓ ઘણા સમર્થ હતા અને પરદેશના રાજાઓ સાથે,
તેમાં ખાસ કરી યવન દેશ (ગ્રીસ) અને મીસર દેશના રાજાઓ સાથે મિત્રા-
ચારી ધરાવતા હતા. બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવાને તેઓ લલાઇઓ લડતા,
ઉપદેશકો મોકલતા અને બીજાં જોટલું બની શકે તેટલું કરતા. આથી કરીને
બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન લોકોનાં ગ્રંથોમાં તેમના વિષે હકીકત મળી આવે
છે એટલુંજ નહીં પણ ગ્રીસ અને ચીન દેશના ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે.

મૌર્યવંશ સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૯) નો અમલ ગુજરાતમાં હતો એમ લેખો પરથી માનવાને કારણ મળે છે.
ચંદ્રગુપ્ત.

જૂનાગઢની પડોશમાં ગિરનારના કુંગરમાં એક ખડક ઉપર માળવા અને સૌરાષ્ટ્રમાં ચંદ્રગુપ્ત રૂદ્રદામા રાજાનો કાતશિલેલો લેખ છે; તેમાં લખ્યું છે કે ગિરીનગર (જૂનાગઢ) ની પડોશનું સુદર્શન નામનું તળાવ ચંદ્રગુપ્ત તરફથી નિમાયલા પુષ્પગુપ્ત નામના અધિકારીએ બંધાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે પુષ્પગુપ્તને ચંદ્રગુપ્ત તરફથી નિમાયલો અધિકારી જણાવ્યો છે. તેપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજા તરીકે ચંદ્રગુપ્તનો અમલ હોવો જોઈએ અને પુષ્પગુપ્ત તેના તરફથી નિમાએલો હાકમ હોવો જોઈએ.

ચંદ્રગુપ્ત પછી પાટલીપુત્રના તખ્તપર તેનો દીકરો બિંદુસાર બેઠો હતો, બિંદુસાર અને અશોક રાજા.

એમ કેટલાંક પુરાણ અને જૈન તથા બૌદ્ધ ગ્રંથો પરથી જણાય છે. કેટલાંક ગ્રંથકરો લખે છે કે બિંદુસારને સો પુત્ર હતા, જેમાંના એક અશોક, પોતાના બાપના વખતમાં ઉજ્જયિની (ઉજ્જન) માં અને બીજો કાશ્મીરમાં એ પ્રમાણે રાજ્ય કરતા હતા. બાપના મરણ પછી અશોકે પાટલીપુત્રનું તખ્ત પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું. (ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦), અને પોતાના એક સગા ભાઈ વગર બાકીના બધા ભાઈઓને એક દહાડામાં મારી નાખ્યા. તોપણ અશોક રાજાના વૃત્તાન્તપરથી જણાય છે કે તેણે પોતાનું રાજ્ય ધણા પરાક્રમ અને ડહાપણ તથા નીતિથી ચલાવ્યું છે, અને તેની બરોબરીનો એક પણ સુગ અને ધાર્મિક રાજા તેના પછી થયો નથી. ઉપર જણાવેલા રૂદ્રદામાના લેખમાં લખ્યું છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં અશોક રાજા તરફથી તુશસ્થ નામનો યવન અમલદાર હતો. તેણે સુદર્શન તળાવને નહેરો બાંધી શાલિતું કર્યું. આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ચંદ્રગુપ્તથી અશોક લગી એટલે ત્રણ પેઢી સુધી મૌર્ય વંશના રાજાઓનો અમલ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલેલો હોવો જોઈએ. માળવા, ગુજરાત અને કાકળુના કિનારાપર અશોકનો પૂર્ણ અમલ ચાલતો હોવાનો બીજો પણ પુરાવો મળી આવે છે. અશોક રાજાએ પોતાનાં ધર્મ

તથા નીતિ વચ્ચે પોતાની પ્રજાને માટે ઓછ તરીકે શીલા તથા કીર્તિસ્તંભો ઉપર કાતરાવી રાખ્યાં છે તે આજ સુધી કાયમ છે. આ લેખો પૈકી જે આજ સુધીમાં માલમ પડી આવ્યા છે તે તેના વિસ્તીર્ણ રાજ્યની હદમાં માલમ પડ્યા છે. પૂર્વમાં ઓઢીયા દેશમાં, કટક પ્રાન્તમાં ધવલી કરીને ગામ છે, તેની પાસેના પહાડોમાં એક ખડક ઉપર આવો એક લેખ છે. ઉત્તરમાં કાબુલ પાસે કપુર્દિગિરી કરીને જગા છે તેના ખડક ઉપર એક લેખ કાતરેલો છે; પશ્ચિમમાં ગિરનાર અને સોપારા આગળ અને દક્ષિણમાં મ્હૈસુર આગળ આવા લેખો છે. ગિરનાર અને સોપારા પાસેના લેખો પરથી ખાત્રી થાય છે કે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કાકણનો કિનારો અશોકના તાબામાં હોવો જોઈએ. વળી અશોકના બાપના વખતમાં અશોક, માળવાનો સૂએ હતો અને બાપના મરણ પછી માળવાનો રાજા હતો. માળવામાંથી દોહદને રસ્તે ગુજરાતમાં સહેલથી આવી શકાય છે, એટલે માળવા જેને તાબે હોય તેને ગુજરાત તાબે કરવું સહેલું છે. લેખો પરથી આપણને માલમ પડે છે કે કાઠીઆવાડ અને સોપારા સુધીનું દક્ષિણ ગુજરાત અશોકને તાબે હતું. એટલે ઉત્તર ગુજરાત તેને તાબે હશે એ અસંભવિત નથી. મૌર્ય રાજાઓના વખતમાં ગુજરાતની રાજધાની ગિરિનગર (જૂનાગઢ) હતું અને મૌર્યવંશ પછી થએલા ક્ષત્રપ (ઇ. સ. ૧૦૦-૩૮૦) અને ગુપ્ત (ઇ. સ. ૩૮૦-૪૬૦) રાજાઓના વખતમાં તેજ રાજધાની કાયમ રહી હતી.

અશોકે કાતરાવેલા લેખોમાં રાજા પોતાની પ્રજાને આજ્ઞા કરે છે કે હિંસા ન કરવી, પાદ્મણુ શ્રવણનું સન્માન કરવું, માતાપિતા તથા સગાં-વહાલાંને માન આપી તેમની સાથે સ્નેહથી વર્તવું, સર્વ ધર્મમતને સરખી રીતે ધ્યાન આપી સાંભળવાં, ઊંચ નીચ કહી નિંદવા નહીં. સર્વ માણસ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખવી, અને ધર્મ તથા સુનીતિ સર્વ પ્રકારે આચરવી.

અશોક રાજા ઘણો દયાળુ અને શરૂવીર હતો. તેના વખતમાં બૌદ્ધ-ધર્માચાર્યોની મોટી મોટી સભાઓ ભરાતી અને બૌદ્ધધર્મસૂત્ર એકત્ર કરવાની તથા બૌદ્ધ ધર્મનો દશરથ અને સંપ્રતિ.

ધર્માચાર્યોની મોટી મોટી સભાઓ ભરાતી અને બૌદ્ધધર્મસૂત્ર એકત્ર કરવાની તથા બૌદ્ધ ધર્મનો

ફેલાવો કરવાની તજવીજે ચાલતી. રાજ્યો દેશોદેશ બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા. જૈન ગ્રંથોપરથી જણાય છે કે અશોક પછી તેનો આંધળો પુત્ર કુણ્વલ-ગાદીએ બેઠો નહોતો પણ તેના પૌત્ર દશરથ અને સંપ્રતિ બેઠા હતા. ગયા પાસે બરાબર નામના ડુંગરામાં અશોકે કારાવેલી ગુફાઓ છે, અને તેમાં તેણે કારાવેલા લેખ છે. તેની પાસે એક બીજા ડુંગરામાં દશરથે કારાવેલી ગુફાઓ છે, અને તેમાં તેણે કારાવેલા લેખ છે. આ લેખ પૈકી એકમાં લખેલું છે કે બરાબર ડુંગરામાંની એક ગુફા “ તર્તજ ગાદીએ બેઠેલા દશરથે કારાવેલી છે.” બીજી ગુફાઓ અશોકે કારાવેલી હોવાની વાત સારી પેઠે જણાવતી હોવી નોંધએ, માટે ‘ તર્તજ ’ શબ્દપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે અશોક પછી દશરથ ગાદીએ બેઠો હશે. જૈન ગ્રંથકારો દશરથ વિષે કંઈ કહેતા નથી પણ એમ કહે છે કે અશોક પછી કુણ્વલનો છોકરો સંપ્રતિ ગાદીએ બેઠો. જૈન ધર્મનો ફેલાવો કરવાની આખતમાં બૌદ્ધ ગ્રંથકાર અશોકની જેટલી તારીફ કરે છે તેટલી જૈન ગ્રંથકાર સંપ્રતિની કરે છે. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે સંપ્રતિએ હજારો જનપ્રાસાદ (દેવળો) બંધાવ્યાં હતાં. પાટલીપુત્ર કલ્પ નામના ગ્રંથમાં જનપ્રભાસુરી નામના જૈન આચાર્ય પાટલી-પુત્રની ઘણી દંતકથાઓ જણાવે છે. પરદેશોમાં ધર્મનો ફેલાવો કરવાની આખતમાં સંપ્રતિને અશોક સાથે સરખાવી જનપ્રભાસુરી કહે છે કે “ પાટલી-પુત્રમાં કુણ્વલનો છોકરો સંપ્રતિ રાજ્ય થયો. તેણે શ્રવણને માટે ઘણા વિહાર બંધાવ્યા હતા. ” આ પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે અશોક પછી તેના રાજ્યના બે વિભાગ થયા હશે; દશરથ પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હશે, અને સંપ્રતિ જેને જૈન ગ્રંથકારો ઉજ્જનનો રાજા હોવાનું જણાવે છે, તે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હશે. આ વિષે ચોક્કસ માહિતી મેળવવાનું સાધન નથી તોપણ સંપ્રતિને તાબે માળવા હોવાથી એમ લાગે છે કે ગુજરાતમાં પણ તેનો અમલ ચાલ્યો હશે. સંપ્રતિના મરણ પછી ગુજરાતમાં મૌર્યવંશના અમલનો છંદો આવ્યો હશે. પાછળના વખતમાં (ઇ. સ. ૫૦૦) માળવામાં અને ઉત્તર કોંકણમાં મૌર્ય સરદારો થઈ ગયા હોવાનું જણાય છે. પણ ગુજરાતમાં તેમ થયેલું હોવાનો કંઈ પુરાવો મળતો નથી.

સંપ્રતિનું રાજ્ય ઇ. પૂ. આશરે ૧૯૭ માં પૂરું થયું, ત્યાર પછીનાં

બાકટ્રિયન અને ગ્રીક લોકોનો
અમલ.

સત્તર વર્ષ સુધીના ગુજરાતના ઇતિહાસનો કંઈ

પત્તો લાગતો નથી. ત્યાર પછીની જે માહિતી

મળે છે તે પરથી ઇ. પૂ. ૧૮૦ થી ૧૦૦ સુધી

ગુજરાતમાં બાકટ્રિયન અને ગ્રીક લોકોનો અમલ હશે એમ લાગે છે. પેરિ-

પ્લસનો કર્તા (ઇ. સ. ૨૪૦) સૌરાષ્ટ્રના વર્ણનમાં જણાવે છે કે “ આ

ભાગમાં હજી સુધી જૂનાં દેવળો, જાવણીના પાયા અને મોટા કુવા વગેરે

સિકંદરની સ્વારીનાં નિશાન માલમ પડે છે. ” પરંતુ સિકંદર કહીઆવાડ

સુધી આવેલો નહોતો અને તેના પાછા ગયા પછી ઇ. પૂ. ૧૯૭ સુધી

કહીઆવાડમાં મૌર્યવંશનો અમલ હતો તે પરથી ગેઝિટિયરનો ઇતિહાસ કર્તા

એમ ધારે છે કે પેરિપ્લસનો કર્તા જે દેવળો અને કુવા વિષે લખે છે તે

સિકંદરની સ્વારીનાં નિશાન નહીં પણ ઇ. પૂ. ૧૯૭ પછીના વખતમાં બાક-

ટ્રિયન અને ગ્રીક લોકોનો અમલ થયો હતો તેનાં નિશાન હોવાં જોઈએ.

ઇ. પૂ. ૩૨૦ વર્ષની લગભગમાં ગ્રીસનો સિકંદર આદશાહ એશિયા

ખંડના ધીરન વગેરે દેશો જીતી લઈ હિંદુસ્તાન જીતવાને મોટું લક્ષ્ય લઈ

આવ્યો હતો. સિંધુ નદી ઉતરી વાયવ્ય તરફનો ભાગ તેણે જીતી લીધો,

અને આગળ વધવાની તેની મરજી હતી પરંતુ તેનું લક્ષ્ય થાક અને મહે-

નતથી કંટાળ્યું હતું તેથી તેને પાછા ફરવાની જરૂર પડી. આ મોટી જીત

કરી સિકંદર પોતાના દેશ તરફ જતો હતો એવામાં તે મરણ પામ્યો. તેનું

મોટું રાજ્ય તેના સરદારોએ પોતપોતામાં વહેંચી લીધું. આ સરદારોમાં

સેલ્યુકસ નાઇકટર નામનો સરદાર ગ્રીક લોકોના એશિયાના દેશોપર રાજ્ય

કરવા લાગ્યો. સેલ્યુકસ પછીના ત્રીજા રાજા બીજા એન્ટાયકસના વખતમાં

બાકટ્રિયા (હાલનો તાતાર) અને પારથીઆ દેશના ગ્રીક હાકેમો સ્વતંત્ર

થયા હતા અને ત્યાં પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યા હતાં. બાકટ્રિયાના રાજા

એમેટ્રિયસે ઇ. પૂ. ૧૯૦ થી ૧૬૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. જસ્ટિન નામનો

એક લેખક (ઇ. સ. ૨૫૦) તેને હિંદુસ્તાનનો રાજા કહે છે. સ્ટ્રેબો નામનો

એક લેખક (ઇ. પૂ. ૫૦ થી ઇ. સ. ૨૦) લખી ગયો છે કે આકટ્રિયાના રાજા મેનન્ડર અને ડેમેટ્રિયસે સિંકંદર કરતાં પણ વધારે પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. તેઓએ ‘ પાતાલન ’ જીતી લીધું હતું એટલુંજ નહીં પણ ‘ સરૌસ્ટસ ’ અને ‘ સિગરડીસ ’ નાં રાજ્ય જે કિનારાપર આવેલાં છે તે પણ જીતી લીધાં હતાં. એવું ધારવામાં આવે છે કે ‘ પાતાલન ’ એ હાલના (સિંધ) હૈદરાબાદની જગ્યાએ પાતાળ નામનું જૂનું શહેર હતું તે હોવું જોઈએ. પાતાલન પછી કિનારે આવેલાં ‘ સરૌસ્ટસ ’ અને સિગરડીસનાં રાજ્ય જીતી લીધેલાં હોવાનું સ્ટ્રેબોએ જણાવેલું છે તે પરથી ખાત્રીપૂર્વક એમ લાગે છે કે ‘ સરૌસ્ટસ ’ એ સુરાષ્ટ્ર અને સિગરડીસ, એ સાગરદ્વીપ અથવા કચ્છ હોવું જોઈએ. મેનન્ડર ઇ. પૂ. ૧૨૬ માં રાજ થયો હતો તેનું નામ ડેમેટ્રિયસ (ઇ. પૂ. ૧૮૦) ની સાથે જણાવ્યું છે તે પરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે ડેમેટ્રિયસ હિંદુસ્તાનના અમુક ભાગ સુધી આવ્યો હશે અને ત્યાર પછી મેનન્ડર, સિંધ, કચ્છ અને કાડીઆવાડ સુધી આગળ વધ્યો હશે. કચ્છ અને કાડીઆવાડમાં આકટ્રિયન રાજાઓના શિક્ષા મળી આવ્યા છે તે પરથી જસ્ટિન તથા સ્ટ્રેબોના લખાણને ટેકા મળે છે. પંડિત લગવાનલાલ ઈંદ્રજી એમણે પચીસ વર્ષ સુધી શ્રમ લઈ ગુજરાત અને કાડીઆવાડમાંથી પ્રાચીન શિક્ષા શોધી કાઢ્યા છે, તેમાં આકટ્રિયન-ગ્રીક શિક્ષાઓમાં થોડા શિક્ષા યુક્ટેટાઇઝ (ઇ. પૂ. ૧૮૦-૧૫૫) રાંઘના, થોડા મેનન્ડર રાંઘના, (ઇ. પૂ. ૧૨૬-૧૧૦) અને ઘણા એપોલોડોટસ રાંઘના (ઇ. પૂ. ૧૧૦-૧૦૦) મળેલા છે, પણ ડેમેટ્રિયસ રાંઘનો એક પણ શિક્ષા મળ્યો નથી. યુક્ટેટાઇઝ અને ડેમેટ્રિયસ સમકાલીન હતા. પણ આકટ્રિયાની ગાદીપર ડેમેટ્રિયસ પછી યુક્ટેટાઇઝ બેઠો હતો. તેના શિક્ષા ગુજરાતમાંથી મળી આવ્યો છે; તે પરથી એમ લાગે છે કે પ્રથમ તે ગુજરાત સુધી આવ્યો હશે. ગુજરાતમાં આકટ્રિયન ગ્રીક લોકોનો અમલ યુક્ટેટાઇઝના વખતથી (ઇ. પૂ. ૧૮૦) શરૂ થયો હશે, અને એપોલોડોટસ પછી (ઇ. પૂ. ૧૦૦) અંત થયો હશે.

યુક્ટેટાઇઝના શિક્ષા કાડીઆવાડમાંથી મળી આવ્યા છે તે પરથી એમ

જણાય છે કે કાઠીઆવાડ સુધી તેણે જીત કરી હશે, અથવા કાઠીઆવાડની પાસે આવેલા સિંધ દેશના રાજા તરીકે કાઠીઆવાડ તેની સત્તા નીચે આવ્યું હશે. તેણે કાઠીઆવાડ જીત્યું હશે કે નહીં તોપણ જેના શિક્ષક કાઠીઆવાડમાંથી અને ગુજરાતમાંથી મળી આવ્યા છે, એવો પહેલો આકટિયન-ગ્રીક રાજા એ છે.

યુકેટાઇડીઝનું રાજ્ય ક્યારે પૂરું થયું એ ચોક્કસ નથી, પણ એમ માનવામાં આવે છે કે ઇ. પૂ. ૧૫૫ માં તેનું રાજ્ય પૂરું થયું હશે. તેની પછી થયેલા મેનન્ડર અને એપોલોડોટસ વિશે વિશેષ માહિતી મળવાનાં સાધન છે. સ્ટ્રેબો (ઇ. સ. ૨૦) લખે છે કે મેનન્ડરે જીતેલા પ્રદેશમાં કચ્છ અને સુરાષ્ટ્ર દેશ હતા. પેરિપ્લસનો કર્તા (ઇ. સ. ૨૫૦) લખે છે કે એપોલોડોટસ અને મેનન્ડરના શિક્ષક હજી સુધી અરબ (અરબ). માં ચાલે છે. મેનન્ડરના શિક્ષક કાઠીઆવાડ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી મળી આવેલા છે, અને શરૂઆતના ક્ષત્રપ રાજા નહાપાન અને એશ્વત (ઇ. સ. ૧૦૦-૧૪૦) ના શિક્ષક કરતાં તેમની સંખ્યા વધારે માલુમ પડી છે. મેનન્ડરના શિક્ષક આ પ્રમાણે વધારે ફેલાયલા હોવાથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે, આકટિયન-ગ્રીક રાજાઓ પૈકી આ દેશમાં આવીને પહેલવહેલો તે રહ્યો હશે, અને પેરિપ્લસનો કર્તા સૌરાષ્ટ્રમાં દેવળ, જૂના કુચા વગેરેને સિકંદરની સ્વારીનાં નિશાન કહે છે તે સિકંદરની સ્વારીનાં નિશાન નહીં પણ મેનન્ડરની જાવણીનાં નિશાન હશે. વિસ્મન નામનો વિદ્વાન એમ ધારે છે કે મેનન્ડરની પછી એપોલોડોટસ રાજા થયો હશે; પરંતુ જનરલ કનિંગહામનું ધારવું એવું છે કે એપોલોડોટસની પછી મેનન્ડર રાજા થયો હશે; ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં આ બે રાજાઓના જે શિક્ષક મળેલા છે તે પરથી ગેઝિટિયરનો ઇતિહાસ કર્તા એવું અનુમાન કરે છે કે મેનન્ડરની પછી એપોલોડોટસ થયેલો હોવો જોઈએ. મેનન્ડરના કરતાં એપોલોડોટસના શિક્ષક ઘણા મળી આવે છે અને તેની કારીગરી ઉતરતા પ્રકારની જણાય છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે, એપોલોડોટસ છેલ્લો રાજા હશે.

અને તેના શિક્ષક ક્ષત્રપ રાજા નહવાન (ઇ. સ. ૧૮૦) ના શિક્ષક પડવા લાગ્યા ત્યાં સુધી ગમે તેમ કરી પાડવામાં આવતા હશે અને ચાલતા હશે. વળી પેરિપ્લસનો કર્તા (ઇ. સ. ૨૫૦) પોતાના વખત સુધી મેનડર અને એપોલોડોટસના શિક્ષક ભરૂચમાં ચાલતા હોવાનું લખે છે તે પરથી પણ એમ લાગે છે કે ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્ષક સાથે લાંબા વખત સુધી તેમના શિક્ષક ચાલતા હશે.

એપોલોડોટસનું રાજ્ય, ક્યાંથી ક્યાં સુધી ચાલ્યું એ ચોક્કસ નથી. જનરલ કનિંગહામ ધારે છે કે તેનું રાજ્ય ઇ. પૂ. ૧૬૫ થી ૧૫૦ સુધી ચાલ્યું હશે; વિલ્સન અને ગાર્ડનર ધારે છે કે ઇ. પૂ. ૧૧૦ થી ૧૦૦ સુધી ચાલ્યું હશે. ગેઝિટિયરનો ઇતિહાસ કર્તા વિલ્સન અને ગાર્ડનરનું કહેવું માન્ય રાખે છે; અને એપોલોડોટસના શિક્ષક તેના સમય પછી ઘણા વખત સુધી પાડવામાં આવતા હતા, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતમાં રાજ્ય કરનાર છેલ્લો આક્રમિત્ર ગ્રીક રાજા તે હોવો જોઈએ. એપોલોડોટસ પછી આક્રમિત્ર ગ્રીક લોકના અમલનાં કંઈ નિશાન જણાતાં નથી, અને ઇ. સ. ૧૦૦ ના અરસામાં ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ થયો ત્યાં સુધીના સમયની કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. નામ વગરના કાંઈ રાજાના તાંબાના શિક્ષક મળ્યા આવ્યા છે તેના ઉપર એસિયસ એસિલિયન સોદ્રરમેગસ, એટલે કે રાજાઓનો રાજા મહા-મહારક્ષક, એમ લખેલું છે પણ તે શિક્ષક કોના છે તે જણાયું નથી. આ શિક્ષક કાઠીઆવાડ, કચ્છ, રાજપુતાના, ઉત્તર હિંદુસ્તાન, કાશ્મીરની ખીણ વગેરે ઠેકાણેથી મળ્યા આવ્યા છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે જે રાજાના એ શિક્ષક હશે તેનું રાજ્ય ઘણું વિસ્તીર્ણ હશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ.

(ઇ. સ. પૂ. ૭૦-ઇ. સ. ૩૯૮.)

બાકટિયન-ગ્રીક રાજાઓના અમલ પછી ગુજરાતમાં ક્ષત્રપ નામના

રાજાઓનો અમલ થયાની મહિતી મળે છે. ક્ષત્રપ

ક્ષત્રપ રાજાઓ.

ઇ. પૂ. ૭૦-ઇ. સ. ૩૯૮.

રાજાઓએ ત્રણ સદી કરતાં વધારે વખત સુધી

ગુજરાતપર અમલ ભોગવ્યો હતો. તેમના વિષે

જો માહિતી મળે છે તે તેમના શિક્ષા અને તેમણે કાતરાવેલા લેખો ઉપરથી મળે છે. ક્ષત્રપ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. કેટલાક શિક્ષામાં ‘છત્રપ’, ‘છત્રવ’ અને ‘ખતપ’ એવું પ્રાકૃત નામ પણ જણાય છે. ક્ષત્રપ રાજાઓ પૈકી કેટલાકના નામને અંતે ‘સિંહ’ અને કેટલાકને ‘સેન’ લખેલું છે તેપરથી કેટલાક વિદ્વાન એમ ધારે છે કે તેઓ પરદેશી આવેલા નહીં હોય, પરંતુ એ ખરું નથી. ‘ક્ષત્રપ’ એ ‘સત્રપ’ પરથી થયેલું સંસ્કૃત રૂપ છે અને તેનો અર્થ ક્ષત્રીને પાળનાર એવો થાય છે. પ્રાચીન ઇરાનમાં પ્રગણના હાકિમને સત્રપ કહેતા. જ્યારે એ દેશમાં ગ્રીક લોકોનો અમલ થયો ત્યારે તેમણે પણ એ દેશમાં વપરાતું સત્રપ નામ પોતાના હાકિમોને માટે કાયમ રાખ્યું હતું. સત્રપનો અર્થ ‘રાજ્યનો પાલક’ થાય છે. બાકટિયામાં ગ્રીક લોકોનો અમલ સ્પષ્ટીકરણ લોકોએ બંધ કર્યો ત્યારે ચાલેલા અધિરની વખતે મલય, પલ્લવ, અબીર, મેદ અને બીજી ભટકતી જતો બાકટિયામાંથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવી અને દરેકે ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. પછી આ જતોના સરદાર સ્વતંત્ર રાજા થયા અને ક્ષત્રપ, મલા ક્ષત્રપ, વગેરે નામ ધારણ કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પરંતુ શરૂઆતના રાજાઓનાં નામ પરદેશી છે તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે આ રાજાઓ મૂળમાં પરદેશી જતાં, આ દેશમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યા પછી પાછળથી તેમણે હિંદુ ધર્મ પાળ્યો હશે અને હિંદુ નામ ધારણ કર્યાં હશે.

ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ હિંદુસ્તાનના એ મોટા ભાગ પર હતો; ઉત્તરમાં

કાબુલની ખીણથી ગંગા અને જમનાના સંગમ
ક્ષત્રપ રાજાની એ ગાદીઓ. સુધીના પ્રદેશ પર અને પશ્ચિમમાં અજમેરથી

ઉત્તર કોકણ સુધીના અને માળવાથી આરબી સમુદ્ર સુધીના પ્રદેશ પર તેમનો
અમલ હતો; એટલા માટે પહેલા પ્રદેશના રાજાઓના ઉત્તરના ક્ષત્રપો અને
ખીણ પ્રદેશના રાજાઓને પશ્ચિમના ક્ષત્રપો એ પ્રમાણે ઓળખવામાં આવે છે.

શિક્ષાઓ અને લેખોપરથી એમ જણાય છે કે ઉત્તરમાં ક્ષત્રપ રાજાઓનો

અમલ ઇ. પૂ. ૭૦ માં શરૂ થયો અને કુશાન

ઉત્તરના ક્ષત્રપો.

ઇ. પૂ. ૭૦-૪. સ. ૭૮.

રાજા કનિષ્ક ઇ. સ. ૭૮ માં ગાદીએ બેઠો ત્યારે

પૂરો થયો. ઉત્તરના ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ

આશરે દોઢસો વર્ષ ચાલ્યા પછી તેમનો પ્રદેશ કુશાન રાજા કનિષ્કના રાજ્ય
સાથે જોડાઈ ગયો.

ઉત્તરના ક્ષત્રપ રાજાઓના વંશનો નહપાન નામનો એક જુવાન આ

સમયે પશ્ચિમ તરફ નીકળી આવ્યો અને એ

ગુજરાતનો પહેલો ક્ષત્રપ

રાજા : નહપાન.

તરફનો પ્રદેશ જીતી લેઈ ત્યાં પોતાનું રાજ્ય

સ્થાપન કર્યું. નહપાન પ્રથમ મંદસરને રસ્તે

પશ્ચિમ માળવા તરફ આવ્યા હશે, અને ત્યાંથી દોહદને રસ્તે દક્ષિણ ગુજરાત

સુધી આવ્યો હશે; પશ્ચિમ માળવાથી દક્ષિણ ગુજરાત સુધીનો પ્રદેશ તાબે

કરી લીધા પછી તેણે પોતાનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્ર તરફ અને દક્ષિણમાં નાશીક

તથા દખ્ખણ તરફ વધાર્યું હશે એમ લાગે છે. ઉજ્જનનગરીવાળું પૂર્વ

માળવા અને ઉત્તર ગુજરાત નહપાને જીતી લીધાં હશે કે નહીં એ જાણવાને

કંઈ સાધન નથી. નહપાન વિષે જે માહિતી મળેલી છે તે તેના પોતાના

શિક્ષા કાઠીઆવાડ અને નાશીકમાંથી મળી આવ્યા છે તે પરથી, તેના જમાઈ

ઉચ્ચદાતે નાશીક અને કારલીના વિહારોમાં કાતરાવેલા લેખો ઉપરથી, અને

તેના પ્રધાન અયામે જુનરમાં કાતરાવેલા લેખ પરથી મળેલી છે.

નહપાનના શિક્ષાની છતી બાબુએ તેનું ડોકું કાઢેલું છે અને તેની અસપાસ ગ્રીક ભાષામાં લેખ લખેલો છે. ડોકાને માથે બાલચુવાળી ટોપી ધાલેલી છે અને વાળનાં જુલકાં કાન સુધી આવી રહેલાં છે. ડોકા આગળ ડગલાનો ડોલર દેખાય છે. શિક્ષાની ઉંઘી બાબુએ નાગરી લિપિમાં ડોકાવાળી બાબુનો ગ્રીક મજકુર લખેલો છે. એકંદરમાં એના શિક્ષાની કારીગરી સારી છે. શિક્ષાનું બીજું વખતો વખત બદલવામાં આવતું હશે એમ લાગે છે, કારણ કે દાકતર ભગવાનલાલને નહપાનના ચાર શિક્ષા મળેલા છે તે પૈકી એકમાં તેની જુવાનીની આકૃતિ છે, બીજામાં ઘડપણની છે અને આકીના બેમાં વયલી વયની આકૃતિ છે. નહપાનના શિક્ષામાં ‘ક્ષત્રપ’ ખિતાબ વાપરેલો નથી. માત્ર તેના કુળનું નામ જહરાત (ક્ષહરાત) લખેલું છે પરંતુ ઉશ્વદાતે કાતરાવેલા નાશીકના લેખમાં તેનું નામ ‘ક્ષહરાત ક્ષત્રપ’ નહપાન એ પ્રમાણે ઘણીવાર વાપરેલું છે.

ઉશ્વદાત એ નહપાનનો જમાઇ હતો. નહપાનની દીકરી દખમીતા અથવા દક્ષમીતાને તે પરણ્યો હતો. ઉશ્વદાતના ઉશ્વદાત, ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૨૦. નામ સાથે કંઈ રાજ્યચિન્હ જણાતું નથી.

“દીનીકનો પુત્ર અને નહપાનનો જમાઇ ઉશ્વદાત”

એટલુંજ તે પોતાના વિષે લખે છે. તેપરથી એમ લાગે છે કે તેનું કંઈ સ્વતંત્ર રાજ્ય નહીં હોય પણ માત્ર તેના સસરાને લીધે તે ખ્યાતિમાં આવ્યો હશે. નહપાનને દીકરો હોવાનું જણાતું નથી તેથી ઉશ્વદાત કદાચ તેનો ધરજમાઇ થઈને રહ્યો હશે અને નહપાનના રાજ્યમાં મોટો હોદ્દો ભોગવતો હશે. નાશીક અને કારલીવાળા લેખોમાં ઉશ્વદાતે કરેલા પરાંપકાર અને પુણ્યના કામની નોંધ કરેલી છે તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—આશુ પાસે ઉત્તર ગુજરાતમાં બનાસ નદીને કાંઠે ત્રણસે ગાયો અને સુવર્ણદાન આપ્યાં તથા પગથીયાં બંધાવ્યાં; દેવ નિમિત્ત બ્રાહ્મણોને સોળ ગામ અર્પણ કર્યા; દર વર્ષે એક લાખ બ્રાહ્મણ જમાવા; પ્રભાસમાં બ્રાહ્મણોની આઠ કન્યા પરણાવી; અજમેર પાસે પુષ્કરજમાં ત્રણ લાખ ગાયો અને એક ગામ દાનમાં

આખ્યાં. ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) માં, દશપુરમાં અને નાશીક પાસેના ગોવરધન પહાડમાં તથા સોપારામાં જળાશયો બંધાવ્યા અને અંબિકા, દમણગંગા, તાપી, કાવેરી વગેરે નદીઓપર ઘાટ બંધાવ્યા. ઉશ્વદાતના આ પુણ્ય અને પરાપકારના કામ પરથી જણાય છે કે તે આદ્યજ્ઞ લોકોનો ધર્મ પાળતો હશે. તેણે નાશીક અને કારલી પાસે ખૌદ્ધ ધર્મવાળાઓને માટે ગુફાઓ કારાવેલી છે અને તેમના નિર્વાહને માટે દાન આપેલાં છે ખરાં, પણ તે, તેનો સસરો અને તેની સ્ત્રી ખૌદ્ધ ધર્મ પાળતાં હશે તેથી આખ્યાં હશે એમ લાગે છે. નહપાનના શિક્ષાઓપર ખૌદ્ધ ધર્મનાં ચિન્હ છે તેથી તે ખૌદ્ધ ધર્મ પાળતો હશે એમ લાગે છે. ઉશ્વદાતે કરેલા પુણ્યનાં કામ ઘણા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં આવેલાં છે, તેપરથી નહપાનનું રાજ્ય ઘણું વિસ્તીર્ણ હશે એમ લાગે છે.

નહપાનનો સમય નક્કી કરવો એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. નાશીકની ગુફાવાળા લેખમાં ઉશ્વદાતે લખ્યું છે કે એ નહપાનનો સમય,
ઈ. સ. ૭૮ થી ૧૨૦. લેખ ૪૧ અને ૪૨ માં વર્ષમાં ક્રાંતરાઓ છે. જુનરવાળા લેખમાં નહપાનનો પ્રધાન અયામ લખે છે કે એ લેખ ૪૬ માં વર્ષે ક્રાંતરાઓ છે પણ એ વર્ષ કયા સનનાં તે લખ્યું નથી. એ લેખોમાં ' વર્ષ ' કલાણું એમ મોઢમ જણાવ્યું છે. ઉશ્વદાતે આપેલાં દાન અને બંધાવેલાં સાર્વજનિક કામોની નોંધ નાશીકના લેખમાં આપી છે તેમાં ૪૨ મું વર્ષ જણાવ્યું છે. આ સાર્વજનિક કામો બંધાવવાને કેટલોક વખત લાગ્યો હશે; તેથી એ વખતે ઉશ્વદાતની ઉંમર ૪૦ થી ૪૫ સુધીની હશે એમ માનીએ તો તેનો સસરો નહપાન જે તે વખતે જીવતો હતો તેની ઉંમર વીસ વર્ષ વધારે એટલે આશરે ૬૫ વર્ષની હોવી જોઈએ. નહપાનના પ્રધાન અયામે ક્રાંતરાવેલા જુનરના ૪૬ મું વર્ષ જણાવ્યું છે તે પરથી એમ લાગે છે, કે ઉશ્વદાતે ક્રાંતરાવેલી ગુફાઓની સાત પછી નહપાન કેટલાક વર્ષ વધારે જીવ્યો હોવો જોઈએ. તેના એક શિક્ષાપર તેના ડોકાની છાપ આપેલી છે તેપરથી પણ જણાય

છે કે નહપાન ઘણી મોટી ઉમ્મર સુધી જીવ્યો હશે. અયામના લેખ પછી નહપાન ઘણાં વર્ષ જીવ્યો નહીં હોય એમ માનીએ તોપણ આટલું તો માની શકાય એમ છે કે જે સંવત્સરાં ઉપર જણાવેલાં ૪૧, ૪૨ અને ૪૬ વર્ષ હશે તે સંવત્સરા આશરે ૫૦ માં વર્ષ સુધી તે જીવતો હશે અને મરતી વખતે તેની ઉમ્મર આશરે ૭૫ વર્ષની હશે. ૭૫ માંથી ૫૦ બાદ કરતાં પચીસ રહે છે અને એથી ઓછી ઉમ્મરે નહપાને પ્રદેશ જીતી લીધો હશે એ સંભવિત લાગતું નથી, માટે એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે જે સંવત્સરાં ઉપર જણાવેલાં ૪૧, ૪૨ અને ૪૬ વર્ષ છે તે સંવત્ નહપાને ગુજરાત વગેરે દેશો જીતી લીધા પછી પોતે ચલાવ્યો હશે. નહપાનનો જમાઇ પોતે શક જાતનો હોવાનું જણાવે છે, તેથી નહપાન પણ શક જાતનો હશે એમ લાગે છે. આ પરથી એમ અટકળ થઇ શકે છે કે નહપાને ગુજરાત જીતી લીધા પછી ચલાવેલો સંવત્ જે પ્રથમ ‘વર્ષ’ ના નામથી ઓળખાયો હશે; અને પાછળથી અગિયારમા કે બારમા સેંકડામાં પેચાણના શાસિવાહન રાજાના નામથી દખ્ખણના લોકે નહપાનના શક સંવત્સરને, શાસિવાહનનો શક ઠોકી ખેસાડ્યો હશે. આ પ્રમાણે જેતાં ઉચ્છેદનના નાશીક લેખોમાં જે વર્ષ આપેલું છે તે નહપાનના શક સંવત્સરનું હોવું જોઇએ એમ માની શકાય છે. એ સંવત્ નહપાનની પછી થયેલા બીજા ક્ષત્રપ રાજાઓએ લગભગ ત્રણસેં વર્ષ સુધી આગળ ચલાવ્યો છે.

કદાચ એવી શંકા કાઢવામાં આવશે કે નહપાન અને બીજા ક્ષત્રપ

વિક્રમ સંવત્.

રાજાઓના શિક્ષાપર જે વર્ષ જણાવ્યાં છે તે શક

સંવત્સરને બદલે ગુજરાત અને માળવામાં હાલ

ચાલતા વિક્રમ સંવત્સરાં કેમ નહીં હોય ? પરંતુ હાલમાં માળવામાંથી કેટલાક લેખ મળી આવ્યા છે તેપરથી ખાત્રી થાય છે કે ઇ. પૂ. ૫૬ થી શરૂ થતો જે સંવત્ હાલ વિક્રમ સંવત્સરા નામથી ઓળખાય છે તે વિક્રમ નામના તે વખત થઇ ગયેલા કોઇ રાજાએ શરૂ કર્યો નહોતો, પણ માલવ નામની જાતે માળવા જીતી લીધું તેપરથી શરૂ કર્યો હતો અને માલવ કાલ તરીકે

સહઆતમાં ઓળખાતો હતો. જેમ રાક સંવત્ પાછળથી શાલિવાહનના નામ સાથે જોડાયો તેમ નવમા સેંકડામાં આ માલવ ક્ષત્ર, ઉત્તરજનના વિક્રમાદિત્ય રાજાના નામ સાથે જોડાઈ વિક્રમ સંવત્ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

માળવાનું અસલ નામ અવન્તી હતું. ઇ. સ. ના બીજા સેંકડા પહેલાંના કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં માલવ દેશ એ નામ વાપરેલું જણાતું નથી. માલવ અથવા માલય નામની જાતે એ દેશ જીતી લીધો અને ત્યાં આવી વસી તેથી અવન્તી નામ બદલાઈને માલવદેશ અથવા માળવા નામ થયું. જેમ કાઠી લોકોના નામપરથી કાઠીઆવાડ થયું અને મેવ અથવા મેદ લોકોના નામપરથી મેવાડ થયું તેમ માલવ અથવા માલય જાતના નામપરથી માળવા થયું. માલવ લોકો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી આવ્યા અને ઇસ્વીસનની પહેલાંના સેંકડામાં માળવા જીતી લઈ ત્યાં વસ્યા. મુદ્રા-રાક્ષસ નામના નાટકપરથી જણાય છે કે મૌર્યવંશના વખતમાં (ઇ. પૂ. ૩૦૦) ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં માલય જાતનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. મૌર્યવંશની પડતી થયા પછી માલય જાતના લોકોની જાત મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઉતરી આવી હશે; નહિપાનના વખતમાં તેઓ પૂર્વમાં જૈપુર સુધી આવેલા જણાય છે, કારણ કે પુષ્કરજી પાસે ઉશ્વદાતે તેમને હરાવ્યા હતા એમ ઉશ્વદાતના લેખમાં લખ્યું છે; પણ ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રામાના વખત સુધી (ઇ. સ. ૧૫૦) ઉત્તરજનની આસપાસનો પ્રદેશ અવન્તી નામથી ઓળખાતો હતો તેપરથી એમ લાગે છે કે ત્યાં સુધી માલવ લોકો એ પ્રદેશમાં આવ્યા નહીં હોય. ઇસ્વી સનના ત્રીજા સેંકડા પછી ક્ષત્રપ રાજાઓ નમળા થયા તે વખતમાં માલવ લોકો એ પ્રદેશમાં આવ્યા હશે અને અવન્તી નામ બદલાઈ માલવ દેશ એવું નામ પડ્યું હશે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં માલવ લોક આવ્યા ત્યારે તેમનું રાજ્ય પ્રગલ્ભતાક હશે એમ લાગે છે, પરંતુ તે અનુકૂળ નહીં આવવાથી તેમણે પાછળથી મંદસરના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘સ્થિતિ’ અથવા નવી રાજ્યવ્યવસ્થા કરી, અને તેની યાદગીરીમાં સંવત્ ચલાવ્યો; જે હાલ વિક્રમના સંવત્ તરીકે ઓળખાય છે તે એ છે. આ નવી સ્થિતિમાં

માલવ લોકોના અગ્રેસર તરીકે નહપાન માળવાનો પહેલો રાજા થયો હોય અને તેથી નહપાનની સાલો, આ નવા સંવત્સરી સાલો હોય એ સંબંધિત નથી; નહપાન એ માલવ જાતનો નહોતો એટલુંજ નહીં પણ માલવ જાત વિરૂદ્ધ હતો. કારણ કે ઉત્તમભદ્ર નામના ક્ષત્રિઓપર માલવ લોકોએ હુમલો કર્યો હતો ત્યારે તેમને મદદ કરવા તેણે ઉશ્વદાતને મોકલ્યો હતો. વળી ક્ષત્રપ વંશ પછી તરતજ ગુપ્તવંશ થયો છે. ક્ષત્રપ વંશની છેલ્લામાં છેલ્લી સાલ ૩૧૦ જણાવેલી છે; ત્યાર પછી પણ એક રાજા થયો હતો પણ તેની સાલ જણાઈ નથી, તોપણ તેની સાલ ૩૨૦ માનીને ચાલવાને કંઈ હરકત નથી. જો આ ક્ષત્રપ વર્ષ ૩૨૦ ને વિક્રમના સંવત્સમાં ગણીએ તો ઇ. સ. ૨૬૪ ની સાલ આવે. હાલમાં થયેલી ફેટલીક શોધોથી ગુપ્ત વંશની શરૂઆત ઇ. સ. ૩૧૬ થી હોવાનું ઠરી ચૂકેલું છે. વળી એ પણ ઠરી ચૂકેલું છે કે ગુજરાત અને માળવા જીતી લેનાર ગુપ્ત રાજા, ખીજે ચંદ્રગુપ્ત હતો અને તેણે ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ઇ. સ. ૩૯૯) માં માળવા અને ગુજરાત જીતી લીધું. ક્ષત્રપ રાજાઓની સાલો વિક્રમ સંવત્સમાં ગણતાં ગુજરાતના છેલ્લા ક્ષત્રપ રાજાની અને પહેલા ગુપ્ત રાજાની વચ્ચે (૩૯૯-૨૬૪=) ૧૩૫ વર્ષનો ખાડો પડે છે અને એ ખાડાનો કંઈ ઇતિહાસ મળતો નથી એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ક્ષત્રપ રાજાઓની સાલો વિક્રમ સંવત્સમાં નહીં પણ શક સંવત્સમાં લખેલી હોવી જોઈએ. ક્ષત્રપ સાલોને શક સાલો ગણીએ તો છેલ્લા ક્ષત્રપ રાજાની સાલ ૩૨૦ છે તે (૩૨૦+૭૮=) ઇ. સ. ૩૯૮ થાય છે અને તેજ અરસામાં એટલે કે ઇ. સ. ૩૯૯ માં ચંદ્રગુપ્તે માળવા અને ગુજરાત જીતી લીધું છે તેની સાથે મેળ મળે છે. ગુપ્ત રાજાઓના શિક્કા પણ છેલા ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્કાને એવા આખેડુળ મળતા આવે છે કે ક્ષત્રપ પછી તરતજ ગુપ્ત રાજા થયા હોવા જોઈએ એમ માનવાને ટેકા મળે છે. જ્યાં સુધી ખીજાં સમય વિરૂદ્ધ કારણ મળી આવ્યાં નથી ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલાં એકંદર કારણોને લીધે એમ માનવું યોગ્ય જણાય છે કે ઉશ્વદાત અને અયામના લેખોમાં જે સાલ લખેલી છે તે સાલ ગુજરાત જીતી નહપાન

રાજાએ શરૂ કરેલી શક સંવતની સાલ છે અને તે ઇ. સ. ૭૮ થી શરૂ થાય છે.

નહપાન પછીના જૂનામાં જૂના જે શિક્કા ગુજરાતમાંથી મળ્યા છે તે

ચટ્ટન રાજના છે. ચટ્ટનના શિક્કામાં છતી

૨ જે ક્ષત્રપ રાજા: ચટ્ટન, બાળુએ ચટ્ટનનું ડોકું મૂકાવાળું છે, તેને માથે ઈ. સ. ૧૩૦.

સાદી ટોપી છે અને વાળ નહપાનના કરતાં

લાંબા છે. બીજા બાળુએ નહપાનના શિક્કાના જેવું વજ્ર અને બાણ નથી પણ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ચિન્હ છે.

ચટ્ટનના શિક્કામાં “ક્ષત્રપ” અને “મહા ક્ષત્રપ” ખિતાબ વાપરેલા છે અને ચટ્ટનના બાપનું નામ ય્સમેતિક હોવાનું જણાવ્યું છે. આ નામ પરદેશી લાગે છે. નહપાન સાથે ચટ્ટનને શો સંબંધ હતો તે જણાયું નથી. ચટ્ટનનો બાપ “ક્ષત્રપ” અથવા બીજા કોઈ કુળ કે નામથી ઓળખાવ્યો નથી. તેથી એમ લાગે છે કે તે કંઈ પદવી વગરનો માણસ હશે અને તેના છોકરાએ કોઈ રીતે નહપાનનો આ મુલક તાબે કરી લીધો હોવાથી તે ‘ક્ષત્રપ’ અને પાછળથી ‘મહા ક્ષત્રપ’ કહેવાયો હશે. નહપાનનો ઘણાખરો મુલક ચટ્ટનના તાબામાં આવ્યો હશે એમ લાગે છે. ચટ્ટનના તેમજ તેના પુત્ર અને પૌત્રના શિક્કામાં સાલ આપી નથી, તોપણ એમ માનવાને કારણ રહે છે કે તેઓ નામ વગરનો કોઈ સંવત વાપરતા હતા, કારણ કે ચટ્ટનના પૌત્ર રૂદ્રદામાના ગીરનારના લેખમાં ૭૨ મું વર્ષ લખેલું છે. આ ૭૨ મા વર્ષ પહેલાં રૂદ્રદામાએ કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે એ નક્કી કરવાને કંઈ સાધન નથી; તોપણ તે પહેલાંથી રાજ્ય કરતો હશે એવો સંકેત છે. ૭૨ પહેલાં સાત વર્ષથી રૂદ્રદામા રાજ્ય કરતો હશે એમ માનીએ તો તેનું ગાદીએ બેઠાનું વર્ષ ૬૫ ધારી શકાય. આમાંથી તેના બાપ જયદામાના રાજ્યનાં આશરે પચીસ વર્ષ બાદ કરીએ તો ચટ્ટને ગુજરાત છતી લીંવાની સાલ ૪૦ આવે છે, એટલે કે નહપાનનાં છેવટનાં વર્ષોમાં તે નહપાનનો સમકાલીન રાજા હોવો જોઈએ. ટોલેમી નામના એક પ્રખ્યાત ગ્રીક ભૂગોળ અને ખગોળવેત્તાએ પોતાના ગ્રંથમાં

પૃથ્વીનું વર્ણન આપેલું છે. તેમાં હિંદુસ્તાનનાં શહેર, નદી, પર્વત, બંદરો વગેરેનાં નામ લખેલાં છે, અને મુખ્ય શહેરો તથા બંદરોના તો રેખાંશ અને અક્ષાંસ પણ આપેલા છે. એ ગ્રંથમાં વળી તેણે લખ્યું છે કે યુજની (ઉજ્જન) માં ટયાસટનસ નામનો રાજા હતો. ટયાસટનસ રાજા અને જૂનાગઢના રૂદ્રામાના લેખમાં જે રાજાનું નામ ચણ લખેલું છે તે એકજ હતો એમ દાકતર લાઉ દાન્ઝે સાબીત કર્યું છે. ત્યારબાદ થયેલી નવી શોધથી આ વાત દૃઢ થઈ છે. આ પ્રમાણે ચણ પ્રથમ ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરતો હોવો જોઈએ. તેના શિક્ષા અજમેર અને કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવેલા છે, તે પરથી જણાય છે કે પાછળથી તેના કબજામાં વધારે પ્રદેશ આવેલો હોવો જોઈએ. વળી પ્રથમ તેણે ક્ષત્રપ એ નામ ધારણ કર્યું છે અને પછીથી મહાક્ષત્રપ ધારણ કર્યું છે. તેપરથી પણ એમ જણાય છે કે તેની સત્તા પ્રથમ થોડા પ્રદેશ પર હશે અને પાછળથી ઘણા પર પ્રસરી હશે. નહપાનના સમયમાં ચણની સત્તા કદાચ પ્રથમ અજમેર અને મેવાડની આસપાસના પ્રદેશમાં સ્થાપન થઈ હશે. માલવ લોકોની સામે જે ઉત્તમભદ્ર ક્ષત્રિયોને મદદ કરવા ઉશ્વેદાત ૪૨ ની સાલમાં ગયો હતો તે ક્ષત્રિય જાતનો કદાચ ચણ હશે અને માલવ લોકોને હાંકી કાઢ્યા પછી તેણે પોતાની રાજ્યધાની ઉજ્જનમાં સ્થાપન કરી હશે.

નહપાનને છોકરો ન હોવાથી તેના મરણ પછી તેનું રાજ્ય કદાચ તેના

આંધ્ર લોકે નહપાનનો મુ-
લક લઈ લીધો. ઇ. સ. ૧૩૮

જમાઇ ઉશ્વેદાતને મળ્યું હશે; પરંતુ તેની

પાસેથી તે થોડા વખતમાં તેના આંધ્ર જાતના

પડોશીઓએ લઈ લીધું હોય એમ જણાય છે,

કારણ કે ગૌતમી પુત્ર સાતકરણીનું એક વિશેષણ ખખરાત (અથવા ક્ષહરાત) વંશનો નાશ કરનાર હોવાનું માલમ પડ્યું છે. ઉત્તર કોકણ, દક્ષિણ, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ આંધ્ર લોકોએ લઈ પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી દીધાનું ગૌતમીપુત્રના નાશીક પાસેના લેખથી જણાય છે. એ લેખમાં સુરાષ્ટ્ર અને અપરાન્ત તેના રાજ્યમાં હોવાનું લખેલું છે. આંધ્ર લોકોની જીત

લાંબો વખત કાયમ રહેલી જણાતી નથી. ચણને તેમની પાસેથી કાઢીઆવાડ અને નર્મદા મુઘીનો દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ લઈ લીધેલો હોવાનું માલમ પડે છે. આ મેમાણે ત્યારે મેવાડ, મધ્યવા, ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત તથા કાઢીઆવાડ ચણને તામે આવ્યાં ત્યારે તેણે મહા ક્ષત્રપ નામ ધારણ કરેલું લાગે છે.

ચણ પછી તેના વંશના રાજાઓ એક પછી એક ગાદીએ બેઠા હતા.

તેમના શિક્ષામાં સાલો આપેલી છે, તથા દરેક ચણનો વંશ.

પોતાના શિક્ષાપર પોતાનું તથા પોતાના આપનું નામ જણાવ્યું છે, તેથી ચણ પછીના બધા ક્ષત્રપ રાજાઓની વંશાવળી સંતોષકારક રીતે મળી છે.

ચણ પછી ગાદીએ બેસનાર ચણના પુત્ર જયદામાના શિક્ષા ધણા

થોડા મળ્યા છે, તે પરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે તેનું રાજ્ય ધણા થોડા વખત આલ્યું હશે. વળી તેને 'ક્ષત્રપ' લખેલો છે, 'મહાક્ષત્રપ' ૩ જો ક્ષત્રપ રાજા : જયદામા, ઇ. સ. ૧૪૦-૧૪૩.

લખેલો નથી, તેથી પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે તેના વખતમાં ક્ષત્રપનું રાજ્ય કમી થયું હશે અથવા તેના આપના વખતમાં તે માત્ર કાઢીઆવાડનો સુબો હશે. કાઢીઆવાડમાંથી જયદામાના ત્રણ શિક્ષા મળેલા છે તે પૈકી બે રૂપાના છે અને ત્રીજો તાંબાનો છે. રૂપાના શિક્ષા બુનાગઢથી મળેલા છે અને તેમાં ચણના શિક્ષાની પેઠે એક બાબુએ રાજાનું ડાકું અને બીજી બાબુએ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ચિહ્ન છે.

જયદામાની પછી તેનો પુત્ર રૂદ્રદામા ગાદીએ બેઠો. રૂદ્રદામાના શિક્ષા

ચણના શિક્ષા જેવા છે અને કાઢીઆવાડમાંથી ધણા મળી આવ્યા છે. તેના પોશાકનો ઘાટ ૪ જો ક્ષત્રપ રાજા : રૂદ્રદામા, ઇ. સ. ૧૪૩-૧૫૮.

ચણના જેવો જણાય છે. રૂદ્રદામાના શિક્ષા રૂપા સિવાય બીજી કોઈ ધાતુપર પાડેલા માલમ પડ્યા નથી.

ગીરનારના ખડકપર રૂદ્રદામાએ કોતરાવેલા લેખપરથી રૂદ્રદામા વિષે
રૂદ્રદામાનો લેખ.

વખતમાં (ઇ. પૂ. ૩૦૦) સુદર્શન તળાવને
જે બાંધ બાંધ્યો હતો અને જે અશોકના વખતમાં (ઇ. પૂ. ૨૪૦) દુરસ્ત
કર્યો હતો તે ભારે વરસાદથી એકાએક તુટી જવાથી નવીન બંધાવ્યાનું એ
લેખમાં લખ્યું છે. વળી તેમાં એમ પણ લખ્યું છે કે “આખા આનર્ત અને
સુરાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા રાજાએ નીમેલા ” પહલવ જાતના કુલેપના પુત્ર
સુવિશાખના હુકમથી એ બાંધ બંધાવેલો છે. પહલવ એ જૂના ઇરાની અને
પાર્થિયન લોકનું નામ છે. દાક્તર ભાઉ દાજનું ધારવું એવું છે કે ‘સુવિશાખ’
એ “સ્યાવક્ષ” નું સંસ્કૃત રૂપ હશે. કારલીના લેખમાં પણ એવુંજ એક નામ,
સોવસક આપેલું છે અને તે પણ જે મૂળપરથી સુવિશાખ થયું હશે તેપરથી
થયેલો અપભ્રંશ હશે એમ લાગે છે. કારલીના લેખવાળો ‘સોવસક’ અબુલામા-
નો વતની હોવાનું લખેલું છે. આ અબુલામા ઇરાનના અખાતમાં આવેલું,
જૂના વખતમાં વેપારનું મુખ્ય મથક, ઓખોલ્લા બંદર હશે. ઇરાનના અખાતમાં
બંદરો અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનાં બંદરો વચ્ચે વેપાર ચાલતો હોવાથી, પહલવ
લોકો ઘણા જૂના વખતથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્યા હશે, અને
હાલના પારસીઓને પેઠે તેમના સાહસિકપણાને લીધે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત થઈ
પડ્યા હશે. આગળ જતાં તેમની સત્તા એટલી બધી વધી પડી હતી કે
પાંચમી સદીના અરસામાં હિંદુ નામવાળા અને હિંદુ ધર્મ પાળતા તથા હિંદુ
ઉત્પત્તિનું ડોળ ધાલતા ‘પશ્ચવ’ રાજા દખ્ખણમાં રાજ્ય કરતા હતા.

સુદર્શન સરોવરપરના રૂદ્રદામાના લેખપરથી જણાય છે કે આનર્ત અને
સુદર્શન સરોવરપરનો લેખ :
ઇ. સ. ૧૫૦.

ગુજરાત અથવા કાઠીઆવાડમાં નહીં હોય; તેના
દાદા ચણનની પેઠે તેની રાજ્યધાની પણ ઉજ્જન હશે. એ લેખમાં વળી
લખ્યું છે કે “જેણે પોતે મહા ક્ષત્રપનો ખિતાબ મેળવ્યો હતો ” એ પરથી

એમ લાગે છે કે મહા ક્ષત્રપનો ખિતાબ તેના દાદા ચંદનને હતો પણ તેના બાપ જ્યદામાને નહોતો, તે રૂદ્રદામાએ પાછો મેળવ્યો હશે. એ લેખમાં વળી લખ્યું છે કે અકરાવંતી^૧ અનૂપ,^૨ આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, સ્વબ્ર,^૩ મરૂ,^૪ કચ્છ, સિંધુસુવીર,^૫ કુકુર,^૬ અપરાંત^૭ અને નિશાદ^૮ દેશ તેને તાબે હતા; એટલે પૂર્વે ખિલ્સથી પશ્ચિમે સિંધ સુધીનો અને ઉત્તરે આબુથી દક્ષિણે ઉત્તર કાંકણ સુધીનો કચ્છ સુદાંતનો પ્રદેશ રૂદ્રદામાને તાબે હોવો જોઈએ. યૌધૈય જાતના લોકો સાથે તથા દક્ષિણપથના શતકરણી રાજા સાથે રૂદ્રદામાએ લઢેલી લઢાઇઓની નોંધ પણ એ લેખમાં કરી છે. યૌધૈય જાતના સંબંધમાં એ લેખમાં એવું લખ્યું છે કે તેઓ ઉદ્ધત અને અભિમાની થઇ ગયા હતા માટે રૂદ્રદામાએ તેમનો ખોડો કાઢી નાખ્યો.

માલવ લોકોની પેઠે યૌધૈય લોકોમાં પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. ધસ્વી-

યૌધૈય જાતના લોકો. સનના ત્રીજા સેંકડાના અરસાના એ લોકોના

કેટલાક શિક્ષા મથુરાં અને સારનપુર વચ્ચેના

પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા છે. એ શિક્ષાની છતી બાજુએ પોશાક પહેરેલા અને હાથ લાંબો કરેલા પુરૂષની આકૃતિ છે, અને ઉંધી બાજુએ કાર્તિક-સ્વામીની ઉભી મૂર્તિ છે અને ગુપ્ત લીપિમાં લેખ લખેલો છે. યૌધૈય લોકોના

૧ અકર અને અવન્તી મળીને અકરાવંતી થયું છે; માળવાના જે ભાગમાં ઉજ્જન આવ્યું છે તેનું નામ અવન્તી હતું. અકર એ હાલનું ખિલ્સ પ્રગણું છે.

૨ અનૂપ એટલે સારી પેઠે પાણી સીંચેલો; એ દેશ ગુજરાતનો કોઈ ભાગ હશે.

૩ સ્વબ્ર, એ સાબરમતી આગળનો પ્રદેશ છે; એમાં ઉત્તર ગુજરાતનો ઘણો ખરો ભાગ આવી જાય છે.

૪ મરૂ એ મારવાડનું નામ છે.

૫ સિંધુ એ હાલનો સિંધ દેશ અને સુવીર એ સુલતાન સુધીનો ઉત્તર સિંધનો પ્રદેશ છે.

૬ કુકુર એ ક્યાં હશે તે જણાવું નથી.

૭ અપરાંત, એ ઉત્તરે મહીથી દક્ષિણે ગોવા સુધીનો દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ છે.

૮ નિશાદ એ ક્યાં ભાગ હશે તે નક્કી થઈ શકતું નથી.

શિક્ષા કનિષ્ઠ રાજાના શિક્ષા જેવા છે અને તેમના શિક્ષા કનિષ્ઠના મુલક-
માંથી મળી આવેલા છે. તેપરથી એમ લાગે છે કે કનિષ્ઠના વંશજે પાસેથી
તેમણે પ્રદેશ લઈ લીધો હશે. આપરથી રૂદ્રદામાના લેખમાં તેમને ઉદ્ધત અને
અભિમાની જણાવ્યા હશે તથા રૂદ્રદામાએ તેમને હરાવી તેમને ગર્વ ઉતાર્યો
હશે એમ લાગે છે.

દક્ષિણાપથના શતકરણી રાજાના સંબંધમાં સુદર્શન લેખમાં એવું લખેલું
છે કે તેને એ વાર હરાવ્યો છતાં, નજીકનો સગો જાણી રૂદ્રદામાએ જીવતો
રાખ્યો. શતકરણી એ કુળનું નામ છે તેથી આંધ્રનો કયો શતકરણી રાજા
રૂદ્રદામાનો સગો થતો હશે અને શા સગો થતો હશે એ જાણવાને પૂરતાં
સાધન નથી, પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે રૂદ્રદામાને વખતે યશશ્રી
શતકરણી રાજા હતો અને તેની મા ક્ષત્રપ કુળની હતી તેથી તેના મોસાળ
પક્ષમાં તે રૂદ્રદામાનો સગો થતો હશે.

રૂદ્રદામાનાં બીજાં પણ ઘણાં વખાણ સુદર્શન લેખમાં કરેલાં છે, તે
વ્યાકરણ, ન્યાય, રાજનીતિ વગેરે શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ થયેલો હોવાનું જણાવ્યું છે;
તેને ઘણા રાજાની કુંવરીઓએ સ્વયંવરમાં વરમાળા પહેરાવેલી હોવાનું
જણાવ્યું છે; અને લઢાઇ સિવાય બીજે કોઈ પ્રસંગે માણસને નહીં મારવાનો
તેણે સંકલ્પ કર્યાનું, અને તે પાળ્યાનું જણાવ્યું છે. વળી એ તળાવનો બાંધ
રાજાએ તે ગામની અથવા પ્રગણાની પ્રજાપર વિશેષ કર નાખ્યા વગર
પોતાની ખાનગી સિલકમાંથી વેડ કે જીલમ કર્યા વિના બંધાવ્યો હતો એમ
પણ લખેલું છે.

ચત્રનું રાજ્ય ક્ષત્રપ વર્ષ ૬૦ (ઇ. સ. ૧૩૮) માં પૂરું થયાનું જ-
ણાવ્યું છે અને જયદામાનું કુંકું રાજ્ય પાંચ વર્ષ ચાલ્યું હશે એમ માનવામાં
આવ્યું છે તેથી રૂદ્રદામાના રાજ્યની રાજ્યાત ક્ષત્રપ વર્ષ ૬૫ (ઇ. સ. ૧૪૩)
માં થયેલી હોવી જોઈએ. ગીરનાર લેખમાં ક્ષત્રપનું ૭૨ મું વર્ષ આપેલું છે
તેથી ત્યાર પછી ૮૦ મા વર્ષ સુધી રૂદ્રદામા જીવ્યો હશે એમ માનીને
ચાલીએ તો રૂદ્રદામાએ ઇ. સ. ૧૪૩ થી ઇ. સ. ૧૫૮ સુધી રાજ્ય કર્યું
હોવું જોઈએ.

ફરદામા પછી તેનો પુત્ર દામાઝડ અથવા દામાજડશ્રી ગાદીએ બેઠો તેના વિષેની સર્વે માહિતી તેના છ શિક્ષા દાક્તર ભગવાનલાલે મેળવ્યા છે તે પરથી મળે છે. એ છએ શિક્ષા સારી કારીગરીના છે અને ફરદામાના શિક્ષાના જેવા ઘાટના છે. છતી બાબુએ રાજનું ડોકું છે અને તેની આસપાસ ઉકલી શકે નહીં એવો ગ્રીક લેખ છે. પાછળના ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્ષામાં નાગરી આંકડામાં વર્ષ લખેલું છે તેમ આ શિક્ષામાં નથી. ઉંઘી બાબુએ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ચિહ્ન અને વાંકી ચૂટી લીટી છે તથા તેની આસપાસ નાગરી લિપિમાં રાજનું નામ છે. દામાઝડ એ શરૂઆતમાં વાપરેલું નામ હશે અને પાછળથી દામાજડશ્રી વાપર્યું હશે એમ લાગે છે. દામાઝડને તેનો પુત્ર પોતાના શિક્ષામાં મહાક્ષત્રપ લખે છે, પણ દામાઝડના પોતાના શિક્ષામાં માત્ર ક્ષત્રપ લખેલું છે. દામાઝડના શિક્ષા ઘણા થોડા અને તેપણુ એકજ ઠેકાણેથી મળેલા છે તેપરથી એમ લાગે છે કે તેના પિતાના વખતમાં તેણે યુવરાજ તરીકે રાજ્ય કર્યું હશે અથવા તો તે ઘણો પ્રદેશ ખાઈ બેઠો હશે. તેનું રાજ્ય ઘણો થોડો વખત ચાલેલું જણાય છે. એવું ધારવામાં આવે છે કે ક્ષત્રપ ૯૦ મા વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૬૮ માં તે પૂરું થયું હશે.

દામાજડશ્રી પછી તેનો પુત્ર જીવદામા ગાદીએ બેઠો. આ રાજાના ચાર શિક્ષા મળી આવેલા છે. તેમાં એકમાં ૬ ફો ક્ષત્રપ રાજા:જીવદામા; ૧૮૦ ની સાલ છે, બીજામાં સાલ જણાતી નથી અને ત્રીજા અને ચોથામાં ૧૧૮ ની સાલ છે. આ પરથી એમ માની શકાય કે જીવદામાનું રાજ્ય આજમાં આખું ૧૮ વર્ષ ચાલ્યું હોવું જોઈએ; પરંતુ જીવદામાએ અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય તો તેના શિક્ષા થોડા મળી આવ્યા છે તેને બદલે વધારે મળવા જોઈએ. વળી ૧૦૨ થી અને ૧૧૮ મા વર્ષની દરમિયાન જીવદામાના કાકા (ફરદામાના પુત્ર) ફરસિહનાં શિક્ષા મળી આવ્યા છે; તેપરથી એમ અનુમાન

કરવામાં આવે છે કે જીવદામા ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં તેના કાકા રૂદ્રસિંહે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હશે અને ૧૧૮ માં રૂદ્રસિંહના મરણ પછી અથવા તેની હાર થયા પછી જીવદામા ફરી ગાદીએ બેઠા હશે.

રૂદ્રસિંહ એ દામાજડશ્રીનો ભાઈ હતો. તેના ઘણા સિક્કા મળી

૭ મો ક્ષત્રપ રાજા: રૂદ્રસિંહ;
ઈ. સ. ૧૮૧-૧૯૬. આવ્યા છે. દાકતર ભગવાનલાલને ત્રીશ સિક્કા મળ્યા હતા તે પૈકી વીસપર, નીચે જણાવેલી સાલો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે; ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬ અને ૧૧૭. સર્વથી પહેલી સાલ ૧૦૩ છે અને છેલ્લી ૧૧૮ છે તેથી એમ લાગે છે કે જીવદામા ગાદીએ બેઠા પછી તેને રૂદ્રસિંહે ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હશે અને રૂદ્રસિંહે પંદર વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી, જીવદામા ફરીથી ગાદીએ બેઠા હશે.

રૂદ્રસિંહે તાંબાના સિક્કા પણ પાડેલા હોવાનું જણાય છે. પંડિત ભગવાનલાલને તેનો એક તાંબાનો સિક્કો ઉજ્જનથી મળી આવ્યો હતો, તેની પર ૧૧૭ ની સાલ લખેલી છે.

ઉત્તર કાઠીઆવાડમાં હાલાર પ્રાંતમાં ગુંડ કરીને નાનું ગામ છે. ત્યાંના એક જૂના કુવામાંથી પથ્થરપર કાતરેલો લેખ મળી આવ્યો છે, તે રૂદ્રસિંહના વખતનો છે. એ લેખમાં લખ્યું છે કે સાર્વજનિક ઉપયોગને માટે એ કુવો રસોપદ્ર ગામની પાસે આબીર જાતના સેનાપતિ બાપકના પુત્ર સેનાપતિ રૂદ્રભૂતિએ બંધાવ્યો હતો. એ લેખમાં ૧૦૩ ની સાલ અક્ષરે અને આંકડે લખેલી છે અને રૂદ્રસિંહ રાજા હોવાનું જણાવ્યું છે. વળી રૂદ્રસિંહની નીચે પ્રમાણે વંશાવળી પણ આપેલી છે;—૧ ચળટન, ૨ જયદામા, ૩ રૂદ્રદામા, ૪ રૂદ્રસિંહ; અને વિશેષમાં એમ જણાવ્યું છે કે ચોથો રાજા પહેલા રાજાનો પ્રપૌત્ર, બીજાનો પૌત્ર અને ત્રીજાનો પુત્ર છે. દામાજડશ્રી અને જીવદામાનાં નામ આ લેખમાં આપેલી વંશાવળીમાં આપ્યાં નથી તેનું કારણ કદાચ એટલુંજ હશે કે તે વખતનો રાજ્યકર્તા રૂદ્રસિંહ, પેઢીના મૂળ પુરૂષ સાથે.

કેવો સંબંધ ધરાવે છે એટલું જ ખતાવવાને વંશાવળી આપી હશે; આખી વંશાવળી ખતાવવાને આપી નહીં હોય.

ઈસિંહ પછી તેનો પુત્ર રૂસેન ૧ લો ગાંદીએ બેઠો. તેના પિતાની પેઠે તેના પણ ધણા શિક્ષા મળી આવ્યા છે. ૮ મો ક્ષત્રપ રાજા: રૂસેન, ૧ લો, ઈ. સ. ૨૦૩-૨૨૦, પંડિત ભગવાનલાલે એકઠા કરેલા તેના ચાળીસ શિક્ષામાં સત્તાવીસપર નીચેની સાલો લખેલી છે:

૧૨૫, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૨, એટલે આ શિક્ષાપરથી જણાય છે કે તેનું રાજ્ય મોડામાં મોડું ઇ. સ. ૨૦૩ થી શરુ થયું હશે અને વહેલામાં વહેલું ઇ. સ. ૨૨૦ માં પુરું થયું હશે. તેના બે તાંખાના શિક્ષા પણ ઉજ્જનથી મળી આવ્યા છે, તેના પર ૧૪૦ ની સાલ લખેલી છે.

રૂસેનના શિક્ષા સિવાય એક મુલિયાસર આગળ અને બીજો જસદણ આગળ એ પ્રમાણે બે લેખ મળી આવ્યા છે, તે પરથી પણ રૂસેન વિષે માહિતી મળે છે. મુલિયાસરવાળો લેખ, મુલિયાસરથી દશ માઇલ છેટે આવેલા દારકાંના પુસ્તકાલયમાં છે. તેમાં રૂસેન રાજા હોવાનું જણાવ્યું છે અને ૧૨૨ મા વર્ષના વૈશાખ વદી પાંચમની મીતિ આપેલી છે. જસદણના લેખમાં ૧૨૬ મા વર્ષના ભાદ્રપદ વદી પાંચમની મીતિ આપેલી છે અને નીચે પ્રમાણે રાજાની વંશાવળી આપી છે:—

મહા ક્ષત્રપ ચળટન.

ક્ષત્રપ જયદામા.

મહા ક્ષત્રપ રૂદ્રદામા.

મહા ક્ષત્રપ રૂસિંહ.

મહા ક્ષત્રપ રૂસેન.

આ દરેક રાજાને ‘સ્વામી’ અને ‘ભદ્રમુખ’ કહેલા છે. રૂસેનનું રાજ્ય ૧૨૨ મા વર્ષમાં (ઇ. સ. ૨૦૦) હોવાનું મુલિયાસરના લેખપરથી જણાય

છે તેથી રૂદ્રસિંહ પછી જીવદામા ફરીથી ગાદીએ બેઠો હશે તેપણુ ત્યાર પછી તેનું રાજ્ય ઘણું થોડા વખત ચાલેલું હોવું નોંધએ.

રૂદ્રસેન પછી તેનો પુત્ર પૃથિવીસેન ગાદીએ બેઠો હશે, એમ પૃથિવિસેનનો

૯ મો ક્ષત્રપ રાજા પૃથિવીસેન,
ઈ. સ. ૨૨૦-૨૨૨, એક શિક્ષો અમરેલી આગળથી મળી આવ્યો છે, તે પરથી જણાય છે. એ શિક્ષામાં ૧૪૪

ની સાલ છે એટલે કે રૂદ્રસેનના જે શિક્ષા મળી આવ્યા છે તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ૧૪૨ ની સાલ છે, તે પછી બે વર્ષનો આ શિક્ષો છે. પૃથિવીસેનનો આટલો આજ સિક્ષો મળેલો છે અને તેમાં તેને ક્ષત્રપ લખેલો છે તથા તેના કાકા, સંઘદામાનો શિક્ષો પણ એજ સાલનો મળી આવ્યો છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે પૃથિવીસેને ઘણું થોડા વખત રાજ્ય કર્યું હશે અને તેપણુ સુરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડના ક્ષત્રપ તરીકે કર્યું હશે અને ત્યાર પછી તેના કાકાએ તેને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હશે.

સંઘદામા એ રૂદ્રસેનનો ભાઈ થાય અને રૂદ્રસિંહનો પુત્ર થાય. તેનો

૧૦ મો ક્ષત્રપ રાજા: સંઘદામા
ઈ. સ. ૨૨૩-૨૨૬, એક સિક્ષો પંડિત ભગવાનલાલને અને એક રાજેશ્વરી વજ્રેશંકર ગૌરીશંકરને મળી આવ્યો છે. એ શિક્ષાઓ પર અનુક્રમે ૧૪૫ અને ૧૪૪

ની સાલો છે. સંઘદામા પછી શ્યેદા રાજા દામસેનના જે શિક્ષા મળેલા છે તેમાં ૧૪૮ પહેલાંની સાલ નથી તેથી સંઘદામાએ ૧૪૪ થી ૧૪૮ સુધી (ઈ. સ. ૨૨૨ થી ૨૨૬ સુધી) એટલે કે ચાર વર્ષ રાજ્ય કરેલું હોવું નોંધએ.

સંઘદામા પછી તેનો ભાઈ દામસેન ગાદીએ બેઠો. તેના ઘણા શિક્ષા

૧૧ મો ક્ષત્રપ રાજા: દામસેન,
ઈ. સ. ૨૨૬-૨૩૬, મળી આવ્યા છે. ૨૩ શિક્ષામાં અગીયાર પર નીચેની સાલો છે:-૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮. તેના પુત્ર વીરદામાના

નામના ૧૫૮ ની સાલના શિક્ષા મળી આવ્યા છે તે પરથી એમ લાગે છે કે દામસેને ઘણામાં ઘણું દશ કરતાં વધારે વર્ષ (૧૪૮-૧૫૮) રાજ્ય કર્યું નહીં હોય.

ખીજે દામાજડશ્રી પોતાના શિક્ષાપર ડ્રસેનનો પુત્ર હોવાનું લખે છે.

૧૨ મો ક્ષત્રપ રાજ્ય: ખીજે દામાજડશ્રી, ઇ, સ, ૨૩૬,

તેના પાંચ શિક્ષા મળી આવેલા છે તે બધાપર ૧૫૪ ની સાલ છે, પરંતુ આ સાલ દામસેનના રાજ્યમાં આવે છે, તેથી એમ લાગે કે દામાજડશ્રી

મગીર ઉમ્મરનો હશે અથવા સૂમો હશે અથવા કદાચ સ્વતંત્ર રાજા હશે.

દામસેન પછી, તેના પુત્ર વીરદામા, યશદામા અને વિજયસેનના શિક્ષા મળી આવ્યા છે. વીરદામાના શિક્ષા ૧૫૮ અને

૧૩ મો ક્ષત્રપ રાજ્ય: વારદામા, ઇ, સ, ૨૩૬-૨૩૮,

૧૬૩ ની સાલના છે; યશદામાના ૧૬૦ અને ૧૬૧ ની સાલના છે અને વિજયસેનનો જૂનામાં

જૂનો શિક્ષા ૧૬૦ નો છે. એ ત્રણ ભાષાઓમાં વીરદામા માત્ર 'ક્ષત્રપ' લખાયો છે. તેથી એમ લાગે છે કે તેના આપના રાજ્યનો માત્ર થોડો ભાગ તેના કબજામાં હશે. ખીજે ભાષા યશદામા પ્રથમ ૧૬૦ માં 'ક્ષત્રપ' લખે છે, પરંતુ ૧૬૧ માં મહા ક્ષત્રપ લખે છે. ત્રીજે ભાષા વિજયસેન ૧૬૦ માં મહા ક્ષત્રપ લખે છે તેથી કદાચ તેણે યશદામાને હરાવી મુખ્ય રાજ્યસત્તા લઈ લીધી હશે.

વીરદામાના શિક્ષાની સારી સંખ્યા મળેલી છે. પંડિત ભગવાનલાલને ૨૬ શિક્ષા મળ્યા હતા. તે વિજયસેનના શિક્ષાની મોટી સંખ્યા ભેગા મળ્યા હતા. આ ૨૬ શિક્ષા પૈકી છ પર ૧૫૮ ની સાલ અને ચાર ઉપર ૧૬૦ ની સાલ લખેલી છે.

યશદામાના શિક્ષા ઘણા થોડા મળ્યા છે: પંડિત ભગવાનલાલને સાત

૧૪ મો ક્ષત્રપ રાજ્ય: યશદામા, ઇ. સ. ૨૩૯.

મળ્યા હતા. તેમાં છતીઆણુએ યશદામાનું ડોકું, તેના આપના ડોકાની નકલ કરી હોય એવું જણાય છે. એ સાત શિક્ષા પૈકી માત્ર બે પર સાલ

૨૫૯ દેખાય છે. એકની પર ૧૬૦ ની સાલ છે તેમાં મહાક્ષત્રપ દામસેનનો પુત્ર ક્ષત્રપ યશદામા લખેલું છે. બીજાપર ૧૬૧ ની સાલ છે તેમાં મહાક્ષત્રપ દામસેનનો પુત્ર મહાક્ષત્રપ યશદામા એમ લખેલું છે.

વિજયસેનના શિક્ષા ઘણા મજે છે. પંડિત ભગવાનલાલે ૧૬૭ એકઠા કર્યા હતા. તે બધા સારી કારીગરીના છે, સારી સ્થિતિમાં છે અને તેમના પરના અક્ષર ઠીક છે. તે પૈકી ૫૪ ઉપર નીચેની સાલો ૨૫૯ રીતે વંચાય છે. ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૦, અને ૧૭૧. આપરથી વિજયસેને ઓછામાં ઓછું ૧૬૦ થી ૧૭૧ (ઇ. સ. ૨૩૮-૨૪૯) સુધી એટલે કે અગીઆર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.

વિજયસેનના બધા શિક્ષામાં મહાક્ષત્રપ દામસેનનો પુત્ર મહાક્ષત્રપ વિજયસેન એમ લખેલું છે, પરંતુ ૧૬૬ ની સાલના બે શિક્ષાપર તેને માત્ર “ ક્ષત્રપ ” લખેલો છે, તેનું કાંઈ કારણ સમજાતું નથી. ધર્મરક્ત નામના કોઈ નવીન રાજાના બે શિક્ષા વિજયસેનના શિક્ષાના જેવી કારીગરીના મળ્યા છે તેથી કદાચ થોડો વખત તેણે વિજયસેનની સત્તા લઈ લીધી હોય એમ લાગે છે.

વિજયસેન પછી તેનો ભાઈ દામાજડશ્રી ગાદીએ બેઠો. તેના શિક્ષા ઘણા થોડા મળેલા છે અને કારીગરીમાં વિજયસેનના શિક્ષા કરતાં ઘણા ઉતરતા છે. તે પંડિત ભગવાનલાલને સાત મળ્યા હતા તે પૈકી ત્રણ પર-૧૭૪, ૧૭૫, અને ૧૭૬ ની સાલ લખેલી છે. દામાજડશ્રી પછી વિજયસેનના પુત્ર રૂપસેનના શિક્ષા પડેલા છે, અને તેપર વહેલામાં વહેલી સાલ ૧૭૮ ની છે. વિજયસેનના છેલ્લામાં છેલ્લા શિક્ષા ૧૭૧ ની સાલના મળ્યા છે, તેથી દામાજડશ્રી ૧૭૩ માં ગાદીએ બેઠો હશે, અને તેનું રાજ્ય ૧૭૬ પછી પણ ૧૭૮ પહેલાં પૂરું થયું હશે, એટલે કે આશરે પાંચ વર્ષ ચાલ્યું હશે.

દામાજીડશ્રી પછી, ખીજો રૂદ્રસેન ગાદીએ બેઠો. ખીજો રૂદ્રસેન એ તેરમા

૧૭ મો ક્ષત્રપ રાજા: રૂદ્ર-
સેન ખીજો, ઈ. સ. ૨૫૬-
૨૭૨,

ક્ષત્રપ રાજા વીરદામાનો પુત્ર હતો એમ તેના શિ-
ક્ષામાં લખેલા લેખપરથી જણાય છે. વિજયસેનની
પેઠે ખીજા રૂદ્રસેનના શિક્ષા પણ ધણા મળી આવે
છે. તેમની કારીગરી તથા ચાંદી હલકા પ્રકારની

છે. પંડિત ભગવાનલાલે એકઠા કરેલા ૮૪ શિક્ષામાં અગીઆરપર નીચેની સાલો
૨૫૪ જણાય છે. ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮ અને ૧૯૦. ૧૭૬
ની સાલ સુધીના દામાજીડશ્રી ત્રીજાના શિક્ષા મળેલા છે. તેપરથી એમ લાગે છે
કે રૂદ્રસેનના રાજ્યની શરૂઆત ૧૭૮ થી થઈ હશે. રૂદ્રસેનના પુત્ર વિશ્વસિંહ-
ના જૂનામાં જૂના શિક્ષા ૧૯૮ ની સાલના મળે છે, એટલે તે પહેલાં
રૂદ્રસેન મરણ પામેલો હોવો જોઈએ. ૧૯૦ અને ૧૯૮ ની વચ્ચે એટલે
૧૯૪ માં રૂદ્રસેન મરી ગયો હશે એમ ધારીએ તો તેનું રાજ્ય આશરે સોળ
વર્ષ ચાલ્યું હશે એમ લાગે છે. તેના શિક્ષાની સારી સંખ્યા મળી આવે છે
તે પરથી પણ રૂદ્રસેનનું રાજ્ય એટલાં વર્ષ ચાલ્યું હશે એમ માની શકાય છે.

રૂદ્રસેન ખીજા પછી તેનો પુત્ર વિશ્વસિંહ ગાદીએ બેઠો. વિશ્વસિંહના

૧૮ મો ક્ષત્રપ રાજા:
વિશ્વસિંહ, ઈ. સ. ૨૭૨-૨૭૮,

શિક્ષા તેના પિતાના શિક્ષાની પેઠે પુષ્કળ મળી

આવે છે. એ શિક્ષાની છાપ વગેરે સારી રીતે

પડેલી જણાતી નથી. પંડિત ભગવાનલાલે એકઠા

કરેલા ૫૪ શિક્ષામાં માત્ર ચારપર વાંચી શકાય એવી સાલ છે. એકની પર
૧૯૮, બેપર ૨૦૦ અને એકપર ૨૦૧, એ પ્રમાણે સાલો છે. ૨૦૧ ની સાલમાં
વિશ્વસિંહનું રાજ્ય પૂરું થયું હશે, કારણ કે તેના પછી ગાદીએ બેસનાર તેના
ભાઈ ભર્તૃદામાનો ૨૦૦ ની સાલનો શિક્ષો મળી આવ્યો છે. આ પરથી એમ
ધારી શકાય છે કે વિશ્વસિંહે ૧૯૪ થી ૨૦૦ (ઇ. સ. ૨૭૨-૨૭૮) સુધી
૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે.

વિશ્વસિંહના કેટલાક શિક્ષામાં મહાક્ષત્રપને બદલે 'ક્ષત્રપ' લખેલું છે.
તેનું કારણ શું હશે તે ચોક્કસ જણાતું નથી. કદાચ તેને કાંઈએ હરાવ્યો હશે અને

પોતાનો ખંડીઓ બનાવ્યો હશે; અથવા શરૂઆતમાં કેાઇ દેશના હાકિમ તરીકે તેણે રાજ્યની શરૂઆત કરી હશે અને પાછળથી બધા પ્રદેશોનો રાજા થયો હશે.

વિરસિંહ પછી તેનો ભાઇ ભર્તૃદામા ગાદીએ બેઠો. તેના શિક્ષા ઘણાં મળી આવે છે, પરંતુ કારીગરી અને ઘાટમાં તે

૧૯ મો ક્ષત્રપ રાજા: ભતૃ-
દામા, ઇ, સ, ૨૭૮-૨૯૪,

વિશ્વસિંહના શિક્ષા કરતાં પણ હલકી જાતના છે.

પંડિત ભગવાનલાલે મેળવેલા ૪૫ શિક્ષામાં

સાતપર, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૧ અને ૨૧૪ ની સાલો છે. ભર્તૃદામા પછી ગાદીએ બેસનારનો જૂનામાં જૂનો શિક્ષો ૨૧૮ ની સાલનો છે, તેથી ભર્તૃદામાનું રાજ્ય ૨૦૨ થી ૨૧૬ (ઇ. સ. ૨૭૮-૨૯૪) સુધી આવ્યું હશે એમ માનવાને હરકત નથી. ભર્તૃદામાના ઘણા ખરા શિક્ષામાં તેને મહા ક્ષત્રપ લખેલો છે, તેમ થોડામાં ક્ષત્રપ પણ લખ્યો છે. આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે તેણે ક્ષત્રપથી શરૂઆત કરી હશે અને પાછળથી ' મહાક્ષત્રપ ' ની સત્તા તથા પદવી મેળવી હશે.

ભર્તૃદામા પછી તેનો પુત્ર વિશ્વસેન ગાદીએ બેઠો. તેના શિક્ષાની સારી સંખ્યા મળેલી છે, પણ એ શિક્ષા ખરાખરા પાડે-

૨૦ મો ક્ષત્રપ રાજા:
વિશ્વસેન, ઇ, સ, ૨૯૪-૩૦૦,

લા નથી, તે પરનો લેખ અપૂર્ણ છપાયો છે અને

ઘણા શિક્ષા પર સાલ જણાતી નથી. પંડિત

ભગવાનલાલે મેળવેલા ૨૫ શિક્ષા પૈકી, માત્ર ત્રણપર સાલો છે, એકપર ૨૧૮ અને બેપર ૨૨૨ ની સાલ છે. શિક્ષા પરના લેખમાં મહાક્ષત્રપ ભર્તૃદામાનો પુત્ર ક્ષત્રપ રાજા વિશ્વસેનને એમ લખેલું છે. વિશ્વસેનને 'ક્ષત્રપ' નો હલકો ખિતાબ આપેલો છે અને તેની પછીના રાજાઓને પણ ક્ષત્રપ લખેલું છે, તેપરથી એમ લાગે છે કે આશરે ૨૨૦ (ઇ. સ. ૨૯૮) ની સાલથી ક્ષત્રપ રાજાઓની પડતી થઇ હશે.

સતારાથી ત્રીસ માઇલ પર કૃષ્ણા નદીપર આવેલા કરોડ ગામ પાસેથી

સન ૧૮૬૧ માં દાદેશ શિક્ષાઓનો ચક્ર મળી આવ્યો છે તે પરથી એમ લાગે છે કે કિતર કોઠણ અને પશ્ચિમ દખણનો ફેટલોક ભાગ વિશ્વસેનના વખત સુધી (ઇ. સ. ૩૦૦) ક્ષત્રપ રાજાઓને તાબે હશે. એ ચક્રમાં નીચે જણાવેલા છ રાજાઓના શિક્ષા હતા. વિજયસેન (ઇ. સ. ૨૩૮-૨૪૬); તેનો ભાઈ દામાજડશ્રી ૩ જો (ઇ. સ. ૨૫૧-૨૫૫); વીરદામાનો પુત્ર રૂદ્રસેન ૨ જો (ઇ. સ. ૨૫૬-૨૭૨); રૂદ્રસેનનો પુત્ર વિશ્વસિંહ (ઇ. સ. ૨૭૨-૨૭૮); ખીન્ન રૂદ્રસેનનો પુત્ર ભર્તૃદામા (ઇ. સ. ૨૭૮-૨૯૪); અને ભર્તૃદામાનો પુત્ર વિશ્વસેન (ઇ. સ. ૨૯૪-૩૦૦). કદાચ કોઈ ગુજરાતી જાત્રાળુ એ શિક્ષા એ જગોએ લઈ ગયો હશે એમ માનવામાં આવે તો એ શિક્ષા માલમ પડી આવવાથી એ જગોસુધી ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ હશે એમ કહેવાય નહીં. પરંતુ કોઈ જાત્રાળુ એ શિક્ષા ત્યાં લઈ ગયો હશે એમ માનવાને બદલે ત્યાંના કોઈ રહીશે ત્યાં ચાલતું નાણું દાટ્યું હશે એમ માનવું વધારે સરળ છે. ગેઝિટિયરનો ઇતિહાસકર્તા નીચેનાં કારણથી એમ માને છે કે એ શિક્ષા એ જગોએ ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ હોવાનું ખતાવે છે:—(૧) એ ચક્રમાં જે રાજાઓના શિક્ષા છે તેમાં સૌથી પહેલા વિજયસેન (ઇ. સ. ૨૩૮-૨૪૬) ના વખતમાં ક્ષત્રપ રાજાઓનો અમલ દખણ સુધી પ્રસર્યો હશે, કારણ કે તે વખતે પશ્ચિમ (ઇ. સ. ૧૮૦-૨૦૦) અને પૂર્વ (ઇ. સ. ૨૨૦) શતકરણીઓનો છેડો આવેલો હતો, અને ખીન્ને કોઈ દખણ વંશ સ્થાપન થયો નહોતો; (૨) એ શિક્ષાવાળા બધા રાજા મહાક્ષત્રપ છે અને પેરિપ્લસ (ઇ. સ. ૨૪૫) માં આપેલા વર્ણનથી, તેમાંનો સૌથી પહેલો વિજયસેન ઘણી દોઝત અને સત્તાવાળો જણાય છે. (૩) વિશ્વસેન પછીના શિક્ષા નથી એ ત્રાત ચાંદનની પેઠીમાં છેલ્લો વિશ્વસેન હતો અને વિશ્વસેન પછી ગુજરાતના ક્ષત્રપ રાજાઓની પડતી થઈ એ વાત સાથે મળતી આવે છે. વળી જે રાજાઓના શિક્ષા કરાડ આગળથી મળ્યા છે તે રાજાઓના વખતમાં ક્ષત્રપ સત્તા સર્વોપરી હતી, એ વાતને વરાડ પ્રાંતમાં અમરાવતી આગળ મહાક્ષત્રપ દામાજડશ્રીના પુત્ર મહાક્ષત્રપ રૂદ્રસેન (ખીન્ને) (ઇ. સ. ૨૫૬-૨૭૨) ના શિક્ષા મળી આવ્યા છે તેથી પણ ટેકા મળે છે.

વિશ્વસેન પછી ચળટનથી સીધા વંશના રાજા થએલા જણાતા નથી; તેનું કારણ કદાચ એમ હશે કે વિશ્વસેનને ૨૧ મો ક્ષત્રપ રાજા: રૂદ્રસિંહ સંતાન નહીં હોય, અથવા તો કોઈ બીજા રાજાએ તેને હરાવી રાજ્ય લઈ લીધું હશે. ગમે તે કારણ હશે તો પણ એટલું તો નક્કી છે કે આઠ વર્ષ પછી (ઇ. સ. ૩૦૦-૩૦૮) જીવદામાનો પુત્ર રૂદ્રસિંહ નામનો નવો રાજા થએલો જણાય છે. રૂદ્રસિંહના શિક્ષામાં તેના બાપ જીવદામાને માટે માત્ર સ્વામિ જીવદામા એટલુંજ લખેલું છે તેપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે જીવદામા એ ક્ષત્રપ વંશના રાજાના વખતમાં કોઈ મોટો અધિકારી હશે. વળી રૂદ્રસેન પોતાને ક્ષત્રપ લખે છે તેથી પણ એમ ધારી શકાય છે કે ક્ષત્રપ વંશનો તે સંબંધી હશે અને વિશ્વસેનના વખતમાં ક્ષત્રપ રાજ્ય તૂટી ગયું તેનો કંઈ ભાગ તેને મળ્યો હશે. વિશ્વસેનના પછી રાજકીય ઉચ્ચપાથલ થયેલી હોવી જોઈએ, એમ રૂદ્રસેનના શિક્ષા પરથી લાગે છે; કારણ કે પહેલાંના ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્ષક કરતાં રૂદ્રસેનના શિક્ષક ઉંચી ખતાવટના જણાય છે. રૂદ્રસેનના બાર શિક્ષા પંડિત ભગવાનલાલે મેળવ્યા છે તે પૈકી પાંચપર સાલ સ્પષ્ટ જણાય છે. ત્રણપર ૨૩૦, એકપર ૨૩૧, અને એકપર ૨૪૦ એ પ્રમાણે સાલો છે. રૂદ્રસિંહનાં વહેલમાં વહેલો શિક્ષક ૨૩૦ ની સાલનો (ઇ. સ. ૩૦૮) મળેલો છે અને વિશ્વસેનનો છેલ્લામાં છેલ્લો ૨૨૨ (ઇ. સ. ૩૦૦) ની સાલનો છે, તેથી ૨૨૨ થી ૨૩૦ (ઇ. સ. ૩૦૦-૩૦૮) નું વચ્ચમાં ખાલું પડે છે.

રૂદ્રસેન પછી તેનો પુત્ર યશદામા ગાદીએ બેઠો. તેના માત્ર ત્રણ શિક્ષા મળેલા છે. તે પૈકી બેપર ૨૩૬ ની સાલ છે. રૂદ્રસેનનો ૨૪૦ ની સાલનો શિક્ષો મળેલો છે, તેથી હાલ જેમ એક સાલ પૂરી થતાં પહેલાં નવી સાલના શિક્ષા પાડવામાં આવે તેમ, ૨૪૦ ની સાલના થોડા શિક્ષા

૨૨ મો ક્ષત્રપ રાજા યશ-
દામા બીજો, ઇ. સ. ૩૧૮.

પાડ્યા પછી રૂદ્રસિંહ મરી ગયો હશે અને યશદામાનું રાજ્ય ૨૩૯ થી શરૂ થયું હશે એમ લાગે છે. પોતાના આપની પેઠે યશદામા પણ પોતાને 'ક્ષત્રપ' લખે છે.

યશદામા પછી જે શિક્કા મળે છે તે દામસિરિ રાજાનો છે. એ રાજા પોતાના શિક્કામાં પોતાને તથા પોતાના પિતાને મહાક્ષત્રપ લખે છે. તેના આપનું નામ રૂદ્રસિંહ લખ્યું છે તેથી તે યશદામાનો ભાઈ થતો હશે. દામસિરિનો માત્ર એકજ શિક્કા મળ્યો છે અને તેની પર ૨૪૨ ની સાલ છે. રૂદ્રસિંહના પોતાના શિક્કામાં તેમજ યશદામાના શિક્કામાં રૂદ્રસેનને માત્ર "ક્ષત્રપ" લખ્યો છે, છતાં દામસિરિના શિક્કામાં 'મહાક્ષત્રપ' લખ્યો છે તેથી એમ લાગે છે કે યશદામા કરતાં દામસિરિ ભારે પરાક્રમી નિવડ્યો અને પોતે 'મહાક્ષત્રપ' નામ ધારણ કરી, પોતાના આપને પણ માનાર્યે 'મહાક્ષત્રપ' લખ્યો હશે. આપ કરતાં વધારે પરાક્રમી નિવડેલા છોકરાએ આવી રીતે આપને માન આપ્યાના ધણા દાખલા મળી આવે છે.

દામસિરિના શિક્કા વધારે મળ્યા નથી તે પરથી એમ લાગે છે કે તેનું રાજ્ય ટુંકો વખત ચાલ્યું હશે. દામસિરિ પછી વળી બીજું ત્રીસ વર્ષનું ખાલું આવે છે. દામસિરિ પછીનો જે શિક્કો મળ્યો છે તે ૨૭૦ ની સાલનો છે. પાછળના ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્કા પ્રથમના ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્કા કરતાં વધારે મળવા જોઈએ તેને બદલે ધણા થોડા મળે છે. તે પરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે ૨૭૦ ની સાલ (ધ. સ. ૩૨૧-૩૪૮) સુધીમાં પૂરાં થતાં ત્રીસ વર્ષમાં બીજી કંઈ રાજકીય ઉચલપાચલ થઈ હશે.

જે શિક્કા પર ૨૭૦ ની સાલ છે તેમાં મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામાનો પુત્ર રાજા મહાક્ષત્રપ રૂદ્રસેન, એમ લખેલું છે. ૨૪ મો ક્ષત્રપ રાજા : રૂદ્રસેન તેનો ઘાટ યશદામાના શિક્કાને મળતો છે. આ ૩ નો, ધ. સ. ૩૪૮-૩૭૬ રૂદ્રસેનના માત્ર બે શિક્કા ૨૭૦ ની સાલના મળ્યા છે પણ એજ રાજાના જુદા ઘાટના બીજા ચોપન શિક્કા મળ્યા છે;

તેમાંના આર પર ૨૮૮, ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૬૬ અને ૨૬૮ ની સાલો છે. આ રીતે બે ઘાટના શિક્ષા મળ્યા છે અને ૨૭૦ થી ૨૮૮ વી સાલનો એકે શિક્ષો મળ્યો નથી. તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે, એ વખતમાં પણ કંઈક રાજકીય ફેરફાર થયો હશે. કદાચ રૂદ્રસેનનું રાજ્ય ૨૭૦ પછી ગયું હશે અને ૨૮૮ થી પાછું થયું હશે, તેમજ તે ૨૬૮ સુધી ચાલ્યું હશે. પોતાને તથા પોતાના પિતાને રૂદ્રસેન મહાક્ષત્રપ લખે છે. તે ઉપરાંત સ્વામિ પણ લખે છે. રૂદ્રસેનના પિતાનો એકે શિક્ષો મળતો નથી તે પરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે રૂદ્રસેનનો પિતા સ્વતંત્ર રાજા નહીં હોય પણ માનની ખાતર રૂદ્રસેને તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો હશે. ૨૭૦ ની સાલના શિક્ષાપર મહાક્ષત્રપ સ્વામિ રૂદ્રદામાનો પુત્ર રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામિ રૂદ્રસેન, એવો લેખ છે, તે ૨૮૮ થી ૨૯૮ સુધીના શિક્ષાપર પણ છે.

રૂદ્રસેન પછી સત્યસેનના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂદ્રસેનના શિક્ષા મળ્યા છે. પંડિત ભગવાનલાલને આ રાજાના પાંચ શિક્ષા મળ્યા ૨૫ મો ક્ષત્રપ રાજા : રૂદ્રસેન છે, પણ શિક્ષા પાડવામાં કાળજી વાપરેલી ન ૪ થો, ૬, સ. ૩૭૮-૩૮૮ હોવાથી એકે પર સાલ પડી નથી. ક્ષત્રપ રૂદ્રસેનના ૩૦૦, ૩૦૪, અને ૩૧૦ ની સાલોવાળા શિક્ષા જનરલ કનિંગ-હામને મળ્યા હતા. આ પરથી એમ લાગે છે કે આ રૂદ્રસેન, રૂદ્રદામાના પુત્ર રૂદ્રસેન પછી રાજા થયો હશે અને તેનું રાજ્ય ૩૧૦ (ઈ. સ. ૩૮૮) ની સાલ સુધી ચાલ્યું હશે. રૂદ્રસેનના શિક્ષાપર રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામિ સત્યસેનનો પુત્ર રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામિ રૂદ્રસેન, એમ લખેલું છે.

આ રૂદ્રસેનના પિતા સત્યસેનના શિક્ષા મળ્યા નથી, અને તે રૂદ્રદામાના પુત્ર એથા રૂદ્રસેન પછી તરતજ ગાદીએ બેઠેલો જણાય છે તેથી એમ લાગે છે કે સત્યસેન વાસ્તવિક રીતે રાજા નહીં હોય પણ રૂદ્રસેન રાજા થયા પછી પોતાના પિતાના માનાર્થે રાજા મહાક્ષત્રપ લખાવ્યો હશે.

ચોથા રૂદ્રસેન પછી ક્ષત્રપ રાજાઓ સંબંધી શિક્ષાથી મળતો પુરાવો અંધ થાય છે. પંડિત ભગવાનલાલને માર્ચ ૨૧ માં ક્ષત્રપ રાજા: સિંહસેન. એકજ શિક્ષો એવો મળ્યો છે કે જે ચોખ્ખી રીતે ચોથા રૂદ્રસેનના પછીના વખતનો લાગે છે. ડોકાની આકૃતિમાં તથા લેખની દૃષ્ટિમાં આ શિક્ષો ચોથા રૂદ્રસેનના શિક્ષાને ધણો મળતો આવે છે. એ શિક્ષો પાડતી વખતે તેની પર સાલની છાપ બરાબર પડી નથી તેથી સાલ જણાતી નથી. તેની પર લેખ એવો છે કે રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામિ રૂદ્રસેનની બહેનનો પુત્ર રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામિ સિંહસેન. આપરથી જણાય છે કે ચોથા રૂદ્રસેનને સંતતિ નહીં હોવાથી તેનો ભાણેજ માદીએ બેઠો હશે. સિંહસેનના વધારે શિક્ષા મળતા નથી તેથી તેનું રાજ્ય ધણોજ થોડો વખત ચાલ્યું હશે એમ લાગે છે.

એક બીજો શિક્ષો મળી આવ્યો છે તેમાં ડોકાની છાપ તથા અક્ષર પરથી એ શિક્ષો સિંહસેન પછીનો હશે એમ ૨૭ માં ક્ષત્રપ, સ્કંદ. લાગે છે. એ શિક્ષાપરના બધા અક્ષર બરાબર બેસતા નથી. એક ભાગપરથી રાજા ચત્રપલ અને બીજા ભાગ પરથી પુત્રલ સ્કન્દ એમ વંચાય છે. પંડિત ભગવાનલાલનું ધારવું એવું છે કે આ સ્કંદ રાજા કે જેના આપતું નામ જાણવાને કંઈ સાધન નથી તે ગુજરાતનો છેલ્લો ક્ષત્રપ રાજા હશે અને તેની પાસેથી રાજ્ય ગુપ્તવંશ પાસે ગયું હશે.

ઉપર જણાવેલા ક્રમવાર ક્ષત્રપ રાજાઓ સિવાય ઇશ્વરદત્ત નામના બીજા એક ક્ષત્રપ રાજાના શિક્ષા કાઠીઆવાડ-ઇશ્વરદત્ત, ઇ. સ. ૨૩૦-૨૫૦. માંથી મળી આવ્યા છે. તે કાનો પુત્ર હશે એ જણાયું નથી. આ રાજાના શિક્ષા પંદરમા ક્ષત્રપ રાજા વિજયસેન (ઇ. સ. ૨૩૮-૨૪૯) ના શિક્ષાને ધણી ખરી બાબતોમાં મળતા આવે છે; મુખ્ય ફેર એ છે કે ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્ષાની પેઠે તેના શિક્ષામાં રાજાના આપતું નામ આપેલું નથી, અને રાજાની સાલ ચાલુ શક સંવત્સરમાં આપેલી

નથી પણ પોતાના રાજ્યનાં વર્ષોમાં આપેલી છે. ઇશ્વરદત્તા એક શિક્ષામાં પહેલું વર્ષ લખેલું છે અને બીજામાં બીજું વર્ષ લખ્યું છે. તેપરથી લાગે છે કે તેનું રાજ્ય ધણે વખત આસ્યું નહીં હોય. ઇશ્વરદત્તા નામપરથી અને શિક્ષાપર સાલ લખવાની તેની જુદી પદ્ધતિપરથી એમ લાગે છે કે ક્ષત્રપ કુળના કોઇ જુદા કુટુંબનો તે હશે.

ઇશ્વરદત્તા શિક્ષાના એકંદર ઘાટ પરથી એમ લાગે છે કે તે ક્ષત્રપ વિજયસેનના વખતમાં થઇ ગયો હશે. વળી તે શિક્ષામાં મહાક્ષત્રપ લખે છે તેથી તે સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા હશે એમ જણાય છે.

પંડિત ભગવાનલાલનું ધારવું એવું છે કે ઇશ્વરસેન નામના એક આબીર રાજ્યએ આંધ્ર રાજ્યો પાસેથી પશ્ચિમ દખ્ખણનો પ્રદેશ લઇ લીધો હતો, તેનાં વંશના ઇશ્વરદત્તા નામના રાજ્યએ ક્ષત્રપ વિજયસેનને હરાવ્યો હશે અને ગુજરાત, કાઠીઆવાડ તથા દખ્ખણનો ભાગ જીતી લઇ પોતાના રાજ્યની સાથે જોડી દીધો હશે, અને આ જીતના સ્મરણાર્થે મહાક્ષત્રપ નામ ધારણ કરી એ ઇશ્વરદત્તે શિક્ષા પડાવ્યા હશે. ઇશ્વરદત્તાની જીત માત્ર થોડો વખત ચાલેલી હોવી જોઇએ અને એ વર્ષ પછી (આશરે ઇ. સ. ૨૫૨ માં) મહાક્ષત્રપ દામાજડશ્રીએ ક્ષત્રપ વંશનો પ્રદેશ પાછો લઇ લીધેલો હોવો જોઇએ. ઇશ્વરદત્તા માત્ર બેજ શિક્ષા મળી આવ્યા છે અને વિજયસેન પછી દામાજડશ્રીનું રાજ્ય શરૂ થવાને માત્ર બે ત્રણ વર્ષનુંજ ખાલું પડેલું છે તેથી પણ આ ખુલાસાને ટેકા મળે છે.

ઇશ્વરદત્તા શિક્ષા માત્ર કાઠીઆવાડમાંથી મળી આવ્યા છે. વળી પહેલા રૂદ્રસિંહના વખતમાં (ઇ. સ. ૧૮૧) રૂદ્રભૂતિ નામનો આબીર જાતનો માણસ તેના બાપની પેઠે સેનાપતિ હતો, તેપરથી એમ પણ ધારી શકાય કે ઇશ્વરદત્તા બહારથી આવેલો કોઇ પરદેશી નહીં હોય પણ વિજયસેનના વખતમાં કોઇ મોટા હોદ્દાદાર હશે અને વિજયસેનના વખતમાં બળવો ઉઠાવી મહાક્ષત્રપ નામ ધારણ કરી બેઠો હશે. વિજયસેનના ૧૬૬ (ઇ. સ. ૨૪૪) ની સાલના શિક્ષામાં તેને માત્ર 'ક્ષત્રપ' લખ્યો

છે. તેનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે એ અરસામાં તેને ઇશ્વરદત્તે હરાવી પોતાનું ઉપરીપણું કબ્જા કરાવ્યું હશે. વિજયસેનના શિક્ષાને ઇશ્વરદત્તના શિક્ષા ધણી મળતા આવે છે. વિજયસેન માત્ર ૧૬૬ ની સાલના અરસામાં ક્ષત્રપ લખાયો છે અને ઇશ્વરદત્તના શિક્ષા પણ બેજ પડેલા છે તેપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકા મળે છે.

ક્ષત્રપ રાજાઓનો અનુક્રમ, તેમનું રાજ્ય શરૂ થયાની તથા પૂરું થયાની સાલ, અને તેમનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ, તેમના વખતના શિક્ષા તથા લેખો પરથી જે પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે નીચે જણાવ્યો છે:—

૧. નહુપ ન.

રાજા, ક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૧૦૦-૧૨૦ ?)

૨. ચષ્ટન.

રાજા, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૧૦૦-૧૩૦)

૩. જયદામા.

રાજા, ક્ષત્રપ. (ઇ. સ. ૧૩૦-૧૪૦)

૪. રૂદ્રદામા.

રાજા, મહાક્ષત્રપ. (ઇ. સ. ૧૪૩-૧૫૮)

૫. દામાઝડ અથવા દામાજડશ્રી.

રાજા, ક્ષત્રપ. (ઇ. સ. ૧૬૮)

૬. જીવદામા.

રાજા, મહાક્ષત્રપ. (ઇ. સ. ૧૭૮ તથા ૧૯૬)

૭. રૂદ્રસિંહ ૧ લો.

રાજા, મહાક્ષત્રપ. (૧૮૦-૧૯૬)

૮. રૂદ્રસેન ૧ લો.

રાજા, મહાક્ષત્રપ,

(ઇ. સ. ૨૨૦-૨૨૨)

૧૦. સંઘદામા.

રાજા, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૨૨-૨૨૬)

૧૧. દામસેન.

રાજા, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૨૬-૨૩૬)

૯. પૃથિવીસેન.

રાજા, ક્ષત્રપ,

(ઇ. સ. ૨૨૨)

૧૨. દામાજીડશ્રી ૨ જો.

રાજા, ક્ષત્રપ,

(ઇ. સ. ૨૩૨)

૧૩. વીરદામા.

રાજા, ક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૩૬-૨૩૮)

૧૪. યશદામા.

૧ લો.

રાજા ક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૩૮-૨૩૯)

૧૫. વિજયસેન.

રાજા, ક્ષત્રપ અને

મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૩૮-૨૪૯)

૧૬. દામાજીડશ્રી.

૩ જો.

રાજા, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૫૧-૨૫૫)

૧૭. રૂદ્રસેન ૨ જો.

રાજા, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૫૬-૨૭૨)

૧૮. વિદ્યસિંહ.

રાજા, ક્ષત્રપ,

(ઇ. સ. ૨૭૨-૨૭૮)

૧૯. ભર્તૃદામા.

રાજા, ક્ષત્રપ, અને મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૨૭૮-૨૯૪)

૨૦. વિધિસિંહ.

રાજા, ક્ષત્રપ,

(ઇ. સ. ૨૬૪-૩૦૦)

૨૧. રૂદ્રસિંહ ૨ જો. સ્વામિ, જીવદામાનો પુત્ર.

રાજા, ક્ષત્રપ,

(ઇ. સ. ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૮)

૨૨. યશદામા ૨ જો.

રાજા, ક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૩૧૮)

૨૩. દામસિરિ.

રાજા, મહાક્ષત્રપ,

(ઇ. સ. ૩૨૦)

૨૪. સ્વામિ રૂદ્રસેન ૩ જો, રાજા મહાક્ષત્રપ.

સ્વામિ રૂદ્રદામાનો પુત્ર. રાજા, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૩૪૮, ૩૬૬-૩૭૬)

૨૫. સ્વામિ રૂદ્રસેન ૪ થો, રાજા, મહાક્ષત્રપ.

સ્વામિ સત્યસેનનો પુત્ર.

રાજા, મહાક્ષત્રપ.

(ઇ. સ. ૩૭૮-૩૮૮)

૨૬. સ્વામિ સિંહસેન. રાજા, મહાક્ષત્રપ.

સ્વામિ રૂદ્રસેન (૨૫) ની બહેનનો પુત્ર.

રાજા, મહાક્ષત્રપ.

૨૭. સ્કન્દ-?

પ્રકરણ ૬ કું.

ત્રૈકૂટક રાજ્યો.

(ઇ. સ. ૨૫૦-૪૫૦.)

ત્રૈકૂટક રાજ્યો વિષે માહિતી મળવાનાં સાધન તેમના વખતનાં જે તામ્રપટો મળી આવ્યાં છે તેજ છે. તોપણ એ તામ્રપટોપરથી જણાય છે કે ત્રૈકૂટક રાજ્યો ધણા બળવાન હતા અને વચલા ક્ષત્રપ રાજ્યોના વખતમાં (ઇ. સ. ૨૫૦) તેમની સત્તાની શરૂઆત થઇ હતી.

ત્રૈકૂટક રાજ્યો ઇ. સ.
૨૫૦-૪૫૦.

એક તામ્રપટ સન ૧૮૩૯ માં દાકતર બર્ડ એમણે કન્હેરીથી મેળવ્યું હતું, અને બીજું વલસાડ પાસે આવેલા પારડી ગામમાંથી સન ૧૮૦૫ માં મળ્યું હતું. બંને તામ્રપટોમાં સાલ લખેલી છે. કન્હેરીવાળા તામ્રપટમાં “ ત્રૈકૂટના વધતા જતા અમલના ૨૪૫ વર્ષમાં ” એ પ્રમાણે લખેલું છે, અને પારડીવાળા તામ્રપટમાં ચોખ્ખા આંકડાથી ૨૮૭ ની સાલ લખેલી છે. પારડીવાળા તામ્રપટમાં ‘ ત્રૈકૂટકના વિખ્યાત મહારાજ ’ દહસેન અથવા ધરસેનનું નામ દાન કર્તા તરીકે જણાવ્યું છે. કન્હેરીવાળા તામ્રપટમાં દાન-કર્તા રાજનું નામ જણાવ્યું નથી. તોપણ ત્રૈકૂટકના વધતા જતા અમલની ૨૪૫ મી સાલ જણાવેલી છે. પારડીવાળા તામ્રલેખમાં રાજનું નામ જણાવ્યું છે, તથા તે ત્રૈકૂટક હોવાનું જણાવ્યું છે પણ સાલમાં માત્ર ‘ સંવત ૨૦૭ ’ એટલુંજ જણાવ્યું છે. આ તામ્રપટની સાલ ત્રૈકૂટક સંવત્સરની હોવાનું લખેલું નથી તોપણ તેના અક્ષર કન્હેરીવાળા તામ્રપટને મળતા આવે છે, તથા તેમાં રાજ ત્રૈકૂટક જણાવ્યો છે તેથી એમ લાગે છે કે બંને તામ્રલેખોમાં વાપરેલો સંવત્સર એકજ હોવો જોઈએ. ત્રૈકૂટક વંશ સ્થાપન કરનારે આ સંવત્સર ચલાવેલો હોવો જોઈએ અને તે ઓછામાં ઓછાં ૨૪૫ વર્ષ ચાલેલો હોવો જોઈએ.

હવે વિચાર કરવાનો પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે ઉપર જણાવેલા તામ્રપટમાં લખેલો સંવત્ કયારથી શરૂ થયો ? ત્રૈલોક્ય સંવત્ કયારથી શરૂ થયો ? ગુર્જર અને ચાલુક્ય રાજ્યોનાં દસ તામ્રપટ ગુજરાતમાંથી મળી આવ્યાં છે તેમાં પણ ‘ સં ’

એમ લખીને સાલ લખેલી છે. પણ એ સંવત્ કોનો તે જણાવેલું નથી. સાલ બતાવવા લખેલા આંકડાની ઢગ પારડીના તામ્રપટની સાથે તથા ગુપ્ત રાજ્યોના શિક્ષા સાથે ઘણી મળતી આવે છે. સૌથી જૂનામાં જૂનું તામ્રપટ વડોદરા રાજ્યના સંખેડા ગામમાંથી મળેલું છે. તે પર ૩૪૬ ની સાલ છે. એ વખતે ભર્યનો દદ્દ ૧ લો રાજા હતો. ત્યાર પછીનાં બે તામ્રપટ ગુર્જર રાજા દદ્દ પ્રશાંતરાજે કરેલા દાનમાં ખેડાથી મળેલાં છે. તેમાં અનુક્રમે ૩૮૦ અને ૩૮૫ ની સાલો છે. ત્યાર પછી રણુગ્રહનું ૩૯૧ ની સાલવાળું સંખેડાનું દાનપત્ર આવે છે; પછી ચાલુક્ય રાજા વિજયરાજ અથવા વિજયવર્માનું, ૩૯૪ ની સાલવાળું ખેડાનું તામ્રપટ છે; ત્યાર પછી સેંદ્રક રાજા નિકંભલ શક્તિનું અગુમરાવાળું તામ્રપટ છે; નવસારી અને સુરતથી મળેલાં ચાલુક્ય રાજા શીલાદિત્ય શ્રાવ્યનાં તામ્રપટપર અનુક્રમે ૪૨૧ અને ૪૪૩ ની સાલો છે; ગુર્જર રાજા જયભટનાં બે તામ્રપટ નવસારી અને કાવિથી મળેલાં છે. તેમાં અનુક્રમે ૪૫૬ અને ૪૮૬ ની સાલો છે; અને પુલકેશીના તામ્રપટપર ૪૯૦ ની સાલ છે.

આ તામ્રપટો પૈકી ૪૨૧ ની સાલવાળા તામ્રપટમાં શીલાદિત્ય, જયસિંહવર્માનો પુત્ર અને યુવરાજ હોવાનું લખેલું છે. એ તામ્રપટ ઉપરથી વળી જણાય છે કે જયસિંહવર્મા એ “ ઉત્તરના રાજા હર્પવર્ધનને જીતનાર ” પુલકેશિ વલ્લભનો પુત્ર અને વિક્રમાદિત્યનો ભાઈ હતો. દમ્બખણના પશ્ચિમ ચાલુક્યોની મુખ્ય શાખાના રાજ્યોના તામ્રપટોમાં જયસિંહવર્મા નામ કોઈ ઠેકાણે માલમ પડતું નથી. જયસિંહવર્મા “ મહારાજ ” કહેવાયો છે અને તેનો પુત્ર શિલાદિત્ય યુવરાજ કહેવાયો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે પશ્ચિમ ચાલુક્ય રાજ્યોની ગુજરાતની શાખા

જયસિંહવર્માએ સ્થાપન કરી હશે અને તેના બાદ વિક્રમાદિત્યને અધિરાજ તરીકે માન્ય રાખી તે ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતો હશે. ગુજરાતના દાનપત્રમાં જયસિંહવર્માની સાથે પેઢીનામામાં તેના બાદનું નામ લખેલું છે, તે પરથી પણ આ અનુમાનને ટેકા મળે છે. વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય ઇ. સ. ૬૮૦ (શક ૬૦૨) માં પૂરું થયું હતું. હવે ઉપર જણાવેલા તામ્રપટમાં ૪૨૧ ની સાલ લખી તે વિક્રમાદિત્યના રાજ્યની છેલ્લી સાલ હશે એમ માનીએ તો એ ૪૨૧ ની સાલ શક ૬૦૨ ની સાલની ખરોખર થાય. આ રીતે ગણતરી કરતાં એમ નીકળી આવે છે કે જે સંવત્સરી એ ૪૨૧ ની સાલ હશે તે સંવત્ મોડામાં મોડો શક સંવત્ ૧૮૧ અથવા ઇ. સ. ૨૫૯ માં શરૂ થયો હોવો જોઈએ. વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય પૂરું થતાં પહેલાં આઠ દશ વર્ષપર લખેલી સંદરહુ ૪૨૧ ની સાલ હશે એમ માનીએ તો એ સંવત્ આશરે ઇ. સ. ૨૫૦ માં શરૂ થયો હોવો જોઈએ. ખીજું તામ્રપટ એજ શીલાદિત્ય રાજનું ૪૪૩ ની સાલનું છે. તેમાં અધિરાજ તરીકે વિનયાદિત્ય સત્યાશ્રય વલ્લભનું નામ જણાવેલું છે તે પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે ૪૪૩ ના અરસામાં વિક્રમાદિત્ય પછી વિનયાદિત્ય ગાદીએ બેઠેલો હતો. વિનયાદિત્યનું રાજ્ય શક ૬૦૨ થી શક ૬૧૮ સુધી (એટલે કે ઇ. સ. ૬૮૦ થી ઇ. સ. ૬૯૬-૯૭ સુધી) ચાલ્યું હતું એમ નક્કી થયેલું છે. ૪૪૩ ની સાથે મળતી શક ૬૧૫ અથવા ઇ. સ. ૬૯૩ ની સાલ લઈ ગણી જોતાં ૪૪૩ વાળો સંવત્ ઇ. સ. ૨૫૦ માં શરૂ થયેલો હોવાનું જણાય છે.

પુલકેશિ વલ્લભ જનાશ્રયના ૪૯૦ ની સાલના દાનપત્રમાં દાન કરનાર રાજા જયસિંહવર્માનો પુત્ર અને મંગલરસરાયનો નાનો ભાઈ હોવાનું લખેલું છે. વલ્લભના એક દાનપત્રમાં શક ૬૫૩ ની સાલ છે અને તેમાં દાન કરનારનું નામ જયસિંહવર્માનો પુત્ર મંગલરાજ લખેલું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ મંગલરાજ અને ઉપર જણાવેલો મંગલરસરાય એકજ જણ હોવો જોઈએ. મોટો ભાઈ મંગલરાજ નાના ભાઈ વલ્લભથી ૧૦ વર્ષ

મોટો હશે એમ માનીએ તો મંગલરાજની સાલ ૪૮૦ આવે છે, અને તેને મળતો શક (સાલ) ૬૫૩ હોવાનું વલસાડના તામ્રપટપરથી સિદ્ધ થાય છે, માટે ૪૭૦=શક ૬૫૩=ઈ. સ. ૭૩૦-૩૧ થાય છે. એટલે ઇ. સ. ૭૩૦-૪૮૦=ઈ. સ. ૨૫૦-૫૧ એ ઉપર જણાવેલી સાલોવાળા સંવતની શરૂઆતની સાલ હોવી જોઈએ.

ગુર્જર રાજ જન્મલટના ૪૫૭ ની સાલવાળા તામ્રપટમાં જણાવ્યું છે કે વલ્લી રાજને હર્ષદેવ મહારાજે હરાવ્યો ત્યારે તેને ખીજ દહ્મ રાજ્યે આશ્રય આપ્યો હતો. દહ્મ રાજનાં ૩૮૫ અને ૩૮૬ ની સાલનાં લખેલાં તામ્રપટ મળ્યાં છે. કનોજનાં હર્ષદેવ અથવા હર્ષવર્ધન જેના દરબારમાં પ્રખ્યાત ચીનો સાધુ હુએન્સાંગ ગયો હતો, તેણે ઇ. સ. ૬૦૭ ઇ. સ. ૬૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. હવે ખેડાવાળાં તામ્રપટમાં જે સંવતની સાલ છે તે ઇ. સ. ૨૫૦ માં શરૂ થયો હતો એમ ગણીએ તો ખીજ દહ્મના તામ્રપટપરની સાલો ૩૮૦ (ઇ. સ. ૬૩૦) અને ૩૮૫ (ઇ. સ. ૬૩૫) હર્ષવર્ધન રાજના સમયમાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલા એકંદર દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે ત્રૈકૂટક સંવત ઇ. સ. ૨૫૦ માં અગર તે અરસામાં શરૂ થયો હોવો જોઈએ. એટલે અથવા કલચુરી સંવત પણ એજ અરસામાં શરૂ થયેલો છે તેથી એમ લાગે છે કે ત્રૈકૂટક સંવત અને એટલે અથવા કલચુરી સંવત એ એકજ હોવા જોઈએ.

ત્રૈકૂટક કોણ હતા અને ક્યાં રાજ્ય કરતા હતા એ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પાંડિત લગવાનલાલનું ત્રૈકૂટક કોણ હતા ?
ધારવું એવું છે કે તેઓ આબીર જાતના

હશે; હાલ જુનર ગામ છે ત્યાં ત્રિકૂટની નામે નગર હશે તે તેમની રાજધાની હશે; ક્ષત્રપ રાજ્યોના પ્રકરણમાં જે ઇશ્વરદત્તના શિક્ષા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઇશ્વરદત્ત તેમનો પહેલો રાજા હશે અને તેણે

ક્ષત્રપ રાજાને હરાવી કાઢીઆવાડ હિપર અધિરાજપાણું મેળવ્યું હશે; ત્યાર-
બાદ ક્ષત્રપ રૂપસેન, કે જેના શિકકા સાતારા પાસે કરાડ ગામ અને વસડ
પ્રાંતમાં અમરાવતી નગરીમાંથી મળી આવ્યા છે (ઇ. સ. ૨૫૬-૨૭૨)
તેના સમયમાં તેમને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હશે, તેઓ ત્રિપુર અને
કાલંજર જઈ વસ્યા હશે, અને ત્યાં પોતાનો સંવત્ ચેદી નામથી ચાલતો
રાખ્યો હશે. પાછળથી ક્ષત્રપ વંશની પડતી થઈ ત્યારે તેઓ પાછા આવ્યા
હશે અને પોતાની મૂળ રાજધાની ત્રિકૂટ નગરમાં એક શાખા સ્થાપન
કરી, દક્ષિણ ગુજરાત સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હશે. જ્યારે તેમની ચઢતી થઈ
ત્યારે પોતાની આબીર ઉત્પત્તિ બૂલી જઈ હૈહયથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાનો
તેમણે દાવો કર્યો હશે. ઇ. સ. ૪૧૦ માં ક્ષત્રપ વંશનો અંત આવ્યો ત્યારથી
તે ઇ. સ. ૫૦૦ માં ચાલુક્ય વંશનો ઉદય થયો ત્યાં સુધી દક્ષિણ ગુજરાતમાં
તેમનો અમલ કાયમ રહ્યો હશે.

એક બીજો વિદ્વાન એનું અનુમાન કરે છે કે છેવટ ગુપ્ત રાજા-
ઓનો અમલ સ્થાપન થયો ત્યાં સુધી ક્ષત્રપ રાજાઓ સ્વતંત્ર નહીં હતા
એમ માનવાને પૂરતાં કારણ નથી. માટે તેમના વખતમાં દક્ષિણ ગુજરા-
તમાં ત્રૈકૂટકાનું રાજ્ય સ્થાપન થયું હશે એમ કહી શકાતું નથી. ઇશ્વર-
દત્તે બેજ વર્ષ રાજ્ય કર્યું જણાય છે; વળી તે આબીર અથવા ત્રૈકૂટક
હતો એમ માનવાનો કંઈ આધાર નથી; તેની પછી તેના વંશનો કોઈ
રાજા થયેલો જણાતો નથી; માટે એ ઇશ્વરદત્તે ત્રૈકૂટક સંવત્ શરૂ કર્યો
હોય એમ માનવું ઘરાબર નથી. વળી જુનરની જગોએ ત્રિકૂટ નામની
ત્રૈકૂટકાની રાજધાની હશે એમ માનવાને કંઈ આધાર નથી. મૂળમાં
પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ત્રૈકુટકાની રાજધાની ત્રિકૂટ હશે અને પછી તેઓ
કાલંજર ગયા હશે, ત્યાં તેમનો ઉદય થયા પછી હૈહય નામથી તેઓ
પાછા આવી પોતાની જૂની રાજધાનીમાં શાખા સ્થાપી રાજ્ય કરવા
લાગ્યા હશે એ સંભવિત લાગતું નથી. એમ માનવું વધારે સંભવિત લાગે
છે કે કાલંજર તેમને મળ્યા પછી તેમનો ઉદય થયેલો હોવો જોઈએ અને

તે પછી તેમણે ચેદી સંવત શરૂ કર્યો હતો. ત્યાર પછી ચેદી સંવતના ત્રીજા સેંકડાની શરૂઆતમાં (ઇ. સ. ના પાંચમા સેંકડાના મધ્ય ભાગમાં) તેઓ પહેલા વહેલા પૂર્વ તરફથી નર્મદાની ખીણ સુધી આવ્યા હશે અને ત્યાં પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપન કર્યું હશે. તેમનાં જે તામ્રપટ મળી આવ્યાં છે તેથી આ અનુમાનને ટેકા મળે છે; કારણ કે તે પહેલાંનાં કંઈ તામ્રપટ મળ્યાં નથી. વળી ગુજરાતના ગુજર્જર અને ચાલુક્ય રાજ્યો ચેદી સંવત વાપરતા એમ નિરિહલ્લકના સંખેડાના તામ્રપટથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું છે. સંકરણ નામનો પોતાનો અધિરાજ હોવાનું નિરિહલ્લક જણાવે છે. આ સંકરણ તે ચેદી રાજ્ય શંકરગણ છે એમ દાકતર બ્યુલરે બતાવી આપ્યું છે. સંખેડાના તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે છઠ્ઠા સેંકડામાં ચેદી અથવા કલચુરી નર્મદાની ખીણમાં સર્વોપરી હતા. ઇ. સ. ૫૮૦ માં ૧ લા દહે ભરૂચમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું ત્યારે નર્મદાની ખીણ ઉપરથી ચેદીનું સર્વોપરીપણું નિકળી ગયું હશે એમ લાગે છે, તો પણ તેમનો સંવત વપરાતો ચાલુ રહ્યો હતો.

આ પ્રમાણે ચેદી રાજ્યોનો ગુજરાત ઉપર એક વખત અમલ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે; ત્યારે ચેદી અને ત્રૈકૂટક એ એકજ હોવા બોધએ એમ સહજ ધારી શકાય છે. જ્યારે ત્રૈકૂટકોને દક્ષિણ ગુજરાતનું અધિરાજપણું મળ્યું તે વખતે એટલે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સેંકડાની અધવચમાં ચેદી સંવત દક્ષિણ ગુજરાતમાં દાખલ થયો હોવો બોધએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુપ્ત રાજાઓનો અમલ.

(ગુપ્ત ૯૦-૧૪૦; ઇ. સ. ૪૧૦-૪૭૦)

ક્ષત્રપ રાજાઓ પછી (ઇ. સ. ૧૨૦-૪૧૦) ગુપ્ત વંશના રાજાઓએ ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી હતી.

પુરાણ પ્રમાણે ગુપ્ત રાજાઓનો મૂળ પ્રદેશ ગંગા અને જમનાની વચ્ચેનો હતો. તેમની રાજ્યધાની કપી હશે એ નક્કી થયું નથી. અંગ્રેજ લેખકો તેમને કનોજના ગુપ્ત રાજાઓ લખે છે. ગુપ્ત રાજાઓના શિક્ષા પ્રથમ કનોજમાંથી મળી આવ્યા હશે તે ઉપરથી આ પ્રમાણે અનુમાન કરવામાં આવ્યું હશે એમ લાગે છે. ગુપ્ત રાજાઓ વિષેની માહિતીનાં જે સાધન પાછળથી મળી આવ્યાં છે તે પણ ઘણે ભાગે કનોજની પૂર્વ અને નૈઋત્ય તરફના પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યાં છે. ગુપ્તકુળની ઉત્પત્તિ વિષે કંઈ માહિતી મળતી નથી. સ્મૃતિ પ્રમાણે માત્ર વૈશ્ય લોકોના નામને કંડે ‘ગુપ્ત’ લખાય છે અને વૈશ્યમાં ભરવાડ ખેડુત અને વેપારી વર્ગનો સમાવેશ થાય છે. સમુદ્રગુપ્ત અને તેની પછીના રાજાઓ પોતાના શિક્ષામાં ‘પરમભાગવત’ લખે છે તેથી એમ જણાય છે કે તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા હશે.

ગુપ્ત વંશ સ્થાપન કરનારનું નામ ગુપ્ત છે. લેખોમાં ‘ગુપ્ત’ પહેલાં ‘શ્રી’ લખેલું જણાય છે. પણ તે નામનો જાગ નહીં છતાં માત્ર નામને ખાતર લખેલું જણાય છે. જે ‘શ્રી’ એ ગુપ્તના નામનો ભાગ હોત તો જેમ ચંદ્રગુપ્ત, સમુદ્રગુપ્ત વગેરે બીજા રાજાઓને શ્રી ચંદ્રગુપ્ત, શ્રી સમુદ્રગુપ્ત, એમ લખેલું છે તેમ ગુપ્તને શ્રી શ્રીગુપ્ત એમ લખ્યું હોત. વળી એનો વંશ પણ ગુપ્તવંશ નહીં પણ શ્રીગુપ્તવંશ કહેવાયો હોત.

ગુપ્ત વંશ સ્થાપન કરનાર ગુપ્ત વાવ્ય પ્રાંતમાં કોઈ નાનો રાજા હતો. તેના પૌત્ર ચંદ્રગુપ્ત પછીના બધા ગુપ્ત રાજા “મહારાજાધિરાજ” લખાયા છે તે પ્રમાણે ગુપ્તને માટે લખેલું જોવામાં આવતું નથી, તેમ તેના નામના શિક્ષા પણ પડેલા જણાતા નથી. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મહારાજા-ધિરાજ લખવા જોવો તથા શિક્ષા પાડવા જોવો મોટા રાજા તે નહીં હશે.

લેખોપરથી માલમ પડે છે કે ગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર ઘટોત્કચ ગાદીએ બેઠો હતો. ઘટોત્કચ પણ તેના આપના જોવો ઘટોત્કચ, ઇ. સ. ૩૩૨-૩૪૯ (?) નાનો રાજા હોવો જોઈએ, કારણ કે તેના પણ શિક્ષા પડેલા જણાતા નથી, તેમ તેને મહારાજાધિરાજ પણ લખેલો નથી.

ઘટોત્કચનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત “મહારાજાધિરાજ” કહેવાયો છે તેનું કારણ એમ લાગે છે કે તેણે પોતે બહો પ્રદેશ જીતી લીધો હશે અથવા તો તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમી હોવાથી, તેને એ માન મળ્યું હશે.

ચંદ્રગુપ્ત ૧ હો. ઇ. સ.
૩૪૯-૩૬૮ (?)

પોતાના પરાક્રમથી ચંદ્રગુપ્તને મહારાજાધિરાજની પદવી નહીં મળી હોય તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે તેના આપ તથા વડોવા કરતાં ચંદ્રગુપ્તની પદવી ચઢીઆતી થઈ હતી. તિર્હૂટના લિચ્છવી વંશ સાથે લગ્નસંબંધથી તે જોડાયો હતો. આ સંબંધ માન બરેલો ગણવામાં આવતો હશે એમ જણાય છે, કારણ કે તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત પોતાની માતૃશ્રી કુમારાદેવીનું નામ પોતાના શિક્ષાપર લખે છે અને પોતે લિચ્છવીની દીકરીનો દીકરો હોવાનું જણાવે છે.

ગુપ્ત રાજાઓના શિક્ષા પ્રથમ સમુદ્રગુપ્તના વખતથી પડવા લાગ્યા.

તેના અસંખ્ય સોનાના શિક્ષા, તેની પહેલાં ચર્ધ ગયેલા ઇન્ડોસ્ક્રીપ્શન લોકના શિક્ષાના સમુદ્રગુપ્ત. ઇ. સ. ૩૭૦-૩૯૫.
તેના શિક્ષા.

નમુનાપરથી બનાવેલા લાગે છે; શિક્ષાની છતી બાજુએ આપેલી રાજાની છબી, ગણાનાં ધરેણાં, કાનની વાળીઓ, અને માથાની પાંધડી વગેરે દેશી લાગે છે. તોપણ ડગલાનો ઘાટ, જોડા અને

ધોડા પક્ષમાંથી રીતમાં ઇન્ડોસ્કીયીયન લાગે છે. કેટલાક શિક્ષકપર ઉંધી બાળુએ કાંઈ દેવી કાઢેલી છે, તેના ચોટલાની ગુંથણ તથા હાથમાંનું અક્ષયપાત્ર પણ ઇન્ડોસ્કીયીયન જેવું લાગે છે; પરંતુ કેટલાક શિક્ષકપર હાથમાં કમળ લઈ મગરપર ખેડેલાં ગંગાજીની મૂર્તિ કાઢેલી છે તે ચોખ્ખી દેશી લાગે છે.

સમુદ્રગુપ્તના શિક્ષકની બીજી ખુબી એ છે કે શિક્ષકપર રાજના જે વિશેષણ વાપરેલાં હોય છે તે સૂચવે એવી આકૃતિ પણ કાઢેલી હોય છે. જે શિક્ષકમાં ‘સર્વ રાજેચ્છતા’ એમ લખેલું હોય છે તેમાં રાજના હાથમાં બીજા રાજઓનો નાશ કરનાર ચક્રવાળો વાવટો આપેલો હોય છે. જેમાં ‘અપ્રતિરથ’ લખેલું હોય છે તેમાં ઢીલી કરેલી ચાપવાળી કામડીપર ડાબે હાથ ટેકવી અને જમણા હાથમાં છુટું તીર ઝાલી રાજ ઉભો હોય છે અને તેની સામે ગરૂડધ્વજ ગોઠવી હોય છે. આ પરથી એમ સમજાય છે કે તેનાથી જોરાવર રાજ કાંઈ રહ્યો નથી માટે તેને પોતાના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. “કૃતાંત પરશુ” લખેલા શિક્ષકમાં છતી બાળુએ હાથમાં પરશુ સાથે રાજની મૂર્તિ આપેલી હોય છે અને તેની સાથે હાથમાં ધન-વાળો છોકરો કાઢેલો હોય છે. આ છોકરો ઘણું કરી સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત હશે. અશ્વમેધ પરાક્રમ કરનાર એવું જે શિક્ષકમાં લખેલું હોય છે તેમાં યૂપની પાસે ધોડા કાઢેલો હોય છે. જેમાં લિચ્છવી દુહિત્ર એમ લખેલું હોય છે તેમાં તેની માતૃશ્રી કુમારાદેવી અને પિતા ચંદ્રગુપ્તની છબી કાઢેલી હોય છે અને એ બંનેનાં નામ જણાવ્યાં હોય છે.

સમુદ્રગુપ્ત વિષે ઘણી માહિતી તેના અલ્હાબાદ સ્તંભપરના લેખ-માંથી મળે છે. એ લેખની પહેલી આઠ કડીઓનો નાશ થયેલો છે; પણ તેનો જે ભાગ બાકી રહ્યો છે તે પરથી એમ લાગે છે કે પહેલી ત્રણ કડીઓમાં સમુદ્રગુપ્તની વિક્રતા વર્ણવી હશે. ૨૭ મી લીટીમાં જણાવ્યું છે કે કાવ્યશાસ્ત્રમાં અને ગાયનકળામાં પ્રવીણ હતો. તેના કેટલાક

શિક્ષામાં તેના હાથમાં વાંસળી આપેલી છે તે પરથી પણ તે ગાયનમાં પ્રવીણ હોવાનું જણાય છે. ચોથી કડીમાં જણાવ્યું છે કે તેની ખરાખરી આખીજા ધણામાંથી સમુદ્રગુપ્તના આપે સમુદ્રગુપ્તને પૃથ્વીપર રાજ્ય કરવા પસંદ કર્યો. આ પછી લખ્યું છે કે તેનો આપ તેનીપર પ્રસન્ન થયો; અને ત્યાર-પછી સાતમી કડીમાં તેણે કરેલી એક ફત્વમાં અચ્યુત નાગસેનના લશ્કરનો એકાએક નાશ કર્યાનું અને કોટ કુળના એક જણને શિક્ષા કર્યાનું લખ્યું છે. ૧૯ મી અને ૨૦ મી લીટીમાં નીચે જણાવેલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના રાજાઓને તાબે કર્યાનું લખ્યું છે:—કોસલનો મહેન્દ્ર; મહાકાંતારનો વ્યાઘ્ર રાજા; કૌરાત્તાનો મુંડ રાજા; પૈંતપુર મહેન્દ્રગિરિ અને ઉત્તરનો સ્વામિદત્ત; ઐરંદપલ્લવનો દમન; કાંચિનો વિષ્ણુ; મીલરાજા શાપવસુક્ત; વેંગીનો હસ્તિ-વર્મા; પાલકનો ઉગ્રસેન, દેવરાષ્ટ્રનો કુબેર; અને કૌસ્થલપુર ધનંજય. ૨૧ મી લીટીમાં સમુદ્રગુપ્તે નાશ કરેલા આર્યાવર્તના ખીજા નવ રાજાઓનાં નામ આપેલાં છે:—

રૂદ્રદેવ	ચંદ્રવર્મા	અચ્યુત
મતીલ	ગણપતિનાગ	નંદી
નાગદત્ત	નાગસેન	અલવર્મા

આ રાજાઓ કયા દેશના છે એ જણાવ્યું નથી, તેથી એમ લાગે છે કે તેઓ સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યની પાસે આવેલા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હશે અને સારી પેઠે જાણીતા હશે. જનરલ કર્નિંગહામે મેળવેલા શિક્ષાપરથી અને મથુરાંથી મળેલા ખીજા શિક્ષાપરથી જણાય છે કે ગણપતિનાગ, વાલિયર અને નરવારના નાગ રાજાઓમાંનો હતો. પછી એ લેખમાં એમ જણાવ્યું છે કે સમુદ્રગુપ્તે રાની દેશના રાજાઓને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યા હતા; ૨૨ મી અને ૨૩ મી લીટીમાં સમુદ્રગુપ્તને ખંડણી આપનારા તથા તેની આજ્ઞા માગનારા રાજાઓના દેશ જણાવ્યા છે. એ દેશોની ટીપમાં ધણા સરહદી દેશ અને તે વખતના ધણાખરા રાજાઓનાં રાજ્ય આવી જાય છે. સરહદી દેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

સમતટ, દવાક, કામરૂપ, નેપાળ, કર્તૂક, હિંદુસ્તાનનાં રાજ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

માળવા	માદ્રક	સનકાંતક
અરજુનાયત	આણીર	કાક
ચૌધૈય	પ્રાર્જુન	ખરપરિક

આ પછી, જે રાજ્યો તામે થયા, જેમણે કન્યાઓ આપી, ખંડણી આપી, અને જેઓ આશ્રય તળે આવ્યા તેમને ગણાવ્યા છે. આ રાજ્યોનાં કુળનામ નીચે પ્રમાણે છે:—

દેવપુત્ર	શાક
શાહિ	સુરંદ
શાહાનુશાહિ	સૈહલક

દ્વીપોના રાજ.

જે સ્તંભ ઉપર આ લેખ છે તે સ્તંભ તિલભદ્ર નાયક નામના દંડનાયકે ઉભો કરાવ્યો હતો. આ લેખપરથી જણાય છે કે મથુરાં, ઔદ્ધ, ગોરખપુર, અલ્હાબાદ, બનારસ, બહાર, તિહુટ, બંગાળા અને પૂર્વ રાજપુતાના સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં આવ્યાં હતાં; અને દખ્ખણ ઠેક કાંચી અથવા કાંજિવેરામ સુધીના જુદા જુદા રાજ્યોને તેણે હરાવી વિજ્ય મેળવ્યો હતો. માળવા તો તેનું ખંડિયું રાજ્ય હોવાનું લખેલું છે, પણ શક એ ક્ષત્રપને માટે લખેલું હશે એમ માનીએ નહીં તો, ગુજરાત તો ખંડિયા રાજ્ય તરીકે પણ સમુદ્રગુપ્તની સત્તા નીચે હોવાનું જણાતું નથી.

સમુદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજો ગાદીએ બેઠો. એ રાજા પોતાના પિતા કરતાં પણ વધારે પ્રતાપી થયો.

ચંદ્રગુપ્ત બીજો, ઇ. સ.
૩૯૬--૪૧૫.

તેણે ઘણો મુલક જતી લેઈ પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. તેના પિતા સમુદ્રગુપ્તની પેઠે તેણે પણ સૈનાના શિક્ષા પડાવ્યા હતા. તેના શિક્ષામાં, તેનું બીજું નામ, વિક્રમાદિત્ય

કરીને લખેલું જણાય છે. તેના વખતમાં માળવા અને ગુજરાત તાબે કરી ગુપ્ત પ્રદેશ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા હતા. માળવા અને ગુજરાત તેણે ક્ષત્રપ વંશ પાસેથી લઈ લીધા હશે એમ લાગે છે, કારણ કે રૂપાના શિક્ષા પદાવતાર પહેલેા ગુપ્ત રાજા એજ હતો અને તેના રૂપાના શિક્ષા ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્ષાઓને મળતા આવે છે. માળવા દેશ જીતી લેવાને ચંદ્રગુપ્ત અશ્વધાન્યથી શુદ્ધેલખંડ તથા બિલ્સાને રસ્તે થઈ માળવામાં આવ્યો હશે. બિલ્સા પાસે વિડિશા (હાલનું ખેસનગર) માં ઉદ્યાગિરીની ગુફાઓ છે તેમાં કૌતસગોત્રના અને વીરસેનના કુળના શાળ્ય નામના કોઈએ કૌતરાવેલો સાલ વગરનો લેખ છે; એ લેખમાં જણાવ્યું છે કે શાળ્ય, પાટલીપુત્રનો વતની તથા કવિ હતો અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં સંધિ વિગ્રહિક (લઢાઈ અને સલાહ કરનાર પ્રધાન) નો હોદ્દો વંશપરંપરાથી ભોગવતો હતો; રાજાએ પૃથ્વી જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેથી રાજાની સાથે તે એ જગોએ આવ્યો હતો. તેની પાસેની ગુફામાં ચંદ્રગુપ્તને ખંડેરી આપનાર સનકાનિકના રાજાએ કૌતરાવેલો લેખ છે. આ રાજાનું નામ લેખમાંથી જતું રહ્યું છે પણ તેના બાપ વિષ્ણુદાસ અને વડવા જગલગનું નામ હજી સુધી કાયમ રહ્યું છે. એ લેખની મીતિ ગુપ્ત સંવત ૮૨ (ઇ. સ. ૪૦૧) ના અશાઠ સુદિ ૧૧ છે. આપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે ચંદ્રગુપ્તે વિડિશા ગુપ્ત સંવત ૮૦ (ઇ. સ. ૩૯૯) ના અરસામાં જીતી લીધું હશે.

ત્રીજો લેખ સાંચી સ્તૂપના કઠારાપર છે. તેની મિતિ ગુપ્ત સંવત ૯૩ (ઇ. સ. ૪૧૨) ના ભાદ્રપદની ૪ છે, અને તેમાં લખ્યું છે કે મહારાજા-ધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત જેને લોકો દેવરાજ કહે છે તેના પુણ્યાર્થે ૨૫ દીનાર અને ઇશ્વર વાસક (નામનું ગામ અથવા ખેતર) કાકનાદ યોતશ્રીના મઠમાં દરરોજ પાંચ લિહ્લુક જમાડવા તથા રત્નગ્રહમાં દીવો કરવા દાન આપવામાં આવ્યાં છે. આ દાન કરનાર આગ્રકારદવ નામનો ચંદ્રગુપ્તનો ખંડિયો રાજા છે અને તે પોતે કૌતરાવેલા લેખમાં લખે છે કે મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત રાજાજનાં દર્શન કરી અને તેમના પ્રત્યે મારી ભક્તિ દુનિયાને ખતાવી હતી.

કૃતાર્થ થયો હતું. આગ્રહારદવ કાંઈ મોટા રાજા હશે એમ લાગે છે, કારણકે તેણે કાશી લઢાકાઓમાં જીત મેળવેલી હોવાનું લખેલું છે. તેના દેશનું નામ પણ લખેલું હતું. જે કે કાલ તે વાંચી શકાતું નથી તોપણ તેના દેશનું નામ જણાવ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે ખીબ કાંઈ દેશનો રાજા હશે અને ત્યાં ચંદ્રગુપ્તને મળવા આવ્યો હશે. ચંદ્રગુપ્ત વિષે જે લખવામાં આવ્યું છે તે પરથી એમ પ્રાકૃત પડે છે કે તે દેશપર ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય હોવું જોઈએ. આમજાળજાણવેલા ખીબ ખે લેખો પરથી એમ દેખાય છે કે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય આશરે ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ઇ. સ. ૩૬૬) થી ગુપ્ત સંવત્ ૯૩ (ઇ. સ. ૪૧૨) સુધી ચાલ્યું હતું. આ વર્ષોમાં ચંદ્રગુપ્તે પશ્ચિમ માળવાની રાજ્યવાની ઉજ્જવન સુધી પોતાનો અમલ ફેલાવ્યો હોવો જોઈએ, કારણ કે તે માળવાનો રાજા હતો એવી દંતકથા પણ ચાલે છે. ઉજ્જવનથી રાજ્ય જીલ્લાના બાધ અને તાંડને રસ્તેથી તે દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવ્યો અને લડચને કિનારેથી કાઠીઆવાડમાં ગયો. કાઠીઆવાડ તેના ક્ષત્રપ રાજ્ય કર્તા પાસેથી તેણે લઈ લીધું હશે એમ લાગે છે, કારણ કે ગુપ્ત વંશના રાજાઓમાં રૂપાના શિક્ષા પ્રથમ તેણે પાળ્યા હતા, અને તેના રૂપાના શિક્ષા તે વખતે ચાલતા ક્ષત્રપ શિક્ષાઓ જેવા છે. કાઠીઆવાડમાંથી મળતા ચંદ્રગુપ્તના શિક્ષા છત્તી બાજુએ ક્ષત્રપના જેવું રાજાનું ડાકું આપેલું છે અને ઉંધી બાજુએ મોરનું ચિત્ર કાઢેલું છે તથા તેની આસપાસ ‘ પરમ ભાગવત મહારાજાધિરાજ શ્રી ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ’ એવો લેખ લખેલો છે. ચંદ્રગુપ્તના કેટલાક સોનાના શિક્ષામાં કાંઈ જીવાનનું ચિત્ર કાઢેલું છે, અને તેનો જમણા હાથ રાજાને ખભે મૂકેલો છે. આ જીવાન ઘણું કરીને ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર કુમારગુપ્ત હશે અને માળવાની જીતમાં યુવરાજ તરીકે તેના પિતા પાસે રહ્યો હશે. કાઠીઆવાડમાંથી ચંદ્રગુપ્તના શિક્ષા ઘણા થોડા મળ્યા છે અને કુમારગુપ્તના ઘણા મળ્યા છે, તેમજ કુમારપાળના કેટલાક શિક્ષામાં ગુપ્ત સંવત્ ૯૦ (ઇ. સ. ૪૦૯) ની સાલ છે તે પરથી એમ લાગે છે કે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ જીતી લીધા પછી ચંદ્રગુપ્તે કુમારપાળને ત્યાંના હાકેમ નિમ્નો હશે.

ગુપ્ત સંવત્ ચંદ્રગુપ્તે શરૂ કર્યો છે પણ તે પોતાના વખતથી ન
 ગણતાં ગુપ્ત વંશના મૂળ રાજા શ્રી ગુપ્તથી
 ગણ્યો છે. શ્રી ગુપ્તે પોતાના વખતથી સંવત્
 શરૂ કર્યો હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે તે કંઈ મોટો રાજા નહોતો.
 વળી જો તેણે શરૂ કર્યો હોય તો ખીજા ચંદ્રગુપ્તના પિતા સમુદ્રગુપ્તના
 શિક્ષા સાલ નાખ્યા વગરના હોય નહીં. જેમ માલવ લોકે માળવા જીતી
 લીધું ત્યારે ઇ. પૂ. ૫૬ થી શરૂ થતો વિક્રમ સંવત્ શરૂ કર્યો હતો અને
 નહપાને માળવા જીતી લીધું ત્યારે ઇ. સ. ૭૮ થી શરૂ થતો શક સંવત્
 શરૂ કર્યો હતો તેમ ચંદ્રગુપ્તે પણ કદાચ માળવા જીતી લીધું ત્યારે પોતાના
 વંશના મૂળ પુરૂષથી ગણતરી કરી ગુપ્ત સંવત્ ચલાવ્યો હશે. ગુપ્ત સંવત્
 લાંબો વખત ચાલ્યો નથી. ગુપ્ત વંશની પડતી થયા પછી (ઇ. સ. ૪૭૦)
 માળવાનો ઇ. સ. ૫૬ થી શરૂ થતો જૂનો સંવત્ ફરીથી ચાલુ થયેલો
 જણાય છે. કદાચ એમ પણ હોય કે એ સંવત્તનું નામ વિક્રમ સંવત્
 પડ્યું છે તે ચંદ્રગુપ્તનું ખીજું નામ વિક્રમાદિત્ય હોવાથી તેની યાદગીરીમાં
 પડ્યું હોય.

ગુપ્ત રાજાઓએ ક્યાંથી ક્યાં સુધી રાજ્ય કર્યું એ ચોક્કસ રીતે જાણવાને

કંઈ સાધન નથી. ચંદ્રગુપ્તે માળવા જીતી

ગુપ્ત રાજાઓનો અમલ.

લીધાની સાલ ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ઇ. સ.

૪૦૦) ઉપરથી નીચે પ્રમાણે અડસટીથી સાલો ગોઠવવામાં આવી છે. ગુપ્ત

વંશના પહેલા રાજાશ્રી ગુપ્તે, ગુપ્ત સંવત્ ૧ થી ૧૨ (ઇ. સ. ૩૧૯

થી ૩૩૨) સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. તેના પુત્ર ઘટોત્કચે ગુપ્ત સંવત્ ૧૨

થી ૨૯ (ઇ. સ. ૩૩૨-૩૩૯) સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. ઘટોત્કચના પુત્ર

પહેલા ચંદ્રગુપ્તે ગુપ્ત સંવત્ ૨૯ થી ૪૯ (ઇ. સ. ૩૪૯-૩૬૯) સુધી

રાજ્ય કર્યું હશે; અને પહેલા ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તે ગુપ્ત સંવત્ ૫૦

થી ૭૫ (ઇ. સ. ૩૭૦-૩૯૫) સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. સાંચી સ્તૂપના

લેખપરથી ખીજા ચંદ્રગુપ્તની છેલ્લામાં છેલ્લી સાલ ગુપ્ત સંવત્ ૯૩ (ઇ.

સ. ૪૧૩) ની જણાવ છે. અને તેના પુત્ર કુમારગુપ્તના ખિસ્સાના લેખમાં ગુપ્ત સંવત ૯૬ (ઇ. સ. ૪૧૬) ની સાલ છે. તે પરથી એમ ધારી શકાય છે કે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય ૯૫ (ઇ. સ. ૪૧૫) માં પૂરું થયું હોવું જોઈએ.

ખીજા ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. તેની માતું નામ કુવ દેવી હતું. કુમારગુપ્તના શિક્ષાપર કુમારગુપ્ત, ઇ. સ. ૪૧૫-૪૫૩. મહેન્દ્ર, મહેન્દ્ર વિક્રમ અને મહેન્દ્રાદિત્ય, એવા ખિતાબ લખેલા છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ જીતી લીધા પછી ચંદ્રગુપ્તે કુમારગુપ્તને ત્યાંના હકિમ નિમ્મે હશે, કારણ કે ચંદ્રગુપ્તની હયાતીમાં પડેલા એવા કુમારગુપ્તના શિક્ષા કાઠીઆવાડમાંથી મળી આવ્યા છે. પ્રયાગ પાસે માનકુંવરના લેખમાં ગુપ્ત સંવત ૧૨૯ (ઇ. સ. ૪૪૯) માં કુમારગુપ્ત રાજ્ય કરતો હોવાનું જણાવ્યું છે, અને કુમારગુપ્તનો એક શિક્ષો ગુપ્ત સંવત ૧૩૦ (ઇ. સ. ૪૫૦) નો મળી આવ્યો છે. ગિરનારની ખડકપરના લેખ પરથી જણાય છે કે ગુપ્ત સંવત ૧૩૭ (ઇ. સ. ૪૫૭) માં કુમારગુપ્તનો પુત્ર સ્કંદગુપ્ત રાજ્ય હતો. આ પરથી એમ ધારી શકાય છે કે કુમારગુપ્તનું રાજ્ય ગુપ્ત સંવત ૧૩૦ અને ૧૩૭ ની વચ્ચેમાં (ઇ. સ. ૪૫૦-૪૫૭) એટલે કે આશરે ગુપ્ત સંવત ૧૩૩ (ઇ. સ. ૪૫૩) માં પૂરું થયું હોવું જોઈએ.

કુમારગુપ્તના લેખોપરથી તેના વિષે કંઈ ઐતિહાસિક ખબર મળતી નથી, પણ તેના શિક્ષા ઘણે ઠેકાણેથી મળી આવે છે તે પરથી એમ લાગે છે કે તેના આપનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય તેના વખતમાં કાયમ રહ્યું હશે.

ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર સ્કંદગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. ગાઝીપુરમાં સૈદપુર

સ્કંદગુપ્ત.
ઇ. સ. ૪૫૪-૪૭૦.

પાસે એક સ્તંભ ઉપર તેનો લેખ છે તે પરથી જણાય છે કે કુમારગુપ્તના મરણ પછી પોતાનો અમલ બેસાડવામાં સ્કંદગુપ્તને ઘણી અડચણો

નડી હતી. પુષ્યમિત્ર નામનો એક બળવાન રાજા તેની સામે થયો હતો,

પણ આખરે સ્કંદગુપ્તે દુશ્મનોને હરાવી પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યો હતો. ગિરનારની ખડકપર સ્કંદગુપ્તનો લેખ છે તેમાં પણ આ સંબંધે થોડો ઇશારો છે. ગિરનારના લેખમાં ગુપ્ત સંવત ૧૩૬ (ઇ. સ. ૪૫૬) ની સાલ છે અને કુમારગુપ્તનું રાજ્ય ગુપ્ત સંવત ૧૩૩ (ઇ. સ. ૪૫૩) ના અરસામાં પૂરું થયું હતું એટલે સ્કંદગુપ્તને દુશ્મન તરફની અડચણો જે ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે વખત નડી નહીં હોય એમ લાગે છે. ગિરનારના લેખમાં લખ્યું છે કે સ્કંદગુપ્તે પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યા પછી પૃથ્વી જીતી લીધી, દુશ્મનોનો ગર્વ ઉતાર્યો, અને બધા દેશોમાં હાકેમો નિમી દીધા. સુરાષ્ટ્રને માટે તેણે પર્યુદત્ત નામનો હાકેમ નિમ્યો હતો અને પર્યુદત્તના પુત્ર ચક્રપાલિતને જૂનાગઢ શહેરની હાકેમી આપી હતી. પર્યુદત્તની હાકેમી વખતે જૂનાગઢ પાસે આવેલું સુદર્શન તળાવ ગુપ્ત સંવત ૧૩૬ (ઇ. સ. ૪૫૬) માં ભાદ્રપદ માસની વદ ૭ ને દિવસે ફરીથી કાટયું હતું તેની દુરસ્તી ૧૩૭ ના ગ્રીષ્મમાં (ઇ. સ. ૪૫૭) શરૂ કરી હતી અને આશરે બે માસમાં પૂરી કરી હતી. નવો બાંધ સો હાથ લાંબો, અડસટ હાથ પહોળો અને સાત માથોડાં ઉંચો હતો. ચક્રપાલિતે જૂનાગઢની પાસે વિષ્ણુનું દેર બંધાવ્યાની વાત પણ ગિરનારના લેખમાં લખી છે. બાવનાથને રસ્તે હાલ જે જગોએ દામોદર મંદીર છે તે જગોએ એ દેવળ બાંધ્યું હશે. જૂનાગઢના છેલ્લા માંડળિક રાજાના વખતમાં આ દેવળ ફરીથી બાંધ્યું હતું અને દિવાન અમરજીએ (૧૭૫૬-૧૭૮૪) તેની દુરસ્તી કરાવી હતી.

કન્ધમાંથી સ્કંદગુપ્તના શિક્ષા ઘણા મળ્યા છે અને કુમારગુપ્તના ઘણાજ થોડા મળ્યા છે તે પરથી એમ લાગે છે કે સ્કંદગુપ્તે કદાચ કન્ધ જીતી લઈ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ સાથે જોડી દીધું હશે. કાઠીઆવાડમાંથી સ્કંદગુપ્તના શિક્ષા થોડા મળ્યા છે તેનું કારણ એ હશે કે કુમારગુપ્તના શિક્ષા એવા લોકપ્રિય હતા કે વલ્લભી રાજાઓના વખતમાં પણ તેના બનાવટી શિક્ષા પાડવામાં આવતા હતા.

સ્કંદગુપ્તના રાજ્યની શરૂઆત ગુપ્ત સંવત ૧૩૩ (ઇ. સ. ૪૫૩)

માં મર્દ હતી. યુગ સંવત ૧૪૯ (ઇ. સ. ૪૬૯) નો તેનો એક શિક્ષો જનરલ કનિંગહામને મળ્યો હતો, અને એ કરતાં આગળનો શિક્ષો જણાતો નથી તેપરથી એમ ધારી શકાય છે કે ગુપ્ત સંવત ૧૫૦ (ઇ. સ. ૪૭૦) માં તેનું રાજ્ય પૂરું થયું હશે.

સ્કંદગુપ્ત પછી બુધગુપ્ત આદીએ બેઠો હતો પણ તે સ્કંદગુપ્તનો શો સગો થાય એ જણાયું નથી. સાંગેર બુધગુપ્ત, ઇ. સ. ૪૮૫. પ્રગણાના એરણુ ગામ આગળ એક દેવળમાં આ રાજ્યનો લેખ છે તેમાં ગુપ્ત સંવત ૧૬૫ (ઇ. સ. ૪૮૫) ની સાલ લખેલી છે. એ પછીની સાલોના તેના શિક્ષા પણ મળી આવ્યા છે, પરંતુ સ્કંદગુપ્તના મરણ પછીના દશબાર વર્ષમાં બુધગુપ્ત કે બીજા કોઈ ગુપ્ત રાજાની માહિતી મળતી નથી તેથી એમ લાગે છે કે સ્કંદગુપ્તના મરણ પછી કંઈ રાજકીય ફેરફાર થયો હશે. બુધગુપ્તના તાબામાં નર્મદા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશજ હતો એમ એરણુના લેખમાં લખેલું છે, તેથી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ તો ગુપ્તવંશના અમલમાંથી નીકળી ગયાં હશે એમ લાગે છે. સ્કંદગુપ્ત પછીના કોઈ ગુપ્ત રાજાનો એક પણ લેખ કે શિક્ષો ગુજરાત કે કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યો નથી, એ પરથી પણ એમ માલમ પડે છે કે સ્કંદગુપ્ત પછી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ગુપ્ત રાજાઓનો અમલ નહીં હોય.

લેખો પરથી જણાય છે કે બુધગુપ્ત પાસેથી કેટલોક મુલક તોર-માણુ નામના માણુસે લઈ લીધો હતો. ત્યાર બાદ માળવા પણ ગયેલું જણાય છે. શશિમ હિંદુસ્તાન તથા માળવામાંથી ગુપ્ત વંશની સત્તા ગયા પછી ગુપ્તની એક નવી શાખાએ નરગુપ્ત બાલાદિત્ય નામના રાજાના હાથ નીચે મગધમાં નવું રાજ્ય સ્થાપન કરેલું હતું પણ તેને ગુજરાત સાથે કંઈ સંબંધ ન હોવાથી અત્રે તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

ગુજરાત સાથે સંબંધ ધરાવતા ગુપ્ત રાજાઓની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે:—

ગુપ્ત.

ગુપ્ત સંવત્ ૧-૧૨ (?)—ઇ. સ. ૩૧૯-૩૩૨ (?)

વાવ્ય પ્રાંતમાં નાનો રાજા.

ઘટોતકચ્છ.

ગુપ્ત સંવત્ ૧૨-૨૯ (?)—ઇ. સ. ૩૩૨-૩૪૯ (?)

વાવ્ય પ્રાંતમાં નાનો રાજા.

ચંદ્રગુપ્ત ૧ લો.

ગુપ્ત સંવત્ ૨૯-૪૯ (?)—ઇ. સ. ૩૪૯-૩૬૬ (?)

વાવ્ય પ્રાંતમાં મહારાજા.

સમુદ્રગુપ્ત.

ગુપ્ત સંવત્ ૫૦-૭૫ (?)—ઇ. સ. ૩૭૦-૩૯૫ (?)

વાવ્ય પ્રાંતમાં મહારાજાધિરાજ.

ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો.

ગુપ્ત સંવત્ ૭૦-૯૧—ઇ. સ. ૩૯૬-૪૧૫

મહારાજાધિરાજ; ગુપ્ત સંવત્ ૮૦ (ઈ. સ. ૪૦૦) માં માળવા જીત્યું
અને ગુપ્ત સંવત્ ૯૦ (ઈ. સ. ૪૧૦) માં ગુજરાત જીત્યું.

કુમારગુપ્ત.

ગુપ્ત સંવત્ ૯૭-૧૩૩—ઇ. સ. ૪૧૬-૪૫૩

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ પર રાજ્ય કર્યું.

રઠ્ઠિગુપ્ત.

ગુપ્ત સંવત્ ૧૩૩-૧૪૯—ઇ. સ. ૪૫૪-૪૭૦

ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કચ્છ ઉપર રાજ્ય કર્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

વલ્લભિ વંશ.

(ઇ. સ. ૫૦૯-૭૬૬).

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે ચંદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. ૪૧૦), કુમાર-
ગુપ્ત (ઇ. સ. ૪૧૬), અને સ્કંદગુપ્ત (ઇ.
સ. ૪૫૬) એ ત્રણ રાજા સિવાય ખીજા કોઈ
ગુપ્ત રાજાનો અમલ ગુજરાત અને કાઠીઆ-

વાડમાં થયેલો હોવાનું જણાવતું નથી. સ્કંદગુપ્તનું રાજ્ય પૂરું થયા પછી
(ઇ. સ. ૪૭૦) ૪૦ વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૫૦૯ માં સેનાપતિ ભદ્રાકે વલ્લભિ-
વંશ સ્થાપન કર્યાનો પુરાવો મળે છે. પરંતુ એ ૪૦ વર્ષની દરમ્યાન ગુજ-
રાત અને કાઠીઆવાડમાં કોનો અમલ થયો હશે એ વિષે કંઈ માહિતી
મળતી નથી. એ અરસામાં હુણ લોકોએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો અમલ
સ્થાપન કર્યો હતો તેથી કદાચ એ ભેડા ગુજરાતમાં પણ આવ્યા હોય.
પરંતુ આ વિષે માત્ર અનુમાન સિવાય ખીજા કંઈ ચોક્કસ પુરાવો નથી.

ગુપ્તવંશ પછી ગુજરાતમાં થયેલા વલ્લભિવંશનું નામ, ભાવનગરથી
વીસ માઇલ છેટે, અને શત્રુંજય ડુંગરથી પચીસ માઇલ છેટે, કાઠીઆવાડના
પૂર્વ ભાગમાં આવેલી તેમની રાજધાની વલ્લભિપુર ઉપરથી પડ્યું છે. વલ્લભિ-
પુરનું હાલનું નામ વળા છે. મૂળ વલ્લહ નામ હશે તે ઉપરથી સંસ્કૃત વલ્લભિ-
પુર થયું હશે કે સંસ્કૃત વલ્લભિનું પ્રાકૃત વલ્લહી તે ઉપરથી હાલનું વળા
થયું હશે, એ નક્કી કહી શકાતું નથી. તેરમા સંકડામાં થઈ ગયેલા વિદ્વાન
જૈન સાધુ જિન પ્રભાસુરીના ગ્રંથોમાં ' વલ્લહી ' નામ લખેલું છે. શત્રુંજયના
સંબંધમાં એ લેખક કહે છે કે તે વલ્લહક પ્રગણામાં આવ્યો છે. વલ્લભિપુરની
જગોએ હાલ વળા નામનો કસબો છે તેની આસપાસ પીલુડીની ઝાડીમાં
એ શહેરનાં ખંડેરા છે. તે ચોમાસામાં ધેલારો નદીના વેનથી ધોવાઈને ન્યારે
ખુલ્લાં પડે છે ત્યારે તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર મૂર્તિઓ, શિવલિંગો, શિક્કાઓ

અને જૂનાં વાસણો વગેરે પ્રાચીન ચીજો મળી આવે છે. વલ્લભિનાં ખંડેર-
માંથી પથ્થર મળી આવતા નથી તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે વલ્લભિ-
પુરનાં મકાન ઇટ લાકડાનાં બાંધેલાં હોવાં જોઈએ. ઇટાં ઘણી ખરી સોળ
ઈંચ લાંબી, દશ ઈંચ પહોળી, અને ત્રણ ઈંચ જાડી જેવામાં આવે છે.
વલ્લભિની મોટાઇનાં હાલ ઘણાંજ થોડાં ચિન્હ જેવામાં આવે છે તોપણ
હ્યુએનત્સાંગ નામનાં બૌદ્ધ મતના એક ચિના સાધુએ પોતાના પ્રવાસનું પુસ્તક
લખ્યું છે તેમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી સાતમા સંકડામાં (૪. સ.
૬૪૦) વલ્લભિપુર કેવું હશે તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે છે. તે લખે છે કે
“વલ્લભિ દેશ લારિકાની ઉત્તરમાં છે, તેનો ઘેરાવો ચાર હજાર લી (૧૩૦૦
મૈલ) છે. તેનું રાજધાની નગર ૩૦ લી (પાંચ માઇલ) કરતાં પણ
ઘેરાવામાં વધારે છે. ઉત્પત્તિ, ગરમી, ત્યાંના રહેવાશીઓની રીતભાત અને
તેમના શરીરની પ્રકૃતિ એ સર્વ માળવા દેશ પ્રમાણે છે: વસ્તી ઘણી છે;
કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે; ત્યાં સૌ કરતાં પણ વધારે ધર કાવ્યાધિપતિ ગણાય છે.
આ રાજ્યમાં ઘણા દૂર દેશાવરોમાંથી અત્યંત સંપત્તિ એકઠી થાય છે.
એકસો કરતાં પણ વધારે બૌદ્ધ મતના મઠ જેવામાં આવે છે; ત્યાં જ
હજાર કરતાં પણ વધારે સાધુ છે; તેઓમાંના ઘણાખરા સન્નિભિતિય મતના
છે અને તે મત હીણાયનનો છે. ત્યાં સંકડો દેવાલયો તો દેવનાં છે: તેના
સાધુની સંખ્યા મોટી છે. બુદ્ધ જ્યારે મૃત્યુ લોકમાં હતો ત્યારે આ દેશમાં
ઘણી વાર આવેલો હતો. અને તેણે જે ઝાડની છાયા નીચે વિશ્રામ કરેલો
તે ઠેકાણું ઓળખાઇ આવે એટલા સારૂ અશોક રાજાએ સ્તૂપો બંધાવી છે.
રાજકર્તા વંશ ક્ષત્રિય કુળનો છે. આગળનો રાજા માળવાના શીલાદિત્યનો
ભત્રિજો હતો અને હાલમાં જે રાજ્ય ચલાવે છે તે કનોજ દેશના શીલા-
દિત્ય રાજાનો જમાઇ છે; તેનું નામ ધ્રુવપદું છે.”

વલ્લભિ વંશનો ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન માત્ર તેમનાં તામ્રપટ છે.
એમના વખતનાં તામ્રપટ મળી આવ્યાં છે. વલ્લભિવંશના જેવા પરાક્રમી
રાજાઓના શિલાલેખ માલમ પડતા નથી, તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે

નવમા સેકડા સુધી કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં મકાનો, દેવાલયો વગેરે ઘટ લાકડાનાં બાંધવામાં આવતાં હતાં. વલ્લભિ તામ્રપટમાં લખેલાં દાન ધણું કરી આજીણુ અને ખૌદ મતનાં દેવાલયોને આપેલાં જણાય છે. તામ્રપટના બે કકડા હોય છે અને તે કડીવડે જોડેલા હોય છે. કડી ઉપર રાજાનો શિક્કો હોય છે તેમાં નંદીનું ચિત્ર કાઢેલું હોય છે. નંદીની નીચે વલ્લભિવંશ સ્થાપન કરનાર ભટ્ટાર્કનું નામ લખેલું હોય છે. વલ્લભિનાં તામ્રપટનું લખાણ સંસ્કૃત ગદ્યમાં હોય છે. તેમાં દાન આપ્યાની સાલ, દાન આપનાર રાજાનું નામ, જેને દાન આપ્યું હોય તેનું નામ અને દાનમાં આપેલાં ગામ અગર ખેતરનાં નામ લખેલાં હોય છે. વળી લહિઆનું નામ તેમજ જેની ભલામણથી દાન આપ્યું હોય (દૂતક) તેનું નામ પણ લખેલું હોય છે. દાન કઈ જગ્યાએથી આપ્યું, વલ્લભિથી કે રાજાની છાવણી ન્યાં હોય ત્યાંથી (વિજય સ્કંધાવાર), એ પણ લખેલું હોય છે. પછી વલ્લભિવંશ સ્થાપન કરનાર ભટ્ટાર્કથી શરૂ કરીને, દાન આપનાર રાજા સુધીની વંશાવળી આપી હોય છે. દરેક જાતનાં ખિરદો જણાવેલાં હોય છે. દાન આપનારની વંશાવળી પછી દાન આપેલી જમીનની ચતુર્સીમા આપેલી હોય છે. છેવટ ‘સં’ (સંવત્સર) કરીને દાન આપ્યાની સાલ આંકડામાં જણાવી હોય છે, અને માસ તથા મિતિ પણ જણાવી હોય છે. છેવટ રાજાની સહિ (સ્વહસ્તો મમ) હોય છે.

વલ્લભિ તામ્રપટમાં જે સંવત્સર આપેલો છે તેની ૨૦૭ થી ૪૪૭

સુધીની સાલો વલ્લભિ તામ્રપટો ઉપર જણાવ્યે વલ્લભિ સંવત્.

છે. ૨૦૭ પહેલાંની સાલ જણાતી નથી. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે પોતાનો નવો સંવત્સર શરૂ કરવાને બદલે વલ્લભિવંશે કાઠીઆવાડમાં ચાલતો જૂનો સંવત્સર ચાલુ રાખ્યો હશે અને તેને પોતાનું નામ (વલ્લભિ સંવત્) આપ્યું હશે, વિરાવળમાં હર્ષદ માતાના દેવળમાં એક લેખ છે તેમાં હીજરી ૬૬૨, વિક્રમ સંવત્ ૧૩૨૦, વલ્લભિ સંવત્ ૯૪૫ અને સિંહ સંવત્ ૧૫૧ એ પ્રમાણે ચાર સન સાથે આપેલા

છે. આ પરથી એમ તીકળી આવે છે કે વલ્લભિ સંવત વિક્રમ સંવત ૩૭૫ એટલે કે ઇ. સ. ૩૧૯ માં શરૂ થયેલો હોવો જોઈએ; પરંતુ ગુપ્ત સંવત પણ ઇ. સ. ૩૧૯ થી શરૂ થયેલો છે. આસ્પદશ્વી જણાવે છે કે ગુપ્ત અને વલ્લભિ બંને સંવત શક ૨૪૧, એટલે ઇ. સ. ૩૧૯ થી શરૂ થયા છે. આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે ગુપ્ત વંશે જે સંવત શરૂ કર્યો હતો તે વલ્લભિ વંશે પોતાના નામથી જારી રાખ્યો હતો. તોપણ કેટલેક ઠેકાણે એ સંવત જુપ્ત સંવતના જૂના નામથી પણ ઓળખાતો એમ મોરખીથી મળેલા નૈકદેવના તામ્રપટ ઉપરથી (ગુપ્ત ૫૮૮) જણાય છે.

વલ્લભિના તામ્રપટ ઉપરથી વલ્લભિની રાજ્ય વ્યવસ્થા સંબંધી કેટલીક હકીકત મળે છે. પ્રસુલાત, પોલીસ, અને વલ્લભિની રાજ્ય વ્યવસ્થા. આમ નોકરોનાં નામ ત્રીયે પ્રમાણે હોવાનું

જણાય છે:—

‘આયુક્તાક’ અથવા ‘વિનિયુક્તાક’ (એકલે નીમેલો) એ કાર્ધ ઉપરી અધિકારીના હેદાનું નામ હતી.

‘દ્રાનિક’ એ કાટવાળ હતો, કારણ કે દાંગનો અર્થ શહેર થાય છે.

‘મહત્તર’ એ મામના પટેલના ઓદાનું નામ જણાય છે.

‘આટલટ’ એટલે ચિટાઓ (લૂચા) ને માટે જટ (સિપાઇઓ); તેથી કરીને એમ લાગે છે કે તેઓ હાલના જેવા પોલીસ સિપાઇઓ અને હવાલદાર હશે.

‘ધુવ’ એ ગામનો મહેલો હતો એમ લાગે છે; કારણ કે તેનું મુખ્ય કામ એ જાવાનું હતું કે ઇજારદાર રૈયત પાસેથી સરકારના ઠરાવ કરતાં વધારે લે નહીં. ગામના તલાટી કચ્છમાં હજી સુધી ધુવ કહેવાય છે.

‘અધિકરણિક’ એ ન્યાયાધીશનું કામ કરનાર અમલદાર હશે.

‘દંડ આશિક’ એ પોલીસનો વડો અમલદાર હશે.

‘ચોરો ધરણિક’ (ચોરને મકડનાર) એ ચોરનું પગલું કાઢનાર પ્રબી હતો.

‘રાજ્યસ્થાનીય’ અધિકારીને બીજા દેશો સાથેના સંબંધનાં કામકાજ જોવાં પડતાં હશે.

‘અમાત્ય’ એટલે પ્રધાન તેને કુમાર શબ્દ જોડેલો જોવામાં આવે છે.

‘અનુત્પન્નાદાન સમુદ્યાહક’ એ પાછલી બાકી વસુલ કરનાર અમલદાર હશે.

‘શૌલકિક’ એ જકાત ઉઘરાવનાર અમલદાર હશે.

‘ભોગીક’ અથવા ભોગોદ્ધરિણક’ એ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી સરકારનો હિસ્સો ઉઘરાવનાર અમલદાર હશે. સરકારનો હિસ્સો ઘણું કરી ૬ હશે.

‘ભોગ’ એ શબ્દ હજી પણ કાઠીઆવાડમાં સરકારના ભાગ માટે વપરાય છે.

‘વર્ત્તમાલ’ એ રસ્તાપર રાખેલાં થાણાંમાં ચોરી કરનાર હશે.

‘પ્રતિસરક’ એ ગામ તથા સીમની રાત્રે ચોરી કરનારા હશે.

‘વિષયપતિ’ એટલે પ્રગણાનો અધિકારી, હાલના સુબા જેવો અધિકારી હશે.

‘રાષ્ટ્રપતિ’ એ મોટા પ્રાન્તનો કમીશનર જેવો અમલદાર હશે.

‘ગ્રામકૂટ’ એ ગામનો મૂખી હશે.

તાત્રલેખો ઉપરથી રાજ્યના ચાર ભાગ કરેલા હોવાનું જણાય છે.

રાજ્યના વિભાગ. ‘વિશય’ એટલે પ્રાંત, આહાર એટલે જીલ્લો,

‘પથક’ એટલે પેટા વિભાગ ‘સ્થલી’ એટલે ટપ્પો.

વલ્લભિ તાત્રપટો ઘણુંકરીને ખેડા અને કાઠીઆવાડ પ્રાંતની જમીનના સંબંધમાં છે. ખેડા અને કાઠીઆવાડમાં જમીનનું મહેસુલ.

નનો વહીવટ જુદો જુદો હોવાનું જણાય છે;

ખેડામાં જમીનનું મહેસુલ ઉત્પન્નના ભાગથી લેવામાં આવતું; કાઠીઆવાડમાં જમીનના માપ ઉપરથી લેવામાં આવતું. કાઠીઆવાડમાં જમીન ‘પાદાવર્ત’ એટલે કદમથી માપવામાં આવતી હશે. જમીન માપવાનું કદમ સાધારણ કદમથી જૂદું હશે એમ લાગે છે, કારણ કે કાઠીઆવાડના તાત્રપટોમાં ‘બૂપાવદાર્ત’ શબ્દ વાપરેલો છે. ખેડામાં ઉત્પન્ન પ્રમાણે ભાગ લેવામાં

આવતો હતો, તે 'પિટક' અથવા ટોપલીઓ ભરીને લેવામાં આવતો હતો. ખેતરોમાં વર્ણુન આપેલાં છે તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે આટલી ટોપલીઓ ડાંગેર અથવા ઘઉં પાકે એવું ખેતર, અથવા આટલી ટોપલીઓ ખી જોઈએ એવું ખેતર. ખેડાના તામ્રપટોમાં 'ખેડાની ટોપલી' લખેલું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ખીજા ભાગોમાં જુદા કદની ટોપલી વપરાતી હશે. દરેક ખેતર, કાંઈ ઊંડ તળાવ, અથવા કે દેવના નામથી ઓળખાતું, જેમકે બીમખેત્ર, ખંડખેદાર, શમીખેદાર; વગેરે.

વલ્લભિ રાજાઓ શૈવ ધર્મ પાળતા. વલ્લભિવંશ સ્થાપન કરનાર સેના-

પતિ ભદ્રાર્ક શૈવ હતો, અને દરેક વલ્લભિ ધર્મ.

તામ્રપટ ઉપર નંદીની છબી તથા ભદ્રાર્કનું નામ

જોવામાં આવે છે. પહેલો દ્રુવસેન (ઇ. સ. ૫૨૬) પરમ ભાગવત (વૈષ્ણવ) કહેવાયો છે, તેનો ભાઈ તથા તેની પછી ગાદીએ ખેસનાર પરમાદિત્ય ભક્ત (સૂર્ય પૂજક) કહેવાયા છે, અને ગુહસેન પરમોપાસક (બૌદ્ધ) કહેવાયો છે. એ સિવાયના ખીજા બધા વલ્લભિ રાજા પરમમાહેશ્વર (શૈવ) કહેવાયા છે. જુદા વિહાર અથવા મંદિર દાન આપેલાં છે. તે રાણીઓ જુદા ધર્મની હોવાથી ખાસ રીતે આપેલાં હશે એમ લાગે છે. ઘણાંખરાં દાન પ્રાહ્મણોને આપેલાં છે. તે વખતના પ્રાહ્મણો લાલના પ્રાહ્મણોની પેઠે વૈદિક કર્મ કરતા હતા તોપણ શૈવ ધર્મ પાળતા હતા. શૈવ ધર્મ પાળનારા ઘણું કરીને નકુલીશ અથવા લશુલીશની શાખાના હતા. વાઘેત્ર રાજા અર્જુનદેવના વખત સુધી એટલે તેરમા સેંકડા સુધી લકુલીશનું મુખ્ય દેવળ મીઝાંગામ પાસે આવેલા કારવણ ગામમાં હતું અને તેનું મહાત્મ્ય ઘણું ગણાતું. શૈવ ધર્મમાં નર્મદા નદીને પવિત્ર ગણી છે અને તેમાંથી મળતા પથરા લિંગ તરીકે પૂજાય છે, તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે કારવણનું દેવળ પાસે આવેલું હતું. નકુલીશ પાશુપત શાખાવાળા શિવના ચૂસ્ત ભક્ત હતા, અને તે સ્થાપન કરનાર નકુલીશ શિવનો અવતાર ગણાતો. એ શાખા ક્યારે સ્થાપન થઈ હશે એ નક્કી થયેલું નથી, પણ એમ લાગે છે કે ખીજા અને પાંચમા સેંકડાની

દશ્યામ તે સ્થાપન થઈ હશે. નકુલીસને ચાર શિષ્ય હતા, કુશિક, ગાર્ગ્ય, કાર્શ અને મૈત્રેય. એ ચાર જણે સ્થાપન કરેલી શાખાઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં પથરાઈ હતી. નકુલીશ શાખાના ખાસ પ્રતિનિધિ હાલ જણાતા નથી તેપણુ દશનામી અથવા અતિત લોકો, જે કે સંકરાચાર્યને માન આપે છે તે પણ તેમની રીતરિવાજ ઉપરથી નકુલીશ જ્યાં લાગે છે. તેઓ આખા શરીરે રાખ ચોળે છે, દાટેલા અતિતની સમાધિ ઉપર લિંગ ધાલે છે અને શૈવ દેવાલયો ઉપર માલકી હક્ક રાખે છે. પાશુપત શાખાવાળા પોતાની શાખા માટે લઢવાને હમેશ તૈયાર હતા અને જે રાજ તેમનો ધર્મ પાળતા તેમના લશ્કરમાં રહી લઢતા. તેઓ લમ્બ કરતા નહીં તેથી શરીરે મળખૂત રહેતા. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વખતના રાજ પાશુપત શાખાનો ધર્મ પાળતા તે ધણું કરીને આવા લોકોને પોતાના લશ્કરમાં ઘાખલ કરાવવા પાળતા હશે. આ લઢવાયા સાધુઓના ગુરૂને ધર્માધ્યક્ષ તરીકે ખાસ માન આપવામાં આવતું. ઉદાહરણ તરીકે ચોથા શીલાદિત્ય ‘આવ પાદાનું ધ્યાત’ અને તેના પછી થયેલા બધા શીલાદિત્ય રાજ ‘આપ પાદાનું ધ્યાત’ કહેવાતા. એ બંને વિશેષણોનો અર્થ આવ અથવા આપના પગ આગળ નમસ્કાર કરનાર થાય છે. આવ. એ જુના પ્રાકૃત અથવા દેશી આપ ઉપરથી થયેલું રૂપ છે. હિંદુસ્તાની અથવા ગુજરાતી ‘આવા’ નું મૂળ રૂપ ‘આપ’ છે. ગોસાઈ અથવા અતીત લોકોના સંબંધમાં હજી પણ ‘આવા’ એ શબ્દ વપરાય છે. ‘આપ પાદાનું ધ્યાત’ એ વિશેષણ નેપાળના કેટલાક રાજાઓના સંબંધમાં વપરાયેલું જણાય છે. ‘આપ એ કોઈ અધિરાજ હશે એમ શંકા લેવાનું કારણ રહેતું નથી, કારણ કે વલ્લિરાજ અને નેપાલના રાજા એ બંનેનો એકજ અધિરાજ હોય એ સંભવતું નથી. બંને શૈવ ધર્મ પાળતા અને બંનેના તામ્રલેખોમાં એકજ વિશેષણ વાપરેલું છે તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે આવ અથવા આપ એ શૈવ ધર્માધ્યક્ષના સંબંધમાં લખેલું હોવું જોઈએ. નેપાળના રાજા વસન્તસેનના તામ્રલેખમાં બપ્પના પહેલાં પરમ દૈવત એવું વિશેષણ રાખેલું છે તે ઉપરથી પણ બપ્પ ધર્માધ્યક્ષ

હશે એમ માનવાને દેકા મળે છે. મહારાજાધિરાજ, પરમભટ્ટાર્ક, અને પ્રમોથર એવાં વિશેષણ 'અપ્પ' ને લખેલાં છે. તે પણ હાલ આપણે આજણુ ધર્મશુરને 'મહારાજ, અને દિગંબર જૈન સાધુને ભટ્ટાર્ક કહીએ છીએ તેને મળતું છે. અપ્પ (આપ) એ શબ્દ મૂળમાં શૈવ ધર્માધ્યક્ષોને ખાસ રીતે લાગુ છતાં પાછળથી વૈષ્ણવ અને બૌદ્ધ ધર્માધ્યક્ષના સંબંધમાં પણ વાપરેલો જણાય છે.

વલ્લભિ વંશ સ્થાપન કરનાર, સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક કંઈ જાતનો હશે એ શક ભરેલું છે. વલ્લભિ તામ્રપટ્ટામાં રાજા કંઈ વલ્લભિ રાજાઓની ઉત્પત્તિ. જાતના હતા એ લખેલું નથી. ચાલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપટ્ટામાં વલ્લભિ રાજાઓ વિષે કંઈ લખ્યું નથી. ગેલોટ અને ગોહિલ લોકો વલ્લભિના વંશના છે, છતાં તેઓ પોતાની મૂળ જાતથી ઓળખાતા નથી પણ ગુહ અથવા ગુહસેન રાજા (ઈ. સ. ૫૫૯-૫૬૭) ના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે. આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે વલ્લભિ રાજાઓ હલકી જાતના અથવા પરદેશથી આવેલી જાતના હશે. કદાચ એમ પણ હોય કે સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક ગુજર્જર જાતનો હોય અને તેના વંશની ચલ્લતી થવાથી, તેની જાત ઉપરથી ગુજર્જર-રાજા અથવા ગુજરાત નામ પડ્યું હોય. ગુજરાત એ નામ પ્રથમ પરદેશી લોકો વાપરતા અને પછી ગુજરાતના લોકો પણ વાપરવા લાગ્યા. ભટ્ટાર્ક અને તેના વંશના રાજા શિવાય ખીજા કોઈ રાજા એવા મોટા થઈ ગયા નથી કે તેમની જાત ઉપરથી દેશનું નામ પડે. પણ વલ્લભિ રાજા ગુજર્જર નહીં હોય એમ કહેવાને એ આધાર બનાવી શકાય છે કે પ્રખ્યાત ચીનો હ્યુએનત્સાંગ વલ્લભિ રાજાને ક્ષત્રિય કહે છે. પણ હ્યુએનત્સાંગ જે કહ્યું છે તે વલ્લભિ વંશ સ્થાપન થયા પછી સો વર્ષે કહ્યું છે તેથી કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે તેમની મૂળ જાત વિસારે પાડી વલ્લભિ રાજાઓએ ક્ષત્રિ હોવાનું ડોળ ધાલ્યું હોય. મૂળમાં હલકી જાતના છતાં રાજાઓએ પાછળથી ઉચી ઉત્પત્તિનું ડોળ ધાલ્યાના ઘણા દાખલા બનેલા છે. ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં રજપૂત કહેવાતાં

ધણાં કુળની ઉત્પત્તિ હલકી અથવા પરદેશી જાતમાંથી થયેલી છે. નંદીપુરી અથવા નંદોદ (ઇ. સ. ૪૫૦) ના શરૂઆતના રાજા પોતે ગુજર્જર હોવાનું જણાવે છે; પરંતુ પાછળથી થયેલા રાજા મહાભારતના વીર પુરુષ કરણથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનું જણાવે છે. નંદોદના એ ગુજર્જર રાજાઓએ (દ્વં બીજા અને જયભટ્ટ બીજા) વલ્લભિ રાજાઓને એવી રીતે મદદ કરેલી હતી કે જે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે તેમના વચ્ચે કંઈ નિકટનો સંબંધ હોવો જોઈએ. અને એ સંબંધે કદાચ તેમની એકજ જાત હોવાનો હશે. નંદોદના હાલના રાજા પોતાની ઉત્પત્તિ કરણથી બતાવે છે તોપણ તેઓ ગોહિલ કહેવાય છે, અને ભાવનગરના ગોહિલ વલ્લભિ રાજા ગુહસેનથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાનું કહે છે, તે ગોહિલ અને નંદોદવાળા ગોહિલ એકજ ઉત્પત્તિના છે એમ કબુલ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે વલ્લભિ રાજા અને ગુજર્જર રાજા એકજ જાતના હતા અને ગુજર્જર રાજા વલ્લભિ રાજાના કુળની એક શાખા હતી. વલ્લભિ રાજાઓ ગુજર્જર રાજાઓના અમલમાં ભરૂંચમાં દાન કેમ કરી શક્યા તેનો ખુલાસો પણ આથી થાય છે. વળી વલ્લભિના રાજા તેમના અધિરાજ અથવા સ્વામી હશે તેથી ગુજર્જર રાજાઓ ‘ સામંત ’ કહેવાતા હશે એમ પણ આ ઉપરથી ધારી શકાય છે.

સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનું તામ્રપટ મળેલું નથી, પણ તેના પુત્ર દ્રુવસેનનું

સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક. ઇ. સ.
૫૦૬-૫૨૦ ?

વલ્લભિ અથવા ગુપ્ત સંવત્ ૨૦૭ (ઇ. સ. ૫૨૬)
નું તામ્રપટ મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે
દ્રુવસેન એ સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો ત્રીજો પુત્ર હોતો.

એક તામ્રપટમાં સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનાં વખાણ તરીકે નીચેનો મંજુર લખ્યો છે. તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે કંઈ સત્તાને હરાવી ભટ્ટાર્કે રાજ્ય મેળવ્યું. “ મૈત્રકા કે જોમણે બળનેરીથી પોતાના દુસ્મનોને તાબે કર્યા હતા તેમના મોટા અને બળવાન લશ્કર ઉપર સેંકડો ઘા કરી જેણે કીર્તિ મેળવી. ” મૈત્રકનો અર્થ સૂર્યવંશી થાય છે, આ મૈત્રકા મ્હેર જાતના લોક હતા એમ

આગળ મહેર લોકો વિષે પ્રકરણ છે તેમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે. મહેર જાત એક વખત કાઠીઆવાડમાં ઘણી પ્રચલિત હતી અને હજી પણ કાઠીઆ-વાડના વાયવ્ય કોણમાં ખરડા પર્વત આગળ માલમ પડે છે. પોરખંદરનાં જોવા રાજ આ મહેર જાતના છે. તેઓ હજી પણ મહેર કહેવાય છે અને મહેર જાત તેમને પોતાના મુખ્ય ગણે છે. મહેર લોકોની દંતકથા એવી છે કે મકરધ્વજને મયૂરધ્વજ સાથે યુદ્ધ થયું હતું. મકર અથવા માછલી એ મહેર જાતનું ચિન્હ છે અને મોરખીથી મળેલા એક તામ્રપટ ઉપર (ઇ. સ. ૯૦૪, ગુપ્ત ૫૮૫) તથા મહેર રાજ જૈકદેવના ખનાવટી તામ્રપટ ઉપર જોવામાં આવે છે. એથી ઉલટ મયૂર એ ગુપ્ત રાજાઓનું ચિન્હ છે તેથી મયૂર ચિન્હની ધળવાળા ગુપ્ત રાજા હશે એમ લાગે છે. ચંદ્રગુપ્ત અને ખીન્ન ગુપ્ત રાજાઓએ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કર્યું તેમનું ચિન્હ મયૂર હતું એમ તેમના શિક્ષા ઉપરથી જણાય છે. મકરધ્વજને મયૂરધ્વજ સાથે યુદ્ધ થયેલું હોવાની મહેર લોકોની દંતકથા છે, તે મહેર લોકોને ગુપ્ત રાજા સાથે અથવા તેના હાકિમ સાથે (ઇ. સ. ૪૭૦ ના અરસામાં) યુદ્ધ થયા ઉપરથી ચાલી હશે એમ લાગે છે. મહેરજાત ઉત્તર તરફથી આવેલી હતી અને પશ્ચિમ રજ-પૂતાના તરફથી ગુજરાતમાં દાખલ થઈ હતી. તેમના સરદાર જસલો, અજો, ખડ અને કોમલના નામ ઉપરથી જસલમેલ, અજમેર, ખડમેર અને કોમ-લમેર નામ થયાં હતાં. ગુપ્તોને હરાવનાર પંજાબ તરફથી આવેલા મિહિર-કુલ (ઇ. સ. ૫૧૨-૫૪૦ ?) ના નામ ઉપરથી તથા તેના વખત ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે મહેર જાતના હશે. મહેર લોકો એજ કદાચ હજી લોકો હશે. અને એમ નહીં હોય તોપણ જીત કરતા હજી લોકોની સાથે તેઓ મળી ગયા હશે અને તેમની સાથે દક્ષિણમાં આવી કાઠીઆવાડમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હશે. સેનાપતિ ભદ્રાર્કે કાઠીઆવાડનો દક્ષિણ ભાગ તેમની પાસેથી જીતી લીધા પછી, મહેર લોકો કાઠીઆવાડના ઉત્તર ભાગ તરફ ગયાનું જણાય છે. સેનાપતિ ભદ્રાર્ક, ગુપ્ત રાજાઓનો સેનાપતિ હશે એમ ધારવામાં આવે છે. તેણે તથા તેના વંશજોએ ગુપ્ત સંવત્ ચાલતો રાખ્યો

છે અને તેના સિક્કા પણ ગુપ્ત રાજાઓના સિક્કા જેવા છે, તેથી આ માનવાને ટેકા મળે છે. તોપણ નવા રાજા જૂના રાજાનો સંવત્ આલેતો રાખે એટલા ઉપરથી નિઃસંદેહ એમ અનુમાન કરી શકાય નહીં કે નવા રાજાને જૂના રાજા સાથે કંઈ સંબંધ હોયો જોઈએ. ગુર્જર (ઇ. સ. ૫૮૦) અને ચાલુક્ય (ઇ. સ. ૬૪૨) રાજાઓએ ત્રૈલોક્ય સંવત્ વાપરેલો છે. તોપણ તેમની સાથે તેમને કંઈ સંબંધ હોય એમ જણાયું નથી. સરઆતના વલ્લભિ રાજાઓ બીજા કાંઈ રાજાને અધિરાજ તરીકે માન આપતા હતા એમ તેમનાં તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે, પણ આ રાજા ગુપ્ત વંશના રાજા હશે કે બીજા કાંઈ વંશના હશે એ નક્કી થઈ શકતું નથી.

ભદ્રાર્કના પ્રપૌત્ર ધરસેન (ઇ. સ. ૫૭૯) રાજા સુધીના બધા રાજાનાં તામ્રપટમાં વલ્લભિવંશનું ઝાડ આપેલું છે. ત્યાર સેનાપતિ ભદ્રાર્કના પુત્રો. પછીનાં તામ્રપટમાં માત્ર રાજ્ય કર્તાનો વંશ જણાવ્યો છે. ધરસેનના વખત સુધીનાં તામ્રપટો ઉપરથી જણાય છે કે સેનાપતિ ભદ્રાર્કને ચાર પુત્ર હતા. (૧) ધરસેન, (૨) દ્રોણસિંહ, (૩) દ્રુવસેન અને (૪) ધરપટ. પહેલા પુત્ર ધરસેન વિષે કંઈ માહિતી મળતી નથી. તેનું નામ તેના બાઈ દ્રુવસેનનાં તામ્રપટમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં તેને સેનાપતિ લખ્યો છે. એજ પ્રમાણે બીજા પુત્ર દ્રોણસિંહ વિષે પણ દ્રુવસેનના તામ્રપટ સિવાય માહિતી મળવાનું બીજું કંઈ સાધન નથી. આ તામ્રપટમાં પોતાના પિતા તથા મોટા ભાઈની પેઠે દ્રોણસિંહને સેનાપતિ નહીં પણ ‘ મહારાજ ’ લખ્યો છે. અને જણાવ્યું છે કે તેને તેના ‘ પરમ સ્વામી ’ એ રાજ્ય સત્તા આપી ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. આ ‘ પરમ સ્વામી ’ તેના બાપ ભદ્રાર્ક નહીં હોય, પણ જે રાજાનો ભદ્રાર્ક સેનાપતિ હતો તે હશે એમ લાગે છે. દ્રોણસિંહને કંઈ જગ્યાએ ગાદીએ બેસાડ્યો હતો એ જણાતું નથી, પણ કાઠીઆવાડના વાયવ્યકાણુમાંથી મળેલ લોકાને સેનાપતિ ભદ્રાર્કે કાઠ્યા હતા તે ભાગમાં બેસાડ્યો હશે એમ લાગે છે.

ધ્રુવસેન નામના ધણી વલ્લભિ રાજ્ય થયા છે, તેમાં સૌથી પહેલો,

સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો ત્રીજો પુત્ર ધ્રુવસેન હતો. તેમાં

ધ્રુવસેન ૧ લો. ઇ. સ. ૫૦૬-૫૩૫.

ત્રણ તાત્રપટ મળ્યાં છે. મુકડવાળા તાત્રપટમાં

ગુપ્ત ૨૦૭ (ઇ. સ. ૫૨૬) ની સાલ છે. જૂના-

ગઢથી મળેલા તાત્રપટમાં ગુપ્ત ૨૧૦ (ઇ. સ. ૫૨૯) ની સાલ છે, અને

વળાથી મળેલા તાત્રપટમાં ગુપ્ત ૨૧૬ (ઇ. સ. ૫૩૫) ની સાલ છે. ધ્રુવસે-

નનું એક વિશેષણ ' પરમ ભટ્ટાર્ક પાદાનું ધ્યાત ' એટલે, સ્વામીના પગ

આગળ નમન કરતો, એવું છે. એ સ્વામી તેના ભાઈ ધ્રોણસિંહને ગાદી

આપનાર રાજા હશે. તેનો પિતા માત્ર ' ભટ્ટાર્ક ' લખાય છે, પરમ ભટ્ટાર્ક

લખતો નથી. તેથી તેનો સ્વામી તેનો પિતા ભટ્ટાર્ક હોવાનું સંભવિત

લાગતું નથી. ધ્રુવસેનનાં બીજાં વિશેષણ ' મહારાજ ' ' મહા સામંત ' એ

વગેરે છે તેથી પણ એમ માનવાને ટેકા મળે છે કે તેને માથે બીજો કોઈ

અધિરાજ હોવો જોઈએ. ઇ. સ. ૫૩૫ ની સાલના તાત્રલેખમાં ' મહા પ્રતિ-

હાર ' (મોટા દારપાળ). ' મહા દંડ નાયક ' (મોટા માણસદ્રેટ), મહા-

ઝાર્તકૃતિક (મોટા સેનાપતિ) એવાં વિશેષણ પણ તેના નામને જોડેલાં છે.

આ વિશેષણ એમ દેખાડે છે કે તે કોઈ રાજાના તાબામાં રાજ્ય કરતો હોવો

જોઈએ. ધ્રુવસેન તેના ભાઈ ધ્રોણસિંહ પછી ગાદીએ બેઠો હશે કે તેની સાથેજ

જૂદા પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હશે એ નક્કી કરવા સાધન નથી. તેનાં

વિશેષણો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ભાઈની પછી તે ગાદીએ બેઠો નહીં

હોય, પણ તેના વખતમાંજ રાજ્ય કરતો હશે. ગમે તેમ હશે તો પણ વલ્લભિ

સાથે જોનો સંબંધ જણાવ્યો હોય એવો પહેલો રાજા ધ્રુવસેન છે, કારણ કે

ઇ. સ. ૫૨૬ અને ૫૨૯ ની સાલવાળાં તાત્રપટ તેણે વલ્લભિથી આપેલાં

હોવાનું લખેલું છે.

આ તાત્રપટમાં ધ્રુવસેનનો પિતા ભટ્ટાર્ક તથા તેના મોટાભાઈ ' પરમ

આહશ્વર ' (શિવપૂજક) હોવાનું લખ્યું છે અને ધ્રુવસેન પોતે ' પરમ ભાગ-

વત્ ' (વિજયપૂજક) હોવાનું લખ્યું છે. પણ ઇ. સ. ૫૩૫ વાળા તાત્રપટ

ઉપરથી જણાય છે કે તેની ભત્રિજી દુડા (અથવા લુલા) બૌદ્ધ હતી અને તેણે વલ્લભિમાં બૌદ્ધ ધર્મનો મઠ અંધારો હતો. ધ્રુવસેનની છેલ્લામાં છેલ્લી સાલ ઇ. સ. ૫૩૫ (ગુપ્ત ૨૧૬) ની જણાઈ છે. ધરપદ્મને ‘મહારાજ’ કહેલો છે અને ધ્રુવસેનનું છેલ્લામાં છેલ્લું તામ્રપટ જે સાલનું છે ત્યાર પછી એવિસ વર્ષે ધરપદ્મનાં પુત્ર (ઇ. સ. ૫૫૯) ગુહસેનનું તામ્રપટ થયેલું જણાય છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ધ્રુવસેન પછી ગાદી ધરપદ્મને મળી હશે. એથી ઉલટ ગુહસેનના ઇ. સ. ૫૫૯ ના તામ્રપટમાં લખ્યું છે કે તેનાં બધાં પાપ ધ્રુવસેનને પગે પડવાથી (એટલે કે તેની પછી ગાદીએ બેસવાથી) ધોવાઈ ગયાં છે તેથી એમ પણ ધારી શકાય છે કે તે ધ્રુવસેન પછી ગાદીએ બેઠો હશે.

ગુહસેનનાં ત્રણ તામ્રપટ અને એક લેખ મળ્યાં છે. બે તામ્રપટો વળાથી

મળ્યાં છે. તેની ઉપર ઇ. સ. ૫૫૯ અને ૫૬૫

ગુહસેન, ઇ. સ. ૫૩૯-
૫૬૯ (?)

(ગુપ્ત ૨૪૦ અને ૨૪૬) ની સાલો છે; ત્રીજું તામ્રપટ ભાવનગરથી મળ્યું છે તેની ઉપર ઇ.

સ. ૫૬૭ (ગુપ્ત ૨૪૮) ની સાલ છે. લેખ, વળાથી મળેલા એક માટીના વાસણ ઉપર છે અને તેમાં ઇ. સ. ૫૬૬ (ગુપ્ત ૨૪૭) ની છે. વલ્લભિ-વંશમાં ગુહસેન મહા પ્રતાપી રાજા થયો હશે એમ લાગે છે. કાઠીઆવાડ અને રજપૂતાના ગોહિલ અને ગેલોટ રજપૂતો, જેઓ વલ્લભિ કુળના ગણાય છે તેઓનું નામ ગુહસેનના નામ ઉપરથી પડ્યું હતું. ગુહસેન એ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને તેનો અર્થ “ જેનું લક્ષ્મી કાર્તિક સ્વામિના લક્ષ્મી જેવું છે તે ” એ પ્રમાણે થાય છે. પાછલા વખતનાં વલ્લભિ વંશનાં તામ્રપટોમાં રાજાની વંશાવળી ગુહસેનથી શરૂ કરેલી જણાય છે; એટલે કે વલ્લભિ વંશનો પહેલો રાજા તે હતો એમ તેમાં માનેલું જણાય છે. ગુહસેન વલ્લભિ વંશનો પહેલો રાજા ગણાતો હશે તે ઉપરથીજ તેના નામ ઉપરથી ગોહિલ વગેરે રજપૂતોની શાખાઓનાં નામ પાડ્યાં હશે એમ લાગે છે. ગુહસેનના પહેલાં થયેલા રાજાઓની પેઠે ગુહસેન પણ ‘મહારાજ’ લખાયો છે. એક ઠેકાણે તેને ‘પરમ-માહેશ્વર’ (શૈવ) કહેલો છે અને બીજે ઠેકાણે ‘પરમોપાસક’ (બૌદ્ધ) કહેલો

છે. વળી તેની ફાઈની દીકરી દુડાએ બંધાવેલા બૌદ્ધ મકાને પણ તેણે દાન આપેલાં છે. ગુહસેન તેના પૂર્વજની પેઠે શૈવ હશે, તોપણ બૌદ્ધ ધર્મવાળાને ઉત્તેજન આપતો હશે એમ લાગે છે. ગુહસેનનું રાજ્ય ક્યારથી શરૂ થયું તે જાણવાને સાધન નથી. ઇ. સ. ૫૩૯ (ગુપ્ત ૨૨૦) પહેલાં તે ગાદીએ નહીં બેઠો હોય એમ લાગે છે. તેની છેલ્લામાં છેલ્લી સાલ ઇ. સ. ૫૬૭ (ગુપ્ત ૨૪૮) જણાઈ છે પણ તેણે કદાચ બે ત્રણ વર્ષ વધારે રાજ્ય કર્યું હશે.

ગુહસેન પછી આશરે ઇ. સ. ૫૬૯ (ગુપ્ત ૨૫૦) માં તેનો પુત્ર બીજા ધરસેન ગાદીએ બેઠો. તેનાં પાંચ તામ્રપટ ધરસેન બીજા. ઇ. સ. ૫૬૯-૫૮૯. મળ્યાં છે, તે પૈકી ત્રણ ઉપર ઇ. સ. ૫૭૧ (ગુપ્ત ૨૫૨), ચાથા ઉપર, ઇ. સ. ૫૮૮ (ગુપ્ત ૨૬૩) અને પાંચમા ઉપર ઇ. સ. ૫૮૯ (ગુપ્ત ૨૭૦) એ પ્રમાણે સાલો છે. પહેલાં ત્રણ તામ્રપટમાં ધરસેનને 'મહારાજ' લખ્યો છે; છેલ્લાં બેમાં 'મહા-સામંત' વિશેષણ વધાર્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે છેવટના વખતમાં ધરસેનને માથે કોઈ સ્વામી થયો હશે. ધરસેનનાં બધાં તામ્રપટમાં તેને 'પરમ-માહેશ્વર' લખ્યો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે શૈવ ધર્મ પાળતો હશે. ધરસેનનું છેલ્લું તામ્રપટ ઇ. સ. ૫૮૯ ની સાલનું છે. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૬૦૭ નું એટલે અઢાર વર્ષ પછીનું તેના પુત્ર પહેલા શીલાદિત્યનું તામ્રપટ મળ્યું છે.

ધરસેન બીજા પછી તેનો પુત્ર શિલાદિત્ય ગાદીએ બેઠો. આ રાજ્યનું બીજું નામ ધર્માદિત્ય છે. શત્રુંજય મહાત્મ્યમાં શીલાદિત્ય ૧ લો, ઇ. સ. ૫૯૪-૬૦૭. એવું લખ્યું જણાવ્યું છે કે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ (ઇ. સ. ૪૨૦) માં શીલાદિત્ય નામે રાજ્ય થશે

તે જૈન ધર્મનો ફેલાવો કરશે. આ મહાત્મ્ય આધુનિક છે, એટલે તેની ઉપર કંઈ ભરોંસો રાખી શકાતો નથી. વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ (ઇ. સ. ૪૨૦) માં તો વલ્લભિ વંશની સ્થાપના પણ થઈ નહોતી, એટલે તે વખતે શીલાદિત્ય રાજ્ય શી રીતે થયો હોય ? જો એ સાલ વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ નહીં પણ શક સંવત્ ૪૨૦ હશે એમ માનીએ તોપણ શક ૪૭૭ માં ગુપ્ત ૨૩૭ અથવા ઇ. સ. ૫૬૬

ની સાલ આવે, એટલે કે આ રીતે જોતાં પણ શીલાદિત્યની ખરી સાલ કરતાં મહાત્મ્યની સાલ વહેલી આવે છે.

શીલાદિત્યનાં તામ્રપટમાં તે શૈવ હોવાનું જણાવેલું છે તોપણ તેણે ઐદ્ધ ધર્મવાળાને પણ કેટલાંક દાન આપ્યાં હતાં તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ઐદ્ધ ધર્મવાળાઓને તે માન આપતો હશે. એક તામ્રપટમાં લેખકનું નામ સંધિવિગ્રહિક ચંદ્રભટ્ટિ જણાવેલું છે. ઐદ્ધ ધર્મવાળાને એ દાન અપાવનાર (ફત્તક) ભટ્ટ આદિત્ય યશસ્ નામનો એક માણસ હતો શિવના એકદેવળને દાન આપેલું છે તે અપાવનાર શિલાદિત્ય પછી ગાદીએ બેસનાર તેનો ભાઇ ખરબહ હતો.

શીલાદિત્યે ધણું કરીને ઈ. સ. ૫૯૪ (ગુપ્ત ૨૭૫) થી ઈ. સ. ૬૦૯ (ગુપ્ત ૨૬૦) સુધી રાજ્ય કર્યું હશે.

શીલાદિત્ય પછી તેનો ભાઇ ખરબહ ગાદીએ બેઠો. ખરબહ પરમ શૈવ હતો. શીલાદિત્યે પોતાની હયાતીમાં તેને ગાદીએ બેસાડ્યો હશે, અને શિલાદિત્ય વાનપ્રસ્ત થયો હશે એમ તામ્રલેખો ઉપરથી જણાય છે. એ સિવાય ખરબહ વિષે બીજી કંઈ માહિતી મળતી નથી.

ખરબહ,
ઈ. સ. ૬૧૦-૬૧૫.

ખરબહ પછી તેનો પુત્ર ધરસેન ત્રીજો ગાદીએ બેઠો. આ રાજા વિષે કંઈ માહિતી મળતી નથી.

ધરસેન ત્રીજો,
ઈ. સ. ૬૧૫-૬૨૦

ત્રીજા ધરસેન પછી તેનો નાનો ભાઇ દ્રુવસેન બીજો ગાદીએ બેઠો. આ રાજાનું બીજું નામ બાલાદિત્ય હતું. આ રાજાના વખતમાં પ્રખ્યાત ચિના સાધુ જીએન-ત્સાંગે વલ્લભિની મુદ્રાકાત લીધી હતી. દ્રુવસેનના વિષે તામ્રપટમાં એમ લખ્યું છે કે તેણે ફતેહો મેળવી અને વલ્લભિનું રાજ્ય વધાર્યું. એથી ઉલટું ભરૂચના ગુલર્જર રાજા ત્રીજા જયભટ્ટ (ઈ. સ. ૭૦૬-૭૩૪) ના નવસારીવાળા તામ્રપટ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કનો-

દ્રુવસેન બીજો, (બાલાદિત્ય)
ઈ. સ. ૬૨૦-૬૪૦.

જના શ્રી હર્ષદેવે (ઇ. સ. ૬૦૭-૬૪૮) વલ્લભિના રાજાને હરાવ્યો હતો ત્યારે તે રાજાનું ભરૂચના ખીજા દદ રાજાએ રક્ષણ કર્યું હતું.

ખીજા ધ્રુવસેન પછી તેનો પુત્ર ચોથો ધરસેન ગાદીએ બેઠો. આ

રાજા સ્વતંત્ર થયો હશે એમ લાગે છે, કારણ

ધરસેન ૪ થો,
ઇ. સ. ૬૪૦-૬૪૯.

કે તેના એક તામ્રપટમાં (ઇ. સ. ૬૪૯ ગુ. સ.

૩૩૦) તેને પરમ ભટ્ટાર્ક, મહારાજાધિરાજ,

ચક્રવર્તી એ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ આપેલાં છે. ધરસેન પછીના રાજાઓએ ‘ મહારાજાધિરાજ ’ નું વિરૂદ્ધ વાપરવાનું જારી રાખ્યું છે, પણ ધરસેન સિવાય ખીજા કોઈ રાજાએ ચક્રવર્તી વિરૂદ્ધ લખાવ્યું નથી.

ધરસેનનાં બે તામ્રપટ મળ્યાં છે. એકની ઉપર ઇ. સ. ૬૪૫ (ગુ. ૩૨૬) ની સાલ છે. અને ખીજા ઉપર ઇ. સ. ૬૪૯ (ગુ. ૩૩૦) ની સાલ છે. તેના પિતા, ખીજા ધ્રુવસેનનું તામ્રપટ ઇ. સ. ૬૩૪ (ગુ. ૩૧૫) ની સાલનું છે, અને તેની પછી ગાદીએ બેસનાર ત્રીજા ધ્રુવસેનનું તામ્રપટ ઇ. સ. ૬૫૧ (ગુ. ૩૩૨) ની સાલનું છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ધરસેનનું રાજ્ય સત્તર વર્ષથી વધારે ચાલ્યું નથી. અખ્યાત સંસ્કૃત કાવ્ય, બટ્ટિકાવ્ય આ રાજાના વખતમાં લખાયું હતું, કારણ કે એ કાવ્યનો કર્તા પોતાના અંથને છેડે જણાવે છે કે એ કાવ્ય ધરસેન રાજાના રક્ષણમાં રહી તેણે વલ્લભિમાં લખ્યું હતું. વળી આ અંથકારે ધરસેનને ‘ નરેન્દ્ર ’ કહ્યો છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ધરસેન ધણો પ્રતાપી અને સ્વતંત્ર રાજા હશે.

ધરસેન પછી તેના પિતાના કાકાના છોકરા દેરભટનો પુત્ર ધ્રુવસેન

ગાદીએ બેઠો. દેરભટ વલ્લભિનો રાજા થયો

ધ્રુવસેન ત્રીજો,
ઇ. સ. ૬૫૦-૬૫૬.

નહોતો, પણ વલ્લભિની દક્ષિણના પ્રદેશમાં રાજ્ય

કરતો હશે એમ લાગે છે. તેના વિષે એવી

હકીકત લખી છે કે અગસ્ત્યની પેઠે તે દક્ષિણ તરફ પ્રસર્યો અને સંભાદ્રિ અને

વિંધ્યા પર્વત રૂપી એ સ્તનવાળી પૃથ્વીનો તે ધણી હતો. સંજ્ઞાદ્રિ અને વિંધ્યા પર્વત ન્યાં આગળ મળે છે તે પ્રદેશ દેરભટનો હશે. ધરસેન ૪ થાને પુત્ર નહીં હોવાથી દેરભટના પુત્ર ચોથા ધ્રુવસેનને વલ્લભિની ગાદી મળી હશે. ૪ થા ધ્રુવસેનનું માત્ર એકજ તામ્રપટ મળ્યું છે. તેની સાલ ઇ. સ. ૬૫૧ (ગુ. ૩૩૨) છે. ઉત્તર કાડીઆવાડમાં નવાનગર સંસ્થાનમાં આવેલા પંથલીનું પેટપદ્ર નામનું ગામ એ તામ્ર લેખથી દાન આપેલું છે. ધ્રુવસેન પછી ગાદીએ એસનાર તેના ભાઈ ખીજા ખરગહનું તામ્રપટ ઇ. સ. ૬૫૬ (ગુ. ૩૩૭) નું છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ધ્રુવસેનનું રાજ્ય ૭ વર્ષ કરતાં વધારે ચાલ્યું નહીં હોય.

ખીજા ખરગહના તામ્રપટમાં ૪ થા ધ્રુવસેનના સંખંધમાં વિશેષ

માનની લાગણી બતાવેલી જ્વંવામાં આવતી નથી.

ખરગહ ખીજો,
ઇ. સ. ૬૫૬-૬૬૫.

તે ઉપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે ચોથા ધ્રુવસેન પાસેથી તેણે અજળનીરીથી રાજ્ય લઈ

લીધું હશે. મોટા ભાઈ તરીકે તેનો હક્ક પણ વધારે જણાય છે. ધ્રુવસેન પછી ખરગહ સીધી રીતે અને શાન્તતામાં ગાદીએ આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ખરગહનું તામ્રપટ ઇ. સ. ૫૫૬ (ગુ. ૩૩૭) ની સાલનું છે તે તેના દિવિરપતિ (ચીફ સેક્રેટરી) સ્કંદભટ્ટના પુત્ર અનહિલ્લે લખ્યું છે. દાન અપાવનાર અથવા દૂતક પરમાત્રિ (માપણી કરનાર અધિકારી) શ્રીના, નામે હતો.

ખીજા ખરગહ પછી ત્રીજે શીલાદિત્ય ગાદીએ બેઠો. એ ખરગહના

મોટા ભાઈ ખીજા શીલાદિત્યનો પુત્ર હતો.

શીલાદિત્ય ત્રીજો.
ઇ. સ. ૬૬૭-૬૭૫.

ખીજા શીલાદિત્યે વલ્લભિમાં રાજ્ય કર્યું નહોતું,

પણ દેરભટની પેઠે વલ્લભિના દક્ષિણ તરફના

પ્રદેશમાં હાકેમી ભોગવી હશે એમ લાગે છે, કારણ કે વલ્લભિના વંશમાં રાજ્ય કરનાર તરીકે તેનું નામ જણાવ્યું નથી, તોપણ વિંધ્યા પર્વતવાળી પૃથ્વીનો તેને ધણી કબ્જો છે. ત્રીજા શિલાદિત્યનાં ત્રણ તામ્રપટ મળ્યાં છે, તે પૈકી

એની ઉપર ઇ. સ. ૬૬૬ (ગુપ્ત ૩૪૬) ની સાલ છે. અને ત્રીજા ઉપર ઇ. સ. ૬૭૧ (ગુપ્ત ૩૫૨) ની સાલ છે. પરમ ભટ્ટાર્ક, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર એ પ્રમાણે તેનાં વિરૂદ્ધ લખ્યાં છે. તેના પછી થયેલા વલ્લભિ રાજ-ઓએ પણ એજ વિરૂદ્ધ વાપર્યાં છે. જો કે એ રાજાઓનાં ખીજાં નામ હશે તોપણ ત્યાર પછીનાં દરેક રાજા શીલાદિત્ય કહેવાયો છે.

ત્રીજા શીલાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર યોથા શીલાદિત્ય ગાદીએ બેઠો. તેનું એક તામ્રપટ ઇ. સ. ૬૯૧ (ગુપ્ત ૩૭૨) ની સાલનું મળ્યું છે. એ તામ્રપટ તૈયાર કરનાર બાપ ભોગીકનો પુત્ર દેવિરાપતિ શ્રી હર-

શીલાદિત્ય ૪ મો,
ઈ. સ. ૬૯૧.

ગણુ હતો. દાન અપાવનાર (દૂતક) રાજપુત ખરબદ હતો. આ ખરબદ પાંચમા શિલાદિત્યનું નામ હશે.

યોથા શિલાદિત્ય પછી ગાદીએ બેસનાર તેના પુત્ર પાંચમા શિલાદિત્યનાં એ તામ્રપટ ગોંડળથી મળ્યાં છે. અને ઉપર ઇ. સ. ૭૭૨ (ગુપ્ત ૪૦૩) ની સાલ છે, અને બંનેમાં એકજ જણને દાન આપેલાં છે. અને તામ્રપટ લખનાર બુદ્ધભટ્ટનો પુત્ર ગિલ્લક હતો અને દાન અપાવનાર રાજ-પુત્ર શીલાદિત્ય હતો.

શીલાદિત્ય ૫ મો,
ઈ, સ, ૭૭૨,

પાંચમા શીલાદિત્ય પછી ગાદીએ બેસનાર તેના પુત્ર છઠ્ઠા શીલાદિત્યનું એક તામ્રપટ મળ્યું છે. તેની સાલ ઇ. સ. ૭૬૦ (ગુપ્ત ૪૪૧) છે. એ તામ્રપટ વાળું દાન કોઈ અથર્વા વેદી બ્રાહ્મણને આપેલું છે. તામ્રપટ લખનાર એમપથનો પુત્ર સત્ત્વગુપ્ત છે. અને દૂતક ગજશાંતિ શ્રી જગજગર છે.

શીલાદિત્ય છઠો,
ઈ, સ, ૭૬૦.

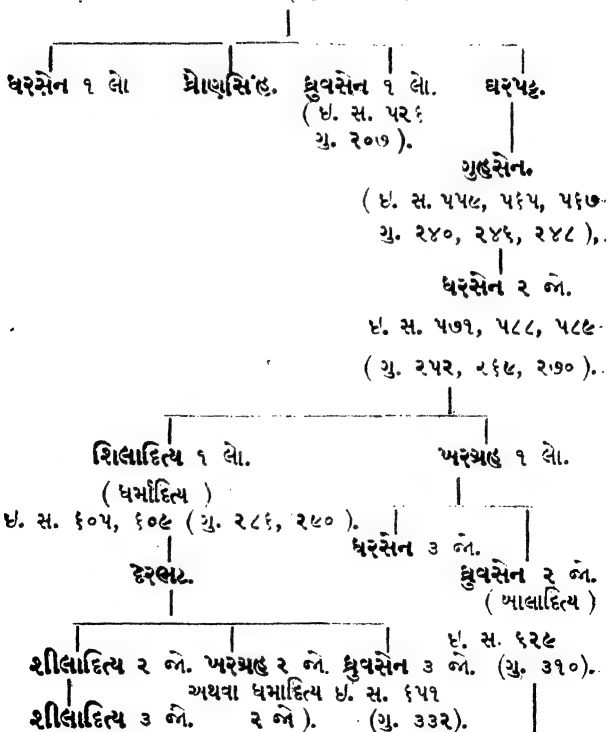
શીલાદિત્ય ૭ મો,
ઈ, સ, ૭૬૬,

છઠ્ઠા શીલાદિત્ય પછી ગાદીએ બેસનાર તેનો પુત્ર સાતમા શીલાદિત્યનું એક તામ્રપટ ઇ. સ. ૭૬૬ (ગુપ્ત ૪૪૭) નું મળ્યું છે.

વલ્લભિવંશનું ઝાડ.

ભટ્ટાર્ક.

ઈ. સ. ૫૦૯ (ગુ. ૧૯૦ ?).

ઇ. સ. ૬૭૧

ઇ. સ. ૬૫૬

ધરસેન ૪ થો.

(ગુ. ૩૫૨).

(ગુ. ૩૩૭).

ઇ. સ. ૬૪૫, ૬૪૬

(ગુ. ૩૨૬, ૩૩૦).

શીલાદિત્ય ૪ થો.

ઇ. સ. ૬૯૧, ૬૯૮ (ગુ. ૩૭૨, ૩૭૯).

શીલાદિત્ય ૫ મો.

ઇ. સ. ૭૨૨ (ગુ. ૪૦૩)

શીલાદિત્ય ૬ ઠો.

ઇ. સ. ૭૬૦ (ગુ. ૪૪૧).

શીલાદિત્ય ૭ મો.

ઇ. સ. ૭૬૬ (ગુ. ૪૪૭).

વલ્લભિનો નાશ થયા વિષે અનેક દંતકથાઓ ચાલે છે અને તે ક્યારે

અને શી રીતે થયો એ વિષે જૂદા જૂદા વિદ્વાનો-

વલ્લભિનો નાશ ઇ. સ.

૭૫૦-૭૭૦

એ જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ કરી છે; પરંતુ તામ્ર-

પટ ઉપરથી મળેલા પુરાવા સાથે અંધએસતી

આવે એવી માત્ર એક જ દંતકથા છે અને તે ખરી હશે એમ લાગે છે.

તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૭૬૬ (વલ્લભિ સંવત ૪૪૭)માં

શીલાદિત્ય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ શીલાદિત્ય પછી વલ્લભિ

વંશનો કોઈ રાજા થયો હોવાનું જણાતું નથી; તેના વખતમાં કાકુ નામનો

મારવાડી પોતાનું વતન પાલી નામે શહેર છોડી વલ્લભિ આવ્યો હતો. તે

ખણેજ ગરીબ હોવાથી રંક નામે ઝાળખાવા લાગ્યો. પાછળથી તે ખણી

હોલત કમાયો તેથી ઝુંપડી છોડી મહેલ બાંધી રહેવા લાગ્યો. તેની પુછ

દિન પ્રતિદિન વધવા લાગી અને આખરે તે ક્ષાટ્યાધિ કહેવાયો. એક દિવસે

રંકની છોકરી રત્નજડીત સોનાની કાંસડી વડે માથું ઝાળતી હતી, તે

રાજની કુંવરીના જોવામાં આવી, અને તે લેવાનું તેને મન થયું, પણ રંકે તે આપી નહીં તેથી શીલાદિત્યે બળાત્કારે ખુંચી લીધી. આથી રંકને ગુસ્સો ચડ્યો જેથી તે મ્લેચ્છ દેશમાં ગયો અને ત્યાંના બાદશાહને કહેવા લાગ્યો કે જન તમે વલ્લભિનો નાશ કરો તો હું કરોડ મહોરો આપું. બાદશાહે તે કરાર કબુલ કરી વલ્લભિપુર ઉપર ચઢાઈ કરી. લઢાઈ થઈ તેમાં શીલાદિત્ય હાર્યો અને મરાયો; તથા મ્લેચ્છોએ જાણે રમત કરતા હોય તેમ વલ્લભિપુરનો નાશ કર્યો.

આ દંતકથા અલ્પચ્ચિનિ (ઇ. સ. ૧૦૩૦)ના લખાણમાં નોંધી રાખેલી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે રંક જે મ્લેચ્છ બાદશાહના લશ્કરને તેડી લાગ્યો તે સિંધની તે વખતની રાજધાની મનસૂરનો આરખ બાદશાહ હતો. આરખ લશ્કર દરીઆ રસ્તે ચઢી આવ્યું હતું એમ અલ્પચ્ચિનિ જણાવે છે. પણ તે કંઈ સાલમાં આવ્યું હતું તેની કંઈ સાલ જણાવતો નથી. મનસૂર નગર ઇ. સ. ૭૫૦ પછી સ્થાપન થયું હતું. અને વલ્લભિ રાજ શીલાદિત્ય તો ઇ. સ. ૭૬૬ માં રાજ્ય કરતો હતો એમ તેના તાત્રપટ ઉપરથી જણાય છે, તેથી એમ લાગે છે કે વલ્લભિ ઉપર આરખ લોકોની ચઢાઈ ઇ. સ. ૭૫૦ પછી અને ઇ. સ. ૭૭૦ ની પહેલાં થઈ હશે. સિંધનો ઇતિહાસ લખનાર આરખ ગ્રંથકારો જણાવે છે કે ઇ. સ. ૭૫૮ (ફીબ્રરી ૧૪૦ માં) ખલીફ મનસૂરે અમર ખીન જમાલને કેટલાંક વહાણ સાથે ખરડના કિનારા ઉપર મોકલ્યો હતો પણ તેમાં તેને ફતેહ મળી નહોતી. ત્રીસ વર્ષ પછી, ઇ. સ. ૭૭૬ (ફીબ્રરી ૧૬૦)માં તેણે ખીજ ચઢાઈ કરી, તેમાં તેને ફતેહ મળી અને એ શહેર તે લઈ શક્યો; પણ તેના લશ્કરમાં મંદવાડ ચાલ્યાથી તેને પાછું આવવું પડ્યું હતું. આ લખાણમાં ‘ખરડ’ શબ્દ લખ્યો છે તે ‘અલખ’ ને બદલે આરખ લેખનકળાના દોષથી ‘ખરડ’ લખાયો હશે અથવા વંચાયો હશે એમ માનીએ તો તેથી વલ્લભિનો નાશ થયા વિષે ચાલતી દંતકથાને ટેકા મળે છે. વલ્લભિ જેવું નગર આઠમા સેંકડાના આરખોની જાણમાં ન હોય અને અગીયારમા સેંકડામાં અલ્પચ્ચિની જાણમાં આવ્યું હોય

એ સંભવિત નથી. કદાચ 'ખરડ' નામનું ખીજું નગર આઠમા સેંકડામાં કાઠીઆવાડની નૈરૂત્ય કોણુમાં હશે એમ માનવામાં આવે તો 'ખરડ' ઉપર ચઢી આવનાર એજ બલબ (વલ્લભિ)નો નાશ કરનાર હશે એમ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય નહીં. સિંધનો ઇતિહાસ લખનારા વળી જણાવે છે કે આરબોએ તે વખતે 'કંડહાર' ઉપર પણ દરિયા રસ્તે ચઢાઈ કરી હતી. વલ્લભિનો નાશ થયા પછી વલ્લભિ રાજા ખંભાત પાસે આવેલા ગંધારના કિલ્લામાં જઈ રહ્યા હતા. ત્યાંથી પણ તેમને થોડા વખતમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા એમ દંતકથા ઉપરથી ટોડ સાહેબ જણાવે છે. આરબ લોકોએ લખેલું 'કંડહાર' એજ ખંભાતથી વીસ માઇલ છેટે ભરૂચના કિનારા ઉપર આવેલું ગંધાર નગર હશે એમ માનવામાં આવે તો આરબ મંથકારોના ઉપરના લખાણથી, પણ દંતકથાને વિશેષ ટેકા મળે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ચાલુક્ય રાજાઓનો અમલ.

(ઇ. સ. ૬૩૪-૭૪૦).

ઇસ્વીસનની પાંચમી અને છઠી સદીમાં કોકણ ઉપર મૌર્ય વંશનો અમલ હતો, એમ લેખો ઉપરથી જણાય છે. ચાલુક્ય રાજાઓનો અમલ. તેમની રાજધાની પૂરી નગર હતું. દખ્ખણના ઇ. સ. ૬૩૪-૭૪૦; ચાલુક્ય રાજા બીજા પુલકેશિ (ઇ. સ. ૬૧૦-૬૪૦) ના સેનાપતિ ચંદ્રદેવે મૌર્યોને હરાવ્યા, અને તેમની રાજધાની લાઇ લીધી. ત્યાર પછી ચાલુક્યો ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યા. વિજયપુર પાસે એહોલ આગળ એક લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૬૩૪ માં લાટ, માળવા અને ગુજર્જર રાજાઓ ઉપર બીજા પુલકેશિનું અધિપતિપણું હતું.

જે કે ચાલુક્ય રાજાઓનું અધિપતિપણું ઇ. સ. ૬૩૪ થી સ્થાપન થયું હતું તોપણ દક્ષિણ ગુજરાતમાં ચાલુક્ય રાજાઓનું રાજ્ય બીજા પુલકેશિના પુત્ર અને વિક્રમાદિત્ય સત્યાશ્રય (ઇ. સ. ૬૭૦-૬૮૦)

ના નાના લાઇ ધારાશ્રય જયસિંહવર્માએ પહેલવહેલું સ્થાપન કર્યું હતું. જયસિંહવર્માના પુત્ર શીલાદિત્યનો એક તામ્રલેખ નવસારીથી મળી આવ્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે જયસિંહવર્માને ગુજરાતનું રાજ્ય તેના લાઇ વિક્રમાદિત્યે આપ્યું હતું. આ લેખમાં જયસિંહવર્માને ‘ પરમ ભટ્ટાર્ક ’નું વિરૂદ્ધ આપ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ઉપર તેના લાઇનું અધિપતિપણું નહીં હોય. જયસિંહવર્માને પાંચ પુત્ર હતા. તેની રાજધાની નવસારી હશે અને તેણે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે એમ તેના પુત્રોના તામ્રલેખો ઉપરથી જણાય છે.

ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓનાં પાંચ તામ્રપટ મળ્યાં છે તે પૈકી ત્રણ ઉપર 'સં' એમ લખીને સાલનો આંકડો લખ્યો છે. દક્ષિણમાં રાજ્ય કરનારી મુખ્ય શાખાઓ શક સંવત્સર (ઇ. સ. ૭૮) વાપર્યાં છે તે કરતાં ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ વાપરેલો સંવત્સર જૂદો જણાય છે. ગુજરાતમાં ચાલતો સંવત્સર વાપરેલો લાગે છે. જયસિંહવર્માના પુત્રોનાં તામ્રપટમાં ૪૨૧, ૪૪૩ અને ૪૯૦ ની સાલો છે. દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય ઇ. સ. ૬૭૦-૬૮૦ માં ચંદ્ર ગયો છે, એમ સાબીત થયેલું છે. આ પરથી એમ નીકળે છે કે ૪૨૧ ની સાલ વાળો ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાએ વાપરેલો સંવત્સર આશરે ઇ. સ. ૨૪૯-૫૦ થી શરૂ થતો હોવો જોઈએ. ત્રૈલોક્ય રાજાઓના પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે ત્રૈલોક્ય અથવા ચેદી સંવત્ પછી એજ અરસામાં શરૂ થયેલો છે, માટે ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ વાપરેલો સંવત્ ત્રૈલોક્ય સંવત્ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. ગુપ્ત અને વલ્લભિ સંવત્ ઇ. સ. ૩૧૯ થી શરૂ થાય છે, માટે એ સંવત્ ચાલુક્ય રાજાઓએ વાપર્યો હશે એમ કહેવાને આધાર મળતો નથી.

જયસિંહવર્માએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પોતાનો અમલ ઇ. સ. ૬૬૯-૭૦ (ત્રૈલોક્ય ૪૨૧) પહેલાં સ્થાપન કરેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે એ સાલમાં તેના પુત્ર શ્રાશ્રયે યુવરાજ તરીકે તામ્રપટ આપેલું છે. શ્રાશ્રયનું બીજું એક તામ્રપટ સુરતથી મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૬૯૧-૯૨ (ત્રૈલોક્ય ૪૪૩) માં જયસિંહવર્મા હયાત હતો અને યુવરાજ શ્રાશ્રય સાથે રાજ્ય કરતો હતો. આ પ્રમાણે હકીકત છે તેથી એમ માની શકાય કે ગુજરાતમાં જયસિંહવર્માનો અમલ આશરે ઇ. સ. ૬૬૬ થી શરૂ થયો હશે. જયસિંહવર્માએ કોને હરાવીને ગુજરાતનું રાજ્ય લીધું એ તેના પુત્રો અને પૌત્રનાં તામ્રપટ ઉપરથી જણાતું નથી. પરંતુ આ સમયમાં ભરૂચની પૂર્વ પાંત્રીસ માઇલ છેટે આવેલી નાન્દિપુરી (નાંદોદ) ગુજર્જર રાજાઓની રાજધાની હતી, અને ત્યાંથી ભરૂચ સુધીના પ્રદેશ ઉપર ગુજર્જર રાજાઓનો

અમલ હતો, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતના કોઈ ગુજર્નર રાજાને હરાવી જયસિંહવર્માએ ગુજરાતનું રાજ્ય જીતી લીધું હશે.

નાંદોદના જૂનામાં જૂના જે ગુજર્નર રાજાવિષે માહિતી મળી છે તેનું નામ દદ છે, અને તે ઇ. સ. ૫૮૦ (ત્રૈક. ૩૩૧)માં થઈ ગયો છે. છેલ્લામાં છેલ્લો રાજા જયભટ છે, તેનું તામ્રપટ નવસારીથી મળ્યું છે, તેમાં ઇ. સ. ૭૩૪-૭૩૫ (ત્રૈક. ૪૮૬) ની સાલ છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ગુજર્નર અને ચાલુક્ય રાજા સાથે રાજ્ય કરતા હશે. કદાચ શરૂઆતમાં ગુજર્નર રાજાઓનો અમલ વલસાડ સુધી અથવા તો ઠેક ઢાકણ સુધી પહોંચ્યો હશે; અને તેમાંના કોઈની પાસે પોતાના ભાઈ વિક્રમાદિત્યના વખતમાં જયસિંહવર્માએ દક્ષિણ ગુજરાત જીતી લીધું હશે તથા તે રાજાને ઉત્તર તરફ તાપી નદી સુધી પાછો હટાવ્યો હશે; આ પ્રમાણે ગુજર્નર રાજાઓને ધીમે ધીમે પાછા હટાવી છેવટ ભર્ય સુધી તેમનો અમલ આણી મુક્યો હશે. ગુજર્નર રાજાઓ કદાચ ચાલુક્યોની સામા થયા હશે, અને તેમના મિત્ર વલ્લભ રાજાઓની સહાયથી ભર્યવાળો પ્રદેશ રાખી રહ્યા હશે, અમર છેવટે ચાલુક્યોનું અધિપતિપણું કબુલ કરી તેમને તાબે થયા હશે, તેથી ભર્યવાળો પ્રદેશ તેમની પાસે રહેવા દીધો હશે. ગમે તેમ હશે તોપણ ભર્યના ગુજર્નર રાજાઓને ભર્ય આગળના પ્રદેશમાં આંતરી રાખી, ચાલુક્યો ઉત્તર તરફ આગળ વધતા ગયેલા જણાય છે, કારણ કે જયસિંહવર્માનો એક પુત્ર બુધવર્મા ખેડામાં રાજ્ય કરતો હતો. બુધવર્માના પુત્ર વિજયરાજનું એક તામ્રપટ ખેડામાંથી મળી આવ્યું છે, તેમાં તે વિજયપુરથી આપેલું હોવાનું લખ્યું છે. વિજયપુર એ પ્રાંતીજ પાસે આવેલું વિજ્ઞપુર છે એમ કેટલાકનું ધારણું છે. પરંતુ એ તામ્રપટ જંજીસરના ખાત્તાણોને દાન આપ્યા બદલનું છે; તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે વિજયપુર એ ખેડાની ઉત્તર તરફ ધણે છેટે આવેલું વિજ્ઞપુર નહીં હોય, પણ ખેડાની દક્ષિણમાં આવેલું ખીજું કોઈ ગામ હશે.

ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજઓનાં પાંચ તામ્રપટ મળી આવ્યાં છે. આશ્રય શીલાદિત્ય યુવરાજનું નવસારીથી મળેલું તામ્ર-
ચાલુક્યોનાં તામ્રપટ,
પટ, ઇ. સ. ૬૬૬-૭૦ (ત્રૈફ. ૪૨૧); એજ
શીલાદિત્યનું સુરતથી મળેલું તામ્રપટ, ઇ. સ. ૬૬૨-૬૨ (ત્રૈફ. ૪૪૩); વિન-
યાદિત્ય મંગલરાજનું વલસાડથી મળેલું તામ્રપટ, ઇ. સ. ૭૩૧ (શક ૬૫૩);
પુલકેશિ જનાશ્રયનું નવસારીથી મળેલું તામ્રપટ, ઇ. સ. ૭૩૮-૭૯
(ત્રૈફ. ૪૬૦); વિજયરાજનું ખેડાથી મળેલું તામ્રપટ, સંવત્સર ૩૬૪ અને
નાગવર્ધન ત્રિજીવનાશયનું નિર્ધણુની મળેલું સાલ વગરનું તામ્રપટ.

ઉપર જણાવેલાં તામ્રપટ પૈકી પહેલા ચારમાં જયસિંહવર્મા, એ ઉત્તરા-
શ્રાશ્રય શિલાદિત્ય, યુવરાજ,
ઇ. સ. ૬૬૬-૬૯૧. પુત્ર વિક્રમાદિત્ય સત્યાશ્રયનો નાનો ભાઇ હોવા-
નું લખ્યું છે. જયસિંહવર્માનો સૌથી મોટો
પુત્ર ઇ. સ. ૬૬૯-૭૦ (ત્રૈફ. ૪૨૧)ની સાલનું નવસારીવાળું તામ્રપટ
આપનાર આશ્રય શિલાદિત્ય છે. આ તામ્રપટમાં દાન આપેલું ગામ નવસારી
“ નિષય ” માં હોવાનું જણાવ્યું છે. આશ્રયનું બીજું તામ્રપટ ઇ. સ. ૬૯૧-૯૨
(ત્રૈફ. ૪૪૩) ની સાલનું છે. તેમાં “ કાર્મનેય (કામરેજ) આહાર (પ્રગણું) ના
ઓસંભલા (ઓસંખા) ગામનું એક ખેતર દાન આપેલું છે. આ બંને
તામ્રપટમાં શીલાદિત્ય યુવરાજ હોવાનું લખ્યું છે, તે પરથી એમ જણાય છે
કે તેના બાપની સાથે (ઇ. સ. ૬૬૯-૬૯૧) તેણે રાજ્ય કર્યું હશે. વળી
આ તામ્રપટોમાં દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજઓ વિષે ઘણી માન ભરેલી રીતે લખ્યું
છે, તેથી એમ અનુમાન થઇ શકે કે ગુજરાતની ચાલુક્ય શાખા, દક્ષિણની
ચાલુક્ય શાખાને પોતાના અધિપતિ તરીકે માનતી હશે. ખેડા અને વલસાડ-
વાળાં તામ્રપટમાં રાજ્યકર્તા તરીકે આશ્રય શીલાદિત્યનું નામ જણાવ્યું નથી,
તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના પિતાની હયાતીમાં તે ગુજરી ગયો હશે.

જયસિંહવર્મા પછી તેનો બીજો પુત્ર મંગલરાજ ગાદીએ બેઠો. તેનું
તામ્રપટ (ઇ. સ. ૭૩૧-શક ૬૫૩) વલસાડથી
મળ્યું છે તેમાં એક ખેતર મંગળપુરીથી દાન
કરેલું હોવાનું લખ્યું છે. મંગળપુરી એ કદાચ

મંગલરાજ, ઇ. સ.
૬૯૮-૭૩૧.

મૌર્ય રાજાઓની રાજધાની, કોકણમાં આવેલી, પૂરી, હશે. ઇ. સ. ૧૯૧-૯૨ (ત્રૈ. ૪૪૩) માં મંગળરાજાનો મોટો ભાઈ યુવરાજ હતો તેથી મંગળરાજ ત્યાર પછીથી એટલે આશરે ઇ. સ. ૧૯૮-૯૯ (ત્રૈ. ૪૫૦) માં ગાદીએ બેઠો હશે. મંગળરાજનું તામ્રપટ ઇ. સ. ૭૩૧ ની સાલનું છે તેથી એમ ધારી શકાય કે તેના રાજ્યને છેલ્લે વર્ષે તે આપ્યું હશે.

મંગળરાજ પછી તેનો નાનો ભાઈ પુલકેશિ જનાશ્રય ગાદીએ બેઠો.

પુલકેશિ જનાશ્રય,
ઈ. સ. ૭૩૮.

તેના વખતમાં ખલિક હશામના સિંધ હકિમ

જુનૈડે મરમાડ, મંડળ, દલમજ, (કામલેજ ?)

ખારસ, ઉઝેન, માલિખ, બહરિમદ, (મેવાડ ?)

અલબૈલાન (લિનમાલ ?) અને જુઝ ઉપર ચઢાઈ કરવા આરબોના ટોળાં મોકલ્યાં હતાં. ઉપર જણાવેલાં નામ પૈકી ધણીની જોડણી અસલ આરબીમાં તથા ફારસી તરજુમામાં ખોટી લખેલી હોવાથી બરાબર સમજાતું નથી. કે તે ક્યાં હશે. પણ મરમાડ, મંડલ, બરસ, ઉઝેન, માલિખા, અને જુઝ એ અનુક્રમે મારવાડ, (વિરમગામ પાસેનું) મંડલ, બરસ, ઉજ્જન, માળવા, અને ગુજર્નર હશે એમ લાગે છે. એક આરબ ટોળીના પરાજયનું વર્ણન પુલકેશિના નવસારીવાળા લેખ (ઈ. સ. ૭૩૮-૩૯ ત્રૈ. ૪૫૦) માં કર્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે આરબ લશ્કરે, સિંધુ (સિંધ), કન્હેલ, (કન્હ), સૌરાષ્ટ્ર, આપોટક (આવડા), મૌર્ય (ચિતોડનાં) અને (બીનમાલના) ગુજર્નરનાં રાજ્યને હેરાન કર્યાં હતાં. આ વખતે પુલકેશિ નવસારીમાં રાજ્ય કરતો હતો. નવસારીમાં ચાલુક્ય રાજાઓએ ક્યાં સુધી રાજ કર્યું એ નક્કી નથી. પરંતુ ઇ. સ. ૭૫૭-૭૫૮ માં તે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની ગુજરાત શાખાના કળ્લમાં હતું તેથી એમ લાગે છે. આશરે ઇ. સ. ૭૫૦ ના અરસામાં નવસારીમાંથી ચાલુક્યોનું રાજ્ય ગયું હશે.

ખેડાના તામ્રપટમાં જયસિંહ, બુદ્ધવર્મા અને વિજયસિંહ એ પ્રમાણે

રાજાઓનો ક્રમ બતાવ્યો છે. તેનીપર ૩૯૪ ની

વિજયરાજ, ઇ. સ. ૭૧૩.

સાલ છે અને તે વિજયપુરથી આવેલું છે. આ

વિજયપુર, ત્રાંતીજ પાસે આવેલું વિજયપુર હશે એમ કર્નલ વેસ્ટ ધારે છે, પણ એટલા સુધી ચાલુક્યોની હદ પહોંચી હોય એમ માનવાને કંઈ આધાર નથી. ખેડના તામ્રપટમાં ૩૯૪ ની સાલ છે તે ત્રૈલોક્ય સંવત્સરની હોય તો વિજયરાજનો વખત ઇ. સ. ૬૪૨ માં આવે, પરંતુ તેના દાદા જયસિંહ-વર્માનો ભાઈ વિક્રમાદિત્ય ઇ. સ. ૬૭૦માં થયેલો છે તેથી વિજયસિંહ ઇ. સ. ૬૪૨ માં થયો હોય એ સંભવિત નથી. દાકતર લાંડારકરનું ધારવું એવું છે કે આ તામ્રપટ ખત્રાવટી છે, પરંતુ દાકતર ભગવાનલાલનો અભિપ્રાય એવો છે કે એ ખત્રાવટી નહીં હોય; કારણ કે તેમાં દાન કરેલાં ખેતર વગેરેની હકીકત વિગતવાર લખેલી છે, અને તેના લખાણની ઢબ, અક્ષર, વગેરે ખીજાં ચાલુક્ય તામ્રપટોને મળતાં છે. જયસિંહે કદાચ ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ જીતી લીધો હોય અને તેની ઉપર રાજ્ય કરવા પોતાના પુત્ર શુદ્ધવર્માને મોકલ્યો હોય. વળી ઉત્તર તરફ ગુપ્ત સંવત્ ચાલતો હોવાનો સંભવ છે, માટે ૩૯૪ ની સાલ ગુપ્ત સંવત્માં હશે એમ માનીએ તો વિજયરાજનો વખત (૩૯૫+૩૧૯=) ઇ. સ. ૭૧૩ માં આવે છે, એટલે સાલના સંબંધમાં પણ કંઈ વાધો રહેતો નથી.

જયસિંહને નામવર્ધન નામનો એક પુત્ર હતો, તે નાશિકની પશ્ચિમે રાજ્ય કરતો હતો; અને વલસાડ તથા પારડી નાગવર્ધન.

સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો એમ તેનું એક તામ્રપટ મળી આવ્યું છે, તે ઉપરથી ધારવામાં આવે છે. પરંતુ આ તામ્રપટમાં કંઈ સાલ આપેલી નથી, અને રાજાઓની વંશાવળી આપેલી છે તેમાં ભૂલો છે, તેથી કેટલાક વિદ્વાન તે ખત્રાવટી હોવાનું માને છે. પરંતુ તેના લખાણની એકંદર ઢબ અને તેમાં વાપરેલાં રાજાઓનાં વિરૂદ્ધ વગેરેપરથી કેટલાક તેને ખરૂં માને છે. આ તામ્રપટ ખરૂં હશે કે ખોટું તોપણ ગુજરાતના ઇતિહાસ પર તેથી કંઈ ઝાઝું અજવાળું પડતું નથી.

એવું ધારવામાં આવે છે કે આશરે ઇ. સ. ૭૪૦ ના અરસામાં ચાલુક્યોનો અમલ પૂરો થઈ તેમને બદલે રાષ્ટ્રકૂટોનો અમલ શરૂ થયો હતો.

ચાલુક્ય રાજાઓનું આડ નીચે પ્રમાણે છે:—

પુલકેશિ વહ્નિ સત્યાશ્રય.

હર્ષવર્ધનને છતનાર (ઇ. સ. ૬૧૯-૬૪૦).

દક્ષિણમાં રાજ્ય કરતી મુખ્ય શાખા. ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતી શાખા.

વિક્રમાદિત્ય સત્યાશ્રય.
(ઇ. સ. ૬૬૬-૬૮૦).

જયસિંહવર્મા ધારાશ્રય.
(ઇ. સ. ૬૬૬-૬૯૧).

વિનયાદિત્ય.

(નવસારી) (નવસારી) (ખેડા) (નાસિક)
શીલાદિત્ય શ્રાશ્રય. મંગળરાજ. બુદ્ધવર્મા. નાગવધન.
યુવરાજ (ઇ. સ. ૭૩૧).
(ઇ. સ. ૬૬૬-૬૯૧) **વિજયરાજ** નવસારી)

(ગુપ્ત ૩૯૪
ઈ. સ. ૭૧૩).

પુલકેશિ.
જનાશ્રય.
(ઇ. સ. ૭૩૮-૭૯૯).

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ગુજ્જર રાજ્યોનો અમલ.

(ઇ. સ. ૫૮૦-૮૦૮)

વલ્લભિ અને ચાલુક્ય વંશના સમયમાં ભરૂચમાં અને તેની પાસેના પ્રદેશ-

માં ગુજ્જર રાજ્યોનું એક નાનું રાજ્ય હતું.

ગુજ્જર રાજ્યો, ઇ. સ. ૫૮૦-૮૦૮. ગુજ્જર લોકો એ એક પરદેશી જાત હતી અને

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી ગુજરાતમાં આવી હતી

એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. ભરૂચના ગુજ્જર રાજ્યો વિષે માહિતી મળવાનાં સાધન તેમના વખતમાં નવ તામ્રપટ દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી મળી આવ્યાં છે તેજ છે. આ પૈકી ત્રણ તામ્રપટ બનાવટી છે. બાકીનાં છ ખરાં તામ્રપટ છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ભરૂચના ગુજ્જર રાજ્યોનો કાયમનો પ્રદેશ મહી અને તાપી નદીની વચ્ચે હતો; તોપણ કોઈ કોઈવાર ઉત્તરે ખેડ-સુધીનો પ્રદેશ અને દક્ષિણે તાપીની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ તેમના અમલ નીચે આવેલો જણાય છે. ગુજ્જર રાજ્યોની રાજધાની નાન્દીપુરી હતી. આ નાન્દીપુરી, હાલનું નાંદોદ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું ધારવું છે, પરંતુ દાક્તર બ્યુલરનો મત એવો છે કે ભરૂચના પૂર્વ દરવાજાથી બે માઇલ છેટે એ નામનો જૂનો કિલ્લો હતો તે નાન્દીપુરી હોવું જોઈએ.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગુજ્જર રાજ્યોનો પ્રદેશ મોટો હતો, તોપણ

તેઓ સ્વતંત્ર રાજ હોય એમ તેમનાં તામ્ર-ગુજ્જરોનાં તામ્રપટ.

પટઉપરથી જણાવું નથી. તેમનું સાધારણ વિરૂદ્ધ

“ સમધિગત પંચ મહારાજ ” અથવા “ સામંત ” જણાય છે. ત્રીજો જયભટ જોકે બીજા ગુજ્જર રાજ્યો કરતાં વધારે પરાક્રમી હતો, તોપણ તેણે “ સામંતાધિપતિ ” એવું વિરૂદ્ધ ધારણ કર્યું છે. એટલે તેને માથે પણ કોઈ સ્વામી હશે એમ લાગે છે. ક્યા રાજ ભરૂચના ગુજ્જર રાજ્યોના

અધિપતિ હશે એ ચોક્કસ જણાતું નથી. છેવટના સમયમાં તેઓએ ચાલુક્ય રાજાઓનું ઉપરીપાણું કબ્જા કર્યું હશે, પણ શરૂઆતના વખતમાં તેઓ વલ્લભિના ખંડીઆ રાજા હશે એમ લાગે છે. વલ્લભિ રાજાઓ સાથે ગુજર્જર તરીકેના તેમનો સંબંધ હોવો જોઈએ, તે ઉપરાંત એક તામ્રલેખથી પણ જણાય છે કે એક વલ્લભિ રાજાએ ઇ. સ. ૬૪૯. (વલ્લભિ ૩૩૦) માં ભરૂચ મુકામ કર્યો હતો અને ખીજા ૬૬ રાજાએ તેનો આદરસત્કાર કર્યો હતો. ગુજર્જર રાજાઓનાં તામ્રપટ તથા તે ઉપરનો શિક્કો ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓનાં તામ્રપટ તથા શિક્કાને ઘણાં મળતાં આવે છે, પરંતુ નીચે રાજાની સહી કરવાની રીત, ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ઢંગ પ્રમાણે છે. શ્રી હર્ષચરિત્ર અને કાદંબરીના કર્તા બાણે પોતાના ગ્રંથોમાં જેવું સંસ્કૃત ગદ્ય વાપર્યું છે તેવું ગુજર્જર રાજાઓનાં તામ્રપટમાં વાપરેલું જણાય છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ સમયમાં બાણના જેવી ભાષા વાપરવાનો બધે પરિપાક હશે.

તામ્રલેખો ઉપરથી ગુજર્જર રાજાઓનું ઝાડ નીચે પ્રમાણે જણાય છે.

૬૬ ૧ લો. ઇ. સ. ૫૮૦

ગુજર્જર રાજાઓનું ઝાડ જયભટ્ટ ૧ લો. ઇ. સ. ૬૦૫

૬૬ ખીજો ઇ. સ. ૬૩૩

જયભટ્ટ ખીજો. ઇ. સ. ૬૫૫

૬૬ ત્રીજો. ઇ. સ. ૬૮૦

જયભટ્ટ ત્રીજો. ઇ. સ. ૭૦૬-૭૩૪

નર્મદાની નીચલી ખીણમાં વસનારી જંગલી જાતના રાણા કે સરદાર નિરીહુલ્લકે આપેલા દાનનો એક તામ્રલેખ હાલમાં મળી આવ્યો છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે છઠ્ઠી સદીની આખરે એ ભાગમાં બીજા વર્ગે જંગલી જાતો રહેતી હતી અને તેમનો સરદાર એક અથવા કલચુરી રાજા

ઓનો ખંડીઓ હતો; દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૂટક અથવા એદિ સંવત્સર, દાખલ થયો હતો, તેનું કારણ કદાચ આજ હશે એમ પાંચમાં પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. નિરિહુલ્લકે શંકરણ નામના રાજ માટે પોતાના તામ્રપટમાં ધણા માનના શબ્દો વાપર્યા છે. દાકતર બ્યુલરનું ધારવું એવું છે કે આ શંકરણ, ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં ચાલુક્ય રાજ મંગલિસે હરાવેલા કલચુરિ રાજ બુદ્ધવર્માનો બાપ શંકરગણ હોવો જોઈએ. શંકરગણ પોતે ઇ. સ. ૫૮૦ ના અરસામાં થયો હશે એમ માનીએ તો ગુજર્નર લોકોએ દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ ઇ. સ. ૫૮૦ પછી જીતી લીધેલો હોવો જોઈએ. એક તામ્રપટનો તુકડો હાલમાં મળી આવેલો છે તેનીપર રાજનું નામ નથી. માત્ર ત્રૈકૂટક સંવત્ ૩૪૬ (= ઇ. સ. ૫૬૪-૬૫) ની સાલ છે. પરંતુ તેના લખાણની ઢગ તથા સાલ ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે એ તામ્રપટ કોઈ ગુજર્નર રાજનું હોવું જોઈએ; આપરથી એમ ધારી શકાય છે કે ગુજર્નરોનો અમલ, શંકરણ અથવા શંકરગણનું રાજ્ય થયા પછી થોડા વખતમાં સ્થાપન થયેલો હોવો જોઈએ.

ગુજર્નર લોકોની જીત ઇ. સ. ૫૮૦ અને ૫૬૪ ની વચમાં એટલે આશરે ઇ. સ. ૫૮૭ ના અરસામાં થઈ હશે એમ ઉપરની હકીકત ઉપરથી માની શકાય છે. વળી એમ માનવાને બીજો પણ આધાર છે. વલ્લિનો રાજ પહેલો ધરસેન તેના ગુપ્ત સંવત્ ૨૫૨ (ઇ. સ. ૫૭૧)ની સાલના તામ્રપટમાં પોતાનું વિરઠ ‘ મહારાજ ’ લખે છે, પરંતુ સંવત્ ૨૬૯ અને ૨૭૦ (ઇ. સ. ૫૮૮ અને ૫૮૯) ની સાલનાં તામ્રપટમાં “ મહા સામંત ” લખે છે. તેના વિરઠમાં આ પ્રમાણે ફેરફાર થયેલો હોવાથી એમ ધારી શકાય છે કે ઇ. સ. ૫૭૧ અને ઇ. સ. ૫૮૮ ની વચમાં કોઈ બીજા રાજ્યએ તેની ઉપર પોતાની હકુમત બેસાડી હશે. આ રાજ્યો બીન્માલના ગુજર્નર રાજ્યો હશે એવો સંભવ છે, તે ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે તેમની જીત ઇ. સ. ૫૮૦ અને ૫૮૮ ની વચમાં એટલે ઇ. સ. ૫૮૫ ના અરસામાં થઈ હશે.

ઉપર જણાવેલો ત્રૈ. સંવત્ ૩૪૬ (ઇ. સ. ૫૯૪-૯૫) ની સાલના તામ્રલેખનો કકડો પહેલા દદ્ રાજાનો હશે એમ લાગે છે, કારણ કે તેના પૌત્ર બીજા દદ્ના (ઇ. સ. ૬૨૦-૬૫૦) ખેડાના તામ્રલેખ

દદ્ ૧ લો, આશરે
૫૮૫-૬૦૫

ઉપરથી જણાય છે કે તેણે નાગ લોકોનું જડમૂળ કાઢી નાખ્યું હતું. આ નાગ લોકો, નિરિહુલ્લકની સરદારી નીચેની જંગલી જાત કે જેના વંશજો, નાયકડા અને તળખદા પંચમહાલમાં અને રાજપીપળામાં હજીસુધી દેખાય છે તે હોવા જોઈએ. દદ્ના રાજ્યની ઉત્તર સીમા વિંધ્યા સુધી હોવાનું જણાય છે, કારણ કે ત્રૈ. ૩૮૦ ની સાલના (ઇ. સ. ૬૨૮-૨૯) તામ્રલેખમાં લખ્યું છે કે વિંધ્યાની તળેટીની જમીન તેણે વિહાર કરવા રાખી હતી. તોપણ ઉત્તર ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ વસલિના મહાસામંત ધરસેનના તાબામાં હશે એમ લાગે છે, કારણ કે વસલિ સંવત્ ૨૭૦ (ઇ. સ. ૫૮૯-૯૦)ના એક તામ્રલેખથી ખેતક (ખેડા) વિહારનું એક ગામ તેણે દાનમાં આપ્યું હતું. દદ્નું વિરૂદ્ધ ' સામંત ' હતું તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના વખતમાં તેનો પ્રદેશ બીન્માલના ગુજર્જર રાજ્યના અધિપતિપણા નીચે હશે. પછીથી ઉત્તર ગુજરાત માળવાના રાજાના તાબામાં ગયું અને હુએનત્સાંગ (આશરે ઇ. સ. ૬૪૦) ના વખતમાં માળવાના રાજાને તાબે હતું. દદ્ના પૌત્રના બે તામ્રલેખ ખેડેથી મળેલા છે તેમાં તેને સૂર્યનો પૂજનાર જણાવ્યો છે. ત્રૈ. સંવત્ ૩૪૬ (ઇ. સ. ૫૯૪-૯૫) ની સાલના તામ્રલેખના કકડાઉપરથી દદ્ વિષે કંઈ ઐતિહાસિક માહિતી મળતી નથી.

દદ્ પછી તેનો પુત્ર જયભટ ગાદીએ ખેડો. એ રાજા પણો સદગુણી અને વિજયી હતો, એમ ખેડાના તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે. વળી તેને ' પિતરાગ ' વિરૂદ્ધ આપેલું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે ધણો ધાર્મિક હશે.

જયભટ પિતરાગ, આશરે
ઇ. સ. ૬૦૫-૬૨૦

પહેલા જયભટ પછી તેનો પુત્ર ખીન્ને દદ્ ગાદીએ બેઠો. તામ્રલેખોમાં

તેને “ પ્રશાંતરાગ ” એવું વિરદ આપેલું છે.

દદ્ ૨ ને પ્રશાંતરાગ, આશરે
ઈ. સ. ૬૦૫-૬૨૦

ખેડાથી મળેલાં ૩૮૦ (ઇ. સ. ૬૨૮-૨૯)

અને ૩૮૫ (ઇ. સ. ૬૩૩-૩૪) ની સાલનાં

તામ્રપટોનું દાન કરનાર આ રાજા હતો. તેના બાઇ રણુગ્રહે સંવત્ ૩૯૧

(ઇ. સ. ૬૩૯-૪૦) માં કરેલા દાનનું તામ્રપટ પણ થોડા વખતપર મળી

આવ્યું હતું. તેમા નામનાં ત્રણ ખનાવડી તામ્રપટ તેમાં શક ૪૦૦ (ઇ.

સ. ૪૭૮), શક ૪૧૫ (ઇ. સ. ૪૯૩) અને શક ૪૧૭ (ઇ. સ. ૪૯૪)

ની સાલો છે. જંબુસરના પ્લાહણોને અંકલેશ્વર વિષય (પ્રગણા) માં આવેલું

શિરીસપદ્મક (સિસોદરા) ગામ દાનમાં આપ્યાનું ખીન્ને દદ્ નાં ખેડાવાળાં

ખરાં તામ્રપટ ઉપરથી નીકળે છે.

દદ્ને “ સમાધિગત પંચ મહાશબ્દ ” નું વિશેષણ લગાડી તેનાં તામ્ર-

પટમાં તેનાં ઘણાં વખાણુ કર્યા છે. દદ્ અને તેનો બાઇ રણુગ્રહ સૂર્યના

ચૂસ્ત ઉપાસક હતા. ત્રે. સંવત્ ૪૫૬ (ઇ. સ. ૭૦૪-૫) ના તામ્રલેખમાં

લખ્યું છે કે મહારાજા હર્ષવર્ધને વસલિના રાજ્યને હરાવ્યો ત્યારે તેનું રક્ષણ

દદ્ કર્યું હતું. આપરથી એમ જણાય છે કે કનોજનો હર્ષવર્ધન (ઇ. સ.

૬૦૭-૬૪૮) ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો હશે. જે ચઢાઇમાં ખીન્ને પુલકે-

શિએ ઇ. સ. ૬૩૪ પહેલાં નર્મદા ઉપર હર્ષવર્ધનને હરાવ્યો તેજ ચઢાઇ

કદાચ આ હશે. આ ચઢાઈ ઘણું કરી વસલિના ચોથા ધરસેનના વખતમાં

થઇ હશે, કારણ કે ધ્રુવસેન તો હર્ષવર્ધનના પુત્રનો જમાઇ થતો હતો, એટલે

તેના વખતમાં ચઢાઇ થાય એ સંભવિત નથી. ખીન્ને કાઇ રાણીને પેટ ધ્રુવ-

સેનને ધરસેન ૪ થો થયો હશે એમ માનીએ તો તેના વખતમાં હર્ષવર્ધનની

ચઢાઇ થાય એ અસંભવિત લાગતું નથી.

હુએનત્સાંગે ભરચના રાજ્યનું જે વખતનું વર્ણન કરેલું છે તે વખતે

ખીન્ને દદ્ રાજા હતો. તે જણાવે છે કે “તમનો

ભરચ.

બધો નફો તેઓ દરિયામાંથી મેળવે છે.”

ભરૂચની આસપાસનો પ્રદેશ ખારી જમીનવાળો અને ઉત્તજડ હોવાનું પણ તે જણાવે છે. ભરૂચ આ વખતે મોટું બંદર હોવાથી તે મેળવવાને પાડોશના બધા રાજા ઉત્કંઠા રાખતા હતા. તેની પાસે આવેલા લાટ દેશના પ્રદેશ સાથે ભરૂચ ખીજા પુલકેશિએ (ઈ. સ. ૬૧૦-૬૪૦) લઈ લીધું હતું. ત્યાર પછી હ્યુએનત્સાંગના વખતમાં (ઈ. સ. ૬૪૦) તે માળવાના રાજાના તાબામાં આવ્યું હશે, કારણ કે ખેડા અને વડનગર (આનંદપુર) તેના તાબામાં હતાં; ત્યાર પછી તે વલ્લભિ રાજાએ તેને આવ્યું હશે. કારણ કે ચોથા ધરમેને વલ્લભિ સંવત ૩૩૦ (ઈ. સ. ૬૪૯-૫૦) માં ભરૂચથી દાન આપેલું છે.

ખીજા દહ પછીના ગુજર્જર રાજાઓ વિષે માહિતી મળવાનાં સાધન માત્ર ત્રીજા જયલટનાં બે તામ્રપટ છે. આમાંના એક ઉપર ત્રૈકૂટક સંવત ૪૫૬ (ઈ. સ. ૭૦૪-૫) અને ખીજા ઉપર ત્રૈકૂટક સંવત ૪૮૬ (ઈ. સ. ૭૩૪-૩૫) ની સાલો છે. પહેલા તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે ખીજા દહના રાજ્ય પછીનાં પચાસ વર્ષમાં ગુજર્જરોએ પોતાનું અસલ નામ છોડી દઈ ભારતની લઢાઈના વીર પુરૂષ કરણના વંશના ક્ષત્રિય હોવાનું ડાળ બાલ્યું છે; વળી એમ પણ જણાય છે કે ત્રીજા દહ પછી સૂર્યને બદલે શિવની પૂજા તેઓ કરતા હતા.

ખીજા દહ પછી તેનો પુત્ર ખીજો જયલટ ગાદીએ બેઠો. તે શરવીર હતો એટલુંજ તેના વિષે જણાવ્યું છે.

ખીજો જયલટ આશરે
ઈ. સ. ૬૫૦-૬૭૫.

ખીજો જયલટનો પુત્ર ત્રીજો દહ “ બાહુસહાય ” કહેવાતો. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ (કદાચ માળવા અને વલ્લભિ) ના રાજાઓ સાથે લઢાઈઓ કરી હતી એમ તેના તામ્રપટમાં લખ્યું છે. તેના કુટુંબમાં શૈવ ધર્મ

ત્રીજો દહ, આશરે ઈ.
સ. ૬૭૫-૭૦૦.

પહેલે-પહેલો તેણે પાળ્યો. તેણે માનવધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેથી તે વૃક્ષાશ્રમના ધર્મ બરાબર રીતે પળાવતો હતો. ગુજર્જર લોકોએ પોતાની ઉત્પત્તિ કરણથી થયેલી હોવાનું અને ક્ષત્રિય હોવાનું ડાળ બાલ્યું છે તે કદાચ

પહેલવહેલું આ રાજના વખતમાં થયું હશે. તેના પૂર્વજોની પેઠે ત્રીજો દ્વિ-
પણ કાઠનો ખંડિયો રાજ હતો, પણ તેનો સ્વામિ કાણ હતો એ જણાતું
નથી. કદાચ ચાલુક્ય રાજ જયસિંહ, જેને તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્યે (આશરે
૬૬૯-૬૮૦) લાટ દેશ આપ્યો હતો તે તેનો સ્વામિ થયો હશે.

ત્રીજો દ્વિ પછી ગાદીએ બેસનાર તેનો પુત્ર ત્રીજો જયભટ હતો.

આ રાજનાં બે તામ્રપટ મળ્યાં છે. એક ત્રૈ.

ત્રીજો જયભટ, આશરે
ઇ. સ. ૭૦૪-૭૩૫.

સંવત ૪૫૬ (ઇ. સ. ૭૦૪-૫)નું અને બીજું

ત્રૈ. સંવત ૪૮૬ (ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫)નું. એમ

ધારવામાં આવે છે કે પહેલું તામ્રપટ તેના રાજ્યની શરૂઆતના વખતનું
હશે અને બીજું તેના રાજ્યની આખરના વખતનું હશે. આ રાજ પણ
ચાલુક્યોનો ખંડિયો હશે એમ લાગે છે. તેના તામ્રલેખમાં તેનાં મોઢમ
રીતે વખાણ કર્યા છે. ઐતિહાસિક અગત્યની એકજ વાત ત્રૈ. સંવત ૪૮૬
(ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫) ના તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે. એ તામ્રલેખમાં
વલ્લભિ રાજની હાર થયાની વાત લખી છે, એ વલ્લભિ રાજ ધણું કરી
ચોથો શીલાદિત્ય (ઇ. સ. ૬૬૧) અથવા પાંચમો શીલાદિત્ય (ઇ. સ.
૭૨૨) હશે. પુલકેશિ જનાશ્રયે આરબોના જે ટોળાને હરાવ્યું હતું તે ટોળું
ત્રીજા જયભટના વખતમાં આવ્યું હતું. પુલકેશિના તામ્રલેખમાં જણાવેલાં
રાજોની પેઠે ભરચવાળા જયભટના રાજ્યને પણ પીડા થઇ હશે. પણ એ
રાજ્યનું નામ ખાસ કરીને પુલકેશિના તામ્રલેખમાં જણાવ્યું નથી તેનું
કારણ કદાચ એ હશે કે તે પુલકેશિના રાજ્યનોજ એક ભાગ ગણાતું હશે.

ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫ પછી ભરચના ગુર્જરો વિષે કંઈ માહિતી નથી.
એમના રાજ્યનો નાશ આરબ લોકોને હાથે થયો કે ગુર્જરાતના રાષ્ટ્રકૂટોને
હાથે થયો એ જણાયુ નથી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના વખતમાં જે ગુર્જરો
વિષે માહિતી મળે છે તે બીન્માલના ગુર્જર હોવા જોઇએ, ભરચના
ગુર્જર નહીં હોવા જોઇએ, કારણ કે ત્રીજા દ્વિના વખતથી ભરચના
ગુર્જરોએ ગુર્જર નામ જ છોડી દીધું હતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો.

(ઇ. સ. ૭૪૩-૯૭૪).

ગુજરાત સાથે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનો સંબંધ શક ૬૬૫ થી શક ૮૯૬ સુધી (ઇ. સ. ૭૪૩-૯૭૪) એટલે ૨૩૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. આ સમયના ત્રણ વિભાગ પડી શકે છે. પહેલો વિભાગ શક ૬૬૫ થી ૭૩૦

(ઇ. સ. ૭૪૩-૮૦૮) સુધી પાંસઠ વર્ષ ચાલ્યો અને તેમાં ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના તાબામાં ગણાતો. ખીજો વિભાગ શક ૭૩૦ થી શક ૮૧૦ (ઇ. સ. ૮૦૮-૮૮૮) સુધી એટલે એંશી વર્ષ ચાલ્યો, તેમાં ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા સ્વતંત્ર ગણાતો; અને ત્રીજો વિભાગ શક ૮૧૦ થી ૮૯૬ (ઇ. સ. ૮૮૮-૯૭૪) સુધી ૮૬ વર્ષ ચાલ્યો તેમાં દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ફરીથી ગુજરાત ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યા.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોની ઉત્પત્તિ વિષે પૂરતી માહિતી મળી નથી. એટલી ત્રાત જણાય છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દખ્ખણમાંથી ઇ. સ. ૭૪૩ (શક ૬૬૫) માં આવ્યા હતા. દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ, તેઓ ક્યાંથી આવ્યા અને તેમણે શી રીતે સત્તા મેળવી એ જણાતું નથી.

કનોજ અને મારવાડમાં રાઠોડ અને કર્ણાટકમાં રટ્ટ એ નામની જાતો પાંચમાં સેંકડાના મધ્ય ભાગમાં થયેલી હોવાનું જણાય છે; અને એ બન્નેના સરદારોનું સંસ્કૃત નામ રાષ્ટ્રકૂટ છે. રાષ્ટ્રકૂટ એ શબ્દ રાષ્ટ્ર (રાજ્ય) અને કૂટ (શીરામણી) એ શબ્દો મળીને થયો છે, તેથી એમ લાગે છે કે રાઠોડ અને રટ્ટ એ બંને નામ રાષ્ટ્રકૂટ ઉપરથી થયાં હશે. ઉત્તરના રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડ) ભાટ લોકોની કંતકથા પ્રમાણે સૂર્યવંશી રજપૂત છે. અને શ્રી

રામચંદ્રજીના વંશના કહેવાય છે; દુષ્યંતજીના રાષ્ટ્રકૂટે (રદો) ચંદ્રવંશી અને યદુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાનું જણાય છે; પરંતુ બંનેએ પોતાની ઉન્નતિ થયા પછી આવી ઉત્પત્તિનો દાવો કરેલો છે.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનો ઉદય થી રીતે થયો, એ જણવાને કંઈ સાધન નથી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જૂનામાં જૂનું તામ્રપટ

પ્રાચીન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ,
ઈ. સ. ૪૫૦-૫૦૦.

મળ્યું છે તે અભિમન્યુ રાજાનું છે. તેની ઉપર સાલ નથી, તોપણ તેના અક્ષર, લખાણની ઢબ

અને સિંહની આકૃતિવાળા શિક્કાપરથી એમ લાગે છે કે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ યદુના વંશમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનું જણાવવા પોતાના શિક્કામાં ગરુડની આકૃતિ દાખલ કરી તે પહેલાનું આ તામ્રપટ હોવું જોઈએ. આ તામ્રપટ આશરે ઈ. સ. ૪૫૦ ના અરસાનું હશે એમ ધારવામાં આવે છે. તેમાં અભિમન્યુની બે પેઢી નીચે પ્રમાણે જણાવી છે.

માનાક.
|
દેવરાજ.
|
ભવિષ્ય.
|
અભિમન્યુ.

આ તામ્રપટ માનપુરથી કરી આપ્યું છે. એ માનપુર માનાંકના નામ ઉપરથી વસાવ્યું હશે અને સોલાપુરથી સાઠ માઇલ છેટે માન્ય ખેટ (માલ ખેડ) નામનું નગર રાષ્ટ્રકૂટોની રાજધાની હતું તેનું જૂનું નામ હશે. આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે ઉપર જણાવેલા માનાંક તથા તેના પછીના રાજાઓ ઈ. સ. ૫૦૦ ની પહેલાંના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ હોવા જોઈએ.

ત્યાર પછીના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ વિષે માહિતી મળવાનું સાધન ચાલુક્ય રાજાઓનું એક તામ્રપટ છે. આ તામ્રપટ અગ્ની-આરમા સેંકડાનું છે તેથી તેમાં આપેલી માહિતી ધણી ભરોસાદાર ગણી શકાય નહીં. એ તામ્રપટમાં મુખ્ય વંશ. ઈ. સ. ૬૩૦-૯૭૨

લખ્યું છે કે ચાલુક્ય રાજા પહેલાં જયસિંહે આઠસો હાથીના ધણી રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણના પુત્ર ઇંદ્રને હરાવ્યો. આ લઢાઇ આશરે ઇ. સ. ૫૦૦ માં થયેલી હોવી જોઈએ, માટે જો એ તામ્રપટમાં લખેલી હકીકત ખરી હોય તો ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું રાજ્ય સારી પેઠે જમીલું હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં તામ્રપટમાં તેમના વંશની શરૂઆત ઇ. સ. ૬૮૦ ના અરસામાં ગોવિંદ નામના રાજાથી કરેલી જણાય છે. પરંતુ એ ગોવિંદ રાજા રાષ્ટ્રકૂટ વંશ સ્થાપન કરનાર નહોતો એમ દંતિકર્ણ નામના રાજાએ આશરે ઇ. સ. ૭૫૦ માં કાતરાવેલા લેખમાં આપેલી વંશાવળી ઉપરથી દેખાય છે. ગોવિંદના પહેલાં દંતિવર્મા અને ઇંદ્ર એવા બે રાજાનાં નામ એ લેખમાં આપેલાં છે. એટલા માટે રાષ્ટ્રકૂટ વંશ ક્યારે સ્થાપન થયો હશે એ સંશય ભરેલું રહેછે. તોપણ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પરાલભ વિષે કંઈ શક રહેતો નથી. પશ્ચિમ ચાલુક્ય વંશના તૈલપ રાજાએ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ત્રિજી કક્ક અથવા કક્કલના વખતમાં શક ૮૬૪ (ઇ. સ. ૯૭૨) માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાનો પરાલભ કર્યો હતો. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. દંતિવર્મા.

(આશરે ઇ. સ. ૩૬૦)

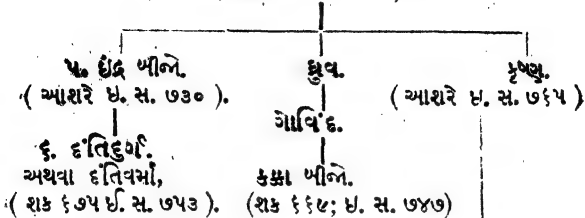
૨. ઇંદ્ર ૧ લો.

(આશરે ઇ. સ. ૬૫૫).

૩ ગોવિંદ ૧ લો.

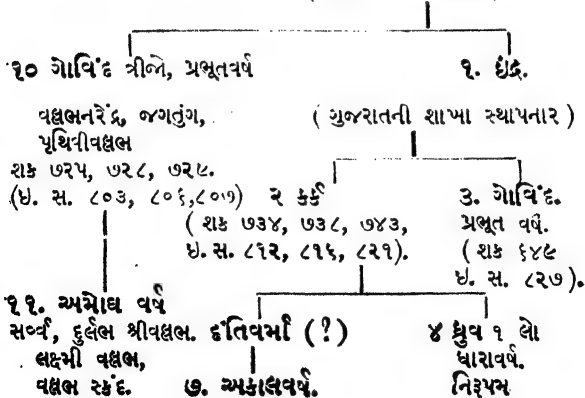
આશરે ઇ. સ. ૬૮૦).

૪ કક્ક અથવા કર્ક પહેલો.
(આશરે ઇ. સ. ૭૦૫).

૮. ગોવિંદ બીજો. (આશરે ઇ. સ. ૭૮૦).

૯ ધ્રુવ અથવા ધારાવર્ષ;
નિરૂપમ, ધોર,
(આશરે ઇ. સ. ૭૯૫).

(શક ૭૭૩, ૭૬૯:

કૃષ્ણ.

(શક ૭૫૭

ઈ. મ. ૮૫૧, ૮૭૭) (શક ૮૧૦, ઈ. સ. ૮૮૮). ઇ. સ. ૮૩૫).

૧૨. અકાલવર્ષ.

કૃષ્ણ, ૨ ભે; કમર

(આશરે ઇ. સ. ૮૮૦-૯૧૧)

૫. અકાલવર્ષ

શુભતુંગ.

(ઇ. સ. ૮૬૭)

જગતુંગ.

(ગાદીએ બેઠા નથી).

૬. ક્રુવ ૨ ભે.

(શક ૭૮૯, ૭૯૩)

ઈ. સ. ૮૬૭, ૮૭૧).

૧૩. ઇંદ્ર ૩ ભે.

પૃથિવી વક્ષભ.

૨૬ કંદર્પ, કર્તિનારાયણ,
નિત્ય વર્ષ (શક ૮૩૬,
ઈ. સ. ૯૧૪) (શક ૮૬૭, ૮૭૮

૧૭. કૃષ્ણ.

ઈ. સ. ૯૪૫, ૯૫૬)

૧૬. અદિગ

૧૮. કોટિંગ. નિરૂપમ.

કક્કલ.

અથવા કર્કરાજ

(શક ૮૬૪;

ઈ. સ. ૯૭૨).

૧૪. અમોઘ વર્ષ.

૧૫. ગોવિંદરાજ

સુવર્ણવર્ષ

ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનું જૂનામાં જૂનું તામ્રપટ કક્ક રાજાનું છે. તેની

તામ્રપટ

ઉપર શક ૬૬૯ (ઈ. સ. ૭૪૭)ની સાલ છે

અને સુરત જીલ્લાના આંત્રાલિ ચારોલિમાંથી

મળ્યું છે. તેનું લખાણ, અક્ષરો, સાલ લખવાની રીત વગેરે વક્ષલિ તામ્રપ-

ટોને મળતાં છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે સાલ શક સંવત્સરમાં નાખેલી છે.

એમાં નીચે પ્રમાણે રાજાઓની વંશાવળી આપેલી છે.

કક્ક.

દ્રુવ.

ગોવિંદ.

કક્ક ખીન્ને.

(સક ૬૬૯, ઇ. સ. ૭૪૭).

એ તામ્રપટમાં વળી લખ્યું છે કે દાન આપનાર રાજા કક્ક, ગોવિંદ અને તેની રાણી, પ્રખ્યાત નરવર્માની કુંવરીનો પુત્ર હતો. કક્કને ' સમાધિ-ગત પંચ મહારાજ ' એવું વિરદ આપેલું છે અને વળી તેને ' પરમ ભદ્રાર્ક મહારાજ ' કહેલો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે સ્વતંત્ર રાજા હોવો જોઈએ. એ તામ્રપટમાં સક ૬૬૯ (ઇ. સ. ૭૪૭) ના આશ્વયુજ સુદી ૭ ની મીતિ છે. દંતિકુર્મનું સામનચલવાળું તામ્રપટ આજ સમય (ઇ. સ. ૭૫૩) નું છે. દંતિકુર્મ રાજા ધણે અળવાનુ હતો તેથી કક્કના તામ્રપટમાં જણાવેલો પહેલો રાજા દંતિકુર્મનો દાદો, કક્ક ૧ લો હોવો જોઈએ. કક્ક ૧ લાનો પુત્ર દ્રુવ, ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ શાખાનો પહેલો રાજા થઈ ગુજરાત કે માળવામાં કોઈ કંઠાણે રાજ્ય કરતો હશે. દ્રુવ પછી ગોવિંદ અને ગોવિંદ પછી કક્ક ખીન્ને એ પ્રમાણે આ શાખામાં રાજા થયેલા હશે. વળી દંતિકુર્મના તામ્રપટો ઉપરથી જણાય છે કે મહી અને નર્મદા વચ્ચેનો મધ્ય ગુજરાતનો પ્રદેશ તેણે જીતી લીધો હતો અને તેના ઇલુરા દશાવતારના લેખો (ઇ. સ. ૭૫૦) ઉપરથી જણાય છે કે લાટ અને માળવા દેશ તેના કબજામાં હતા. દંતિકુર્મે ગુજરાત જીતી લીધું તે વખતે તેની માતૃશ્રીએ માત્રી (માતર) પ્રજાના દરેક ગ્રામમાં જમીન દાન આપેલી હતી. દંતિકુર્મે જીતેલું ગુજરાત, કોઈ ભાગમાં તે વખતે મુખ્ય શાખાના તાખામાં રહી રાજ્ય કરનાર કક્કને આપી દીધું હશે, અને આ કક્ક અત્રિલીઆરોલીના તામ્રપટવાળા કક્ક હોવો જોઈએ. કર્કના વડોદરાવાળા તામ્રપટથી (ઇ. સ. ૮૧૨) આ કક્ક-

નાને ટેકા મળે છે. દંતિદુર્ગને પુત્ર નહીં હોવાથી તેની પછી તેનો કાકા કૃષ્ણ ગાદીએ બેઠો. આ કૃષ્ણ વિષે વડોદરાના તાત્રપટમાં એમ લખ્યું છે કે કુટુંબનો એક જણ તોફાન મચાવી બેઠો હતો, તેને નરમ પાડી કૃષ્ણે કુટુંબના ભલા માટે રાજ્ય પોતાના હાથમાં લીધું. આ તોફાન કરનાર આંત્રાલી-આરોલીના તાત્રપટવાળો કક્ક હશે અને દંતિદુર્ગના મરણ પછી પોતે ધણી ચલાવે તેણે તોફાન મચાવ્યું હશે, પરંતુ કૃષ્ણે તેનું કંઈ શાવવા દીધું નહીં અને તેને એવો જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો કે તેના પછી તેના વંશમાં બીજો કાંઈ થયેલો જણાતો નથી.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ દંતિદુર્ગે ગુજરાતમાં જે જીત કરી હતી તે ગુજર્જર રાજ જયભટના વખતમાં કરી હશે એમ લાગે કૃષ્ણ અને ગોવિંદ ૨ ને, ઇ. સ. ૭૬૫-૭૮૫. છે; કારણ કે જયભટની છેલ્લામાં છેલ્લી સાલ ઇ. સ. ૭૩૬ ની જણાય છે, તે દંતિદુર્ગની જણાયેલી સાલ (ઇ. સ. ૭૫૩) કરતાં માત્ર સત્તર વર્ષ પહેલાંની છે. દંતિદુર્ગે હરાવ્યા પછી ગુજર્જરો રાજપીપળાના ડુંગરોમાં જતા રહ્યા હશે એમ લાગે છે. કૃષ્ણ (ઇ. સ. ૭૬૫) અને તેના પુત્ર ગોવિંદના (ઇ. સ. ૭૮૦) વખતમાં ગુજરાતમાં કંઈ જાણવા ભેગ બનાવ બન્યાની નોંધ નથી. ઇ. સ. ૭૮૫ ના અરસામાં ગોવિંદ બીજા પછી તેનો નાનો ભાઈ ધ્રુવ ગાદીએ બેઠો.

ધ્રુવ ધણો બળવાન રાજા હતો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનથી ઉત્તરમાં અલ્હાબાદ સુધીનો પ્રદેશ તેણે જીતી લીધો હતો. ધ્રુવ ૧ લો, ઇ. સ. ૭૮૫. ધ્રુવના વખતમાં તેનો પુત્ર ગોવિંદ નાસીક પ્રગણાના મયૂરખંડી અથવા મોરખંડમાં રાજ્ય કરતો હતો અને તેના હાથમાં ઘાટનો તથા વલસાડ સુધી કિનારાનો પ્રદેશ હતો. ગોવિંદને બીજા ભાઈઓ હતા, તોપણ તેના બાપે તેનું પરાક્રમ ભેદ પોતાનું બધું રાજ્ય તેને આપવા માંડ્યું, પણ ગોવિંદે તે લેવાની ના કહી અને એમ જણાવ્યું કે કંઈક અથવા કિનારાનો પ્રદેશ મને આપ્યો છે તે બસ છે.

સ્તંભ અને ખીજ રાજ્યોએ ચઢાઇ કરવાની દહેશત આપવાથી મુવે

ગોવિંદ ૩ ને,
ઈ. સ. ૮૦૦-૮૦૮.

પોતાની હયાતીમાં ગોવિંદને ગુજરાતનો સ્વતંત્ર
રાજા બનાવ્યો હતો. આ વાત ગોવિંદના કાવી-
ના તાત્રલેખમાં જણાવી છે પરંતુ મુખ્ય

રાષ્ટ્રકૂટ શાખાના રાજાનાં તાત્રપટ રાધનપુર (ઈ. સ. ૮૦૮) અને વાન-
ડીડારી (ઈ. સ. ૮૦૮) થી મળી આવ્યાં છે તેમાં જણાવેલી નથી. ગોવિં-
દની સામે થનાર રાજ્યોમાં મુખ્ય સ્તંભનો રાજા હતો. અણહિલવાડના
રાજ્યોના વખતમાં ખંભાતનું જૂનું ગામ ગંભૂત બદલાઈને સ્તંભતીર્થ થયું
હતું તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ સ્તંભ રાજાને ખંભાત સાથે કંઈ
સંબંધ હશે. સ્તંભ અને ખીજ રાજ્યો ગોવિંદ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા
તે ગોવિંદને હરાવી શક્યા નહીં. કાવીના લેખમાં જણાવ્યું છે કે ગુજર્નર
રાજા ખીહીને નાઠો અને માળવાનો રાજા શરણ થયો. એ ગુજર્નર રાજા
કોણ હશે એ નક્કી થઈ શકતું નથી. દંતિદુર્ગની જીત પછી કોઈ ગુજર્નર
રાજ્યે કોઈ ભાગમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હશે, અથવા ગુજર્નર દેશનો રાજા
એટલુંજ બતાવવાના ઉદ્દેશથી ' ગુજર્નર રાજા ' એમ લખ્યું હશે. ગમે તેમ
હશે તોપણ ઉત્તર ગુજરાતના કોઈ રાજાને જીતી લઈ ભરચથી માળવા
સુધીનો રસ્તો ગોવિંદે ખુલ્લો કર્યાનું જણાય છે. માળવાથી ગોવિંદ વિંધ્યા
પર્વત આગળ આવ્યો. ત્યાં મારાશર્વ નામનો પૂર્વ માળવાનો રાજા તેને
તાબે થયો અને ખંડણી આપવા કબુલ કર્યું. વિંધ્યાથી ગોવિંદ ગુજરાતમાં
આવ્યો; ચોમાસુ તેણે શ્રી ભવન (ભરચ જલ્લાના આમોદ તાલુકાનું સર-
ભાણ) માં ગાળ્યું; ચોમાસુ વિત્યા પછી ગોવિંદ દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા સુધી
ગયો. દક્ષિણમાં જતી વખતે તેણે ગુજરાત તેના ભાઈ ઈંદ્રને સોંપ્યું. આ
ઈંદ્ર રાજાથી ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોની શાખા શરૂ થાય છે. ઘણાં
તાત્રપટમાં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે ઈંદ્રને તેના ભાઈ ગોવિંદે લાટ દેશ બ-
ક્ષિત આપ્યો હતો. ઈંદ્રે ગુજરાત જીતી લીધું, તેને તે કંઈ બક્ષિસ મળ્યું
નહોતું એમ બતાવવાને કેટલાક ગુજરાત તાત્રપટમાં ગોવિંદ (ઈ. સ. ૮૧૮)

પછી અમોઘવર્ષ રાજ ગાદીએ બેઠાની વાત જણાવ્યા પછી એમ લખ્યું છે કે ગુજરાતનો રાજા અમોઘવર્ષનો કોકો ઇંદ્ર હતો.

ગોવિંદ ૩ જાએ ઇંદ્રને ગુજરાત ઇ. સ. ૮૦૮ (શક ૭૩૦) માં

આપ્યું હતું, અને ઇંદ્રના પુત્ર કર્કનું તામ્રપટ ઇ. સ. ૮૧૨ (શક ૭૩૪) નું મળ્યું છે, તે ઉપરથી

એમ જણાય છે કે ઇંદ્રે માત્ર ચારજ વર્ષ રાજ્ય કરેલું હોવું જોઈએ. ઇંદ્રને “ લાટેશ્વર મંડળનો શાસ્તા ” એવું વિરહ તામ્રપટમાં આપેલું જોવામાં આવે છે. વડોદરાથી મળેલા એક તામ્રપટમાં એમ જણાવ્યું છે કે તેની સામે લડવાને આવેલા એક ગુજર્જર રાજાને તેણે નસાડી મૂક્યો, અને અમોઘવર્ષની સામે થયેલા કેટલાક રાષ્ટ્રકૂટ સામંતોને તેણે મદદ કરી.

ઇંદ્ર પછી તેનો પુત્ર કર્ક ગાદીએ બેઠો. તેનાં સુવર્ણવર્ષ અને પાતાલ-

મધ એવાં બીજાં નામ પણ હોવાનું જણાય છે. કર્કનાં ત્રણ તામ્રપટ મળેલાં છે; વડોદરાનું (શક ૭૩૪; ઇ. સ. ૮૧૨); નવસારીનું (શક ૭૩૮,

ઇ. સ. ૮૧૬); સુરતનું (શક ૭૪૩, ઇ. સ. ૮૨૧). વડોદરાવાળા તામ્રપટમાં એમ જણાવ્યું છે કે ગુજર્જર રાજા ગૌડ અને વંગના રાજાઓને જીતી મમર થઈ ગયો હતો અને માળવાના રાજા ઉપર ચઢી આવ્યો હતો; તેનાથી માળવાના રાજાને બચાવ કરવામાં કર્કના સ્વામી (ગોવિંદ ૩ જા) એ કર્કની મદદ લીધી હતી. ગૌડ અને વંગ સુધી જીત મેળવનાર આ ગુજર્જર રાજા ક્યો હશે એ નક્કી થયું નથી. તે મહીની ઉત્તરે રાજ્ય કરતો હશે અને દોહદને રસ્તે માળવા ગયો હશે. તે કદાચ કોઈ વક્ષલિ રાજા હશે; અથવા લિન્ધાલનો ગુજર્જર રાજા હશે, અને વક્ષલિની પડતી પછી તેના મિત્ર અણહિલવાડના ચાવડા રાજા (યોગરાજ ઇ. સ. ૮૦૬-૮૪૧) ની મદદથી દક્ષિણમાં મહી નદી સુધીનો પ્રદેશ તાબે કરી બેઠો હશે. વડોદરાના તામ્રલેખમાં અમોઘવર્ષ સંબંધી કંઈ લખ્યું નથી, પરંતુ નવસારીના તામ્રલેખ (ઇ. સ. ૮૧૬) માં ગોવિંદ પછી અમોઘવર્ષ રાજા થયેલો હો-

વાનું લખ્યું છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ઇ. સ. ૮૧૨ અને ૮૧૬ ની વચ્ચે ગોવિંદ મરી ગયો હશે અને અમોઘવર્ષ ગાદીએ બેઠો હશે. પહેલાં તો અમોઘવર્ષ તેના સામંતોને તાબે કરી શક્યો નહીં પણ કહે તેને મદદ કરી તેના સામંતોને નરમ પાડ્યા ત્યારે તેનું રાજ્ય ફતેહમંદ નિવડ્યું, એમ સુરતના તામ્રપટ ઉપરથી તથા ખીજાં બે તામ્રપટ ઉપરથી (શક ૭૫૭ અને ૭૮૯) જણાય છે.

કર્કનું નવસારીવાળું તામ્રપટ ખેડાથી આપ્યું હતું. મહી અને નર્મદા વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવેલું સમીપદ્રક ગામ તેમાં દાનમાં આપેલું છે. ચૌદ વિદ્યા જાણનાર પંડિત વલ્લભરાજ નામના કોઈ દક્ષિણી બ્રાહ્મણને એ ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. દૂતક અથવા દાન કરનાર દ્રોણમ નામનો દક્ષિણી ભટ્ટ (લઢવૈયો) હતો.

કર્કનું સુરતવાળું તામ્રપટ વાનકિકા (વસસાડ પાસે આવેલી વાંકી) ના કિનારા ઉપર રાજાએ મુકામ કર્યો હતો, ત્યાંથી આપેલું છે. નાગસારિક (નવસારી) ની પાસે આવેલા અંબાપાટક ગામમાંથી એક ખેતર નાગસારિક (નવસારી) ના જૈન દેવળને દાનમાં આપેલું છે. તામ્રપટ લખનાર દુર્ગભટ્ટનો પુત્ર સંધિવિગ્રહિક નારાયણ છે. તાપીની દક્ષિણે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ દાન આપ્યાનો આ પહેલવહેલો દાખલો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કર્કે અમોઘવર્ષને કરેલી મદદના બદલામાં ઉત્તર કોઠણનો ભાગ કર્કને મળ્યો હશે.

વડોદરાના (વડપદ્રક) તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે કર્કને દંતિવર્મા

રાજપુત્ર દંતિવર્મા.

નામે પુત્ર હતો. દંતિવર્મા વડોદરાનું દાન કરનાર છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે દાન કરતી વખતે

તે લાયક ઉમરનો હશે. અકાલવર્ષના જગુમરાવાળા તામ્રપટ ઉપરથી પણ જણાય છે કે દંતિવર્મા કર્કનો પુત્ર હતો. એ તામ્રપટ ઉપરથી નીચેની વિશેષ હકીકત જણાય છે. કર્કને ધ્રુવ નામે ખીજો પુત્ર હતો. ત્રણે તામ્રપટો ઉપરથી જણાય છે કે કર્ક પછી ગાદી ધ્રુવને મળી; પરંતુ દંતિવર્માના પુત્રનું તામ્રપટ શક ૮૧૦ ની સાલનું, એટલે કે વડોદરાનાં તામ્રપટ પછી ૭૬ વર્ષ પછીનું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તામ્રપટોમાં આપેલી વંશાવળીમાં કંઈ ભૂલ થયેલી

છે. પિતાના મરણ પછી દંતિવર્મા કે ધ્રુવ ગાદીએ બેઠેલા હોય એમ લાગતું નથી. કારણ કે કાવીવાળા તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે કર્ક પછી તેમનો કોકો ગોવિંદ ગાદીએ બેઠો. કદાચ દંતિવર્મા તેના બાપની હયાતીમાં મરી ગયે હશે, અને કર્કની વૃદ્ધાવસ્થામાં ધ્રુવ નામનો તેને બીજો પુત્ર થયો હશે; કર્કના મરણ પછી એ પુત્રની બાલ્યાવસ્થામાં ગોવિંદે થોડો વખત રાજ્ય કર્યું હશે.

આ ગોવિંદરાજનું બીજું નામ પ્રભુતવર્ષ હતું હતું. ગોવિંદના કાવીવાળા તામ્રલેખમાં શક ૭૪૯ (ઇ. સ. ૮૨૭) ની

ગોવિંદ, ઇ. સ. ૮૨૭--
૮૩૩.

સાલ છે પણ ગોવિંદ વિષે બીજી કંઈ હકીકત તેમાં નથી. એ તામ્ર લેખનાં દાન લક્ષ્ય-

થી કર્યું હતું અને લક્ષ્યથી ત્રીસ માઇલ છેટે આવેલા કાપિક (કાવી) પાસે કાટિપુરમાં જ્યાદિત્ય નામે સર્પનું દેવળ હતું તેને એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. તામ્રલેખ લખનાર અવલોકિતનો પુત્ર યોગેશ્વર હતો; દૂતક ભટ્ટ કુમુંક હતો. આ તામ્રલેખમાં ગોવિંદની પછી ગાદીએ બેસનાર વિષે કંઈ ઇસારો કરેલો નથી, તે ઉપરથી એમ માનવાને ટેકા મળે છે કે ગોવિંદની સત્તા તેના ભત્રિજાની સગીર ઉમ્મર સુધીજ રહી હશે.

ધ્રુવનાં બીજાં નામ નિરૂપમ અને ધારાવર્ષ છે. વડોદરાવાળા તામ્રલેખમાં

ધ્રુવ પહેલો.
ઈ. સ. ૮૩૫-૮૬૭.

(શક ૭૫૭, ઇ. સ. ૮૩૫) તે રાજા હોવાનું

લખેલું છે. તે લાયક ઉમરનો થયેથી ગોવિંદની હયાતીમાંજ ગાદીએ બેઠો હશે અથવા ગોવિંદના

મરણ પછી બેઠો હશે. ધ્રુવનું વડોદરાવાળું તામ્રપટ બેડા પાસે સર્વમંગળ નામના ગામથી આપ્યું હતું. તેમાં ભદ્રસિદ્ધિ (બોરસદ) ના યોગ નામના બ્રાહ્મણને એક ગામ દાન આપ્યાનું છે. તામ્રપટ લખનાર, દુર્ગભટ્ટનો પુત્ર સંધિવિઘ્નિક નારાયણ છે અને દૂતક દેવરાજ નામનો માણસ છે. મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ શાખાનું સ્વામિપણું ધ્રુવના વખતમાં નીકળી ગયેલું હોવાનું જણાય છે. શક ૮૩૨ (ઇ. સ. ૯૧૦) ની સાલવાળા એક તામ્રપટમાં લખ્યું છે કે વલ્લભે, એટલે કે અમોઘવર્ષે લશ્કર મોકલ્યું અને કંઠિક, એટલે કે મુંબાઈથી

અંબાત સુધીના કિનારાના પ્રદેશને ઘેરા ધાલી બાળી નાખ્યો. બીજા ધ્રુવના અગુમરાવાળા તામ્રલેખ (ઇ. સ. ૭૬૭) ઉપરથી જણાય છે કે આ લઢાઈની દરમિયાન, ધ્રુવ ધાયલ થયો અને વલ્લભ અથવા અમોઘવર્ષના લશ્કરને હરાવતાં મરણ પામ્યો. કન્હેરીની ગુફામાં શક ૭૯૬ (ઇ. સ. ૮૭૭) ની સાલનો લેખ છે તે ઉપરથી આ હકીકતને ટેકા મળે છે.

ધ્રુવ પછી તેનો પુત્ર અકાલવર્ષ ગાદીએ બેઠો. તેનું નીજી નામ શુભ-
તુંગ હતું. બીજા ધ્રુવના અગુમરાવાળા તામ્રલે-
અકાલવર્ષ, ઇ. સ. ૮૯૭. ખમાં લખ્યું છે કે ધ્રુવ લઢાઈમાં મરણ પામ્યા

પછી, વલ્લભતું લશ્કર દેશ ઉપર ફરી વળ્યું હતું અને નુકશાન કર્યું હતું તો-
પણ અકાલવર્ષ તેના આપની ગાદીએ બેઠો અને તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી.

અકાલ વર્ષ પછી તેનો પુત્ર બીજો ધ્રુવ ગાદીએ બેઠો. તેનું બીજું નામ
ધારાવર્ષ અને નિરૂપમ હોવાનું જણાય છે.
ધ્રુવ બીજો, ઇ. સ. ૮૯૭. ધ્રુવનાં બે તામ્રપટ મળેલાં છે. અગુમરાવાળું શક

૭૮૬ (ઇ. સ. ૮૬૭) નું અને વડોદરાવાળું શક ૭૯૩ (ઇ. સ. ૮૭૧)
નું. આ બંને તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે પોતાના બધું વર્ગમાં કેટલાક
કાવતરાંખોર હતા તેમને ધ્રુવે જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા અને પોતાની સત્તા
દઢ રીતે સ્થાપન કરી. અગુમરાના તામ્રલેખ ઉપરથી વળી જણાય છે કે ધ્રુવને
એક તરફ દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ વલ્લભની સામે થવાનું હતું અને બીજી તરફ
તેના બધુવર્ગે ઉશ્કેરેલા ગુજ્જર લશ્કર સામે થવાનું હતું. તેનો બધુ વર્ગ તેની
સામે થયો હતો તેમાં મુખ્ય તેનો નાનો ભાઈ હતો. વળી એક મિહિર રાજા
તેની ઉપર ચઢી આવ્યો હતો તેને પણ તેણે પાછો કાઢ્યો. આ મિહિર રાજા
ધણું કરીને વલ્લભની પડતી થયા પછી જોરમાં આવેલા કાઠીઆવાડના મહેર-
લોકોનો સરદાર હશે. આ બધી આપત્તિઓમાં ધ્રુવને તેના નાના ભાઈ ગોવિંદ-
રાજની મદદ હતી. આ ગોવિંદરાજ અગુમરાના તામ્રલેખમાં દૂતક તરીકે
જણાવ્યો છે. આ તામ્રલેખ ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) માં નર્મદામાં સ્નાન કર્યાને
પ્રસંગે કરેલા દાનનું છે. તેમાં પારાહનક (ધણું કરી પલસાણા) ના આહણ-

ને એક ગામ દાનમાં આપેલું છે. વડોદરાવાળું તામ્રપટ પણ ભરૂચથી આપ્યું હતું. મહીને દક્ષિણ કિનારે આવેલાં દાનવંદી અને નકલબળ નામનાં ગામ કપાળેશ્વર મહાદેવને દાનમાં આપ્યાનું તેમાં લખેલું છે. ઇ. સ. ૮૬૭ માં ધ્રુવ પલસાણા દાનમાં આપે છે અને ચાર વર્ષ પછી વડોદરા વાળા તામ્રલેખમાં (ઇ. સ.) લખે છે કે તેનો પ્રદેશ ભરૂચથી મહી સુધી હતો તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ઇ. સ. ૮૬૭ થી ૮૭૧ સુધીનાં ચાર વર્ષની દરમિયાન ભરૂચની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ શાખાના કબજામાં ગયો હશે.

આ પછી ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા, દતિવર્માનો પુત્ર અકાલવર્ષ કૃષ્ણ થયેલો જણાય છે. આ રાજાનું એક તામ્રપટ શક ૮૧૦ (ઇ. સ. ૮૮૮)ની સાલવાળું બગુ-મરાથી મળેલું છે. તેનું લખાણ એવું અશુદ્ધ છે અને કક પછીની વંશાવળીવાળી કડીઓ એવી ઘોટાળા ભરેલી છે કે આ તામ્રપટની માત્ર સાલ સિવાય બીજી વિગતો પર ભરોંસો રાખી શકાતો નથી. વળી દતિવર્મા શક ૭૩૪ (ઇ. સ. ૮૧૨)માં થઈ ગયો. તેના પુત્ર શક ૮૧૦ (ઇ. સ. ૮૮૮)માં રાજ્ય કરતો હોય એ પણ અસંભવિત લાગે છે. તોપણ માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ષ તેજ સમયમાં ત્રેસટ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. (ઇ. સ. ૮૧૪-૮૭૭) તેથી આ કંઈ અશક્ય ગણી શકાય નહીં.

આ તામ્રલેખથી વરિઆવી (વરીઆવ) માં આવેલું કાવિથસાધિ (સુરતથી ચાર મૈલ છેટે આવેલું કોસદ) ગામ દાનમાં આપેલું છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ભરૂચથી દક્ષિણ તરફનો કેટલોક પ્રદેશ મુખ્ય શાખા પાસેથી ગુજરાત શાખાએ પાછો લઈ લીધો હશે.

પરંતુ આ જીત ઘણો વખત કાયમ રહેલી નથી. શક ૮૧૦ (ઇ. સ. ૮૮૮) પછી ગુજરાતની શાખા વિષે કંઈ હકીકત મળતી નથી. માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ કદાચ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પોતાની

મુખ્ય શાખાનો અમલ,
ઇ. સ. ૮૮૮ થી ૯૭૪.

સત્તા પાછી સ્થાપન કરી હશે, કારણ કે નવસારીથી મળેલાં બે તાત્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે કૃષ્ણ અકાલવર્ષના પૌત્ર અને જગતુંગના પુત્ર ઈંદ્ર નિલંવર્ષે, લાટ દેશમાં નવસારી પાસે આવેલાં ગામડાં દાનમાં આપ્યાં હતાં.

અમોઘવર્ષનું લાંબુ રાજ્ય શક ૭૬૯ (ઇ. સ. ૮૭૭) સુધી ચાલ્યાની વાત કન્હેરીની ગુફામાંના લેખ ઉપરથી પણ જણાય છે. ઇ. સ. ૮૭૭ પછી તેનું રાજ્ય હશે એમ લાગતું નથી, માટે તેના રાજ્યનો અંત શક ૮૦૦ (ઇ. સ. ૮૭૮)માં આવ્યો હશે એમ માનીને ચાલી શકાય છે.

અમોઘવર્ષ પછી તેનો પુત્ર કૃષ્ણ ગાદીએ બેઠો. તેનું બીજું નામ અકાલવર્ષ છે. તેનાં બંને નામ તે વખતના ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના જેવાંજ છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે કક્કના પુત્ર પહેલાં ધ્રુવે (ઇ. સ. ૮૩૫-૮૬૭) મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ શાખાથી સ્વતંત્ર થવાને પ્રયત્ન કરવાથી અમોઘવર્ષની તેની ઉપર ઘણી ઇતરાજ થઈ હતી અને આ ઇતરાજ અમોઘવર્ષના રાજ્યની આખર સુધી (ઇ. સ. ૮૭૭) ચાલુ રહી હતી. અમોઘવર્ષના પુત્ર કૃષ્ણે પણ આ ઇતરાજનો સંબંધ જારી રાખ્યો હતો, એમ ઈંદ્ર રાજાના નવસારીવાળા તાત્રપટ ઉપરથી જણાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે ઈંદ્ર રાજાનો દાદો કૃષ્ણ ગુજર્જર રાજા સાથે લઢ્યો હતો. આ લઢાઈના સંબંધમાં મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ શાખાના કરડાવાળા તાત્રપટ (શક ૮૯૧ ઇ. સ. ૯૭૩)માં જણાવ્યું છે કે કૃષ્ણના દુશ્મનો કૃષ્ણના પરાક્રમથી બીધા અને તેમણે ખેટક (ખેડા) અને તેનું મંડળ (આસપાસનો પ્રદેશ) છોડી દીધું. જે ગુજર્જર રાજા સાથે કૃષ્ણ લઢ્યો તે કદાચ ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની મદદે આવેલો ઉત્તર તરફનો કોઈ ગુજર્જર રાજા હશે. ગમે તેમ હશે તોપણ એ લઢાઈમાં કૃષ્ણની ફતેહ થયેલી લાગે છે, કારણ કે ત્યારથી લાટ દેશ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના પ્રદેશમાં ગણાવા લાગ્યો.

કપડવંજથી મળેલા શક ૮૩૨ (ઇ. સ. ૯૧૦)ની સાલના એક તાત્ર-લેખ ઉપરથી જણાય છે કે કૃષ્ણ અકાલવર્ષનો પ્રચંડ નામનો મહાસામંત

અને ચંદ્રગુપ્ત નામનો તેનો દંડનાયક ખેડા પ્રાંતની ૭૫૦ ગામની હાકિમી હર્ષપુર (હરસોલ)માં રહીને કરતા હતા. આ લેખમાં પ્રચંડની ચાર પેઢીઓ જણાવી છે. તેમાંનાં બધાં નામ કેનેરીજ જેવાં લાગે છે. પ્રચંડના વડવા સ્વતંત્ર રાજા નહોતા તોપણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના મોટા અધિકારી હોવાનું જણાય છે. પ્રચંડના બાપ ધવલપ્પાના સંબંધમાં એમ જણાવ્યું છે કે તેણે દુશ્મનને મારી નાખ્યા અને જે મંડળ તેમની પાસે હતું તે પોતાના સ્વામીને આપ્યું. અકાલવર્ષના દુશ્મનો પાસેથી ખેટક મંડળ (ખેડા) લીધાના સંબંધમાં આ હકીકત હશે એમ લાગે છે. ધવલપ્પા, અકાલવર્ષનો સેનાપતિ હશે અને તેણે ગુજ્જર રાજાને હરાવ્યો હશે તેથી એ પ્રદેશની હાકિમી તેને આપી હશે. તેના પુત્ર પ્રચંડને “સમાધિગત પંચ મહા શબ્દ” એવું વિરૂદ્ધ આપેલું છે.

કૃષ્ણ અથવા અકાલવર્ષને જગતુંગ નામનો પુત્ર હતો, પણ તે ગાદીએ બેઠેલો હોવાનું જણાતું નથી. કેટલાંક તામ્રપટ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે પોતાના બાપની હયાતીમાં ચેદિ (ચુદેલખંડ) જઈ રહ્યો હતો.

ઈ. નિત્ય વર્ષ,
ઈ. સ ૯૧૪.

ચેદિના રાજાની પુત્રી લક્ષ્મી સાથે તે પરણ્યો હતો અને તેને પેટ તેને ઇંદ્ર અથવા નિત્યવર્ષ નામનો પુત્ર થયો હતો. ઇંદ્રનાં બંને તામ્રપટમાં તે તેના દાદા પછી ગાદીએ બેઠેલા હોવાનું લખ્યું છે. તેના તામ્રપટમાં તેણે ખેડેલો કાંડાનું જડમૂળ કાઢી નાંખ્યાનું લખ્યું છે. વળી એક બીજી અન્યથા જેવી વાત એ લખી છે કે માન્યખેટથી પટખંધને માટે તે કુરૂન્ડક આવ્યો હતો. જ્યારે તેની રાજધાની માન્યખેટ હતી ત્યારે પટખંધ માટે તે કુરૂન્ડક કેમ આવ્યો હશે એ સમજાતું નથી. પટખંધ વખતે ઇંદ્રે ધણાં દાન કર્યાં. તેણે પોતાની તુલા કરી સોના રૂપાનાં દાન કર્યાં અને કુરૂન્ડક ગામ પણ દાન કરી દીધું. વળી ચારસે ગામ પ્રથમ દાન આપેલાં પણ આગળના રાજાઓએ પાછાં લેઈ લીધાં હતાં તે પણ તેણે પાછાં દાનમાં આપ્યાં. વળી તેણે લાખો રૂપીઆ રોકડા દાનમાં આપી દીધા. ઇંદ્રે ગામો દાનમાં આપ્યાની

સાલ તેના તામ્રલેખો ઉપરથી જણાય છે, તેજ સાલમાં તે (શક ૮૩૬ ઈ. સ. ૯૧૪) ગાદીએ બેઠો. ગાદીએ બેસતી વખતે તેણે દાન આપેલા ગામમાં ઉમવરા અને તેજ નામનાં ગામ હતાં. આ ગામો સાયણ પાસે આવેલું ઉમરા અને ખારડોલી પાસે આવેલું તેજ હશે એમ લાગે છે. ખીજા ધ્રુવના અગુમરાવાળા તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેજ ગામ પહેલાં ધ્રુવે ધોળી નામના બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું હતું. આ બધાં ગામ ઇંદ્રે ફરીથી દાનમાં આપ્યાં. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે દક્ષિણની રાષ્ટ્રકૂટ શાખાની સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાપન થયેલી હોવી જોઈએ અને ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ શાખાની સત્તા ગયેલી હોવી જોઈએ.

ઈ. સ. ૯૧૪ પછી માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના તાબામાં દક્ષિણ ગુજરાત ક્યાં સુધી રહ્યું એ નક્કી કરવાને કંઈ સાધન નથી. તોપણ એમ લાગે છે કે શક ૮૯૪ ઈ. સ. ૯૭૨ માં પશ્ચિમ ચાલુક્ય રાજા તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો નાશ કર્યો ત્યાં સુધી ગુજરાત તેમના તાબામાં રહ્યું હશે. એ વખત સુધી ઉત્તર કાંકણના સિત્તાહાર રાજાઓ રાષ્ટ્રકૂટોનું સર્વોપરીપણું કબુલ રાખતા એમ લેખો ઉપરથી જણાય છે, તેથી પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકા મળે છે. તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટોને હરાવ્યા ત્યારે તેમના પ્રદેશ સાથે ગુજરાત દેશ પણ તૈલપના તાબામાં આવ્યો હશે. આગળ સોલંકી વંશના ઇતિહાસમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે શક ૯૦૦ (ઈ. સ. ૯૭૮) ના અરસામાં તૈલપે ગુજરાત પોતાના સેનાપતિ ખારપને સોંપ્યું હતું; અને એ ખારપને અણહિલવાડના સોલંકી રાજા મૂળરાજ સાથે (ઈ. સ. ૯૬૧-૯૯૭) લઢાઈ થઈ હતી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મિહિર અથવા મહેર લોકો.

(ઇ. સ. ૪૭૦-૯૦૦.)

સ્કંદગુપ્તના ગિરનારના લેખમાં સ્કંદગુપ્તના સોરઠના હાકિમનું નામ

મહેર લોકો
ઈ. સ. ૪૭૦-૯૦૦.

જણાવ્યું છે તે ઉપરથી એ તો નક્કી છે કે

સોરઠ ઉપર ગુપ્ત રાજાઓનો અમલ સ્કંદગુપ્તના

વખત સુધી (ઇ. સ. ૪૫૪-૪૭૦) ચાલેલો

હોવો જોઈએ. સ્કંદગુપ્ત પછી બુધગુપ્ત રાજ થયો હતો. (ગુપ્ત ૧૬૫-૧૮૦

ઈ. સ. ૪૮૪-૪૯૯) તેના વખતમાં સોરઠ ઉપર ગુપ્તોનો અમલ હોવાનો

કંઈ પુરાવો મળતો નથી. બુધગુપ્ત વિષે એટલી વાત જણાઈ આવે છે કે

તે નખળો રાજા હતો અને તેના વખતમાં ગુપ્ત વંશનો ધણો પ્રદેશ ખીજ

રાજાઓના હાથમાં થયો હતો. ગુપ્તની પડતી થઈ ત્યારથી તે ઇ. સ. ૫૧૪

(ગુપ્ત ૧૬૫)માં સેનાપતિ ભટ્ટાર્કે રાજ્ય સ્થાપન કર્યું ત્યાં સુધીમાં સુરાષ્ટ્ર

અને ગુજરાત ઉપર કોણ રાજ્ય કરતું હતું એ નક્કી થયું નથી; તોપણ

એમ તો જણાય છે કે બુધગુપ્તના વખતમાં અથવા તેના વખત પછી તર-

તજ કોઈ ખીજ બળવાન વંશ અથવા પ્રજાએ એ પ્રદેશ ઉપરના ગુપ્ત

હાકિમને હરાવી એ પ્રદેશ પોતાને હસ્તગત કરી લીધો હતો. વલ્લભિ

રાજાઓનાં તાત્રપટમાં જે મૈત્રક લોકોએ કાઠીઆવાડમાં આવી મંડલ

અથવા રાજ્ય સ્થાપન કર્યાનું લખ્યું છે તે મૈત્રક લોકો ગુપ્ત હાકિમોને

હરાવનાર બળવાન પ્રજા હશે એમ લાગે છે. આ મૈત્રક લોકો એજ મિહિર

અથવા મહેર લોકો છે. મિત્ર અને મિહિર એ બંનેના અર્થ સંસ્કૃતમાં સ્પર્શ

છે, તેથી એ બંનેપરથી થયેલાં ૩૫ એક ખીજને બદલે વપરાયાં હશે અને

મૈત્રક એ મિહિર કહેવાયા હશે અને મિહિર મૈત્રક કહેવાયા હશે. મહેર અથવા

મેર લોકો હજી સુધી કાઠીઆવાડમાં માલમ પડે છે; અને પોરબંદરના રાણા

જે જેઠવાના નામથી ઝોળખાય છે તે મ્હેર જાતનાં મુખ્ય ગણાય છે. જેઠવા એ જાતનું નામ નથી પણ કુળનું નામ છે. જેઠીજી નામનો એક રાણો થયે હતો તેના નામ ઉપરથી તેના વંશમાં જે થયાં તે સઘળા જેઠવા નામથી ઝોળખાવા લાગ્યા. પોરબંદરના રાણા મૂળમાં મ્હેર જાતના હતા તોપણ રાજ્યકર્તા હોવાથી તેમના ભાટ લોક તેમને હનુમાનજીથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે. મ્હેર જાતમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલું હોવાનું કબુલ કરવાને જેઠવા શરમાય છે તોપણ નાનાં નાનાં સંસ્થાનો સ્થાપન કરનારા પોતે મ્હેર જાતના હોવાનું કબુલ કરે છે. જેઠવા જાતના પહેલા રાજા મકરધ્વજ થયા તે હનુમાનજીના કુંવર હતા એમ દંતકથા છે. તે ખરી હશે કે નહીં હોય તોપણ મકરધ્વજ વિષે એવી દંતકથા છે કે તેણે મયૂરધ્વજ સાથે લઢાઈ કરી હતી, તે ઉપરથી કેટલાંક ઐતિહાસિક અનુમાનો કાઢી શકાય છે. મ્હેર અથવા જેઠવા લોકોનું નિશાન મકર (માછલી) હશે તે પરથી પહેલો રાજા મકરધ્વજ કહેવાયો હશે. ગુપ્ત રાજાઓનું નિશાન મયૂર હતું એમ તેમના શિક્ષા ઉપરથી જણાય છે અને તે કારણથી તેઓ મયૂરધ્વજ કહેવાતા હશે. મકરધ્વજને મયૂરધ્વજ સાથે લઢાઈ થયેલી હોવા બાબત જે દંતકથા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે મયૂરધ્વજ (ગુપ્તો) સાથે મકરધ્વજ (મ્હેર લોકો) લઢાઈ કરી હશે અને તેમાં મકરધ્વજને (મ્હેર લોકોને) જીત મળી હશે.

કાઠીઆવાડના મ્હેર અથવા મેર લોકો એક વિચિત્ર જાત છે; તેમની ભાષા, પોશાક અને દેખાવ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફથી આવ્યા હશે. માળવ, જાટ, ગુજર્, પહાડવ વગેરે જાતોની પેઠે મ્હેર જાત પણ પંજાબ, સિંધ અને ઉત્તર મુજરાતને રસ્તે થઈ કાઠીઆવાડમાં આવી હશે અને રસ્તામાં અજમેર, આદનર, જસલમેર, કાક્રામેર અને મ્હેરવાડનાં સંસ્થાન સ્થાપતી આવી હશે. એવી અટકળ કરવામાં આવે છે કે ગુપ્તોને હરાવનાર તોરમાણની સાથે એ જાત આવી હશે અને તોરમાણના કોઈ સેનાપતિની સાથે સુરાષ્ટ્રમાં પેડી હશે. જે અરસામાં બહા-

કંના દુશ્મના તરીકે મૈત્રેકા હોવાનું જણાવ્યું છે તે અરસામાં તોરમણે બુધ-
 ગુપ્તને હરાવ્યો છે તે ઉપરથી ઉપરની અટકળ મંજૂર લાગે છે. લદ્દા-
 કંના વખતમાં (ઇ. સ. ૫૦૬-૫૨૦) મ્હેર લોકો કાઠીઆવાડના દ્વીપ-
 કલ્પમાં રાજ્ય સ્થાપન કરી ખેડેલા હોવા જોઈએ. કારણ કે તેમ ન હોય
 તો વલ્લભિ તામ્રલેખામાં તેઓનું મંડળ ઘણી સત્તાવાળું હોવાનું લખ્યું
 ન હોત. મ્હેર લોકોએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યા પછી, થોડા વખત-
 માં, પડી લાગેલા ગુપ્ત રાજાના સેનાપતિ તરીકે લદ્દાકં આવી હશે અને
 માળવાથી ભરૂચ સુધી જમીન માર્ગે અને ભરૂચથી દરિયા માર્ગે આવી કાઠીઆ-
 વાડના પૂર્વ ભાગમાં દાખલ થયો હશે. વલ્લભિ આગળ પોતાનું રાજ્ય
 સ્થાપન કરી તેણે ધીમે ધીમે મ્હેર લોકોને સોરઠમાંથી કાઢ્યા હશે. અને
 ઉત્તર તરફ ખસતા જઈ આખરે મોરબી આગળ મ્હેર લોકોને વસવું પડ્યું
 હશે. મોરબી એ જોઠવાઓના વડીલોનું એક મૂળ સ્થાનક હતું એમ જોઠવા
 હજી સુધી માને છે. વલ્લભિ રાજાઓની વખતમાં જોઠવાઓએ મોરબીમાં
 રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ, કારણ કે ઉત્તર કાઠીઆવાડમાં હાલાર, મચ્છુકાંઠા
 અને આખામંડળમાં કોઈ ગામ કે ખેતર વલ્લભિ રાજાઓએ દાન આપ્યું
 હતું એમ તેમનાં તામ્રપટ ઉપરથી જણાતું નથી. વલ્લભિ રાજાઓની ઉત્તર
 હદ વંચલી (વેણુથળા) સુધી હોવાનું તેમનાં તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે,
 માટે કાઠીઆવાડના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશ પર વલ્લભિ રાજાઓનું નહીં પણ
 મ્હેર રાજાઓનું રાજ્ય હોવું જોઈએ. વલ્લભિ રાજાઓના વખતમાં પાછળ-
 થી કદાચ મ્હેર રાજાઓ તેમના ખંડીઆ થયા હશે, તોપણ આશરે ઇ.
 સ. ૭૭૦ માં વલ્લભિનો નાશ થયા પછી મ્હેર લોકોએ વલ્લભિનું રાજ્ય લઈ
 લીધું અને પોતાનાં નાનાં નાનાં રાજ્ય સ્થાપી આખા કાઠીઆવાડ ઉપર
 રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દ્રુવનું એક તામ્રપટ શક
 ૭૮૯ (ઇ. સ. ૮૬૭) નું મળ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે તેનીપર એક બળ-
 વાન મિહિર રાજાએ ચઢાઈ કરી હતી પણ તેને હરાવી તેણે પાછો કાઠી
 બૂક્યો. મ્હેર લોકોની સત્તા જ્યારે ખૂબ વધી ત્યારે તેમણે કાઠીઆવાડના
 મખ્મલાગમાં બરડાના ડુંગરોમાં જુમલી અથવા ધુમલી નામનું રાજવાનીનું

નગર વસાવ્યું અને તેને કિલ્લો કરાવ્યો. ધુમલીના જેવા રાજાઓ વિશે
ઈતિહાસો ઘણી ચાલે છે,* પરંતુ ઇતિહાસ તરીકે વળન આપી શકાય
એવો એક જ તાત્રલેખ જન્યિકદેવ નામના કોઈ રાજાનો મોરબી સંસ્થાનમાંથી
મળી આવ્યો છે. આ તાત્રલેખમાં મકરનું ચિન્હ છે અને તે મોરબીની
હદમાંથી મળી આવ્યો છે, તે ઉપરથી એમ ખાતરી થાય છે કે કોઈ મકર-
વળ અથવા જેવા રાજાનો તે હોવો જોઈએ. તેની ઉપર ગુપ્ત સંવત્ ૫૮૫
ના ફાગણ સુદની મીતિ છે. (ઇ. સ. ૬૦૪); તે ઉપરથી એમ જણાય
છે કે વલ્લભિનો નાશ થયા પછી આશરે ૧૩૦ વર્ષ પછી એ રાજા થયેલો
હોવો જોઈએ.

એ જ પ્રદેશમાંથી એક બીજો તાત્રલેખ મળી આવ્યો છે. તેમાં રાજાનું
નામ જૈકદેવ લખેલું છે. આ શિક્ષા ઉપર પણ મકરનું ચિન્હ છે; વળી
તેમાં જણાવ્યું છે કે એ રાજા સોરઠમાં આવેલા ભૂમિલિક અથવા ભૂમ-
લીમાં રાજ્ય કરતો હતો અને ‘ પરમભદ્રાર્ક’, મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર’
એવું તેનું વિરૂદ્ધ હતું. આ વિરૂદ્ધ ઉપરથી જણાય છે કે આ રાજા સ્વતંત્ર
હોવો જોઈએ અને તેનું રાજ્ય મોટું હોવું જોઈએ. એ તાત્રપટવાળું દાન
વિક્રમ સંવત્ ૭૬૪ ના કાર્તિક વદ ૨ ને રોજ સૂર્યગ્રહણને અવસરે કરેલું
હતું એમ લખેલું છે. આ મીતિપરથી જણાય છે કે જૈકદેવ ઇ. સ. ૭૭૮
માં એટલે કે જન્યિકદેવના પહેલાં ૧૬૬ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલો હોવો
જોઈએ. આ તાત્રલેખના અક્ષર આકાશમાં સેંકડાના અક્ષર જેવા જૂના
જણાતા નથી. પણ દસમા સેંકડાના અક્ષર જેવા જણાય છે, તેમજ મીતિ,
વાર અને ગ્રહણની હકીકત બરાબર મળતી નથી. તેથી. દાક્તર ભગવાન-
લાલનું ધારવું એવું છે કે અગીઆરમા સેંકડામાં કોઈએ જન્યિકદેવવાળું
તાત્રપટ જોયું હશે તે પરથી એ તાત્રપટ બનાવતી ઊભું કર્યું હશે. એ
તાત્રપટ જોઈ હશે કે ખરું હશે તોપણ ભૂમલીમાં જૈકદેવ નામનો એક
મોટો અને સ્વતંત્ર મિહિર રાજા થઈ ગયો હશે એ વાત

* જુઓ ભગવાનલાલકૃત સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ. પાન ૫૬.

સંભવિત લાગે છે. એ વંશના બીજા કયા કયા રાજા થયા, તેમના વખતમાં શા શા બનાવ બન્યા એ વગેરે જાણવાને ભરેંસાલાયક સાધન નથી તોપણ એ વંશમાં પોરબંદરના રાણા હજી સુધી રાજ્ય કરે છે એ વાત સારી પેઠે જાણીતી છે, ભૂમલી હાલ ઉત્તર ગચ્છ ગયેલું છે, તોપણ અગીયારમા સેંકડાની બાંધણીનાં દેવળનાં ખડેર હજીસુધી જણાય છે. જૂના તામ્રલેખ હજી સુધી મળ્યા નથી, પણ આગળપર શોધ કરતાં તે મળશે એવી વાત છે.

દસમા સેંકડાની શરૂઆતમાં સિંધથી એક નવી જાતના લોકોનું ટોળું કચ્છ અને કાડીઆવાડમાં ઉતરી આવ્યું હતું. એ

ચુડાસમા અને જડેજ,

ટોળામાં કચ્છના જડેજ અને સોરઠના ચુડાસમા

હતા. આ લોકો પોતે જદવ કુળના હોવાનું કહે છે. દક્ષતર ભગવાનસાલનો મત એવો છે કે ચુડાસમા લોકો મૂળમાં આહિર જાતના હતા. ચુડાસમાને લોકો આહિર રાણા કહે છે તે ઉપરથી પણ તેમની ઉત્પત્તિ આહિરમાંથી હશે એમ લાગે છે. બીજા સેંકડામાં સિંધ અને પંજાબની વચ્ચે આહિર લોકો વસ્યા હતા, એમ ટોલેમીના ગ્રંથ ઉપરથી પણ જણાય છે. યુડયંદ્ર નામના મુખીની સાથે આહિર લોકો આવેલા તેથી તેઓ ચુડાસમા કહેવાયા, તેમની પ્રથમ રાજધાની વાંધળી (વામનસ્થળો) માં અને પછી જૂનાગઢમાં હતી. સિંધના નગરકુટ્ટમાં સમા રજપૂત રાજ્ય કરતા હતા તેની ઓક્ષાદના ચુડાસમા લોક હશે એમ કર્નલ વૉટસનનું ધારવું છે. એમના મત પ્રમાણે ચુડાસમાની પેઠે જડેજ પણ સિંધના સમા રજપૂતોનો એક ફાટો છે; મધ્ય એશિયાના તાતાર લોકોના સત્તાવ્યાધી દક્ષિણ ભણી ખસી તેમણે કચ્છમાં ચાણાં ધાત્યાં અને ત્યાંથી કાડીઆવાડમાં પેઠા; ગેઝિટિયરના ઇતિહાસ કર્તાનું ધારવું છે કે જડેજ એ જડેજ ઉપરથી થયું હશે અને જડેજ યોધૈય ઉપરથી થયું હશે. યોધૈય લોકો આહિર લોકોની નજીકમાં હતા એમ ક્ષત્રપ રાજાઓના શિક્ષા ઉપરથી જણાય છે. વલ્લભિ વંશની પડતી થયે પછી યોધૈય લોકો કચ્છમાં આવી વસ્યા અને આહિર લોકો કાડીઆવાડમાં આવી વસ્યા, અને

પછી બનેએ પ્રદેશ જીતી લઈ પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યાં. યુડાસમા લેક્ટ્રી-એ જૂનાગઢમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું તેથી જોડવાઓને જૂનાગઢ પાસે આવેલું જૂમલી છોડવું પડ્યું. જૂમલી છોડ્યા પછી પોરબંદર પાસે શ્રીનગર નામની નવી રાજધાની તેમણે સ્થાપન કરી અને પોરબંદર ગાદી આણી ત્યાં લગી શ્રીનગરમાં રહી રાજ્ય કર્યું.

ધોળકેથી ધંધુકે જવાના રસ્તા ઉપર હલદલા ગામ છે ત્યાંથી મળેલા એક તામ્રપટથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૯૧૭ (શક ૮૩૯) માં વઢવાણમાં ધરણીવરાહ નામનો ચાપ વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે મહેશ્વરાચાર્ય નામના એક શૈવ આચાર્યને એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. આ ધરણીવરાહ ખંડીઓ રાજા હતો અને તેનો સ્વામી મહિપાળદેવ નામનો બળવાન રાજા હતો એમ એ તામ્રલેખમાં લખેલું છે. આ મહિપાળદેવ ઈ. સ. ૯૧૭ માં કાઠીઆવાડનો કાઠ મોટો રાજા હોવો જોઈએ. દાકતર ભગવાનલાલને આ મહિપાળદેવના બે શિક્ષા જૂનાગઢ આગળથી મળ્યા હતા, તેથી એવું ધારવામાં આવે છે કે દસમા સેંકડાની શરૂઆતમાં મહિપાળદેવ નામનો બળવાન યુડાસમા રાજા થઈ ગયો હોવો જોઈએ.

વલ્લભિ વંશની પડતી થયા પછી બીજા કયા વંશનું રાજ્ય ગુજરાતના મોટા ભાગ ઉપર સ્થાપન થયું એ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળવાનાં સાધન નથી. જૈન ગ્રંથકારોએ સોલંકી અને વાઘેલા વંશના વખતમાં લખેલા ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી ઇસ્વીસનના આઠમા સેંકડામાં અણહિલપુરમાં ચાવડા-વંશનું રાજ્ય સ્થાપન થયા વિષે થોડી ઘણી માહિતી મળે છે તે ઉપરથી ચાવડા વંશનો ઇતિહાસ હવેના પ્રકરણમાં આપેલો છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ચાવડા વંશ.

(ઇ. સ. ૭૨૦-૯૬૧)

પાછલાં પ્રકરણોમાં ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, તે તામ્રલેખ, શીલાલેખ, શિક્ષા, વગેરે પરથી ઐતિહાસિક સાધન.

મળતી છટ્ટી જવાબ હકીકત, વિદ્વાનોએ ઘણો પરિશ્રમ લઈ ભેગી કરી છે તે પરથી આપવામાં આવ્યો છે. એવી રીતે મેળવેલો પ્રાચીન ઇતિહાસ તુટક અને અપૂર્ણ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અણુહિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારથી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એક નવો કાળ શરૂ થાય છે અને એ કાળનો ઇતિહાસ જાળવાને નીચે જણાવેલાં ઐતિહાસિક ગ્રંથોનાં સાધન છે:—

હેમચંદ્ર કૃત દ્વયાશ્રય: મેરુતુંગ કૃત પ્રગંધચિંતામણિ તથા વિચારત્રેણિ; કૃષ્ણાજી કૃત રત્નમાળા; જનપ્રભાસુરી કૃત તીર્થકલ્પ; જનમંડનોપાધ્યાયકૃત કુમારપાળપ્રબંધ; કૃષ્ણરૂપિ કૃત કુમારપાળ ચરિત્; સોમેશ્વર કૃત કીર્તિકૌમુદી; અરિસિંહ કૃત સુકૃતસંકીર્તન; રાજશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ; વસ્તુપાળ ચરિત્; ચંદ્ર કૃત પૃથ્વીરાજ રાસા.

આ સાધનોને લીધે પાછલાં પ્રકરણોમાં આપેલા પ્રાચીન ઇતિહાસ કરતાં અણુહિલવાડના રાજ્યનો ઇતિહાસ વધારે સંતોષકારક લાગે છે, તેમ છતાં તે પણ જોઈએ તેવો સંપૂર્ણ અને ખાતરીલાયક નથી. અણુહિલવાડનું રાજ્ય ઇ. સ. ૭૨૦ માં ચાવડાવંશથી શરૂ થયું, છતાં ચાવડા વંશના વખતમાં કોઈ ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખેલો જણાતો નથી. ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો પૈકી કેટલાક સોલંકી વંશના વખતમાં ખારમા સેંકડામાં લખાયેલા છે અને કેટલાક તો ત્યાર પછીથી લખાયા છે. વળી ઇતિહાસ તરીકે ખરેખરી રીતે બનેલી

હકીકત જણાવવાને બદલે ઘણે ઠેકાણે એટલી બધી અતિશયોક્તિ વાપરેલી છે કે સત્ય થું હશે એ સમજવું કઠણ થઈ પડે છે.

ચાવડા વંશની શરૂઆતના ભાગના ઇતિહાસ માટે મુખ્ય આધાર પ્રખંધચિંતામણિ, વિચારશ્રેણિ, સુકૃત સંકીર્તન અને રત્નમાળા એ ચાર પુસ્તકો છે. પ્રખંધ ચિંતામણિ એ નાનો ઐતિહાસિક સંગ્રહ છે. વિચાર-શ્રેણિમાં માત્ર રાજનાં નામ જણાવ્યાં છે તો પણ તે વધારે ભરોંસાલાયક જણાય છે. સુકૃત સંકીર્તન નાનો ગ્રંથ છે અને તેમાંની હકીકત ઘણે ભાગે વિચારશ્રેણિમાંથી લીધેલી હોય એમ લાગે છે. રત્નમાળા એ માનસિંહ રાજના વખાણને અર્થે કવિતામાં રચેલો ગ્રંથ છે, અને તેમાં પ્રખંધ ચિંતામણિમાંથી ઘણી વાતો લેવામાં આવેલી છે.

પંચાસર નામે એક નાનું ગામ વઢિયારમાં રાધનપુરના નવાખના

તાબામાં કચ્છના રણની એક કોરે છે. વલ્લભિપુરનો

પંચાસર.

નાશ થયા પછી ચાવડા જ્ઞાતના ક્ષત્રીયો પંચાસર

આવ્યા અને ત્યાં એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. પંચાસરમાં ચાવડા વંશનું રાજ્ય હોવાની વાત ગુજરાતના ચાતુક્ય રાજ પુલિકેશી જનાશ્રયના નવસારીના તામ્રપટપરથી જણાય છે. (વૈકુટક સંવત ૪૯૦ ઇ. સ. ૭૩૮-૩૯) આ તામ્રપટમાં તાજિક અથવા આરબ જ્ઞાતનું ટોળું સિંધથી નવસારી જીત કરતું આવ્યાનું જણાવ્યું છે અને તેના આવવાથી જે રાજ્યો દુઃખી થયાં તેમાં કચ્છ અને સુરાષ્ટ્રના રાજ્ય પછી “ ચાવોતક ” ના રાજ્યનું નામ આવે છે. આ “ ચાવોતક ” પંચાસરના ચાવડા હશે એમ લાગે છે. પંચાસરના ચાવડા મોટા રાજ હોય એમ જણાતું નથી. તેમના કબજામાં ઘણામાં ઘણું વઢિયાર અને કાઠીઆવાડના ઉત્તર કિનારાનો કંઈ ભાગ હશે. ચાવડાનું પાછળથી સંસ્કૃત રૂપ ચાવોતકટ (ગ્રમજ ધનુર્ધારી) થયેલું જણાય છે. તો પણ તેટલા પરથી ચાવડાનું રાજ્ય મોટું હશે એમ લાગતું નથી. ચાવડા એ નામ ગુજરાતી ચોર (પ્રાકૃત ચોરટા) ને ઘણું મળતું આવે છે. ચાવડા પરથી થયેલું “ જવડા ” હજી પણ વઢિયાર તરફ ચોરના અર્થમાં વપરાય

છે. સોરઠને કાંઠે દેવપટ્ટણ નામનું બંદર છે ત્યાં ચાવડા લોક પ્રથમ રહેતા અને ચાંચીયાનું કામ કરતા તે પરથી તેઓ ચોર કહેવાતા અને ચોરપરથી ચોરા અથવા ચાવડા થએલું છે, એવી દંતકથા પણ ઉપર જણાવેલા અર્થને મળતી આવે છે. ચાવડાની ઉત્પત્તિજેતાં તેથી પણ ચાવડાનું રાજ્ય નાનું હશે એમ માનવાને ટેકા મળે છે.

રત્નમાળાનો કર્તા (ઇ. સ. ૧૨૩૦) જણાવે છે કે ચાવડા વંશનો

જયશિખરી નામનો એક શૂરવીર રાગ ઇ. સ. ૬૬૬ માં પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની પટરાણીનું નામ રૂપસુંદરી હતું રૂપસુંદરીને સુરપાળ નામે ભાઈ હતો, તે ઘણો ડાહ્યા અને શૂરવીર હતો. જયશિખરી પોતે પણ બળવાન, તેજવાન અને બુદ્ધિમાન હતો. તેનો ભંડાર અખૂટ હતો અને તેની ફોજ ઘણી મોટી હતી. તે વખતે કન્યાકુબ્જ અથવા કનોજના કલ્યાણકટક નગરમાં ચાલુક્ય વંશનો ભુવડ રાગ રાજ્ય કરતો હતો. એ રાગને પોતાનાં રાજ્યની આબુ-આબુના સઘળા દેશે જીતી લીધા હતા, પણ ગુજરાત તેના તાબામાં આવ્યું નહોતું. એક વખત ભુવડ રાગ પોતાના પાટવી કુંવર, કરણ વીર વગેરે સુભટો અને કામરાજ આદિ કવીશ્વરોની સલાહથી ભેટો હતો એવામાં ગુજરાતનો કવિ શંકર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પોતાની રચેલી કવિતા કહી સંભળાવી. શંકર કવિએ જયશિખરીની બહાદુરીનાં વખાણ કર્યાં તે પરથી ગુજરાત જીતી લેવાનું ભુવડને મન થયું, અને તેણે ઇ. સ. ૬૬૬ માં ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી અને જયશિખરીને લઢાઈમાં હરાવી માર્યો. મરતા પહેલાં જયશિખરીને ન્યારે એમ લાગ્યું કે મારે જીતવાની આશા નથી ત્યારે તેણે પોતાની રાણી રૂપસુંદરી ને ગર્ભવંતી હતી તેને તેના ભાઈ સુરપાળ સાથે જંગલમાં એક નિર્ભય જગોએ મોકલાવી દીધી; કારણ કે તેને સંતાન થાય તો કોઈ દિવસ તે દુશ્મનપર વેર લે. જયશિખરીના મરણ પછી રૂપસુંદરીને સંવત્ ૭૫૨ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ને રાજ પુત્રનો પ્રસવ થયો.

તેનું નામ વનરાજ પાડ્યું. આ વનરાજે આગળ જતાં અણહિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રત્નમાળાના કર્તાએ જણાવેલી આ દંતકથામાં કેટલું સત્ય રહેલું છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સાતમા સેંકડામાં કનોજમાં ચાલુક્ય નહીં પણ પાલરાજ થયેલા છે. કનોજમાં કલ્યાણકટક નામનું નગર આવેલું જણાતું નથી. દક્ષિણમાં કલ્યાણ નગરમાં ચાલુક્ય વંશના રાજ થયેલા છે ખરા પણ તે સાતમા સેંકડામાં નહીં પણ અઝીયારમા સેંકડામાં થયા છે. વળી દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓનાં જે નામ જણાયાં છે તેમાં ભુવડ નામનો કોઈ રાજ થયો નથી. કદાચ એમ હશે કે મહાન્ ચાલુક્ય રાજ વિજયાદિત્ય (ઇ. સ. ૬૯૬ થી ૭૩૩) જેનું ખીજું નામ ભુવનાશ્રય હતું અને જે ઉત્તરમાં લઢાઈ કરતાં કેદ પકડાયો હતો અને પછી નાશી ગયા હતા તેને ભુવડ કહેવામાં આવ્યો હશે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે સોલંકી રાજાઓ મૂળમાં કલ્યાણના હતા, અને ભુવડ નામના ચાલુક્ય રાજાએ ચાવડાને હરાવ્યા હતા એટલી વાત જાણવામાં હોવાથી રત્નમાળાના કર્તાએ ભુવડને કલ્યાણકટકનો રાજ કહ્યો હશે, અને પુરાણમાં જાણીતા કન્યાકુબ્જ દેશમાં કલ્યાણકટક આવેલું હોવાનું લખ્યું હશે. પ્રમંધચિંતામણિ અથવા ખીજ કોઈ જૂના પુસ્તકમાં કનોજથી હલ્લો થયાની વાત લખી નથી તેથી પણ આ અનુમાનને ટેકા મળે છે. આ વખતે ગુજરાતના ચાલુક્ય વંશની શાખાઓ ઉત્તરમાં ખેડા સુધી રાજ્ય કરતી હતી, તેમાંના ભુવડ નામના કોઈ રાજાએ ઇ. સ. ૬૯૬ માં પંચાસરપર હલ્લો કર્યો હોય એ બનના જેવું છે, પરંતુ કમીમાં કમી ઇ. સ. ૭૨૦ સુધી ચાવોટકટ રાજ્યની હયાતીનાં ચિન્હ તામ્રપટોપરથી જણાય છે તેથી એમ લાગે છે કે ઇ. સ. ૬૯૬ માં પંચાસરનો નાશ ભુવડે કર્યો નહીં હોય પણ ઉપર જણાવેલા પુલકેશિ જનાશ્રયના નવસારીવાળા તામ્રલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે આરબ લોકના ટોળાએ ઇ. સ. ૭૨૦ ના અરસામાં કર્યો હશે. આ પરથી એમ ધારી શકાય કે વનરાજ આશરે ઇ. સ. ૭૨૦ માં જન્મ્યો હશે.

પ્રથમ ચિંતામણિનો કર્તા મેરુતંગ જણાવે છે કે વનરાજની ઝાળાં
 ઝાડની ઝાળાંએ લટકાવી રૂપસુંદરી રાણી હિંચકા
 વનરાજ. ઇ. સ ૭૨૦-૭૮૦. (૧)
 નાખતી હતી, એવામાં શિલગુણસૂરી નામનો
 જૈન યતિ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે કુંવરની કાંતિ તથા તેનાં શરીરપર
 રાજ્ય ચિન્હ જોઈ તેની મા પાસેથી તેને વેચાતો લીધો. એ કુંવર વનમાં
 જન્મેલો હોવાથી તેનું નામ તેણે વનરાજ પાડ્યું. વીરમતી નામની એક
 સાધ્વીએ વનરાજને બાળપણમાં ઉછેર્યો. વનરાજ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે
 શીવગુણસૂરીએ દેવગૃહમાં ઉંદરો નુકશાન ન કરે તે જોવાનું કામ તેને
 સોંપ્યું. ઉંદર મારવામાં વનરાજની ચાલાકી જોઈ શીવગુણસૂરીને લાગ્યું કે
 તે સાધુ થવાને લાયક નથી પણ રાજ્ય કરવાને લાયક છે, તેથી તેને તેની
 માને પાછો આપી દીધો. આ અને આવી બીજી વાતો જૈન લોકોએ
 પોતાનો મહિમા વધારવાને જોડી કાઢી હશે એમ લાગે છે. રત્નમાળામાં
 એવી કોઈ વાત નથી.

જયશિખરીના મરણ પછી તેનો સાજો સુરપાળ બહારવટુ કરતો હતો.

વનરાજે તેની પાસે તાલીમ લીધી અને નાની
 વનરાજ વિષે વાર્તાઓ.
 વયથી બહારવટુ કરવા લાગ્યો. પ્રથમ ચિંતા-

મણિમાં વનરાજના બાળપણના સમયની બીજી કેટલીક વાતો આપેલી છે.
 પ્રથમ કાકર (કાંકરેજ) ગામમાં કોઈ શેઠને ત્યાં તેણે ખાતર પાડ્યું. ત્યાં
 પ્રવેશ કરતાંજ દહાના ગોરસામાં તેનો હાથ પડવાથી તે થોડુંક દહીં ખાઈ
 બીજી સર્વ વસ્તુઓ પડી મૂકી જતો રૂહો. પ્રાતઃકાળે તે શેઠની પુત્રી શ્રી-
 દેવીએ ગોરસામાં પડેલી હાથની રેખાઓ જોઈ વિચાર્યું કે “આ કોઈ મોટો
 ભાગ્યશાળી પુરૂષ જણાય છે; તે મારા બંધુ સમાન છે, માટે એનાં દર્શન
 કર્યા શિવાય હું ભોજન કરીશ નહીં.” વનરાજને આ પ્રતિજ્ઞાની ખબર પડી
 ત્રીજી તેણે બીજી રાત્રે ત્યાં જઈ, શ્રીદેવીએ ગુપ્ત રીતે ભોજન વસ્ત્રાદિથી
 કરેલો સત્કાર સ્વીકાર્યો અને પ્રસન્ન થઈ વચન આપ્યું કે રાજ્યાભિષેક સમયે
 તારી પાસે ભગિની તિલક કરાવીશ.

વળી એક વખત વનરાજે વગડામાં જાંઘ (ચંપા) નામના કોઇ વાણિયાને રોક્યો, તેથી તે વાણિયાએ એકદમ ગુસ્સે થઇ પોતાની પાસેનાં પાંચ બાણોમાંથી બે જમીનપર ફેંકી દીધાં. ત્યારે વનરાજે તેને પૂછ્યું, “ તમે આમ કેમ કર્યું ? ” તે બોલ્યો, “ તમે ત્રણ જણ છો અને બાણ પાંચ છે માટે એ બેની શી જરૂર છે ? ” તેના એ જવાબથી, આ કોઇ પરાક્રમી પુરૂષ છે, એમ ધારી વનરાજે તેને પોતાની પાસે રાખ્યો અને તેને વચન આપ્યું કે “ મારા રાજ્યભિષેક સમયે હું તમને મારા મુખ્ય પ્રધાન નિમીશ.”

રાજા ભુવડે ગુજરાતની ઉપજ પોતાની કુંવરી મિલનદેવીને આપી હતી. એ કુંવરીની વતી વહીવટ કરનારે ઉપજ ઉધરાવવા સારૂ વનરાજને ‘ સેલવ્રત ’ અથવા બરછીદારનો અધિકાર સોંપ્યો. કલ્યાણના પ્રતિનિધિએ દેશમાં છ મહિના રહ્યા એટલીવારમાં વનરાજે ચોવીસ લાખ સોનૈયા અને ચાર હજાર ઘોડા એ પ્રમાણે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. એ દ્રવ્ય લઇને તેઓ જતા હતા તેવામાં વનરાજે તેમનાપર હલ્લો કર્યો, તેમને લૂંટ્યા અને જીવથી મારી નાખ્યા; પછી વનરાજ એક વર્ષ વગડામાં સંતાઇ રહ્યો. મળેલા દ્રવ્યથી તેણે સૈન્ય એકઠું કર્યું, રાજ્ય સ્થાપન કરવાની પોતાની ધારણા પાર પાડવાને શક્તિમાન થયો અને નવીન રાજધાની વસાવવા સારૂ ભૂમિનું અવલોકન કરવા લાગ્યો. અણહિલ નામના ભરવાડે જે જગ્યાએથી સસલાથી બીહીને કુતરો નાઠો તે જગો તેને બતાવી તે ઉપરથી તે ભરવાડના નામપરથી તેણે અણહિલપુર વસાવ્યું, અને ત્યાં ગાદીએ બેઠો.

પ્રાંધર્ચિતામણિમાં મેરુંગ વનરાજનો રાજ્યાભિષેક ઇ. સ. ૭૪૬

(સંવત ૮૦૨) માં થયો હોવાનું જણાવે છે.

અણહિલવાડની સ્થાપના,
ઇ. સ. ૭૪૬-૭૬૫.

પરંતુ તેના વિચારશ્રેણિ નામના ગ્રંથમાં એજ ગ્રંથકાર અણહિલપુર સ્થાપન કર્યાની માતિ

સંવત્ ૮૨૧ ના વૈશાખ વદી ૨ (ઇ. સ. ૭૬૫) જણાવે છે. આનો ખુલાસો કદાચ એમ ધારવાથી થઈ શકે કે સંવત્ ૮૦૨ ની સાલ વનરાજને રાજ્ય-ધાનીનું નગર વસાવવા જેટલી દોલત મળ્યાની હશે, અને સંવત્ ૮૨૧ ની

સાલ નગર વસાવ્યા પછી રાજ્યાભિષેક થયાની હશે. પાટણમાં એક ગણપતિની મૂર્તિ છે તેનીપર સંવત્ ૮૦૨ ની સાલ લખેલી છે તે પરથી લોકામાં એવી વાત ચાલે છે કે એ સાલમાં પાટણ શહેર વસાયલું છે, પરંતુ આ મૂર્તિપર એ સાલના જે આંકડા છે તે એવા સ્પષ્ટ છે કે સંવત્ ૮૦૨ માં તે લખ્યા હોય એમ લાગતું નથી, વનરાજ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો હતો, એમ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં લખેલું છે તેથી તેનો રાજ્યાભિષેક અણહિલપુર શહેર બંધાવ્યા પછી, ઇ. સ. ૭૬૫ (સંવત્ ૮૨૧) માં થયો હશે એ વધારે સંભવિત લાગે છે. બીજી રીતે નક્કી થતી સાલનો પણ આની સાથે મેળ પડે છે. વનરાજનો જન્મ આશરે ઇ. સ. ૭૨૦ માં થયો હતો એમ માનીએ તો ઇ. સ. ૭૬૫ (સંવત્ ૮૨૧) માં તેની ઉંમર ૪૫ વર્ષની થાય છે. પ્રબંધચિંતામણિ અને વિચારશ્રેણિ એ બંને ગ્રંથોમાં મેરુતુંગ જણાવે છે કે વનરાજે સાઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ૧૦૯ વર્ષની ઉંમર ભોગવી. પરંતુ ધણાજ થોડા રાજાઓએ સાઠ વર્ષ રાજ્ય કરેલું અને એકસો નવ વર્ષની ઉંમર ભોગવેલી જણાય છે. વળી પચાસ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠેલો રાજા બીજાં સાઠ વર્ષ જીવે એ સંભવિત લાગતું નથી, તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે વનરાજે સાઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું મેરુતુંગે લખ્યું છે તેટલોજ આવરદા વનરાજે ભોગવ્યો હશે. આ રીતે જોતાં રાજ્યાભિષેક થયે છે ઇ. સ. ૭૬૫ (સંવત્ ૮૨૧) માં વનરાજ ૪૫ વર્ષનો હોવાથી તેણે ઇ. સ. ૭૮૦ સુધી (સંવત્ ૮૩૬) એટલે આશરે ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.+

અણહિલ ભરવાડના નામપરથી નગરનું નામ પાડ્યા ઉપરાંત વનરાજે આપેલાં બીજાં વચન પણ ગાદીએ બેઠા પછી પાળ્યાં. તેણે શ્રીદેવી પાસે તિલક કરાવ્યું અને આંપાને મુખ્ય પ્રધાન નિમ્ણે. પોતાના જૂના મિત્ર શીલગુણસૂરીને પણ વનરાજ વીસરી ગયો નહીં. પંચાસરમાં પારસનાથની જે

મૂર્તિની તે પૂજા કરતો હતો તે વનરાજે અણહિલવાડ પાટણ આણી અને ત્યાં એક દેવળ બંધાવી તેમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, “ પંચાસર પારસનાથ ” નામ પાડ્યું.

પારસનાથની મૂર્તિ સાથે વનરાજે પોતાની મૂર્તિ મૂકાવેલી છે તે હજી સુધી પાટણમાં કાયમ છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર રાસ-વનરાજની મૂર્તિ.

માળામાં આપેલું છે. રાજ્યએ દાદી રાખી છે, કાનમાં કુંડળ, હાથે કડાં, પગે તોડા, અને કાટમાં કંઠો પહેરેલો છે; કુંકું ધોતીઈ પહેરી કેડે કમરબંધ બાંધ્યો છે અને ખભે ઉપરણો નાખ્યો છે. રાજની પાસે એક જણ છત્ર ધરીને ઉભો છે, અને બીજા પાંચ હજુરીઆ ઉભા રહેલા છે. સોમનાથ પાટણથી ૨૫ માઇલ છેટે આવેલા માળીઆના દેવળમાં સોલંકી રાજની મૂર્તિ મૂકેલી છે તેનો પહેરવેશ ને વનરાજની મૂર્તિનો પહેરવેશ ઘણે ભાગે મળતો આવે છે. વનરાજના સમયમાં આબીર અથવા રાષ્ટ્રકૂટ રાજ થઈ ગયા છે અને તેનું વર્ણન આર્ય મુસાફરોએ આપેલું છે તેને વનરાજની છબીનો દેખાવ મળતો જણાય છે.

વનરાજ પછી કયા કયા રાજ થયા, તેમણે કયા અનુક્રમમાં અને વનરાજ પછીના રાજ્યો,
ક્રેટકેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ વગેરે બાબતોમાં
ઇ. સ. ૭૮૦-૯૬૧
ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં ઘણા મત ફેર જણાય છે. પ્રમંથચિંતામણિ, વિચારશ્રેણિ અને રત્ન-

માળા એ ત્રણ એક મતે જણાવે છે કે વનરાજના રાજ્યાભિષેક પછી ચાવડા વંશ ૧૬૬ વર્ષ ચાલ્યો, પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં મૂળરાજ સોલંકી ગાદીએ બેઠાની સાલ સંવત ૧૦૧૭ જણાવી છે અને પ્રમંથ ચિંતામણિમાં સંવત ૯૯૮ જણાવી છે. વનરાજના રાજ્યાભિષેકની સાલમાં આ બે ગ્રંથોમાં ૧૯ વર્ષનો તફાવત પડે છે તેજ ચાવડા વંશ પૂરો થવાની સાલોમાં પણ પડે છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે ચાવડા વંશ ૧૬૬ વર્ષ ચાલ્યો, એ વાત સારી પેઠે જણાતી હશે, પણ દરેક રાજ્યએ કઇ સાલથી રાજ્ય કર્યું અને કયાં સુધી રાજ્ય કર્યું એ બાબત દરેક ગ્રંથકારે પોતાની માહિતી પ્રમાણે

લખ્યું હશે. જે સાલો મળતી આવે છે તેલેખોથી અથવા ખીજી રીતે ચોક્કસ રીતે જણાઈ હશે અને બાકીની દંતકથા ઉપરથી લખી હશે તેમાં ફેર પડે છે.

અથા અંથોમાં લખ્યું છે કે વનરાજ પછી યોગરાજ ગાદીએ બેઠો.

યોગરાજ, ઈ. સ. ૮૦૬-૮૬૧. અંથધ ચિંતામણિ અને રત્નમાળા પ્રમાણે યોગ-

રાજે ૩૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ઈ. સ. ૮૪૧ (સંવત્ ૮૯૭) માં મરી ગયો. પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં તેના મરણની સાલ ઈ. સ. ૮૩૭ (સંવત્ ૮૯૧) જણાવી છે તેથી વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે યોગરાજે ૨૮ વર્ષ રાજ્ય કરેલું હોવું જોઈએ. વિચારશ્રેણિમાં કદાચ સાતને બદલે એક ભૂલથી લખાયો હશે તેથી સંવત્ ૮૯૭ ને બદલે સંવત્ ૮૮૧ લખાયું હશે અને યોગરાજે વાસ્તવિક રીતે સંવત્ ૮૯૭ સુધી એટલે ૩૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે.

ગેઝિટિયરના ઇતિહાસ પ્રમાણે વનરાજ ઈ. સ. ૭૮૦ માં મરી ગયો હોવો જોઈએ એમ માનીએ તો ઈ. સ. ૭૮૦ થી ૮૦૬ સુધીના ૨૬ વર્ષમાં યોગરાજ શિવાય ખીજી કોઈ રાજ્યએ રાજ્ય કર્યું હતું એમ માનવું જોઈએ. એ રાજા કયો એ કોઈ રીતે જણાયું નથી. યોગરાજને મોટો ભાઈ હોય અને તેણે એ વર્ષોમાં રાજ્ય કર્યું હોય એવો સંભવ ગેઝિટિયરના ઇતિહાસમાં ખતાગ્યો છે. વનરાજ પછી કયો રાજા થયો એ જાણવામાં ન હોવાથી અંથકારોએ આ ૨૬ વર્ષ વનરાજના રાજ્યમાં મેળવ્યાં હોય અને તેણે ૧૦૯ વર્ષ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યાનું અને ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું જણાવ્યું હોય એ સંભવિત લાગે છે.

યોગરાજ સંબંધી થોડીજ વાત જાણવામાં આવી છે. તેને વિષે એવું કહેવાય છે કે તે ઘણો સારો રાજા હતો. તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું અને ઉપજમાં પણ વધારો કર્યો. તે યુદ્ધ કળામાં પ્રવીણ હતો અને ઈંદ્રના જેવો બાણવણી હતો. વળી તે વિદ્વાન હતો અને તેણે એક અંથ પણ લખ્યો હતો, પણ તે કઈ બાબતપર તે જણાતું નથી. યોગરાજના વખતની માત્ર એકજ વાત ગુજરાતના ઇતિહાસ લખનારાઓએ લખી રાખી છે. સોરઠ મંહેલા

પદ્મજી બંદરે કેટલાંક પરદેશી વહાણ આપ્યાં હતાં તેમાં વેપારનો મૂલ્યવાન માલ ભર્યો હતો. યોગરાજે મનાઇ કરેલી છતાં તેના યુવરાજ ક્ષેમરાજે એ વહાણો પર હુલો કરી તેમાંનો માલ લૂંટી લીધો. આથી રાજના મનમાં ઘણો ખેદ થયો. તેણે ક્ષેમરાજને તથા તેની સાથે એ કામમાં સામીલ રહેલા તેના ભાઈઓને ઇપકા આપ્યો અને કહ્યું કે “તમે મેં કરેલી મહેનત ધૂળ કેમ મેળવો છો? આપણા પૂર્વજોએ આવાં કૃત્યો કરેલાં હોવાથી બીજા દેશોએ તેમને ચોર ગણી ધિક્કારી કાઢ્યા છે. આપણા પૂર્વજોનું આ લાંછન મેં ધોધ નાખવા માંડ્યું હતું પણ તમારા લોભથી તે પાછું તાળું થયું છે.”

પ્રખંધ ચિંતામણિ પ્રમાણે યોગરાજ પછી તેનો પુત્ર ક્ષેમરાજ ઇ. સ.

ક્ષેમરાજ, ઇ. સ. ૮૪૧-
૮૮૦.

૮૪૧ (સંવત ૮૯૮) માં ગાદીએ બેઠો. વિચાર શ્રેણિમાં એમ જણાવ્યું છે કે યોગરાજ પછી રત્નાદિત્ય ગાદીએ બેઠો; અને તેણે ૩ વર્ષ રાજ્ય

કર્યા પછી વૈરિસિંહ ગાદીએ બેઠો અને ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી ઇ. સ. ૮૪૯ (સંવત ૯૦૫) માં ક્ષેમરાજ ગાદીએ બેઠો. રત્નાદિત્ય અને વૈરિસિંહ સાથે યોગરાજનો શો સંખંધ હતો એ જણાવેલું નથી. યોગરાજને ત્રણ પુત્ર હતા એમ પ્રખંધ ચિંતામણિમાં લખ્યું છે તેથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે રત્નાદિત્ય અને વૈરિસિંહ યોગરાજના પુત્ર હશે. ક્ષેમરાજનું રાજ્ય ૩૯ વર્ષ ચાલેલું હોવાનું લખેલું છે, પરંતુ ૩ વર્ષ રત્નાદિત્યનાં, અગીઆર વર્ષ વૈરિસિંહનાં અને બાકીનાં ૨૫ ક્ષેમરાજનાં એ પ્રમાણે મળીને ૩૯ વર્ષ થતાં હશે એમ લાગે છે. આ પ્રમાણે ગણતાં ક્ષેમરાજનું રાજ્ય ઇ. સ. ૮૮૦ (સંવત ૯૩૬) માં પૂરું થાય છે.

વિચારશ્રેણિ અને સુકૃતસંકીર્તન પ્રમાણે ક્ષેમરાજ પછી તેનો પુત્ર

ચામુંડ, ઇ. સ. ૮૮૦-
૯૦૮.

ચામુંડ ગાદીએ બેઠો. પ્રખંધચિંતામણિમાં ચામુંડ-ને બદલે બૂપડ નામ આપેલું છે તે કદાચ ચામુંડનું ઉર્ધ્વ નામ હશે. પ્રખંધ ચિંતામણિમાં

લખ્યું છે કે ભૂયડે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને અણહિલવાડ પાટણમાં ભૂયડે-
શ્વરનું દેવળ બંધાવ્યું. વિચારશ્રેણિમાં લખ્યું છે કે ચામુંડે ૨૭ વર્ષ રાજ્ય
કર્યું. પ્રમંધ ચિંતામણિમાં જણાવેલા ભૂયડ અને વિચારશ્રેણિમાં જણાવેલા
ચામુંડના રાજ્યમાં બે વર્ષનો તફાવત પડે છે, વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ભૂયડનું
રાજ્ય ઇ. સ. ૯૦૮ (સંવત્ ૯૬૪) માં પૂરું થયું હશે.

ભૂયડ પછી પ્રમંધચિંતામણિ પ્રમાણે વૈરસિંહ ગાદીએ બેઠો અને

૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી રતનાદિત્ય

ધાધડ. ઇ. સ. ૭૦૮-૮૩૭.

ગાદીએ બેઠો અને ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું; પરંતુ

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ચામુંડ પછી તેનો પુત્ર ધાધડ ગાદીએ બેઠો. સુકૃત
સંકીર્તનમાં ધાધડને રાહડ લખેલો છે. પ્રમંધ ચિંતામણિમાં રાજનું નામ
ધાધડને બદલે સામંતસિંહ આપેલું છે તે કદાચ ધાધડનું ઉર્ફ નામ હશે.
વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ધાધડે ૨૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર
ગાદીએ બેઠો અને ૧૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ વિચારશ્રેણિમાં લખ્યું છે, પણ
તેનું નામ જણાવ્યું નથી. આ રાજનું નામ જૂલદ હતું, એમ સુકૃતસંકી-
ર્તનમાં લખ્યું છે. આ પરથી એમ ધારી શકાય છે કે ધાધડનું રાજ્ય
(સંવત્ ૯૬૫+૨૭=૯૯૨) ઇ. સ. ૯૩૬ માં પૂરું થયું હશે. ત્યારબાદ
જૂલદનાં ૧૯ વર્ષ ઉમેરતાં ચાવડાવંશની આખરની સાલ ઇ. સ. ૯૫૬
(સંવત્ ૧૦૧૨) આવે છે, પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં ચાવડા વંશની આખર
સાલ સંવત્ ૧૦૧૭ આપેલી છે તે કરતાં આમાં ૫ વર્ષ ઓછાં રહે છે.
આગળ જતાં વિશેષ પુરાવો મળવાથી ચાવડા વંશના ઇતિહાસપર વધારે
અજવાળું પડે ત્યાં સુધી વિચારશ્રેણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચાવડા વંશની
આખર ઇ. સ. ૯૬૧ (સંવત્ ૮૨૧+૧૯૬=૧૦૧૭) માં થઇ હશે એમ
માનવું યોગ્ય જણાય છે. આ પ્રકરણમાં જણાવેલી હકીકત પ્રમાણે ચાવડા
વંશની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

વનરાજ.

જન્મ, ઇ. સ. ૭૨૦; રાજ્યાભિષેક, ઇ. સ. ૭૬૫;
મરણ, ઇ. સ. ૭૮૦. ત્યારબાદ ૨૬ વર્ષ બીજાં

યોગરાજ.

ઇ. સ. ૮૦૬-૮૪૧.

રતનાદિત્ય.

વૈરસિંહ.

ક્ષેમરાજ.

ઇ. સ. ૮૪૨-૮૪૫.

ઇ. સ. ૮૪૫-૮૫૬.

ઇ. સ. ૮૫૬-૮૮૦.

ચામુંડ અથવા ભૂવડ (?)

ઇ. સ. ૮૮૦.

માલડ અથવા રાહડ.

ઇ. સ. ૧૦૮-૧૩૭

ભૂલડ.

ઇ. સ. ૧૩૭-૧૬૧

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ચૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશ.

(ઇ. સ. ૯૬૧-૧૨૪૨)

ચાવડા વંશ પછી ચૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશના રાજા અણહિલ-

ચૌલુક્ય વંશ. ઇ. સ.
૯૬૧-૧૨૪૨.વાડની ગાદીએ બેઠા. આ રાજાઓમાંના કેટલાકે
જૈન ધર્મ અંગીકાર કરેલો હોવાથી જૈન ગ્રંથ-
કારોએ તેમના વખતનો ઇતિહાસ કાળજીપૂર્વક

લખી રાખ્યો છે. જૈન ઇતિહાસ લખનારાઓમાં સૌથી પહેલો જૈન સાધુ,
હેમચંદ્ર છે (ઇ. સ. ૧૦૮૯-૧૧૭૩). તેણે દ્વાયાત્રય નામના મંસ્ત્રન
કાવ્યમાં સિદ્ધરાજના વખત સુધીનો (ઇ. સ. ૧૧૪૩) વિગતવાર ઇતિહાસ
આપેલો છે. હેમચંદ્રે દ્વાયાત્રય લખવાની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં કરી
હતી. એવું કહેવાય છે કે એ ગ્રંથ અભયતિલકગ્રંથ નામના જીવન જૈન
સાધુએ ઇ. સ. ૧૨૫૫ માં પૂરો કરી સુધાર્યો હતો. દ્વાયાત્રયનું છેલ્લું પ્રકરણ
પ્રાકૃતમાં છે તેમાં કુમારપાળના વખતનો ઇતિહાસ આપેલો છે. દ્વાયાત્રય
શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે બે આશ્રય અથવા આધાર, વ્યાકરણ તથા
ઇતિહાસ એ બે આધાર જેને રચવામાં લીધેલા તે ગ્રંથ તે દ્વાયાત્રય. એમાં
હેમચંદ્રે રચેલી અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રનાં પાદવાર ઉદાહરણ છે, તે ગુજરાતના
ઇતિહાસનો અર્થ પણ તેમાંથી નીકળતો ચાલે છે. ખરું જોતાં આ ગ્રંથ
વ્યાકરણનો છે; તેમાં સાલો આપેલી નથી એટલે ઇતિહાસ તરીકે તેનો
ઉપયોગ જોવો જોઈએ તેવો થઈ શકતો નથી. સાલો માટે સૌથી સરસ
ગ્રંથ વિચારત્રેણિ છે. મરુતુંગે પ્રબંધચિંતામણિ લખ્યા પછી થોડે વખતે,
આશરે ઇ. સ. ૧૩૧૪ માં વિચારત્રેણિ ગ્રંથ લખ્યો છે અને તેમાં બની
શકે તેટલી ચોકસી કરી ખરી સાલો આપવાની તજવીજ કરી છે.

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ચાવડા વંશ પછી, છેલ્લા ચાવડા રાજાની પુત્રીનો

ચૌલુક્ય.

પુત્ર, મૂળરાજ ચૌલુક્ય, ઇ. સ. ૯૬૧ (સંવત્ર
૧૦૧૭ વૈશાખ સુદી) માં ગાદીએ બેઠો.

દખખણના ચાલુક્ય વંશના ચલ્ક્ય, ચલિક્ય, ચિરીક્ય, ચાલુક્ય જૂનાં નામપર-
થી, ચૌલુક્ય, એ સંસ્કૃત રૂપ કરવામાં આવ્યું છે. અને તેમ કરવાનો ઉદ્દેશ
એવું બતાવવાનો જણાય છે કે સંધ્યાવંદન કરતી વખતે સૂર્યને અર્ધ્ય
આપવાના બોખલા (ચુલુક) માંથી જે વીર (ચુલુક્ય) પેદા થયો તેનો વંશ
તે ચૌલુક્ય વંશ. આ સંસ્કૃત નામ અંધકારોએ વાપરેલું જણાય છે. દખખણ-
ના કવિ લિલણે (ઇ. સ. ૧૦૫૦) અને અણહિલવાડના ધનિદાસકારોએ
તે વાપરેલું છે. પરંતુ ગુજરાતના લોકોમાં તથા ભાટોમાં સાધારણ રીતે
વપરાતું નામ તો ચૌલુક્ય પરથી થયેલું અપભ્રંશ સોલંકી છે. દખખણ અને
ગુજરાતના ચાલુક્ય વંશનું એકજ નામ છે તે પરથી એમ કાગે છે કે
અંનેની ઉત્પત્તિ એક મૂળમાંથી થયેલી હશે, પરંતુ એ વંશની મૂળ ગાદી ક્યાં
હશે અને ક્યાંથી તથા કયે રસ્તે સોલંકી વંશ ગુજરાતમાં આવ્યો હશે એ
નક્કી કરવાને પૂરતાં સાધન નથી. દાકતર બુચ્ચરનું કારણ એવું છે કે મૂળ-
રાજના વડોવા ઉત્તર તરફથી આવ્યા હશે એમ માનવાને ઘણું કારણ છે.

સુકૃતસંકીર્તનમાં જણાવ્યું છે કે છેલ્લા ચાવડા રાજા બલક પછી

તેની બહેનનો છોકરો મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો.

મૂળરાજ, ઇ. સ. ૯૬૨-૯૯૬.

પણ એ અંતમાં મૂળરાજના દેશની તથા તેના
કુટુંબની વિગતવાર હકીકત આપેલી નથી. પ્રબંધ ચિંતામણિનો કર્તા
મૂળરાજને સામંતસિંહની બહેનનો છોકરો કહે છે અને નીચે પ્રમાણે
હેવાલ આપે છે. જયશિખરી પર હુમલો કરનાર ભુવડ રાજાના
વંશના રાજ, બીજ અને દંડક એ નામના ત્રણ ભાઈ સોમનાથની
જગ્યાએ લિલ્લુકનો વેશ લઈ ગયા હતા. પાછા ફરતાં તેઓએ અણહિલવાડ
સુક્રમ કર્યો. ત્યાં ચાવડા વંશનો છેલ્લો રાજા સામંતસિંહ અશ્વક્રીડા કરતો
હતો તે જોવાને તેઓ ગયા. સામંતસિંહે ઘોડાને ચાલુક મારી તે પ્રત્યે રાજ

નાપસંદગી બતાવી અને તેનું કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે થોડાની મનહર ગતિ છતાં તમે વિનાકારણ ચામુક મારી એ બરોબર કર્યું નહીં; આથી સામંત-સિંહ ખુશ થયો અને તેને રાજકુળનો જાણી પોતાની બેન લીલાદેવી તેની વેરે પરણાવી. થોડા દિવસ પછી લીલાદેવીને ગર્ભ રહ્યો, પણ પ્રસવ થતાં પહેલાં તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું તેથી તેનું ઉદર ચીરાવી બાળક બહાર કાઢવામાં આવ્યું તે વખતે મૂળ નક્ષત્ર હોવાથી એ બાળકનું નામ મૂળરાજ પાડ્યું. મૂળરાજ મોટો થયો ત્યારે ઘણો શૂરો નિવડ્યો અને તેના મામાનું રાજ્ય વધારવામાં ઘણી મદદ કરી. સામંતસિંહે એક દિવસ દારૂના ઘેનમાં મૂળરાજને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને શુદ્ધિ આવનાં ઉઠાડી મૂક્યો. પણ મૂળરાજે જીકર કરી કે મને એક વખત ગાદીએ બેસાડવા પછી ઉઘડી શકાય નહીં, એમ કહી તેણે લશ્કર ભેગું કર્યું, સામંતસિંહને હરાવ્યો, મારી નાખ્યો અને ઇ. સ. ૯૪૨ (સંવત ૯૯૮) માં પોતાની મેળે ફરીથી ગાદીએ બેઠો. મેરુતુંગની આ વાતમાં મૂળરાજનો આપ રાજ હોવાનું તથા તેની મા ચાવડી હોવાનું ખરું જણાય છે. પરંતુ તેનો આપ ભિક્ષુકના વેશમાં પાટણ આવ્યાનું અને સામંતસિંહને ખુશી કરી તેની બહેન પરણ્યાનું, ભાટોની પેઠે રજ-પુતોનો મહિમા વધારવા બેઠી કાઢેલું સાગે છે. દાકતર બ્યુઝરે મેળવેલા મૂળરાજના તામ્રલેખમાં રાજને મહારાજધિરાજ કહ્યો છે. ભિક્ષુકના વેશમાં ભટકતા રાજને આવો ખિતાબ આપવામાં આવે એ સંભવિત નથી. રત્ન-માળાનો કર્તા લખે છે કે ભુવડથી પાંચમી પેઢીએ રાજ થયો હતો. તેની પહેલાંના રાજાઓનાં નામ અનુક્રમે કરણાદિત્ય, ચંદ્રાદિત્ય, સોમાદિત્ય અને ભુવનાદિત્ય હતાં. જયશિખરી અને મૂળરાજ વચ્ચે લગભગ અઢીસો વર્ષ થયાં છે માટે એટલા વર્ષમાં સાત આઠ રાજ થવા જોઈએ તેને બદલે રત્નમાળામાં પાંચ જ જણાવ્યા છે તેથી રત્નમાળાના કર્તાનું કહેવું ખરું લાગતું નથી.

અણુહિલવાડનું રાજ્ય પોતાને હસ્તક કર્યા પછી મૂળરાજે પોતાની સત્તા ચારે દિશામાં ફેલાવવા માંડી. પશ્ચિમમાં કાઠીઆવાડ અને કચ્છપર તે ફરી વળ્યો; દક્ષિણે લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતના રાજ બારપ

સાથે અને ઉત્તરે અંજમેરના વિગ્રહ રાજ્ય સાથે તેણે લડાઇઓ કરી. અંજમેરના રાજ્ય સપાદલક્ષીય કહેવાતા હતા. હાલના સેવાલિક પહાડનું સપાદલક્ષીય સંસ્કૃત નામ છે. ગુજરાતના જૈન ઇતિહાસકો જે ચોહાણોને સપાદલક્ષીય કહે છે તે સેવાલિકથી ગુજરાતમાં આવ્યા હશે એમ લાગે છે. સેવાલિક છોડ્યા પછી અંજમેર તેમની રાજધાની થયું હતું. અંજમેરને ચોહાણરાજ્ય અંજયપાળે (ઇ. સ. ૧૧૭૪-૧૧૭૭) કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેથી તેના નામપરથી એ શહેરનું નામ અંજમેર થયું છે, એમ ચોહાણ લોકો કહે છે પરંતુ તે ખરું લાગતું નથી. પાંચમા અને આઠમા સૈકાની દરમિયાન આ ભાગમાં મેદુ અથવા મ્હેર લોકોનું જોર હતું. તેમના નામ ઉપરથી અંજમેર નામ થયું હશે એમ લાગે છે. હમ્મીર મહાકાવ્યનો કર્તા ચોહાણ વંશ વાસુદેવ (ઇ. સ. ૭૮૦) થી શરૂ કરે છે અને જણાવે છે કે તેના પછી થયેલા ચોથા રાજ્ય અંજયપાળે અંજમેરનો કિલ્લો બંધાવ્યો. અંજમેરનો કિલ્લો બંધાવ્યા પછી (ઇ. સ. ૮૪૦) ચોહાણ લોકો ગુજરાતપર હલ્લો કરવા લાગ્યા. વાસુદેવથી દસમી પેઢીએ થયેલા વિગ્રહરાજે મૂળરાજને હરાવી મારી નાખ્યો એમ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં લખ્યું છે, પણ તે ખરું જણાતું નથી. પ્રબંધ ચિંતામણિમાં આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો છે:—જે વખતે અંજમેરના રાજ્યએ મૂળરાજપર ઉત્તર તરફથી ચઢાઇ કરી તેજ વખતે તિલંગાના રાજ્ય તૈલપના સેનાપતિ આરપે દક્ષિણ તરફથી ચઢાઇ કરી. અને જણુની સામે થઇ શકાશે નહીં એમ ધારી મૂળરાજ તેના પ્રધાનોની સલાહથી કચ્છના નાકાપર કંથકાટનો કિલ્લો છે તેમાં ભરાઇ બેઠો. તેનું ધારવું એવું હતું કે ચોમાસુ પૂરું થયા પછી અંજમેરનો રાજ્ય નવરાત્રમાં સાકંભરી માતાની પૂજા કરવાને અંજમેર પાછો જશે, એટલે આરપ એકલો રહેશે તેની સામે થઇ શકાશે, પણ અંજમેરનો રાજ્ય મૂળરાજના ધાર્યા પ્રમાણે પાછો ગયો નહીં. ત્યાં મુકામ નાખ્યો હતો ત્યાંજ ચોમાસુ વિત્યાબાદ તેણે માતા મંગાવ્યાં અને ત્યાં નવરાત્ર કર્યો. આખરે મૂળરાજે પોતાના સામંતોને બોલાવી ભારે ધનામ આપ્યાં અને અંજમેરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવામાં મદદ કરવા ફરમાવ્યું. પછી એક હાથણીપર

એથી માવત વગર તેમજ બીજા કોઈને સાથે લીધા વગર તે એકલો અજમેરના રાજાની હાથણીમાં ગયો. હાથણી ઉપરથી ઉતરી હાથમાં નાગી તરવાર લઈ તેણે દારપાળને કહ્યું, “ તારા રાજાને કહે કે મૂળરાજ આવી તમારે પાસે ઉભો છે. ” દારપાળ ખબર આપવા જતો હતો એવામાં મૂળરાજે તેને ધકકા મારી બાબુએ ખસેઓ અને પોતાની મેળે અજમેરના રાજાની સમક્ષ જઈ ઉભો. દારપાળે આવી ખબર આપી કે, “ મૂળરાજ આવ્યો છે. ” અજમેરનો રાજા આથી જરા ગભરાયો અને પૂછ્યું, “ તમેજ મૂળરાજ કે ? ” મૂળરાજે જવાબ દીધો, “ મારી સાથે યુદ્ધમાં સામે થાય તેને હું ખરો બહાદુર ગણું. હું ધારતો હતો કે મારી સામે થાય એવો કોઈ બહાદુર દુસ્મન નથી, એટલામાં તમે આવી પહોંચ્યા છો તેથી હું મને નસીબદાર સમજું છું પણ તમારા આવ્યા પછી તરતજ તિલંગાના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ પણ મારી પર ચઢી આવ્યો છે તેની સામે હું લડું ત્યાં સુધી તમારે વાટ જોવી જોઈએ. મારી પીઠ પાછળથી હલ્લો કરવો ન જોઈએ. ” અજમેરના રાજાએ કહ્યું, “ તમે રાજા છતાં પેદાજ સિપાઈની પેઠે એકલા આવ્યા છો અને તમારી સલામતીની પણ દરકાર કરી નથી, માટે હું જીવતા સુધી તમારો દોરત થઈ રહીશ. ” મૂળરાજે જવાબ દીધો “ એમ કહેવાની જરૂર નથી. ” અજમેરના રાજાએ જમવાનું નોતરું દીધું પણ જમવા માટે પણ મૂળરાજ ઉભો રહ્યો નહીં અને હાથમાં તરવાર સાથે પાછો વળી હાથણીપર બેઠો. પછી સામંતો સાથે તેણે પારપર હલ્લો કર્યો, તેને હરાવી ઠેર માર્યો અને તેના ૧૮ હાથી તથા ૧૦૦૦૦ ઘોડા લઈ લીધા. આ લૂટ લઈને મૂળરાજ પાછો ફરતો હતો એવામાં તેને ખબર મળી કે અજમેરનો રાજા પાછો જતો રહ્યો છે.

પ્રયંધચિંતામણિના કર્તાએ જે વાત જણાવી છે તે હમ્મીર કાવ્યના કર્તાએ જણાવેલી વાતથી આ પ્રમાણે જૂદી પડે છે. બંનેનો મુકાબલો કરતાં ખરી વાત એ હોવાનું લાગે છે કે અજમેરના રાજાએ મૂળરાજને હરાવ્યો હતો પણ મૂળરાજ તાબે થવાથી તેનો પ્રદેશ લઈ લીધા વગર પાછો ફર્યો હતો.

બારપ અને મૂળરાજ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન હેમાચાર્યે દ્વાયત્રયના છઠ્ઠા સર્ગમાં વિગતવાર કરેલું છે; તેનો સાર આ બારપની ચઢાઇ.

પ્રમાણે છે:—એક દિવસ મૂળરાજ સભા ભરીને બેઠો હતો એવામાં જૂદા જૂદા દેશથી ભેટો આવવા માંડી. અંગરાજે મોકલેલા રથ, વિંધ્યેશ મોકલેલા હાથી, પાંડુ દેશપતિએ મોકલેલા ઉત્તમ હાર, સિંધુરાજે મોકલેલાં રત્ન, વનવાસ રાજાએ મોકલેલું સુવર્ણ, શરમ્ભચલ એટલે દેવગિરીના રાજાએ મોકલેલાં કરમાય નહીં એવાં કમળ, કોલ્હાપુરનાં રાજાએ મોકલેલાં પદ્મરાગમણિ, કાશ્મીરના રાજાએ મોકલેલી કસ્તુરી વગેરે બધું પ્રતિહારે નજર કર્યું. છેવટ લાટ દેશના રાજા બારપે મોકલેલો એક ઉચ્ચ હાથી પણ રજુ થયો. પરંતુ તેને જોતાં જ ગજલક્ષણુશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા ચામુંડ રાજા તેને અતિ નિષિદ્ધ જણાવ્યો. એ ઉપરથી રાજાએ પોતાનું અપમાન થયું સમજી હાથી પાછો ચાલ્યો. ચામુંડે તેના પર ચઢાઈ કરવાની મરજી બતાવી. રાજા પોતે પણ ચામુંડની સાથે જવાનો નિશ્ચય કરી મુહૂર્તે ઘણાક રાજાની સેના સહિત નિકળ્યો ને ગુજરાતના રાજાની સિમા શ્રવણી (સાબરમતી ?) ને કાંઠે આવ્યો. ત્યાંથી નર્મદા ઉપર આવ્યો. તેને જોઈને ભૃગુકચ્છ એટલે ભરૂચ ગામમાં ગભરાટ વ્યાપી રહ્યો. પ્રથમ ચામુંડ લાટેશની સામે ગયો અને પછી મૂળરાજ જાતે પણ ગયો; પણ તેને ખબર પડી કે ચામુંડ એકલાએ લાટેશને હરાવી હણ્યો છે ત્યારે તેના હર્ષમાં કંઈ બાકી રહી નહીં. આ દૃતેહ પછી મૂળરાજ અને ચામુંડ અણહિલપુર પાછા આવ્યા.

દ્વાયત્રયમાં બારપ લાટ દેશનો રાજા હોવાનું લખ્યું છે; પરંતુ પ્રયંધચિંતામણિમાં તેને તિલંગના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ જણાવ્યો છે. ચળી સુકૃતસંકીર્તનમાં તેને કન્યાકુબ્જના રાજાનો સેનાપતિ કહ્યો છે, અને કીર્તિકૌમુદીમાં લાટેશનો સેનાપતિ કહ્યો છે. બીજા પુરાવા પરથી હાલમાં એમ જણાયું છે કે મૂળરાજના વખતમાં બારપ નામનો ચાલુક્ય રાજા લાટ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. બારપના પૌત્ર કીર્તિરાજના સુરતના વાત્રપટમાં ઇ. સ. ૧૦૧૮ (શક ૯૪૦) ની સાલ છે. એક રાજાના રાજ્યનાં

વીસ વર્ષ ગણતું આ પરથી આરપનો સમય ઇ. સ. ૯૭૮ (શક ૯૦૦) નક્કી થાય છે. અને તે સાલ મૂળરાજના વખતમાં આવે છે (ઇ. સ. ૯૬૧-૯૯૬). અખંધચિંતામણિમાં આરપને તૈલપનો સેનાપતિ લાખ્યો છે તે ખરું લાગે છે. આરપ નામ દક્ષિણી જણાય છે. વળી તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટોને ઇ. સ. ૯૭૨ (શક ૮૯૪) માં હરાવ્યા હતા તેથી તેણે લાટ દેશમાં પોતાનો સ્વતંત્ર અધિકારવાળો સેનાપતિ મૂક્યો હોય એ સંભવિત જણાય છે. દ્વા-અયમાં આરપને લાટેશ કહ્યા છે અને કાર્તિકૈમુદીમાં લાટેશનો સેનાપતિ કહ્યો છે, તેનો ખુલાસો પણ આથી થઈ જાય છે.

સોરઠના આબીર અથવા ચુડાસમા રાજા અહરિપુ* સાથે મૂળરાજે મૌથી પહેલી લઢાઈ કરી હતી. પ્રભાસ તરફ જતાં અહરિપુ સાથે લડાઈ. બનત્રાળુઓપર અહરિપુ જીત્યમ કરતો હતો તેથી આ લઢાઈ કરવાનું કારણ ઉત્પન્ન થયું હતું. આ લઢાઈનો ચિતાર દ્વાઅયમાં આખેલુપ આપેલો છે. અહરિપુની રાત્નધાની વામનસ્થળી (જૂનાગઢની પાસે હાલ વનથળી છે તે) નગર હતું. વળી તેની પાસે તેણે દુર્ગપક્ષી નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તે કદાચ હાલનું જૂનાગઢ હશે. અહરિપુને કચ્છના કુલા રાજાના પુત્ર લાખા સાથે ઘાટો દોસ્તી સંબંધ હતો અને તુર્ક અથવા મલેચ્છ લોકોની પણ મદદ હતી. મૂળરાજે મોટું લશ્કર લઈ જાંબુમાળી નદી આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે અહરિપુ પોતાનું લશ્કર એકઠું કરી તેની સામે ગયો. અહરિપુની સ્ત્રી નીલીના પુત્ર સોરઠની પ્રસિદ્ધ નદી ભાદરને કાંઠે વસત્તા હતા ત્યાંથી અહરિપુની મદદે આવ્યા. વળી તેનો મિત્ર કચ્છનો લાખો અને સિંધનો રાજા પણ તેની મદદે આવી પહોંચ્યા. મૂળરાજની મદદે શીલાપ્રસ્થ, મારવાડ, બનારસ અને શ્રીમાળના રાજા પોતાનાં સૈન્ય લઈ

* અહરિપુ એ કાઠનું નામ નથી પણ ઉપનામ છે. અહ એટલે જળચર (મગર) અને રિપુ એટલે રાત્રી; જળચરને (દુરમનને) ચડનાર, એવો અર્થ દ્વાઅયમાં આપ્યો છે.

આબ્યા. જંબુમાળી નદીપર મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં અહરિપુ મૂળરાજને હાથે કેદ પકડયો. પોતાના મિત્રને પકડાયેલો જોઈ લાખો ક્રોધથી શત્રુના સૈન્યમાં જઈ ધસ્યો, પણ તેમાં તે મરાયો. આ જીત મેળવ્યા પછી મૂળરાજ પ્રભાસ ગયો, પવિત્ર સોમેશ્વરનું પૂજન કર્યું અને શત્રુ પાસેથી હુંટ તથા ૧૦૮ હાથી લઈને અણહિલપુર પાછો આવ્યો,

પ્રમંધચિંતામણિ પ્રમાણે કચ્છનો લાખો રાણો અહરિપુ સામેની લઢાઈમાં નહીં પણ ખીજ એક લઢાઈમાં મરાયો હતો. પ્રમંધચિંતામણિને કર્તા જણાવે છે કે કચ્છ દેશમાં પરમાર વંશનો કીર્તિરાજ નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેની કુંવરી કામક્ષતા પ્રહલ્લક નામના એક માણસને પરણાવી હતી તેનો લાખો નામનો પુત્ર થયો અને તે કીર્તિરાજ પછી કચ્છની ગાદીએ બેઠો. લાખાને માળવાના રાજ્ય યશોવર્માનો આશરો હોવાથી તે ક્રોધથી જીતાય નહીં એવો ગણાતો. તેણે અગીઆર વાર મૂળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડી હઠાવી મૂક્યું. પરંતું બારમે વખતે મૂળરાજે લાગ જોઈ તેને કપિલકોટમાં ઘેરી લીધો અને તેની સાથે ઢંદ યુદ્ધ કરી તેને મારી નાખ્યો. આટલાથી સંતોષ ન માનતાં મૂળરાજે રણબૂમિપર પડેલા લાખાની દાદીને અપમાનપૂર્વક પગથી સ્પર્શ કર્યો, તે જોઈ લાખાની માતાએ મૂળરાજને આપ દીધો કે “તું અને તારા વંશને લટારોગ (કાઠ) થી નાશ પામજો.”

લાખા સાથે મૂળરાજને દુશ્મનાવટ થવાનું ખીજું એક કારણ રાસ-માળામાં ભાટ લેકોની દંતકથાપરથી આપેલું. સોલંકી રાણી લીલાદેવી મરી ગઈ એટલે રાજ દ્વારિકામાં વિષ્ણુનું દેવાલય છે તેની યાત્રા કરવાને ગયો ત્યાંથી પ્રાણ આવતાં લાખા કુલાણીના દરબારમાં ગયો અને તેની અહેન રાયાજી સાથે પરણ્યો; તેને પેટ પછી રાખાધર્ય નામે પુત્ર થયો. એક ખીજની વડાઈ વિષેનો વાદ કરતાં રાજ સોલંકીને તેની સાથેનાં માણસો સાથે લાખાએ મારી નાખ્યો અને જાડેજ રાણી રાયાજી તેની ખાજી સતી થઈ. મૂળરાજના કાકા ખીજ સોલંકીએ આ

કળ્યાણનું વેર લેવા મૂળરાજને લંબેર્યોઃ અને લાખે પોતાના દરબારમાં રાજના નાના છોકરા રાખાધયને તેના ઓરમાન લાઈ મૂળરાજ સામે કર્યો. હતો તે કારણને લીધે પણ લાખા સામે થવાને મૂળરાજ ઉશ્કેરાયો હતો.

રાત્રુઓથી મુક્ત થયા પછી મૂળરાજે કેટલાંક ધર્મનાં સ્થાન બંધાવવા

માંડ્યાં. અણહિલવાડમાં તેણે મૂળસ્વામિ તથા

મૂળરાજનાં દાન ધર્મ.

ત્રિપુરપ્રસાદનાં દેવળ બંધાવ્યાં. મૂળ વસતિક

નામનું જૈન દેવળ પણ તેણે બંધાવેલું કહેવાય છે. ઘડપણમાં મૂળરાજ પોતાનો ઘણાખરો વખત સરસ્વતી તીરે શ્રીસ્થળપુર (સિદ્ધપુર) માં ગાળતો. સિદ્ધપુરમાં રહી મૂળરાજે બ્રાહ્મણોને ઘણાં દાન કર્યાં. તેણે પરદેશ-માંથી ઘણા બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા અને સિદ્ધપુરમાં વસાવ્યા. ઔદિય, શ્રીગોડ અને કનોજીયા બ્રાહ્મણ ગુજરાતમાં મૂળરાજના બોલાવાથી આવેલા જણાય છે. મૂળરાજે ઔદિય બ્રાહ્મણોને ઉત્તરમાં કુરુક્ષેત્રથી બોલાવ્યા; ગંગા અને જમના વચ્ચે મધ્ય દેશમાં આવેલા કન્યાકુબ્જથી કનોજીયા બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા; અને બંગાળ તથા તિર્હર દેશથી શ્રીગોડ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. મૂળરાજે ઔદિય બ્રાહ્મણોને શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર) શ્રીગોડ બ્રાહ્મણોને સ્તંભતીર્થ (બંભાત) અને બીજા બ્રાહ્મણોને સિંહપુર (સીહોર) દાનમાં આપ્યું, સિદ્ધપુરમાં મૂળરાજે રૂદ્રમહાલય બંધાવ્યું. એવું કહેવાય છે કે તે પૂરે થતાં પહેલાં મૂળરાજ મરી ગયો તેથી સિદ્ધરાજે તે પૂરું કરાવ્યું. જો કે લોકોમાં આવી દંત-કથા ચાલે છે તોપણ રૂદ્રમહાલય પૂરું થતા પહેલાં મૂળરાજ મરી ગયાની વાત ખરી લાગતી નથી. ઈ. સ. ૯૮૭ (સંવત ૧૦૪૩) ના એક તામ્ર-લેખમાં જણાવેલું છે કે માધ વદિ અમાસને રાજ સૂર્યગ્રહણને અવસરે રૂદ્રમહાલયના મહાદેવની પૂજા કરી મૂળરાજે દાન કર્યું. આપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતે રૂદ્રમહાલય પૂરું થયેલું હોવું જોઈએ અને તેમાં મહાદેવની સ્થાપના થયેલી હોવી જોઈએ. કદાચ એમ બન્યું હશે કે મૂળરાજનું બંધાવેલું રૂદ્રમહાલય સિદ્ધરાજે દુરસ્ત કરાવ્યું હશે અથવા વધાર્યું હશે.

મૂળરાજને માટે એવું કહેવાય છે કે મોસાળ પક્ષનાં માણસોને મારી-
નાખવા બાબત તેને ઘડપણમાં ઘણો પસ્તાવો
થયો હતો અને પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે તે

જનત્રાઓ કરતો ફરતો હતો. દયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે બારપને જીતી અણહિલ-
વાડ આવ્યા પછી તેણે ચામુંડને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે પુણ્યદાન
કરવા સિદ્ધપુર જઈ રહ્યો અને પછી ત્યાં જીવતેજ અગ્નિ પ્રવેશ કરી સ્વર્ગે
ગયો. વિચારશ્રેણિમાં મૂળરાજે ઇ. સ. ૯૬૧-૯૯૬ (સંવત ૧૦૧૭-૧૦૫૨)
સુધી પાંત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું જણાવ્યું છે. પ્રયંધરિયિતામણિમાં મૂળરાજ-
ના રાજ્યની શરૂઆત ઇ. સ. ૯૪૨ (સંવત ૯૯૮) માં થયાનું અને
પંચાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૯૯૭ (સંવત ૧૦૫૩)
માં પૂરું થયાનું જણાવ્યું છે. આ બે પૈકી મૂળરાજે પાંત્રીસ વર્ષ રાજ્ય
કર્યાની વાત વધારે સંભવિત લાગે છે, કારણ કે મામાને મારી નાખ્યો
ત્યારે મૂળરાજ કંઈ નાની ઉંમરનો નહીં હોય.

મૂળરાજ પછી તેનો પુત્ર ચામુંડ ગાદીએ બેઠો. આ રાજ્ય વિષે ઘણી
ચામુંડ, ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૧૦. થોડી હકીકત જણાયેલી છે. તેને વલ્લભરાજ,
દુર્લભરાજ અને નાગરાજ એ પ્રમાણે ત્રણ પુત્ર
હતા. ચામુંડ એવો વ્યભિચારી હતો કે તેની બહેન વાવિણ્ણિદેવી સાથે તેણે
ભોગ કર્યો એમ રાસમાળામાં જણાવ્યું છે. આ વાતને દયાશ્રયના ટીકા-
કારથી ટેકા મળે છે. કેમકે તે લખે છે કે ચામુંડને તેની બહેન વાવિણ્ણિ-
દેવીએ તેના દુરાચારથી ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી વલ્લભરાજને ગાદી આપી.
ચામુંડ ધણું કરીને પોતાના કર્મનો પશ્ચાતાપ કરવા પોતેજ કાશી તરફ જતો
હશે એવામાં માળવાના રાજ્યએ તેને લૂટી લીધી; તેથી તેણે પાછા આવો
વલ્લભરાજને આજ્ઞા કરી કે માળવા ઉપર ચઢાઈ કરો. વલ્લભે તેમ કર્યું,
પણ તેને રસ્તામાં કંઈક અસાધ્ય વ્યાધિ (શીતળા ?) થયો તેથી તે મરી
ગયો અને તેનું સૈન્ય અણહિલવાડ પાછું આવ્યું. પછી ચામુંડે દુર્લભરાજને
ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે નર્મદાપર આવેલા શુક્લતીર્થમાં જઈ રહ્યો.

પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે ચામુંડે ૧૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને ત્યાર પછી છ માસ વલ્લભરાજને કર્યું; પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં ચામુંડનું નામ જણાવ્યું નથી અને દુર્લભરાજને ચૌદ વર્ષ (તેર વર્ષ ચામુંડનાં અને છ માસ વલ્લભરાજનાં) રાજ્ય કર્યાનું લખ્યું છે. આ ભૂલ હોય એમ લાગે છે. ચામુંડને બદલે વલ્લભરાજનું નામ મૂકી દેવું એ બરાબર લાગે છે, કારણ કે તે બાપની હયાતીમાં મરણ પામ્યો હતો. કેટલાક તાત્કાલિકમાં પણ વલ્લભરાજનું નામ જણાવેલું નથી. વલ્લભરાજનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૦૧૦ (સંવત્ ૧૦૬૬) માં પૂરું થયું એમ વિચારશ્રેણિ અને પ્રબંધચિંતામણિ એક મતે જણાવે છે, એટલે ચામુંડનું રાજ્ય પૂરું થયાની એ સાલ પકડવી યોગ્ય લાગે છે, કારણ કે દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાડી તે શુક્લતીર્થ ગયો હતો.

દુર્લભરાજ ઇ. સ. ૧૦૧૦ (સંવત્ ૧૦૬૬) માં ગાદીએ બેઠો.

દુર્લભરાજ, ઇ. સ. ૧૦૧૦-
૧૦૨૨.

પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે તેણે ૧૧ વર્ષ ૬ માસ અને વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

દુર્લભરાજ જૈન ધર્મને પણ માનતો હોય એમ જણાય છે. કારણ કે દ્વાશ્રયમાં હેમાચાર્ય લખે છે કે તેણે એકાંતવાદ ખોટો કરાવી અનેકાંતવાદ એટલે જૈન સ્વાધ્યાદ સ્વીકાર્યો. હેમાચાર્ય વળી કહે છે કે મારવાડમાં નાદોલના રાજા મહેદ્રે પોતાની બહેન દુર્લભદેવીના સ્વયંવરમાં દુર્લભરાજને નોતર્યો તેથી પોતાના ભાઇ નાગરાજ સહિત, સેના લઇ તે ગયો. અંગરાજ, કાશ્મીરાજ, અવંતીશ, એદિરાજ, કુરરાજ, દુષ્પાધિપ, મથુરેશ, વિંધ્યદેશાધિપ, અંધરાજ વગેરે સર્વને તજી દુર્લભદેવી દુર્લભરાજને વરી. મહેદ્રે પોતાની નાની બહેન લક્ષ્મી નાગરાજ વેરે પરણાવી. દુર્લભદેવીએ દુલભરાજને પસંદ કર્યો તેથી, બીજા રાજાઓ સાથે દુર્લભરાજને દુશ્મનાવટ થઈ, પણ તે બધાને તેણે હરાવ્યા. પછી બંને ભાઇઓ અણહિલપુર આવ્યા અને દુર્લભ સરોવર બંધાવ્યું.

નાગરાજને બીમ નામે પુત્ર હતો. તે જ્યારે મોટો થયો ત્યારે દુર્લભરાજે તેને કહ્યું કે “મારે પાપ શુદ્ધિ અર્થે તીર્થમાં જઈ વસવું છે. માટે મને

રાજ્યના બારમાંથી મુક્ત કર. ” બીમે પ્રથમ તો ના કહી પણ દુર્લભરાજ અને નાગરાજનો અતિ આગ્રહ જોઈ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરવા દીધો. પછી દુર્લભ જત્રાએ ગયો ત્યાં માળવાના રાજા મુંજે તેનું અપમાન કર્યાની વાત જોઈ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં લખેલી છે, પરંતુ દુર્લભરાજ અને મુંજ એ સમકાલીન નહોતા તેથી એ વાત ખરી લાગતી નથી.

બીમને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી દુર્લભ અને નાગરાજ સાથે સ્વર્ગમાં ગયા એમ દ્વયાશ્રયમાં લખેલું છે.

દુર્લભરાજ પછી તેનો ભત્રીજા (નાગરાજનો પુત્ર) બીમ ગાદીએ બેઠો. પ્રમંથચિંતામણિ પ્રમાણે બીમે ઇ. સ.

બીમ ૧ લો,
ઇ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪

૧૦૨૨-૧૦૭૪ (સંવત્ ૧૦૭૮-૧૧૩૦) સુધી એટલે ૫૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પરંતુ વિચારશ્રેણિમાં

તેણે ઇ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪ (સંવત્ ૧૦૭૮-૧૧૨૦) સુધી ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું જણાવ્યું છે. પ્રમંથચિંતામણિની એક નકલમાં બીમે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું લખ્યું છે તેથી ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યાની વાત ખરી જણાય છે.

બીમનાં બે તાત્રપદ મળી આવ્યાં છે. એકની ઉપર ઇ. સ. ૧૦૩૦ (સંવત્ ૧૦૮૬) ની સાલ છે, અને બીજી ઉપર ઇ. સ. ૧૦૩૭ (સંવત્ ૧૦૯૩) ની સાલ છે.

બીમની પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓ કરતાં બીમ વધારે બળવાન અને પરાક્રમી હતો. તેના વિષે દ્વયાશ્રયમાં હેમાચાર્ય લખે છે કે “ બીમદેવે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. તે બલિચારનો અપરાધ માફ કરતો નહીં અને ચોરાને મુક્તિથી પકડી શિક્ષા કરતો, તેથી તેના રાજ્યમાં ચોરીઓ ઓછી થતી. તે જીવ રક્ષા ખૂબ સારી રીતે કરતો, તેથી વનમાં વાઘથી પણ કોઈને જીવ લેવાતો નહીં. જે રાજાઓ ધનુની બીકથી નાસેડું લેતા તે બીમને શરણે આવી રહેતા. કેટલાક રાજા તેના રાજ્યમાં ચાકરીએ રહ્યા હતા, તેથી તે રાજાધિરાજ કહેવાતો. ”

દયામય પ્રમાણે ભીમના બે મુખ્ય દુશ્મનો સિંધ અને ચેદિ અથવા સિંધ અને ચેદિના રાજા હતા. પ્રથમ તેણે સિંધના રાજા હમ્મુક ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેને હરાવી ક્રેદ કર્યો. ત્યાર પછી ચેદિના રાજા કરણ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તે ખંડણી આપવાની કચુક કરી તાબે થયો. કરણે માળવાના રાજા ભોજ પાસેથી સોનાની પાલખી (મંડપિકા) લીધી હતી તે આવખતે ભીમને ભેટ આપી. ભીમે એ પાલખી સોમનાથ મહાદેવને ભેટ આપી.

સિંધના રાજા હમ્મુક ઉપર ચઢાઈ કરવામાં ભીમ રોકાયો હતો, એવામાં માળવાના ભોજ રાજાનો સેનાપતિ કુલચંદ્ર મોટું સૈન્ય લઈને અણહિલપુર ઉપર ચઢી આવ્યો. કુલચંદ્ર નગરમાં પેઠો અને તે લૂટીને

મહેલના દરવાજા આગળ જ્યાં ઘડી ઠોકાતી હતી ત્યાં કોડિયો દાટી તથા જયપત્ર લખાવી લઈ માળવે પાછો ગયો; ત્યાં ભોજે તેનો આદર સત્કાર કર્યો, પણ અણહિલપુરના મહેલ આગળ મીઠું દાટવાને બદલે કોડિયો દાટી તેથી તેને ઠપકો દીધો, અને કહ્યું કે એથી તો ઉલટા સારા શુકન થયા: કારણ કે એ એમ સૂચવે છે કે આગળ ઉપર માળવાનું ધન ગુજરાતમાં જશે. ભીલસા પાસે ઉદેપુર આગળ એક દેવળમાં ભોજના પુત્ર ઉદયાદિત્યનો એક લેખ છે તે પરથી ભોજના સેનાપતિએ અણહિલપુરમાં જીત મેળવ્યાની વાત ખરી જણાય છે.

ભોજની સાથે સલાહ કરવા સારૂ ભીમદેવે ભોજના દરબારમાં દામર (દામોદર) નામનો સંધિ વિગ્રહિક મોકલ્યો હતો, પરંતુ એ બંને રાજા પોતાના આખા રાજ્યકારભારની વેળામાં થોડો વખત એક બીજાની સામે થતા અને થોડો વખત મિત્ર થઈ જતા એમ જણાય છે. એક સમયે માળવામાં મોઘવારી ઘણી વધી ગઈ, તેથી ભોજરાજા ગુજરાતપર ચઢાઈ કરવા તૈયાર થયો, પણ ભીમદેવના પ્રતિનિધિ દામરે તેનો વિચાર પેશ જવા દીધો

નહીં. માળવા અને તૈલંગના રાજા વચ્ચે જૂનું વેર ચાલતું હતું, તેની યદ દેવરાવી દામરે ભોજને તૈલંગણના રાજા ઉપર હુમલો કરવા સમજાવ્યો. ભોજ સૈન્ય લઈ તૈલંગણ ઉપર ચઢાઈ કરવા તૈયાર થયો એવામાં તેને ખબર થઈ કે માળવાપર ભીમ ચઢી આવે છે. તેપરથી જીમે કહ્યા તેવા કોલકરાર કરી ભોજ તેની સાથે સલાહ કરી. બીજી ઘણી વાતો પ્રયંધચિંતા-મણિમાં આપેલી છે.

સૌરાષ્ટ્ર દેશના દક્ષિણ કિનારા ઉપર નાથેર નામના સદા લીલા અને

સોમનાથ.

ફળદ્રુપ પ્રાંતમાં વેરાવળ નામનું બંદર અને

ખાડી છે. એ ખાડીના દક્ષિણ તરફ નીકળતાં અને સમુદ્રના મોજામાંથી ગાળતા એક મજબૂત ખડક ઉપર દેવપાટણ

(સોમનાથ પાટણ) નો કિલ્લો છે. એ કિલ્લામાં નૈરત્યકોણમાં જ્યાં કિલ્લાની દીવાલને સમુદ્ર ઊગો મારે છે ત્યાં દીવાલની પડોશમાં સોમનાથનું પ્રાચીન દેવળ છે. એ દેવળમાં હાલ કંઈ પણ મૂર્તિ નથી તોપણ તેના પડેલા વેરાન ઉપરથી તથા તેને ફરતા પડેલા સ્તંભો, પાયા અને કાતર કામની પ્રાચીનકાળની નિશાનીઓ ઉપરથી જણાય છે કે અસલ એ દેવળનો મોટો દખ્ખનો હશે. એ સંઘળું આજ પાયમાલ થઈ ગયેલું છે તોપણ એ શહેરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આપણે ઈમારતોમાં ચણેલા અને છૂટા પડેલા પ્રાચીન વખતના કાતરેલા પથરા અને ભાગેલી મૂર્તિઓ એટલી બધી જોઈએ છીએ કે તેપરથી એ શહેર ઉપર ગમે તેટલી આફતો ગુજરી છે તોપણ જૂના વખતમાં તે હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન હતું એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય હતું તે વખતે પ્રભાસની જગ્યા ચાલતી હોવાનું આપણા વાંચવામાં છે. પરંતુ મહાભારતમાં સોમનાથ અથવા બીજા કોઈ શિવ મંદિર વિષે લખેલું નથી તેપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે વલ્લભિ રાજાઓ (ઇ. સ. ૪૮૦-૭૫૭) ના પહેલાં સોમનાથનું મંદિર કદાચ બાંધેલું નહીં હોય. વલ્લભિ રાજાઓ ધર્મદાન કરવામાં ઘણા ઉદાર હતા તેથી કદાચ તેમણે સોમનાથનું દેવળ બંધાવ્યું હશે, અને તેમના વખતથી સોમ-

નાથ વધારે પ્રસિદ્ધ થયું હશે. સોલંકી રાજાઓ પણ વલ્લભિ રાજાઓના જેવાજ સોમનાથના લક્ષ્મી હતા; અને સોમનાથના જત્રાણુઓપર થતો જુલમ દૂર કરવાને મૂળરાજ અહરિપુ સાથે લઢાઇ લઢ્યો હતો. મૂળરાજ પોતે સોમનાથ ગયો હતો અને ગુજરાતમાં પણ સોમનાથનાં બીજાં દેવજ તેણે બંધાવ્યાં હતાં. મૂળરાજ પછીના રાજાઓ પણ મૂળરાજના જેવાજ સોમનાથનાં લક્ષ્મી હતા. આથી કરીને સોમનાથના દેવગીરી દોલત અને ખ્યાતિ વધતી ચાલી હતી.

બીમ ગાદીએ ખેડા પછી થોડા સમયમાં ધજનીના સુલતાન મહમૂદે સોમનાથપર ચઢાઈ કરી. મહમૂદે ચઢાઈ કરી મહમૂદની સોમનાથ પર ચઢાઈ, ઇ. સ. ૧૦૨૪. સોમનાથની મૂર્તિ તોડી નાખ્યાની વાત ગુજરાતના હિંદુ લેખકોએ જણાવી નથી. કાર્યસ સાહેબ કહે છે તેમ જૈન ગ્રંથકારો પોતાના વર્ણવીરની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ લાગે તેવી કશી વાત પોતાના ગ્રંથમાં જણાવતા નથી. દ્વાયત્રયમાં સોમનાથની વાત હેમચંદ્રે બે વખત લખી છે. તેમાં એકવાર સિદ્ધરાજ જત્રા કરવા બંધ છે ત્યારે, અને બીજાવાર કુમારપાળ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે ત્યારે, પણ એકે વખત એ દેવાલય બાગ્યાનો ઇસારો સરખોએ તે કરતો નથી. પરંતુ મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકોપરથી એ વાત નિર્વિવાદ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં મહમૂદ ધજનીએ હિંદુસ્તાનપર દસમી સ્વારી કરી ત્યારે સોમનાથ લૂંટી બાગી નાખ્યું હતું.

મહમૂદે સોમનાથનો નાશ કર્યા વિષે જૂનામાં જૂનો હેવાલ ઇબ્ન અસીર (મે. સ. ૧૧૬૦-૧૨૨૯) નો છે, અને તેમાંથી નીચે પ્રમાણે હકીકત મળે છે:—“ઇ. સ. ૧૦૨૪ (હિજરી ૪૧૪) મહમૂદે હિંદનાં કેટલાંક શહેર અને કેટલાંક કિલ્લા તાબે કરી લીધા અને વળી તેણે સોમનાથ નામની મૂર્તિ લીધી. હિંદવી સૌ મૂર્તિઓમાં આ મૂર્તિ સૌથી મોટી હતી. દરેક મહાનુભવ વખતે હિંદુ લોકો ત્યાં જત્રા કરવા જતા અને એક જાખ માણસ બેસું ચતું. હિંદુ લોકોના પુનર્જન્મના મત પ્રમાણે હિંદુ લોકો એવું માને છે કે

શરીરમાંથી જૂદા પડ્યા પછી અર્ધ માણસના આત્મા સોમનાથ ભેગા થાય છે; દરિયામાં ભરતીઓટ થાય છે, એ સોમનાથની પૂજા કરવાનો દરિયે પ્રહણ કરેલો સૌથી સરસ રસ્તો છે. હિંદુસ્તાનની કિમતીમાં કિમતી વસ્તુઓ સોમનાથમાં આવતી હતી. એ દેવળના પૂજારીઓને કિમતીમાં કિમતી દાન મળતાં અને દેવળને ૧૦,૦૦૦ ગામ દાનમાં આપેલાં હતાં. દેવળમાં ઘણામાં ઘણાં મૂલ્યવાળાં અને ઘણામાં ઘણાં પાણીચાંચાં રત્નો એકઠાં થયાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં ગંગા નામે એક મોટી નદી છે. જેને હિંદુ લોકો ઘણું માન આપે છે, અને મૂઝા પછી સ્વર્ગ પહોંચવાની ધારણાથી મળેલા માણસનાં હાડકાં તેમાં નાંખે છે. આ નદી અને સોમનાથ વચ્ચે આશરે ૧૨૦૦ માઇલ (૨૦૦ પરસંગ) નું છેદું છે, તોપણ સોમનાથની મૂર્તિને નહવડાવવા માટે ત્યાંથી દરરોજ પાણી લાવવામાં આવતું. દરરોજ હજાર આઠાણ સોમનાથની પૂજા કરતા અને જત્રાણુઓને પૂજા કરાવતા. જત્રાણુઓની હજનમત કરવાને ત્રણસો હજમો કામે લાગતા. દેવળને દરવાજે સાડી ત્રણસો ગવૈયા ગાવા બેસતા, અને એ બધાને દરરોજ નક્કી કરેલો પગાર મળતો. જ્યારે મહમુદ ઉત્તરમાં જીત મેળવતો હતો અને મૂર્તિઓનો નાશ કરતો હતો ત્યારે હિંદુઓ કહેતા કે એ મૂર્તિઓપર સોમનાથનો કાપ થયો છે. જે સોમનાથ તેમની ઉપર અસજ હોય તો તેમનો કાપથી પણ નાશ થઈ શકે નહીં. જ્યારે આ વાત મહમુદના સાંભળવામાં આવી ત્યારે સોમનાથપર ચઢાઈ કરી સોમનાથનો નાશ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેનું ધારવું એવું હતું કે જ્યારે હિંદુઓને માલમ પડશે કે સોમનાથની તેઓ પ્રાર્થના અને ભક્તિ કરે છે, તે નકામી છે ત્યારે તેઓ ઇસલામ ધર્મ અંગીકાર કરશે.”

“ તેથી મહદ માટે તેણે અલ્લાની પ્રાર્થના કરી અને ૩૦,૦૦૦ ઘોડા અને ઘણા માણસો લઈ શાખાનની દસમી તારીખે (હીજરી ૪૧૪ ઈ. સ. ૧૦૨૪) ધજનીથી ઉપડ્યો. મૂલતાનનો રસ્તો લઈ તે રમઝાનની અધવચમાં મૂલતાન પહોંચ્યો. મૂલતાનથી હિંદુસ્તાન જવાનો રસ્તો, ખોરાક અને માણસ વગરના ઉજડ જંગલમાંથી જતો હતો. મહમુદે રસ્તા ખર્ચ માટે

૩૦,૦૦૦ હિંટપર પાણી અને ખોરાક સાથે લીધા અને અણહિલવાડ તરફ ચાલવા માંડ્યું. જંગલ ઓળંગ્યા પછી એક બાબુએ તેણે એક કિલ્લો દીઠા. ત્યાં ઘણાં માણસ એકઠાં થયાં હતાં અને ઘણા કુવા હતા. આગેવાન લોકો મહમૂદને સમજાવવા આવ્યા, પણ તેણે માન્યું નહીં, કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો અને ત્યાંના લોકો બહીકથી ગભરાયા અને તેથી અલ્લાની મહેરબાનીથી તેને જીત મળી. એ જગા તેણે ઇસ્લામના અમલ તળે આણી, લોકોને મારી નાંખ્યા અને મૂર્તિઓ ભાગી નાંખી. પછી તેના માણસો સાથે પાણી લઈને તે અણહિલવાડ તરફ ગયો અને ઝીલીકાદની શરૂઆતમાં ત્યાં પહોંચ્યો. ”

“ અણહિલવાડનો રાજા, જેનું નામ બીમ હતું, તે ઉતાવળે નાઠો અને પોતાની રાજધાનીમાંથી નીકળી જઈ લઢાકની તૈયારી કરવા એક નિર્ભય કિલ્લામાં બરાઈ ખેડો. મહમૂદે સોમનાથ તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં તેણે સોમનાથના તાબાની મૂર્તિઓવાળા ઘણા કિલ્લા જોયા. આ મૂર્તિઓને મહમૂદ સેતાન કહેતો. તેણે લોકોને મારી નાંખ્યા, કિલ્લા તોડી નાંખ્યા, મૂર્તિઓ ભાગી નાંખી, અને પાણી વગરના જંગલમાં થઈ સોમનાથ તરફ આગળ ચાલ્યો. જંગલમાં તેને ૨૦,૦૦૦ લઢવૈયા મળ્યા. તેમના સરદારોએ તાબે થવા ના પાડી, તેથી તેમની સાથે લઢવા મહમૂદે લશ્કર મોકલ્યું, તેમને હરાવી નસાડ્યા અને તેની મિલકત લૂંટી લીધી. એ જંગલમાંથી તે દેખલવારા* આગળ આવ્યો. અહિંથી સોમનાથ જે દિવસનો મુસાફરી જેટલું દૂર હતું. દેખલવારાના લોકો એમ ધારતા હતા કે સોમનાથ દુશ્મનોને હાંકી કાઢશે, તેથી તેઓ શહેરમાંજ બરાઈ રહ્યા. મહમૂદે એ જગા લીધી, લોકોને કાપી નાંખ્યા, તેમની માલ મત્તા લૂંટી લીધી અને પછી સોમનાથ તરફ ઉપડ્યો. ”

“ ઝીલીકાદના એક ગુરૂવારે સોમનાથ પહોંચતાં મહમૂદે દરિયા કિનારે એક મંજવત કિલ્લો જોયો. તેની બીંત સાથે દરિયાનાં મોજાં અથડાતાં હતાં. કિલ્લામાંના લોકો મુસલમાનોની હાંસી કરવા લાગ્યા, અમારો દેવ તમને બધાને કાપી નાંખશે એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. બીજે દિવસે એટલે શુક્રવારને દહાડે

* હના પાસે દેલવાડા છે તે હોલું જોઈએ.

મુસલમાનોએ કિલ્લાની લગભગ જાંઘ હલ્લો કરવાનું મંડાણ કર્યું. મુસલમાનો કેવા જુસ્સાથી લડે છે એ હિંદુઓના જોવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓએ કિલ્લાપરથી પોતાની જગો છોડી. મુસલમાનો નિસરણીઓ મૂકી કિલ્લાપર ચઢી ગયા. કિલ્લાપરથી તેમણે દીન પોકારી, ઇસ્લામનું જોર બતાવ્યું, તોપણ તેમનાં એટલાં બધાં માણસ કતલ થઇ ગયાં કે લઢાઇનું શું પરિણામ આવશે એ સંદેહ ભરેલું જણાયું. કેટલાક હિંદુઓ સોમનાથના દેવળમાં ગયા, અને મહાદેવને પગે પડી પોતાની વહારે ધાવા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. રાત પડવાથી તે દહાડે લઢાઇ બંધ રહી.

“ બીજે દહાડે સવારમાં મહામૂદે લઢાઇ પછી ચાંલવી. તેનાં માણસોએ આગલા દિવસ કરતાં પણ વધારે હિંદુઓને કાપી નાંખ્યા અને તેમને શહેરમાંથી નીકળી દેવળમાં ભરાઈ બેસવાની ફરજ પાડી. દેવળના દરવાજા આગળ કમકમાટ ઉપજે એવી કતલ થઇ. દેવળનો અચાવ કરવા આવેલા લોકોનાં ટોળેટોળાં દેવળમાં પેડાં અને મ્હોં ઉપર હાથ મૂકી રડવા તથા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. પછી તે બહાર નીકળ્યાં અને બધાં કપાઈ ગયાં સુધી લઢ્યાં. જે થોડાં માણસો બાકી રહ્યાં તે છોડીઓમાં બેસી દરિયા બાણી જવા લાગ્યાં પણ મુસલમાનોએ તેમને પકડી પાડ્યાં, અને કેટલાંકને કાપી નાંખ્યાં અને કેટલાંકને પાણીમાં ડુબાવી દીધાં.”

“ સોમનાથના દેવળને સીસાથી જડેલા સાગના છપ્પન થાંભલા હતા. મૂર્તિ એક અંધારા ઓરડામાં હતી. મૂર્તિની ઉંચાઇ પાંચ હાથ અને ફરતો ઘેર ત્રણ હાથ હતા; આટલી તો બહાર દેખાતી હતી પણ એ શિવાય એ હાથ ભોંયમાં દાટેલી હતી. તેની પર કોતર કામ જણાતું નહોતું. મહમૂદે મૂર્તિ પકડી લીધી. તેનો થોડો ભાગ બાણી નાંખ્યો, અને થોડો ધડની સાથે લઇ ગયો, તેનું જુમામસીદના દરવાજા આગળ પગથીયું કરાવ્યું, અંધારા દેવળમાં રોશની કરવા રત્ન જડીત ઝમરૂબ લટકાવેલાં હતાં. મૂર્તિની પાસે ૨૦૦ મણુ સોનાની સાંકળ હતી. અને એ સાંકળને ઘંટડીઓ બાંધેલી હતી. રાત્રે જ્યારે એક ચોકી પૂરી થતી ત્યારે સાંકળ હલાવવામાં આવતી તેથી

ધંટના ખંડખડટથી પૂજા કરનાર બીજા વાહાણ જાગી ઉઠતાં. દેવળની પાસે તીર્થેરી હતી, તેમાં સોના રૂપાની બીજી વાણી મૂર્તિઓ હતી. તીર્થેરીમાં રત્ન જડીત કપડાં અને ઘણાં કિંમતી રત્નો હતાં. ૨૦ લાખ દીનાર કરતાં પણ વધારે કિંમતનો માલ દેવળમાંથી મળ્યો. હમ્મર કરતાં વધારે હિંદુઓ કપાઈ ગયા. ”

“સોમનાથ છતી લીધા પછી મહમૂદને ખખર મળી કે અણહિલવાડનો રાજા ભીમ, સોમનાથથી ૨૪૦ માઇલ (૪૦ પરસંગ) છેટે, સોમનાથ અને જંગલની વચ્ચે આવેલા ખંડહતના* કિલ્લામાં ગયો છે મહમૂદ ખંડહત તરફ કુચ કરી ગયો. ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં શિકાર કરતા કોઇ માણસને તેણે ભરતી વિષે પૂછ્યું, તો તેને ખખર મળી કે ઉતરી શકાય એટલું પાણી છે પણ પવન આવશે તો ઉતરી શકાશે નહીં. મહમૂદે અલ્લાની બંદગી કરી અને પછી પાણીમાં ઉતરવા માંડ્યું. તેના લશ્કર સાથે તે સહિસલામત ઉતર્યો અને દુશ્મનને હાંકી કાઢ્યા. ખંડહતથી તે પાછો વળ્યો, અને મધ્યસિંધમાં મન્સૂર તરફ જવાનો ધરોહો કર્યો, કારણ કે ત્યાંના રાજાએ ઇસ્લામ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો. મહમૂદના આવવાની વાત સાંભળી રાજા ખજુરીના જંગલમાં નાશી ગયો. મહમૂદ તેની પાછળ ગયો અને તેને તથા તેનાં માણસોને ઘેરી લીધાં; તેમાંથી ઘણાને કાપી નાંખ્યા, ઘણાને પાણીમાં ડુબાવી દીધા અને થોડા નાશી ગયા. પછી મહમૂદ ભાટીયા ગયો અને ત્યાંના લોકને તાબે કરી હીજરી ૪૧૭ ની સાલના સફર માસની ૧૦ મી તારીખે ગઝની પાછો આવ્યો.”

ગુજરાતના સંબંધમાં મહમૂદે શી વ્યવસ્થા કરી એ વિષેની વિગતનો ચીરખંડના રૌઝાતુસ સફામાં નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો છે:—“એવું

*ખંડહત દરિયા કિનારે હોવું જોઈએ, પણ એ ક્યાં હશે એ ખરોખર નક્કી થયું નથી. દાક્ટર બ્યુલરનું ધારણું એવું છે કે એ કચ્છમાં આવેલું કંથકોટ હશે. કનૈયાલાલ શાસ્ત્રી એ છે કે કાઠીઆવાડને કિનારે મિયાણીની વાઘકોણમાં આવેલું ગાંધકી હશે; મુસિયર દીનાડ અને દાક્ટર વીલનું ધારણું એવું છે કે ઢાઢર નદીના મુખ આગળ આવેલું ભરૂચ પાસેનું ગંધાર હશે.

કહેવાય છે કે સોમનાથ જીત્યા પછી સુવ્રતાન મહમૂદ થોડાં વર્ષ ત્યાંજ રહેવાનું ધારતો હતો, કારણ કે એ દેશ ધણો વિશાળ હતો અને બીજાં લાભોમાં એક મોટો લાભ એ હતો કે ત્યાં ચોખ્ખા સોનાની ખાણો હતી. મુજરાતના રાજ્યના તાબાના સરંદીપસંસ્થાનમાંથી ચોખ્ખા માણેક આવતાં હતાં, પરંતુ મહમૂદના વજીરોએ મહમૂદને કહ્યું કે દુસ્મન સાથે આટલી બધી લડાઈઓ લડી જતેલું પુરાસન તજ દેવું અને સોમનાથને રાજધાની કરવી એ અસંભવ નથી. આખરે સુવ્રતાને પાછો જવાનો કરાવ કર્યો કે આ દેશનું રાજ્ય કરવાને કાઠને નિમો. વજીરોએ જણાવ્યું કે એ દેશ પર દેશી હકિમના તાબામાં રહી શકશે નહીં, માટે ત્યાંનાજ કાઠ રાજાને તે સોંપવો. ક્યા રાજાને પસંદ કરવો, એ બાબત સુવ્રતાને ત્યાંના કેટલાક રહીશ તેની તરફેણમાં હતા તેમની સાથે મસલત કરી. તેમણે જણાવ્યું કે દાખશિલીમના કુળ જેવા હિંચા કુળનો કાઠ બીજો રાજા નથી. એ કુળનો માત્ર એકજ જણ હયાત છે અને વૈરાગ્ય લઈ તપ કરે છે."

ફરિસ્તા પ્રમાણે મહમૂદ સોમનાથ નહીં પણ અણહિલવાડમાં રહ્યો હતો અને અણહિલવાડને પોતાની રાજધાની કરવા ધારતો હતો.

દાખશિલીમના સંબંધમાં ઉપર જે લખ્યું છે તે ઐતિહાસિક નોંધ-પરથી નહીં પણ દંતકથાપરથી લખેલું લાગે છે. અઘને અકબરી અને મિરાતે અહમદીના બનાવનારાઓએ લખ્યું છે કે મહમૂદે અણહિલવાડ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધું ત્યારે ત્યાં આમુંડ (જમુંડ) રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૦૧૦ પછી આમુંડ ગાદીપર નહોતો, અને મહમૂદે તો સોમનાથપર ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં સ્વારી કરી હતી એમ બધા મુસલમાન ઇતિહાસ લખનાર લખે છે, તેથી મહમૂદની સ્વારી વખતે બીમ રાજા હતો એમ ધણુ અસીરતું કહેવું વધારે વજનદાર ગણવું જોઈએ. બીમને ગાદીએ બેસાડી દુર્લભરાજ અને નાગરાજ સાથે મરી ગયાનું દ્વાયત્રયમાં જણાવ્યું છે. (ઇ. સ. ૧૦૨૨) તે ખરું નહીં હોય અને બીમ ગાદીએ બેઠા પછી દુર્લભરાજ વૈરાગ્ય લઈ જવતો રહ્યો હશે એમ માનીએ તો ઉપર જણાવેલો દાખશિલીમ

એ (દુર્લભસેન) દુર્લભરાજ હશે એમ માની શકાય છે. દાખસિલીમ મમે તે હશે તોપણ મહમૂદના ગયા પછી તે ઝાઝો વખત ગાદી ઉપર રહેલો જણાવ્યો નથી. પ્રથમ પ્રમાણે ભીમદેવજી રાજા તરીકે કાયમ રહેલો હોવાનું લાગે છે. સોમનાથમાં એક લેખ છે તેપરથી માલમ પડે છે કે મહમૂદ ગયા પછી, ભીમદેવે ઈંટ લાકડાંના જૂના દેવળને બદલે પથ્થરનું નવું દેવળ બંધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું.

ભીમના વખતમાં આણુ ઉપર અચળેશ્વરના ગઢમાં દુંડુરાજ નામનો
 દુંડુરાજ. પરમાર રાજ્ય કરતો હતો. તેના પૂર્વજોએ
 અણહિલવાડના રાજાઓનું અધિપતિપણું માન્ય
 રાખ્યું હતું, પરંતુ દુંડુરાજે ભીમની તાબેદારી છોડી ભોજની સાથે મિત્રાઈ
 કરી હતી. આ કારણ માટે ભીમે પોતાના સેનાપતિ વિમળશાહને દંડપતિનો
 અધિકાર આપી દુંડુરાજને તાબે કરવા આણુપર મોકલ્યો. દુંડુરાજ તાબે
 થયો અને આણુનું ચિત્રકૂટ નામનું રમણીય શિખર વિમળશાહને આપી દાણું.
 અહીં ઇ. સ. ૧૦૩૨ (સંવત્ ૧૦૮૮) માં વિમળશાહે વિમળવસતિ (વિમળ
 વસતિ) નામનાં પ્રખ્યાત જૈન દેવળ બંધાવ્યાં.

ભીમને ત્રણ રાણીઓ હતી. ઉદયમતી, બકુલાદેવી અને એક ત્રીજી.
 ભીમની રાણીઓ. ઉદયમતીએ અણહિલપુરમાં એક વાવ બંધાવી
 હતી તે હજીસુધી રાણીની વાવ તરીકે ઓળખાય છે. આ રાણીઓ પૈકી ઉદયમતીને પેટ કરણ, બકુલાદેવીને પેટ ક્ષેમરાજ
 અને ત્રીજી જેનું નામ જણાયું નથી તેને પેટ મૂળરાજ એ પ્રમાણે પુત્રા
 થયા. મૂળરાજ ધણો દયાળુ હતો એમ તેના વિષે પ્રબંધચિંતામણિમાં આપેલી
 એક વાતપરથી જણાય છે. ભીમના વખતમાં હિપજ લેવાની વ્યવસ્થા કેવી
 હતી એ પણ એ વાત પરથી જણાઈ આવે છે. એક વર્ષ, ગુજરાતમાં
 વરસાદ પડ્યો નહીં ત્યારે ડંડાહી અને વિશેષક્ર ગામના કણબી, રાજાને
 હિપજનો ભાગ આપવાને શક્તિમાન નહોતા. એક મંત્રીને (મહેતા અથવા
 તલાટીને) તપાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો, તે જ મોકલ પાસે કંઈ માલ-

મિલકત માલમ પડી તેમને રાજધાનીમાં લાવ્યો અને બીમ આગળ રજુ કર્યા. મૂળરાજ ફરતો ફરતો ત્યાં આવ્યો, ત્યારે આ સર્વ માણસોને ડરીને માંહોમાંહે વાત કરતા તેણે જોયા. પૂછપરછ કરતાં તેમની હકીકત તેના જાણવામાં આવી ત્યારે તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પછી તરતજ ઘોડા ઉપર બેસવાની પોતાની કળાથી રાજાને તેણે પ્રસન્ન કર્યો, અને રાજાએ ઇનામ આપવાનું કહ્યું ત્યારે રાજા પાસે માગી લીધું કે પેલા કણુખીને છૂટ આપો. રાજાએ આ માગણું મંજૂર કર્યું અને બેઠોતો ખુશી થઈ ઘેર ગયા; પણ ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે મૂળરાજ મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે પુરુષ વરસાદ પડવાથી અનાજ સારી પેટે પાક્યું, તેથી બેઠોતો ગયા વર્ષની અને ચાલતા વર્ષની ભાગ રાજાને આપવા આવ્યા. ચહેલું લેવાને બીમદેવે ના કહી, પણ બેઠોતોએ પ્રાર્થના કરવાથી અને પક્ષ રાજ રહે એવો ઠરાવ કરવાને પંચ નીમ્યા. પંચે ઠરાવ કર્યો કે બીમ વર્ષની ઉપજનો ભાગ રાજાને હસ્તગત કરવો અને મૂળરાજ કુંવરના સુખને અર્થે ત્રિપુર-પ્રાસાદ નામનું નવું દેવાલય બંધાવવાના કામમાં વાપરવો.

બીમે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેની પછી કરણ ગાદીએ બેઠો એમ પ્રબંધચિંતામણિ અને વિચારમેણિ એ બંને ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે. દ્વાયત્રયનો કર્તા લખી ગયો છે કે બીમે પોતાના રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ પહેલાં સોલંકી મૂળરાજ અને તેના પછી થયેલા રાજાઓની રીત પ્રમાણે પોતાના પાટવી પુત્ર ક્ષેમરાજને રાજ્ય સોંપી સ્વર્ગ મેળવવા સાડ તપશ્ચર્યા કરવાનેદ અભિપ્રાય જણાવ્યો, પછી ક્ષેમરાજને પણ રાજ્ય કરવાના કરતાં તપ કરવાનું વધારે પસંદ હતું તેથી તેણે રાજ્ય લેવા ના પાડી, અને છેવટે કેટલીક રકબક થયા પછી કરણને ગાદીપર બેસાડવાને ઠરાવ્યું.

બીમના મરણ પછી ક્ષેમરાજ સરસ્વતીને કિનારે મુંડિકશ્વર નામે પવિત્ર સ્થાન છે ત્યાં જન્મ રહ્યો. આ સ્થાન દક્ષિસ્થળ અથવા દેવળી ગામની પાસે છે. તેટલા માટે કરણ રાજાએ ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદને એ ગામ

આખું કે જોઈ કરીને તેનાથી પોતાના પિતાની વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં સેવક કરવાને બની આવે.

કરણુ ઇ. સ. ૧૦૬૪ માં ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં બીજા રાજ્યો સાથે ધણા લઢાઈ ટંટા થયા નહોતા. તેથી શાંતિના વખતમાં સાર્વજનિક ઉપયોગનાં મકાનો બંધાવવામાં તેણે પોતાનો વખત કાઢ્યો. અણુહિલવાડમાં કરણુમેર નામનું દેવળ તેણે બંધાવ્યું હતું.

મેવાસી લોકોનો બંદોબસ્ત કરવાની રાજઆત પહેલ વહેલી કરણુ મેવાસનો બંદોબસ્ત. રાજના વખતમાં થઈ હતી. પ્રથમ આ દેશમાં બીલ કોળીની વસ્તી ઘણી હતી. ધંધુકામાં ધન-

મેર નામે એક મોટા કોળી સરદાર હતો, તેને ત્યાં આઠ હાથીનાં સમૃદ્ધિ હતી. હાલ જ્યાં અમદાવાદ છે ત્યાં અશાવલી નામના ગામમાં એક આશા બીલ નામનો સરદાર રહેતો હતો અને તેની વાંસે તિરંદાજની એક મોટી ફાજ ચઢતી હતી. એ સરદારપર કરણુ રાજ્યએ હુલ્લો કરી તેને ઠેર માર્યો. અહીં કરણુ રાજને સારા શુકન થયા, તેની ખુશાલીમાં તેણે એક ખાચરવ નામની દેવીનું દેવાલય બંધાવ્યું. મેરુંગ લખે છે કે તેણે વળી ત્યાં એક દેવળ જયતિદેવીનું અને બીજું કરણેશ્વર મહાદેવનું બંધાવ્યું. એ શિવાય તેણે કરણુસાગર* નામનું તળાવ અને કર્ણાવતી નામનું નગર બંધાવ્યું. કર્ણાવતીને તો તેણે પોતાને રહેવાની જગા કરાવી.

કરણુને મુંબલ, સાંતુ અને ઉદય એ ત્રણ પ્રધાન હતા. ઉદય મુળમાં મારવાડનો શ્રીમાળી વાણીઓ હતો. તે અણુહિલવાડ આવી વસ્યો હતો, અને ઉદક નામથી ઓળખાતો હતો. સાંતુએ સાંતુ વસહિ (સાંતુ વસતિ) નામનું

* કરણુસાગર એ ધણું કરી કનસાગર નામનું તળાવ મોઢેરા પાસે છે તેજ હશે. એ ઠેકાણે મોટા તળાવની નિશાનીઓ આજ પણ જણાય છે અને ત્યાંના લોકો એ તળાવ કરણુ બંધાવેલું કહે છે. મોઢેરામાં જે દેવળો છે તે કરણુ બંધાવેલાં ધારી રાકાય છે.

જેન દેવળ બંધાવ્યું. અને ઉદયે કર્ણાવતીમાં ઉદય વરાહ નામનું એક મોઢું દેવળ બંધાવી તેમાં ૨૪ પહેલાંના, ૨૪ હાલના અને ૨૪ હવે પછીના એ પ્રમાણે ૭૨ તીર્થંકરની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી. ઉદયને જૂદી જૂદી સ્ત્રીઓથી આહડ, ચાહડ, બાહડ, આંબડ, અને સોલા એ પાંચ પુત્ર હતા. સોલાએ વેપાર કર્યો, પણ બાકીના ચાર રાજાની નોકરીમાં રહ્યા અને કુમારપાળ રાજાના વખતમાં મોટે મોટે હોદ્દે ચઢ્યા.

કર્ણાટકના રાજા શીશુલકેશિજના પુત્ર જયકેશિની પુત્રી મીનળદેવી સાથે કરણ મોટી ઉંમરમાં પરણ્યો હતો. દ્વાયમ-
મયલુક્ષ્મા અથવા મીનળદેવી. યમાં જણાવ્યું છે કે કરણની પાસે એક ચિત્રકાર આવ્યો. તેણે દક્ષિણમાં ચંદ્રપુરના જયકેશિની

પુત્રી મયલુક્ષ્મા જેને મીનળદેવી કહે છે તેનું ચિત્ર દેખાડી કહ્યું. “હે રાજા, તમારું ચિત્ર કોઈએ બતાવ્યાથી એ કન્યા તમનેજ વરી ચુકી છે ને બહુ પીડાય છે, માટે તેનું આ ચિત્ર આપની પાસે લાવી હું કૃતાર્થ થયો છું.” રાજા તેના રૂપથી બહુ ખુશી થયો ને પ્રેમમાં પડી પીડાવા લાગ્યો. ચિત્રકારને દાન સત્કારાદિથી વિદાય કર્યા પછી જયકેશિના માણસો કરણના દરબારમાં હાથી, ઘોડા, રત્ન વગેરે ભેટ લઈ આવ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે અમારા સ્વામીએ આપને એક એવી ભેટ મોકલી છે કે જે કોઈને આપ આપો નહીં, નિરંતર પાસેજ રાખો, તો આપી શકાય. તેમને રહેવાનું સ્થાન આપી રાજા રાત્રીએ તેમની ચર્ચા જોવા ગયો, તો મયલુક્ષ્માને જોઈ પ્રસન્ન થયો. પછી બીજે દિવસે તેની સાથે તેનું લગ્ન થયું. પ્રમંથચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે મીનળદેવી કદરૂપી હોવાથી તેને પરણવાને કરણે ના પાડી, તેથી કરણને સ્ત્રી હત્યા આપવા પોતાની આઠ સખીઓ સાથે મીનળદેવીએ અગ્નિ પ્રવેશ કરી બળી મરવાની તૈયારી કરી. કરણની મા ઉદયમતીએ પણ તેમનું દુઃખ જોઈ ન રહેવાયાથી તેમની સાથે પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પોતાની માતાના આગ્રહથી કંટાળી આખરે મીનળદેવીને પરણ્યો. પણ તેની સાથે સંસાર માંડ્યો નહીં. આમ કેટલોક વખત ગયા પછી કોઈ ગાન તાન કરનારી

રૂપવાન નદી ઉપર રાજનું મન ગયું. મુંબલ પ્રધાનને આ વાતની ખબર પડવાથી તેણે મીનળદેવીને આબેહુલ નદીનો વેષ આપી રાજ પાસે મોકલી દીધી. કરણ જળમાં સપડાયો અને મીનળદેવી રાણીને તેના મહિના રચ્યા. તેણે એવાણી માટે પોતાના પતિની રાજમુદ્રા યુક્તિખંધ મેળવી લીધી કે આગળ ઉપર વાંધો પડે તો કામમાં લાગે. આ પ્રમાણે મીનળદેવી પ્રતાપવંત સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની માતા થઈ. એ પુત્રનો જન્મ પાલણુપુરમાં થયો. સિદ્ધરાજ ત્રણ વર્ષની લઘુ વયે પોતાની મેળે રાજસિંહાસનપર ચઢી બેઠો તે જોઈ રાજાએ જોશીઓને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું કે, “આ સમય કેવો છે.” તેમણે જવાબ દીધો “મહારાજ હમણાં રાજ્યાભિષેકને લાયક મહામુહૂર્ત છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેજ વખતે સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. સિદ્ધરાજ ગાદીએ બેઠાની સાલ વિચારત્રેણિમાં સંવત ૧૧૫૦ (ઈ. સ. ૧૦૮૪) ના આપેલી છે. કરણ મરણ પામ્યાની સાલ પણ એજ જણાવેલી છે તેથી સિદ્ધરાજને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી થોડા વખતમાં કરણ મરણ પામ્યો હશે એમ લાગે છે.

કરણ રાજ મરી ગયો ત્યારે સિદ્ધરાજ સગીર ઉમ્મરનો હોવાથી રાજ

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ઇ. સ.

૧૦૮૪-૧૧૪૩.

સત્તા મેળવી લેવા સાર સામ સામા પક્ષકારો

વચ્ચે તકરાર ઉઠેલી જણાય છે. કરણના ભાઈ

ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે રાજના મરણની વાત

સાંભળી ત્યારે તે સરસ્વતીને તીરે ચિતા ખડકાવી બળી મુઓ એમ હેમાચાર્ય જણાવે છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કંઈ રાજકીય ખટપટને લીધે તેણે એમ કર્યું હશે. ક્ષેમરાજે ત્રિભુવનપાળ નામનો એક પુત્ર પોતાની પાછળ મૂક્યો હતો તે સિદ્ધરાજની પાસેજ રહેતો હતો. પ્રથમ તો રાજ્યની લગામ કરણ રાજના મામા મદનપાળના હાથમાં રહેતી, પણ તે ત્રાસદાયક રીતે વર્તતો અને લાલા નામના એક વૈદને તેણે ગેરવાજખી રીતે દુઃખ દીધું તેથી તેના સામે એક ટાળી ઉભી થઈ; તેમાં સાંતુ પ્રધાને યુક્તિથી બાળ રાજકુમાર સિદ્ધરાજને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ, મદનપાળને સિપાઈઓ પાસે મારી

નંઆબ્યો. આ પછી સર્વ રાજ સત્તા બાળ રાજની માતા મીનળદેવીના સ્વાધીનમાં આવી. રાજ્ય ચલાવવામાં સાંતુ, ઉદય અને મુંગલ એ ત્રણે પ્રધાનોની સહાય મીનળદેવીને હતી. સિદ્ધરાજ મોટો થયો અને પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, ત્યારે મુંગલ અને સાંતુ તેના પ્રધાન હતા. દાદક નામનો ખીજો પણ એક પ્રધાન સિદ્ધરાજના વખતમાં થયો છે. કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર પાસે એક દેવળમાં લેખ કાતરાવેલો છે. (ઇ. સ. ૧૧૩૯ સંવત્ ૧૧૮૫, અશ્વાઠ વદી ૧૦) તેમાં જણાવ્યું છે કે તે વખતે સિદ્ધરાજનો પ્રધાન દાદક હતો. સિદ્ધરાજના સેનાપતિઓમાં સૌથી વધારે જાણીતો જગદેવ પરમાર હતો. જગદેવ પરમારનાં ઘણાં પરાક્રમ ભાટ લોકોની દંતકથા ઉપરથી રાસમાળામાં આપેલાં છે.* એ પરમાર વંશનો કહેવાય છે પણ તેના પૂર્વજો વિષે કંઈ લેખી હકીકત મળતી નથી. પ્રખ્યાતિમાં જિજ્ઞાસુમાં લખ્યું છે કે તે ઘણો શૂરો અને પરાક્રમી હતો અને સિદ્ધરાજ તેને ઘણું માન આપતો. સિદ્ધરાજના મરણ પછી જગદેવ તેના મોસાળ તરફના સગા, રાજ પરમાદીને ત્યાં નોકરી કરવા ગયો. પરમાદીએ તેને સરદારી આપી માળવાપર હલ્લો કરવા મોકલ્યો. એવું ધારવામાં આવે છે કે જગદેવને પરમાદી રાજ સાથે સંબંધ હોવાથી એ પરમાર કહેવાયો હશે.

સિદ્ધરાજ મોટી ઉંમરનો થયો ત્યારે મીનળદેવી સોમનાથની જત્રાએ

જવા નીકળી, બાલોદ, એટલે હાલ ગુજરાત અને
સિદ્ધરાજે જત્રાળુઓ ઉ- કાડીઆવાડની સરહદ ઉપર ધોળકાથી વીસ માઈલ
પરનો કર માફ કર્યો. છેટે ભોલાદ ગામ છે ત્યાં સુધી તે આવી ત્યારે
માલમ પડ્યું કે આ જગોએ અણહિલવાડના રાજ સોમનાથના જત્રાળુઓ
પાસેથી જત્રા વેરો લે છે. જે જત્રાળુઓ વેરો આપી શકતા નહીં તેમને
પાછા જવું પડતું. જત્રાળુઓના દુઃખથી મીનળદેવીને એટલું બધું ખોદું લાગ્યું
કે તે ત્યાંથીજ ધર તરફ પાછી ફરી ને સિદ્ધરાજ એ તરફ આવતો હતો.

તેને મળી. સિદ્ધરાજે પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે મીનળદેવીએ કહ્યુંઃ “માત્રાળુ વેશે તું બંધ નહીં કરે ત્યાં સુધી હું ખાઇશ નહીં.” સિદ્ધરાજે બોલાવના ખળનચીને બોલાવી પૂછી જોયું તો જાત્રાળુ વેરાના ૭૨ લાખ રૂપીઆ ઉપજતા હોવાનું જણાયું. આટલી મોટી ઉપજનું નુકસાન છતાં સિદ્ધરાજે પોતાની માના હાથમાં જળ મૂકી કહ્યુંઃ “તમારે બહાને ધર્મનું કામ કરવા સારૂ આ વેશે લેવાનું હું બંધ કરું છું.” પછી મીનળદેવી સિદ્ધરાજ સાથે સોમનાથ ગઈ, યથાવિધિ સોમનાથની પૂજા કરી અને એક હાથી તથા પોતાની તુલા કરીને તેટલું સોનું તથા બીજી કિંમતી વસ્તુઓ ભેટ કરી.

પ્રબંધચિંતામણિનો કર્તા જણાવે છે કે જ્યારે મીનલદેવી અને

સિદ્ધરાજ આ પ્રમાણે સોમનાથની જત્રા કરવામાં

માગવાના રાજની ચરાઇ.

રોકાયાં હતાં ત્યારે માગવાના રાજ યશોવર્માએ

અણહિલવાડના રાજ્યના ઉત્તર ભાગપર ચઢાઇ કરી. અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજની ગેરહાજરીમાં સાંતુ પ્રધાન કામ ચલાવતો હતો. સાંતુ પાસે સામા ચલાવે સાધન નહીં હોય તેથી કે તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નહીં હોય તેથી તેણે યશોવર્માને પૂછ્યું કે, “શું આપીએ તો પાછા જાઓ.” યશોવર્માએ કહ્યું કે “સિદ્ધરાજની સોમનાથની જત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો પાછો જાઉં.” સાંતુએ તેના પગ ધોયા, અને હાથમાં પાણી લઈ સિદ્ધરાજની જત્રાનું ફળ તેને અર્પણ કર્યું તેથી યશોવર્મા પાછો ગયો. જ્યારે સિદ્ધરાજ પાછો આવ્યો ત્યારે આ વાત સાંભળી તે ધણો ક્રોધાયમાન થયો અને સાંતુને પૂછ્યું કે એમ કેમ કર્યું ? સાંતુએ કહ્યુંઃ “મારા આપવાથી તેને કંઈ મળ્યું એમ આપને લાગતું હોય તો હુંજ તે આપને પાછું આપું છું.” આલણ ધર્મની હાંસી કરવાને જૈન લોકોએ આ વાત જોડી કાઢી હશે એમ લાગે છે. આ વખતે માગવામાં યશોવર્મા રાજાજ નહોતો. યશોવર્માની પહેલાં નરવર્મા નામનો રાજા થયો છે અને તેનો એક લેખ ઇ. સ. ૧૧૩૪ (સંવત ૧૧૬૦) નો મળી આવ્યો છે તે કદાચ સિદ્ધરાજની ગેરહાજરીમાં ચઢી આવ્યો હશે અને પૈસા આપી સાંતુએ તેને પાછો કાઢ્યો હશે.

સધરાજેસંગ એ નામથી ગુજરાતના લોકો સિદ્ધરાજને હજી સુધી
યાદ કરે છે. તેનાં પરાક્રમ, ધાર્મિકપણું અને
સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતા.

ઉદારતાથી તે ઘણો લોકપ્રિય થયો હતો. ગુજ-
રાતમાં ઉત્તમ કારીગરીનાં સારાં સારાં સ્થળ જોવામાં આવે છે તે સિદ્ધરાજે
ખંધાવ્યાં હતાં એમ કહેવામાં આવે છે. લેખોમાં તેને મહારાજાધિરાજ, મહા
બટાર્ક, અવન્તીપતિ, ચક્રવર્તિ વગેરે ખેતાઓ આપેલા જણાય છે પરંતુ તેના
સૌથી વધારે જાણીતો ખિતાબ “ સિદ્ધ ચક્રવર્તિ ” એ હતો. આ ખિતા-
બના સંખંધમાં કુમારપાળપ્રખંધ, દ્વયાશ્રય અને પ્રખંધચિંતામણિમાં વિચિત્ર
વાતે આપેલી છે. દ્વયાશ્રય પ્રમાણે સિદ્ધરાજે રાત્રે ફરીને જૂત, શાકેણી વગેરેને
તાપે કરી લીધાં હતાં. વળી તે ઘણી તરેહના મંત્રો શિખ્યો હતો. રાત્રે જો
જોયું હોય તે પરથી દિવસે તે લોકોને કહેતો કે “ તમારે ફલાણું દુઃખ છે
અથવા ફલાણું સુખ છે.” આ પ્રમાણે લોકોના મનની વાત રાજા જાણતો
તેથી લોકો એમ માનતા કે રાજા કોઈ દેવતાનો અવતાર હોવો જોઈએ.

રાત્રે સરસ્વતી નદીમાં ફરતાં ફવામાં પડતા એક નાગરાજ અને તેની
રાણીને સિદ્ધરાજે મદદ કર્યાની વાત પણ દ્વયાશ્રયમાં જણાવી છે. વળી
એક બીજી વાત એવી જણાવી છે કે માળવા ઉપર ચઢાઈ કરવાનો સિદ્ધરાજ
મનસુખો કરતો હતો એવામાં એક યોગેણી ઉજ્જનથી પાટણુ આવી અને
તેને કહેવા લાગી કે “ તું અમારી પૂઠે પડ્યો છે તેમાં તારૂં સાઈ નહીં થાય.
જો કલ્યાણુ ઇચ્છતો હોય તો અવંતિના યશોવર્માને પૂજે પડ અને તેની પીઠે
અમને બલિદાનથી તૃપ્ત કર. જ્યસિંહે કહ્યું કે તમારાથી થાય તે કરજો પણ
તમારા યશોવર્માનો હું પરાજય કરીશ. હું તારી પાછળ આવું છું, ને જો
તમે કાગડાની પેઠે નાસી નહીં જાઓ તો મારૂં ખડ્ગ ઉછળીને તમારાં નાક
તમારા કાનના અથાણા સાથે ખાવા માટે કાપી લેશે.”

કુમારપાળપ્રખંધમાં એક વાર્તા નીચે પ્રમાણે આપેલી છે:—એક વખત
અશ્વહિલપુરના કેટલાક બ્રાહ્મણ અડસટ તીર્થોની યાત્રા કરી હિમાલય પર્વત-

પર ગયા. ત્યાં ઔષધોની શોધમાં ફરતાં અચળનાથ નામનો યોગી તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેને નમસ્કાર કરી તેની પાસે બેઠા એટલે તે યોગીએ પૂછ્યું, “ક્યાંથી આવ્યા?” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, “અણહિલપુર પાટણથી.” ત્યારે તે યોગીની પાસે બેઠેલી સિદ્ધિ બુદ્ધિ નામની બે ચેલીઓ, બોલી, “ત્યાં રાજા કોણ છે?” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, “સિદ્ધચક્રવર્તિ જયસિંહદેવ.” “સિદ્ધચક્રવર્તિ” એ વિરૂદ્ધનું માત્ર શ્રવણ પણ સહન ન થયાથી સિદ્ધરાજની પરીક્ષા લેવા તે યોગિનીઓ એકદમ સિદ્ધરાજ પાસે અણહિલપુર આવી અને કહ્યું કે આપનો સિદ્ધચક્રવર્તિનો વિરૂદ્ધ જગતમાં અતિ પ્રખ્યાત થયો છે, તે કળા, મંત્ર, તંત્ર, આસન, મનન, ધારણા અને અણિમામહિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ પૈકી શાના અતિશયપણાથી એટલો બધો પ્રસાર પામ્યો છે તે જ્ઞેવાની ઈચ્છાથી અમે હિમાલયથી અત્રે આવ્યાં છીએ.” રાજાએ કહ્યું, “તમારા સમક્ષ ખુલ્લા દરબારમાં કંઈ ચમત્કાર બતાવીશ.” પછી હરપાળ નામના એક માણ દિવાનની સહાયથી રાજાએ એક એવી તરવાર તૈયાર કરાવી કે જેની મૂઠ લોઢાની હતી પણ જેનું પાનું ખાંડનું બનાવેલું હતું. પછી એ તરવારને માટે એક રત્નજડીત મ્યાન કરાવ્યું અને આ પ્રમાણે પ્રપંચથી સર્કરામય તરવાર તૈયાર કરાવી રાખી. બીજે દિવસે યોગિનીઓને રાજસભામાં બોલાવી. યોગિનીઓ સાથે વાત ચાલતી હતી એવામાં પ્રતિહારીએ પ્રવેશ કરી જણાવ્યું કે કલ્યાણકટકના પ્રમાદિ રાજના મંત્રીઓ આવ્યા છે. રાજાએ કહ્યું આવવા દો એટલે તે લોકો અંદર દાખલ થયા, અને કહ્યું કે અમારા રાજાજીએ વૈરિક્ષયકારી આ ખડ્ગ આપને ભેટ મોકલ્યું છે. એ પ્રમાણે કહી એક તરવાર રાજના હાથમાં આપી. રાજાએ તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢી જોઈ અને તેનાં વખાણ કરી સભાજનોને દેખાડી. યોગિનીઓએ પણ તરવાર જોઈ. તરવાર બધાએ જોયા પછી રાજા પાસે પાછી આવી એટલે રાજાએ તેને બદલે પેલી સર્કરામય તરવાર હાથમાં લઈ કહ્યું, “જુઓ હવે હું મારું ચક્રવર્તિપણું બતાવવાને આવી જાઉં છું.” એમ કહી સાકરનું પાનું ખાંધ ગયો. પાનું પૂરું થયું ત્યારે પ્રધાને રાજાનો હાથ પકડી કહ્યું, “મહારાજ આપની અફસુત કળા જોઈ અમે ધણું ચકિત થયા છીએ માટે હવે ખસ કરો. આ તે શો ગજબ! સારમય તીક્ષ્ણ ફલક

ખાઈ ગયા. વાર હવે આ બાકી રહેલી મૂઠ યોગિનીઓને આપો. એમની પણ કળા જોઈએ.” પછી પાણીથી ધોઈ મૂઠ યોગિનીઓને ખાવા માટે આપવા માંડી ત્યારે તેઓ બોલી “અહો રાજેન્દ્ર! આવી અપૂર્વ શક્તિ ધારણ કરનાર આપને સિદ્ધચક્રવર્તિ વિરૂદ્ધ ખરેખર શોભા આપે છે.” એ પ્રમાણે ચમત્કૃતિ પામેલી તે યોગિનીઓ સ્વસ્થાનકે ગઈ. લોકો સાનંદ-શ્ર્વચ્છથી વિસર્જન થવા અને સિદ્ધરાજનો સિદ્ધચક્રવર્તિ વિરૂદ્ધ સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ થયો.

આત્રી રીતે સિદ્ધરાજનાં બીજાં પરાક્રમ જાદુચંત્રની ચમત્કૃતિથી થતાં

અર્ધર અથવા અર્ધરક. એમ લોક માનતા; એવું કહેવાય છે કે બાબરો નામનો એક જૂત સ્મશાનમાં મડદાપર બેસી

તેણે વશ કરી લીધો હતો, તે તેનાં બધાં કામ કરી આપતો. આ વાત સિદ્ધરાજના મરણ પછી સો વર્ષની અંદર ચાલેલી હોવાનું જણાય છે; કારણ કે તેરમા સેંકડામાં લખાયલા સોમેશ્વર કૃત કીર્તિકૌમુદી નામના ગ્રંથમાં તે જણાવેલી છે. અર્ધર અથવા અર્ધરક એ કંઈ જૂત કે પિશાચ નહોતો, પણ એક જંગલી જાતનો સરદાર હતો. સિદ્ધરાજના એક તામ્રલેખમાં સિદ્ધરાજને અર્ધરક જીજ્ઞુ (અર્ધરકને જીતનાર) કહેલો છે. દ્વાયાશ્રયમાં જણાવ્યું છે કે અર્ધરક રાક્ષસ અથવા મ્લેચ્છ લોકનો સરદાર હતો અને સિદ્ધપુરના બ્રાહ્મણોને ઘણો ત્રાસ આપતો. તેને હરાવી તાબે કરવા સિદ્ધરાજે પોતાની સેના મોકલી પણ સેનાને અર્ધરકે હરાવી પાછી કાઢી. ત્યાર પછી સિદ્ધરાજ જાતે તેની સામે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. હાથોહાથ દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું તેમાં સિદ્ધરાજે અર્ધરકને બાંધી કેદ કર્યો. અર્ધરકની સ્ત્રીએ પ્રાર્થના કરી ખાત્રી આપી કે હવેથી એ દુરાચાર તજી સારે માર્ગે ચાલશે અને નિરંતર તમારો દાસ થઈને રહેશે, ત્યારે તેને છોડી દઈ સિદ્ધરાજે તે સ્થાનકનો રક્ષક ઠરાવ્યો. કાઠીઆવાડના દક્ષિણ ભાગમાં બાબરિયાવાડ કરીને પ્રાંત છે, તેમાં બાબરિયા નામની જે જંગલી જાત રહે છે તે જાતનો અર્ધરક હશે અને તેના નામપરથી એ જાત બાબરિયા કહેવાતી હશે એમ લાગે છે.

સિદ્ધરાજના વખતનો ઈ. સ. ૧૧૪૦ (સંવત ૧૧૯૬) ની સાલનો એક લેખ દોહડમાં છે તે ઉપરથી સિદ્ધરાજે કયા સિદ્ધરાજની સરહદી લઢાઈઓ; રાજાઓને લઢાઈઓ કરી તાબે કર્યા હતા એ ખેંગાર સાથેની લઢાઈ. જણાય છે. એ લેખમાં લખ્યું છે કે “ સુરાષ્ટ્ર અને માળવાના રાજાઓને તેણે કેદમાં નાંખ્યા; સિંધુરાજ અને ખીજા રાજાઓને તેણે નાશ કર્યો, અને ઉત્તરના રાજાઓ પાસે તેણે પોતાની આણ મનાવી. ” આ લેખમાં સુરાષ્ટ્રના જે રાજા માટે લખ્યું છે તે આહિર અથવા ચુડાસમા જતનો રાજા હતો અને તેની રાજધાની જૂનાગઢ હતું. પ્રપંચચિંતામણિ પ્રમાણે સુરાષ્ટ્રના આહિર રાણા અથવા ભરવાડ રાજા નોંધણુ અથવા નવઘણીને તાબે કરવા સિદ્ધરાજ જાતે ગયો; તે વર્ધમાનપુર, એટલે વઢવાણ સુધી આવ્યો અને વઢવાણથી હલ્લો કરી નોંધણુને પકડી મારી નાંખ્યો. તીર્થકલ્પનો કર્તા જનપ્રભાસુરિ જણાવે છે કે જયસિંહે સુરાષ્ટ્રમાં ખેંગાર નામના રાજાને મારી નાંખ્યો અને સનજન નામના એક જણને લાંબો દંડાધિપતિ (હકિમ) નિમ્યો. ખેંગારની સાથે સિદ્ધરાજે કરેલી લઢાઈઓની એટલી બધી દંતકથાઓ ચાલે છે કે તે ઉપરથી એ નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓપર સિદ્ધરાજે ચઢાઈ કરી હશે એમ લાગે છે. દંતકથા પ્રમાણે ખેંગારની સાથે લઢાઈ થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:—

જૂનાગઢથી ઉત્તરે નવ માઇલ છેટે મજેવડી કરીને ગામ છે. ત્યાંના એક કુંભારને ઘેર રાણકદેવી નામની કન્યા હતી. તે એટલી બધી ખૂબસુરત હતી કે તેને પરણવાનો સિદ્ધરાજે નિશ્ચય કર્યો. પણ સિંધરાજના પહેલાં જૂનાગઢનો રાણો રાખેંગાર તેને પરણી ખેડો. આથી સિંધરાજ ક્રોધે ભરાયો; ખેંગાર ઉપર તેણે ચઢાઈ કરી અને જૂનાગઢને બાર વર્ષ સુધી ઘેરો રાખી લઢાઈ કરી પણ જીત થઈ નહીં. છેવટે ખેંગારના ભાણેજ દેહલ અને વિહલ કરીને હતા, તેઓ ખેંગાર ઉપર કાપીને સિદ્ધરાજ પાસે ગયા અને તેની સાથે મળી જઈ કિલ્લામાં તેની સેના ધાલી દીધી. સિંધરાજે ખેંગારને મારી નાંખ્યો અને

રાણકદેવીને વઢવાણ લઈ ગયો, ત્યાં તે સતી થઈ. ખેંગારનો પ્રદેશ સિધ્ધરાજ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો હતો, અને ત્યાંનો કારભાર કરવાનું કામ સંભળના નામના એક સુભટને સોંપ્યું હતું, એમ ગીરનાર ઉપર ઇ. સ. ૧૧૨૦ (સંવત ૧૧૭૬) નો એક લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે.

પ્રભાસ અને દક્ષિણ કાઠીઆવાડમાં કેટલાંક લેખોમાં સિંહ સંવત્સર નામના એક નવો સંવત્ વાપરેલો જણાય છે, સિંહ સંવત્સર.

આ સંવત ૧૧૧૩-૧૧૧૪ (વિક્રમ સંવત ૧૧૬૬-૧૧૭૦) થી શરૂ થાય છે. અને જયસિંહ (સિદ્ધરાજ) ના નામથી ચાલુ કરેલો જણાય છે. માંગરોળમાં સોઢવી નામની વાવ છે, તેમાં આ સંવત પહેલે વહેલો વાપરેલો જોવામાં આવે છે. આ લેખ કુમારપાળના વખતમાં લખેલો છે. આ લેખમાં ચાલુક્યનાં અંગરક્ષક મૂલકના પિતા સહજગતું નામ વાવ બંધાવનાર તરીકે લખ્યું છે, વળી જણાવ્યું છે કે સહજગતે સુરાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરી શકે એવા પુત્ર હતા. તેમાંના એક સોમનાથ નામના પુત્રે પ્રભાસમાં સોમનાથના દેવળના કંપાઉડમાં સહજજેશ્વર નામનું દેવળ બંધાવ્યું છે. મૂલક નામનો બીજા સૌરાષ્ટ્રનો નાયક હતો: તેણે મંગળપુર અથવા માંગરોળમાં અને બીજા જગ્યાઓમાં વેરો દાખલ કરી દેવની પૂજાને માટે ગાઠવણ કરી હતી. આ લેખ ઇ. સ. ૧૧૪૬ (સોમવાર, આશ્વિન વદિ ૧૩, વિક્રમ સંવત ૧૨૦૨, સિંહ સંવત ૩૨) ની સાલનો છે. આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે સિંહ સંવત જયસિંહે શરૂ કરેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે બીજા કોઈ સ્થાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોય તો ચાલુક્ય રાજાનો નોકર તે વાપરે નહીં. જ્યાંસુધી અણહિલવાડનું રાજ્ય ગુજરાતમાં કાયમ રહ્યું, ત્યાં સુધી સિંહ સંવત ચાલેલો જણાય છે. અર્જુનદેવના વખતનો એક લેખ વેરાવળમાં છે. તેમાં હીજરી ૬૨૨, વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦, વલ્લભિ સંવત ૯૪૫ અને સિંહ સંવત ૧૫૧ એ પ્રમાણે ચાર સંવત્તી સાલો સાથે જણાવી છે. આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં અણહિલવાડના રાજાઓના અમલમાં સિંહ સંવત દોઢસો વર્ષ ચાલેલો હતોજ.

સુરાષ્ટ્ર ઉપર નીમેલા હાકેમ (દંડાધિપતિ) સળ્જન વિષે મેરુતુંગ

દંડાધિપતિ સળ્જન.

પ્રબંધચિંતામણિમાં લખે છે કે ગીરનાર ઉપર
નેમીનાથનું દેવળ ફરીથી આંધવાને માટે રાજ્યની

ત્રણ વર્ષની ઉપજ તેણે રાજ્યની મંજુરી લીધા વગર વાપરી દીધી. એથે વર્ષ
રાજ્યએ તેને અણુહિલવાડ ખોલાવી મંગાવ્યો અને પાછલી ત્રણ સાલોની ઉપજ
ખતાવવા કહ્યું. સળ્જને ઉત્તર દીધો, “ મહારાજ આપને ઉપજ જોઈએ
છીએ કે ઉપજ ખર્ચાને આંધેલા દેવળનું પુણ્ય જોઈએ છીએ ? ” પુણ્ય
સેવાનું પસંદ કરી રાજ્યએ મંજુરી આપી અને સળ્જનને ફરીથી સોરકનો
હાકેમ નીમ્યો. કુમારપાળ પ્રબંધમાં એમ જણાવ્યું છે કે દેવળ ખંધાવવાનું
કામ પૂરું થતા પહેલાં સળ્જન મરી ગયો હતો અને તેના પછી તેના
પુત્ર પરશુરામ દંડાધિપતિ થયો હતો, તેણે દેવળ પૂરું કરાવ્યું હતું. પરશુ-
રામને ચિંતા થઈ કે મારા પિતાએ શ્રીગિરિનારના ઉદ્ધારમાં ખર્ચી નાખેલી
ઉપજ સિદ્ધરાજ માગશે તો હું ક્યાંથી લાવીને આપીશ. તેથી તેણે વામન-
સ્થળીના સાહુકારો પાસે જઈ દફાકત કહી. ત્યારે તેમણે તેની વતી રાજ્યને
ઉપજ આપવાનું માથે લીધું. પછી જયસિંહ વિજયયાત્રા કરતો ત્યાં આવી
પહોંચ્યો અને પરશુરામ પાસે ઉપજ માગી, ત્યારે તેણે કહ્યું, “ મહારાજ
મેં સર્વ ઉપજ રેવતાચળ ઉપર નિર્ભય સ્થાનકે સ્થાપન કરી છે માટે
કૃપા કરી ત્યાં પધારો. ” ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે “ મહારાજ, આ પર્વત
લિંગાક્ષર છે માટે ન ચઢાય. ” પણ કર્ણદેવ ચઢ્યા હતા એવો દાખલો
મળવાથી જયસિંહદેવ પણ તે પર્વત ઉપર ચઢ્યો; પછી દેવળની રમ્યતા
નિહાળી રાજ બોલ્યો. “ જોણે આ અલૌકિક પ્રાસાદ કરાવ્યો છે તેનાં
માતપિતાને ધન્ય છે ! ” જયસિંહને આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થયેલો જોઈ
પરશુરામ બોલ્યો, “ મહારાજ, આ પૃથ્વીપર શ્રી કર્ણદેવ અને મીનળદેવી
એ બેનેજ ધન્ય છે કે જેમના આ પુત્રરત્ન છો; કારણ કે ત્રણ વર્ષની
સૌરાષ્ટ્રની ઉપજ ખર્ચી મારા પિતા સળ્જને ખંધાવેલો “ કર્ણવિહાર ”
નામનો આ પ્રાસાદ છે, માટે જો આપની મરજી પ્રાસાદ ખંધાવવાનું

પુણ્ય લેવાની હોય તો આ પ્રાસાદ, અને ઉપજ લેવાની મરજી હોય તો તે સાક્ષીકારને ઘેરથી અપાવું.” આ સાંભળી જયસિંહ ખુશી થયો અને પોતાનો સંતોષ બતાવી દેવની પૂજના ખર્ચ સારૂ ખાર ગામ ધર્માદા આપી ત્યાંથી સિદ્ધરાજ ગયો. ત્યાં પણ બ્રાહ્મણોએ તલવારો કાઢી ઉપર ચઢવાનો નિષેધ કર્યો. સિદ્ધરાજ લાગ જોઇ રાત્રે પર્વત ઉપર ચઢી ગયો અને પ્રાતઃકાળે શ્રી યુગાદિદેવની પૂજા કરી દેવદાયમાં ખાર ગામ આપી ઉતર્યો.

મુરારી જીત્યા પછી સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર ચઢાઇ કરેલી જણાય છે.

માળવામાં તેના વખતમાં પરમાર વંશનો નરવર્મા

માળવા ઉપર ચઢાઈ.

(ઇ. સ. ૧૧૦૪-૧૧૩૩) અને તેની પછી

તેનો પુત્ર યશોવર્મા (ઇ. સ. ૧૧૩૩-૧૧૪૩) થયા હતા. સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર કરેલી ચઢાઇનાં જૂદાં જૂદાં વૃત્તાંતમાં આ અને રાજનાં નામ આવે છે અને લઢાઈ ખાર વર્ષ મુઘી ચાલેલી હોવાનું કહેવામાં આવે છે, તેથી એમ લાગે છે કે નરવર્માના વખતમાં લઢાઈ શરૂ થઈ હતી અને યશોવર્માના વખતમાં આશરે ઇ. સ. ૧૧૩૪ માં સિદ્ધરાજની જીત થઈ હતી. સિદ્ધરાજે અજુદિત્રવાડમાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ બંધાવવાનું કામ ચાલુ કર્યા પછી આ ચઢાઈ કરી હતી એવી દંતકથા ચાલે છે, તેથી પણ ઉપર જણાવેલા અનુમાનને ટેકા મળે છે. લઢાઈ કરવાનું શું કારણ બન્યું હતું એ જણાયું નથી, પણ પ્રબંધચિંતામણિમાં કહેવું છે કે સિદ્ધરાજે યશોવર્મા (નરવર્મા ?) ની ચામડીનું પોતાની તરવાર માટે મ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે માળવાના રાજાએ સિદ્ધરાજનું કંઈ ભારે અપમાન કર્યું હતું. એવું કહેવાય છે કે સહસ્ત્રલિંગી તળાવ બંધાવવાનું કામ કડીઆ અને સલાટોને સોંપી સિદ્ધરાજ પોતે માળવા ઉપર ચઢાઈ કરવા ગયો હતો. લઢાઈ ખાર વર્ષ ચાલી પણ સિદ્ધરાજને ફતેહ મળી નહીં તેથી તેનું મન પાછું ફરી ગયું અને તે પાછા ફરવાનો વિચાર કરતો હતો, એવામાં તેને ખબર મળી તે ઉપરથી એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ કે જે ધારા નગરીના કિલ્લાના દક્ષિણ દરવાજાને રસ્તેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કંઈ વળે ખરું. તેના જે

માનીતા હાથી ઉપર સિદ્ધરાજ બેઠો હતો તે હાથીએ લોઢાની સાંકળથી જડેલા મધુ દરબાજામાંથી બે તોડી નાંખ્યા. આ પ્રમાણે ગુજરાતના રાજાને પેસવાનું મળ્યું, તેથી એકએક કિલ્લાનો ધણી થઈ પડ્યો, અને યશોવર્માએ ટક્કર લેવામાં શૌર્ય બતાવ્યું છતાં તે હાર્યા ગયો, અને સિદ્ધરાજની પૂર્ણ જીત થઈ; પછી યશોવર્માને દોરડે બાંધી પોતાની યશપતાકા તરીકે સાથે લઈ સિદ્ધરાજ અણહિલવાડ આવ્યો. યશોવર્માની આમડીનું મ્યાન બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા યાદ કરી સિદ્ધરાજ તેની આમડી ઉતારવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં તેના મંત્રીઓ આવી પહોંચ્યા અને વિનંતિ કરી કહ્યું કે “ મહારાજ, નીતિશાસ્ત્રમાં રાજ્ય અવશ્ય કલ્પો છે માટે આપે એને જીવતો છોડવો જોઈએ. ” ત્યારે તેની જરા નોટલી આમડી લઈ ખીજ આમડા સાથે મેળવી તેનું મ્યાન બનાવરાવ્યું. પછી યશોવર્માને કાષ્ટ પિંજરમાં નાખ્યો. આ પ્રમાણે માળવા જીતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખવાથી સિદ્ધરાજ અંવતીનાથ કહેવાયો અને એ વિશ્વ તેના તામ્રલેખમાં લખાવા લાગ્યું.

માળવેથી પાછા આવતાં સિદ્ધરાજને બીલ લોઢાના એક ટોળાએ રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સાંતુ પ્રધાને તેમનીપર હલ્લો કરી તેમને નસાડી મૂક્યા.

આ પછી સિદ્ધરાજે બુદ્ધેલખંડમાં આવેલા મહોબકપુર (હાલના મહોબા) ના ચંદેલ રાજા મદનવર્મા ઉપર ચ-
 મહોબકપુરના મદનવર્મા
 ઉપર ચઢાઈ. હાઈ કરી, ચંદેલવંશના રાજાઓમાં મદનવર્મા ધણેા પ્રખ્યાત હતો. તેના ધણા શિક્ષા જનરલ કનિંગહામને મળ્યા હતા. એ શિક્ષાઓપર ઇ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૬૪ (સંવત્ ૧૧૮૬-૧૨૨૦) સુધીની સાલો છે. મદનવર્મા પછી થયેલા એક રાજાએ કાલિંજરના કિલ્લામાં એક લેખ કાતરાવેલો છે, તેમાં લખ્યું છે કે પ્રાચીન કાળમાં જેમ કૃષ્ણે કંસને હરાવ્યો હતો, તેમ મદનવર્માએ ગુજર્જર રાજાને સહેજમાં હરાવ્યો. સિદ્ધરાજે મદનવર્મા ઉપર કરેલી ચઢાઈનો હેવાલ ગુજરાતના લેખકોના ગ્રંથોમાંથી મળે છે, તે ધણે ભાગે આ લેખમાં આપેલા હેવાલ સાથે

મળતો આવે છે. સિદ્ધરાજે કરેલી ચઢાઈમાં સિદ્ધરાજને ફતેહ મળી હોય એમ કોઈ ગ્રંથમાં લખ્યું નથી. કાર્ત્તિકૈમુદીમાં જણાવ્યું છે કે મહોબકના રાજ્યે સિદ્ધરાજની આગતાસ્વાગતા કરી, અને પોતાને ત્યાં આવેલા પરાણા નરીકે તેને નજરાણો આપ્યો. કુમારપાળ ચરિતમાં આપેલા હેવાલ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મદનવર્મા સાથે સલાહ કરવાની સિદ્ધરાજને ફરજ પડી હતી. સિદ્ધરાજ ધારાથી ખારોખાર કલિંજર ગયો હતો એમ કાર્ત્તિકૈમુદી ઉપરથી જણાય છે, અને તે વધારે સંભવિત લાગે છે. પ્રગંધચિતા-મણિમાં આપેલો હેવાલ સ્પષ્ટ નથી. કુમારપાળ ચરિતમાં જણાવ્યું છે કે ધારાથી પાટણ પાછા આવતાં સિદ્ધરાજે પાટણ પાસે સીમમાં મુકામ કર્યો હતો, ત્યાં કોઈ પરદેશી ભાટ આવી ચઢ્યો અને બોલ્યો:—“ અહો શ્રી સિદ્ધરાજ મહારાજની સલા પણ મદનવર્માના જેવી મનને વિસ્મય પમાડે તેવી છે!” મદનવર્મા કાણુ છે એમ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ભાટે જણાવ્યું કે તે મહોબક-પુરનો બુદ્ધિશાળી, મહાત્માની, ભોગી, ધર્મી અને ન્યાયી રાજા છે. પછી સિદ્ધરાજે આવી કરવા એક હોંશીઆર મંત્રીને તે ભાટની સાથે મોકલ્યો. તે ત્યાં છ માસ રહી પાછો આવ્યો અને રાજાને કહ્યું કે ભાટનું કહેવું ખરું છે. મંત્રીનું કથન સાંભળી સિદ્ધરાજે સૈન્ય લઈ મહોબકપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને થોડા વખતમાં તે નગરથી આઠ દાસ છોટે આવી પડાવ નાખ્યો; પછી એક મંત્રીને મદનવર્મા તરફ મોકલી મદનવર્માને કહેવડાવ્યું કે તાબે થાઓ. મદનવર્મા આ વખતે પોતાના ઉદ્યાનમાં વિલાસ કરતો હતો. મંત્રીનું કહેવું સાંભળી તે હસીને બોલ્યો:—“ ખાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરવા ધારા નગરીમાં પડી રહ્યો તેજ સિદ્ધરાજ કે? જાઓ, તમે જઈને એને કહો કે, તમે તો કપ્પાડી રાજા છો. જો તમે અમારી ભૂમિ લેવાની ઇચ્છા ધરાવતા હો તો અમે લઢવાને તૈયાર છીએ; પણ પૈસાના ભૂખ્યા હો તો તે તમને મળશે.” સિદ્ધરાજે ૯૬ કોટિ સોનૈયા માગ્યા તે મદનવર્માના મંત્રીએ તરત ગણી આપ્યા તોપણ સિદ્ધરાજ પાછો ન ફરતાં મોરચાપરજ પડી રહ્યો અને કહ્યું કે મદનવર્માને જોવાની મારી ઇચ્છા છે, માટે તેને મળીશ ત્યારે જઈશ. મદનવર્માને

આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સિદ્ધરાજને તેડાવ્યો. સિદ્ધરાજ પરિમિત સૈન્ય સાથે મદનવર્માના ઉદ્ધાનમાં ગયો. ત્યાં મદનવર્માને રહેવાનો, મજબૂત કિલ્લાની અંદર એક મહેલ હતો અને તેની આબુઆબુ એક લાખ યોદ્ધાઓની ચોકી રહેતી હતી, ફક્ત ચાર માણસો સાથે લઈ સિદ્ધરાજને મહેલમાં પેસવા દીધો. મહેલમાં મદનવર્માને પૈલવ ગ્તેષ સિદ્ધરાજ ચક્રિત થયો; મદનવર્માએ તેને પોતાનો ભંડાર દેખાડ્યો, અને એવા પ્રેમથી મહેમાનગીરી કરી કે સિદ્ધરાજ ખુશ થઈ ગયો. વિદાય થતી વખતે મદનવર્માએ સિદ્ધરાજને પોતાના ૧૨૦ અંગરક્ષકો આપ્યા.

દ્વાયાત્રયમાં જણાવ્યું છે કે ઉગ્ગળન છૂટ્યા પછી સિદ્ધરાજે સિમ નામના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી અને ત્યાંના રાજાને હરાવી કેદ કર્યો. પરંતુ આ સંબંધમાં બીજા કોઈ ગ્રંથમાંથી હેવાલ મળતો નથી.

ઇ. સ. ૧૧૪૦ વાળા દોહદના લેખમાં સિદ્ધરાજે સિંધુરાજ એટલે સિંધના રાજાનો અને બીજા રાજાઓનો પરભવ કરી તેમનો નાશ કર્યાનું લખ્યું છે. સિંધુરાજને પકડીને બાંધ્યાની વાત પ્રતિષ્ઠામુદામાં પણ જણાવી છે. પરંતુ સિંધુરાજ સાથે થયેલી લડાઈની આ કરતાં વિશેષ હકીકત જણાતી નથી.

સિદ્ધરાજ તેના પૂર્વજોની પેઠે શૈવ હતો. સિદ્ધપુરમાં શ્રમભક્ત્ય અને

જૈન ધર્મ પ્રત્યે સિદ્ધ-
રાજાની વૃત્તિ. પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગી સરોવર બનાવરાવી તેણે શૈવધર્મ પ્રત્યે પોતાની પ્રીતિ બતાવી આપી.

જૈન ગ્રંથકારો દર્ભેશ એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન

કરે છે કે જૈન ધર્મ તરફ તેનું વલણ હતું. પરંતુ તેનાં કેટલાંક કૃત્ય એવાં છે કે જેથી જૈન ધર્મ વિરુદ્ધ તે હશે એમ લાગે છે. એ વાત ખરી છે કે જૈન સાધુ હેમાચાર્ય તેની સાથે રહેતો, પણ રાજા તેને માન આપતો તે એક જૈન તરીકે નહીં પણ એક વિદ્વાન તરીકે આપતો. સોમનાથની જગ્યા વખતે સિદ્ધરાજે હેમાચાર્યને પાલખી બેસવા આપી હતી, પણ હેમાચાર્યે

પાલખીમાં ન બેસતાં વાઘવાનું પસંદ કર્યું તેથી સિદ્ધરાજે તેને વેદીઓ દોર
કહી તેની હાંસી કરી હતી. વળી એક વખત માળગાથી પાછા આવતાં
સિદ્ધરાજે શ્રીનગર નામની એક જગ્યાએ મુકામ કર્યો હતો. ત્યાં લોકોએ
રામના માનની ખાતર પોતાનાં દેવળો ઉપર ધન્યો ચઢાવી હતી. એક
જૈન દેવળ ઉપર સિદ્ધરાજે ધન્ય ઉડતી નંઈ ત્યારે સિદ્ધરાજ ગુસ્સે થયો
અને પૂછ્યું કે એ દેવળપર કાણે ધન્ય ચઢાવી છે? જ્યારે તેને એમ જણા-
વવામાં આવ્યું કે તે દેવળ ભરતના વખતનું પ્રાચીન છે ત્યારે તેણે હુકમ
કર્યો કે વર્ષ આખરે તેની ઉપરની ધન્ય બદલવી. આ ઉપરથી એમ જણાય
છે કે જૈન ધર્મ પ્રત્યે તે પ્રીતિ ધરાવતો નહીં હોય પણ ઉલટો તિરસ્કાર
રાખતો હશે. એજ પ્રમાણે પ્રમંધચિંતામણિનો કર્તા લખે છે કે એકલા જૈન
ધર્મના લાભમાં સિદ્ધરાજની સમક્ષ હેમાચાર્ય બોલી શકતો નહીં પણ બધા
ધર્મ સારા છે એમ કહેતો. હેમાચાર્યે સિદ્ધરાજના વખતમાં લખેલા બધા
અંથોની શરૂઆતમાં જૈન દેવોની સ્તુતિ કરેલી નથી, તેથી પણ આ કથન-
ને ટેકા મળે છે.

સાર્વજનિક મકાનો અંધાવવા માટે સિદ્ધરાજ એટલો બધો જણીતો

થયો હતો કે ગુજરાતમાંનું દરેક પ્રાચીન મકાન

સિદ્ધરાજે અંધાવેલાં સા-
ર્વજનિક મકાનો.

તેણે અંધાવેલું ડોવાનું લોક કહે છે. વાઘેલા

રાજન વીરધવળે (ઇ. સ. ૧૨૨૦-૧૬૬૦) ડબો-

ધનો કિલ્લો અંધાવ્યો હતો, તે પણ સિદ્ધરાજે અંધાવેલો હોવાની દતકથા
ચાલે છે. પ્રમંધચિંતામણિમાં જણાવ્યું છે કે—

મહાલયો, મહાયાત્રા, મહા સ્થાનં મહાસરઃ ।

ચત્ક્રંતં સિદ્ધરાજેન, ક્રિયતે તન્ન કેનચિત્ ॥

“ મોટી ઇમારતો, મોટી યાત્રાની જગ્યાઓ, મોટાં સ્થાનંકા, અને મોટાં
જળાશયો સિદ્ધરાજે કરાવ્યાં, તેની બરોબરીનાં બીજા કાંઈએ ન થાય.”
રૂપમહાલય પૈકી હાલ ધણું જ થોડું કાયમ રહેલું છે તો પણ તેની કાતરણીના
સૌંદર્ય ઉપરથી અને તેના કદ ઉપરથી એમ ખ્યાલ થઈ શકે છે કે સોલંકી

વખતની શિષ્યકળાનો તે ઘણો લવ્ય નમુનો હોયો નોંધાયે. સહસ્ત્રલિંગી તળાવ પૈકી હાલ જે કાયમ રહેલું જણાય છે તે ઉપરથી પણ એમ લાગે છે કે ખરેખર મહાસરનું નામ શેભે એવું મોટું અને ઉમદા તે હોવું નોંધાયે. બીજાં ઘણાં સ્થળ જે સિદ્ધરાજે બંધાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે તે રા. સા. મહિપતરામે સધરા જેસંગની નવલકથામાં જણાવ્યાં છે. તેણે દરેક નોંજને (ચાર માઇલે) ધર્મશાળા બંધાવી હતી; ડભોઇનો કિલ્લો, કપડવણજનો કુંડ, ધોળકાનું માલવ્ય તળાવ, રાણીની વાવ, વઢવાણ, વડનગર, જંજીરાડા વગેરેના ગઢ વગેરે ઘણાં સ્થળ તેણે બંધાવેલાં હોવાની દંતકથા ચાલે છે.

માળવાનો ભોજ રાજા અને તેની પછી થયેલા રાજાઓ જેમ વિદ્વાનોની

ખાંડિતોની સભાઓ તથા
ધર્મ વિવાદ.

સભાઓ કરતા અને વિદ્વાનોને ઇનામ આપતા,

તેમ સિદ્ધરાજના વખતમાં ગુજરાતના રાજા

પણ કરતા. અબંધચિંતામણિ ઉપરથી જણાય

છે કે સિદ્ધરાજના વખતનો રાજકવિ શ્રીપાલ નામે હતો, તેણે સહસ્ત્રલિંગી

સરોવરની પ્રશસ્તિ લખી હતી તે સાંભળવાને સિદ્ધરાજે ઘણા વિદ્વાનોને

સેવા કર્યા હતા. પ્રખ્યાત જૈન આચાર્ય હેમાચાર્યને સિદ્ધરાજ દમેશ પોતાની

પાસે રાખતો એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધરાજના આશ્રયથી એ

વિદ્વાને શ્રી સિદ્ધહૈમ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રંથ અને દ્વાયત્રય કાવ્ય નામનો

વ્યાકરણ અને ઇતિહાસનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. કવિઓ અને શાસ્ત્રીઓની

સભાઓ થતી અને કવિતા અને શાસ્ત્રીય વિષયોપર ઘણીવાર વાદવિવાદ

ચાલતા. પરંતુ હાલ જેમ શાસ્ત્રીઓની સભામાં થાય છે તેમ મિથ્યા શબ્દવાદ

અને શોરબકાર વગર તેનું બીજું કંઈ પરિણામ આવતું હોય એમ જણાતું

નથી. સિદ્ધરાજના વખતમાં ધર્મના વાદવિવાદ ચાલેલા જણાય છે, તે બ્રાહ્મ-

ણનો ધર્મ માનનારા અને જૈન ધર્મ માનનારા વચ્ચેજ ચાલેલા છે એમ

નથી; જૈન મતમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર નામના સામસામા પક્ષના મત

છે, તેઓ વચ્ચે પણ ચાલેલા છે. પહેલા મતના સાધુઓનું નામ, નમાવ-

સ્થામાં રહેવાથી અને દિશાઓરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી દિગંબર કહેવાય

છે; અને બીજા મતમાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેરવાથી શ્વેતાંબર કહેવાય છે. સિદ્ધરાજે સભા ભરી ભટ્ટાર્ક નામના શ્વેતાંબર જૈન આચાર્ય અને કુમુદચંદ્ર નામના દ્વિગંબર જૈન આચાર્ય વચ્ચે કરાવેલા વાદવિવાદનો હેવાલ રાસમાળામાં આપેલો છે.

સિદ્ધરાજે જન્મ્યાઓ કરી, પુણ્યદાન કર્યાં, પ્રાર્થનાઓ કરાવી પણ તેને પુત્ર થયો નહીં, અને તેના પછી ભીમદેવ
કુમારપાળ, ઈ. સ. ૧૧૪૩-૧૧૭૬. ૧ લાના પ્રપૌત્ર ત્રિભુવનપાળના વંશમાં ગાદી ગઈ. ભીમદેવને બકુલાદેવી નામની રક્ષાનાદ

પેટનો લેમરાજ કરીને પુત્ર હતો; લેમરાજને હરિપાળ નામનો પુત્ર હતો; હરિપાળનો પુત્ર ત્રિભુવનપાળ; ત્રિભુવનપાળને કાશ્મીરાદેવી નામની રાણીને પેટે ત્રણ છોકરા અને બે છોકરીઓ થઈ હતી. છોકરાનાં નામ મહીપાળ, કીર્તિપાળ અને કુમારપાળ; અને છોકરીઓનાં નામ પ્રેમલદેવી અને દેવલદેવી હતાં. પ્રેમલદેવી કાન્હડ અથવા કૃષ્ણદેવ નામના સિદ્ધરાજના સેનાપતિ વેરે પરણાવી હતી, અને દેવલદેવી અર્જુરાજ અથવા આનારાજ નામના સાકંભરી અથવા સાંભરના રાજાને પરણાવી હતી. કુમારપાળને તેના આપે ભુપાલદેવી નામની ડોઠી આઘ સાથે પરણાવ્યો હતો.

દ્વાયત્રય પ્રમાણે ત્રિભુવનપાળને સિદ્ધરાજ સાથે સારો સંબંધ હતો. તે તેની સાથે રહેતો હતો અને તેની સાથે લઘાધમાં પણ જતો. કુમારપાળ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે કુમારપાળ પણ સિદ્ધરાજના દરબારમાં જતો. પણ જ્યારથી સિદ્ધરાજને માલમ પડ્યું કે મારે પુત્ર થવાનો નથી અને મારી પછી કુમારપાળ ગાદીએ બેસશે, ત્યારથી કુમારપાળ તેને અણુગમતો થઈ પડ્યો. જૈન ગ્રંથકારો જણાવે છે કે સોમનાથે, હેમાચાર્ય, કાઠીનારની અંબિકા માતાએ અને નેશીઓએ સિદ્ધરાજને જણાવ્યું હતું કે તમારે પુત્ર થશે નહીં અને તમારી પછી કુમારપાળ ગાદીએ બેસશે અને જગત પ્રસિદ્ધ

રાજા થશે. કુમારપાળ નીચા કુળનો હતો તેથી એ વાત સિદ્ધરાજને ગમી નહીં અને કુમારપાળને તથા ત્રિલુવનપાળના આખા કુટુંબને મારી નાંખાવવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. ત્રિલુવનપાળ મરાયો પણ કુમારપાળ છટકી ગયો. રાજાનો ક્રોધ થયો છે માટે મારે કાંઈ નિર્ભય સ્થાન જવું નેહએ, એમ ધારી તેણે પોતાના બનેલી કૃષ્ણદેવની સલાહ પૂછી તો તેણે પણ એવી સલાહ આપી કે ‘તમારે વેશ બદલી ગુપ્ત રીતે દેશાંતરમાં ફરવું; હું તમને વખતો વખત રાજસૂત્રની ખાતમી આપતો રહીશ.’ પોતાની સ્ત્રી ભુપાલદેવીને તથા બીજા પરિવારને દધિસ્થળી (દિથળી)માં મૂકી કુમારપાળ જટાધારી થઈ દેશાંતરમાં નીકળી પડ્યો. કેટલાક દિવસ પછી રાજસૂત્ર બાણવાની ઇચ્છાથી પાછો પાટણ આવ્યો અને કર્ણમેર પ્રાસાદના બગીચા બરડા (પૂર્ણરી)-માં બેસી ગયો. સિદ્ધરાજ તેને મારવાને ચેતરફ બોળ કરાવતો હતો, એ વાતની બરડાએને ખબર હતી. તેમણે કેટલાંક લક્ષણ ઉપરથી કુમારપાળને ઓળખી રાજાને ચાડી ખાંધી તેથી બીજે દિવસે રાજાએ બધા બરડાએને જમવા તેડ્યા. કુમારપાળ પણ તેમની સાથે જમવા આવ્યો. પણ રાજાએ તેને ઓળખી કાઢ્યો છે એમ માલમ પડતાં તે લાગ નંઈ સટકી ગયો. સિદ્ધરાજના હુકમથી તેનો સેનાપતિ કેટલાક સિપાઈ લઈ કુમારપાળની શોધમાં નીકળી પડ્યો અને દૈવયોગે તેની પુંડે આવી પહોંચ્યો; પણ દૂરથી હિટ્ટી ધુળ, પગના પડધા અને ઘોડાના ખોંખારાથી કુમારપાળ ચેલ્યો, તેથી તે ભયભીત થઈ ધુજતા શરીરે આગળ નાકો અને ભિમસિંહ નામનો એક ખેડુત તથા બીજા કેટલાક ખેડુત ખેતરની વાડને ઝીંટવા માટે કાંટા એકઠા કરતા હતા તેમની સહાય માગી. તેથી તેમણે તેને કાંટાના ઢગલામાં સંતાડ્યો. રાજાના સિપાઈ પગલું કાઢતા કાઢતા જે ખેતરમાં તે સંતાઈ રહ્યો હતો તે ખેતરમાં આવ્યા અને તપાસ કર્યો પણ પત્તો લાગ્યો નહિ, એટલે આખરે વધારે શોધ કરવાનું છોડી દઈ ઘેર પાછા વળ્યા. રાત્રે ખેડુતોએ કુમારપાળને કાંટામાંથી કાઢ્યો, તે વખતે એના શરીરમાં કાંટા વાગવાથી લોહી વહેતું હતું. ખેડુતોનો આભાર માની તથા વખત આવે બદલો વાળ.

વાનું વચન આપી કુમારપાળે ત્યાં જતા મુઠાવી અને પછી દ્વિસ્થળી (દેથળી) જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં કાંઈ દેવસિંહ નામના શેકની દેવશ્રી નામની પુત્રી પીયર જતી હતી તેની સોખત થઈ. એ આછએ દયા લાવી તેને ખાવાનું આપ્યું તથા પોતાની ગાડીમાં બેસાડ્યો. તેને જાહેન તરીકે ગણવા કુમારપાળે વચન આપ્યું. પછી તે દ્વિસ્થળી આવ્યો. ત્યાં સિદ્ધરાજના સૈન્યે આવી ઘેરો ઘાલ્યો; કુમારપાળને ગામ બહાર નીકળી જવાનો રસ્તો રહ્યો નહિં તેવી સજ્જન તથા અલિંગ નામના કુંભારની પાસે તે ગયો; તેણે તેને પોતાની ઘેરાની લડીમાં સંતાડી દીધો. રાજનું લશ્કર ગામમાં તપાસ કરી પાછું ગયું ત્યારે સજ્જને કુમારપાળને બહાર કાઢ્યો અને ખાવાનું આપ્યું. રાત્રે વોસિરિ નામનો બ્રાહ્મણ મિત્ર કુમારપાળને મળ્યો પછી પોતાનું કુટુંબ ઉજ્જનમાં મૂકી, કુમારપાળ વોસિરિ સાથે દેશાંતરમાં નીકળી પડ્યો. પહેલે દહાડે તો તેમને ખાવાનું પણ મળ્યું નહીં. બીજે દિવસે વોસિરિ બીખ માગી લાગ્યો તે ખાઈને બંને જણ એક મઠમાં સુઈ રહ્યા. પછી ફરતા ફરતા સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં હેમાચાર્યને મળ્યા. કુમારપાળે હેમાચાર્યને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘મને કાંઈ દહાડો સુખ થશે કે નહીં?’ હેમાચાર્યે તેને ઓળખી કાઢ્યો અને તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા જતો હતો એટલામાં ઉદયન મંત્રી ત્યાં આવી પહોંચ્યો ઉદયને હેમાચાર્યે કહ્યું, “આ કુમારપાળ છે અને થોડા વખતમાં તમારો રાજ થશે.” હેમાચાર્યે કુમારપાળને લખી આપ્યું કે વિક્રમ સંવત્ ૧૧૬૬ ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૪ ને રવિવારને દિવસે પુષ્પ નક્ષત્રતમાં ત્રીજે પહોરે તમને રાજ્ય મળશે. કુમારપાળે હેમાચાર્યનો આભાર માન્યો અને કહ્યું કે જો આપનું આ વચન સાચું પડશે તો આપ ફરમાવશો તે પ્રમાણે હું વર્તીશ. પછી ઉદયન મંત્રી કુમારપાળને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ભોજન વસ્ત્રાદિ આપી તેની આગતાસ્વાગતા કરી. એમ કેટલાક દિવસ મંત્રીને ઘેર કુમારપાળ રહ્યો; પછી સિદ્ધરાજને તેની ખબર પડી તેથી તેણે કુમારપાળને મારવા માટે સૈન્ય મોકલ્યું. સૈનિકાએ આવી શોધ કરવા માંડી એટલે

કુમારપાળ મંત્રીના ઘરમાંથી નીકળી હેમચંદ્રસુરિની શાળામાં નાઠો. સુરિએ તેને તરતજ ભોંયરામાં ઉતાર્યો અને તેનું દ્વાર ન જણાય એવી રીતે પુસ્તકની ગાંસડીઓથી બંધ કર્યું. સિદ્ધરાજના સૈન્યે બધે ફરીને તપાસ કરી પણ કુમારપાળ જડ્યો નહિ, તેથી કંટાળીને પાછું ગયું. પછી કુમારપાળ ભોંયરામાંથી બહાર નીકળ્યો. હેમાચાર્યનો તેણે ઘણો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે મારા ઉપર આપના બે ઉપકાર થયા છે. એક તો મને રાજ્ય મળવાનું ભવિષ્ય જણાવ્યું તે, અને બીજો આ વખતે મારો જીવ બચાવ્યો. તે પછી ઉદયન મંત્રીએ વાટ ખર્ચી આપી તે લઈ કુમારપાળ ખંભાતથી રાત્રે નીકળ્યો અને વટપદ્રપુર (વડોદર) આવ્યો. ત્યાં ભૂખ્યો થવાથી કટુક નામના વાણીઆની દુકાને જઈ શેકેલા ચણા માગ્યા. કુમારપાળ પાસે પૈસા ન હોવાથી વાણીઆએ ચણા તેને ઉધાર આપ્યા અને કહ્યું કે મને ત્યારે પૈસા આપજો. વડોદરેથી કુમારપાળ ભર્ય ગયો. ત્યાં એક શકુનિક હતો તેને મળીને પૂછ્યું કે “ મારો શુભ દિવસ ક્યારે આવશે ? ” શકુનિક બહાર શુકન બેઠેલા બાગ્યો તે વખતે એક દેવચક્રી દેવળના ધ્વજનદુંડ ઉપર બેઠી હતી તે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે “ તમે થોડા વખતમાં રાજ થશો. ” ત્યાં જટા મુંડાવી કુમારપાળ માળવા ભણી ચાલ્યા અને ઉજ્જનમાં જઈ પોતાના કુટુંબને મળ્યો. પણ અહીં સિધ્ધરાજનાં માણસ તેને શોધતાં આવી પહોંચ્યાં તેથી તે કાલ્હાપુર ભણી નાઠો. કાલ્હાપુરમાં સર્વર્થસિદ્ધ નામના એક યોગીને સેવા કરી તેણે પ્રસન્ન કર્યો તેથી તે યોગીએ તેને બે મંત્ર આપ્યા. તેમાં એક રાજ્ય પ્રાપ્તિનો અને બીજો સ્વેચ્છિત ધનપ્રાપ્તિનો મંત્ર હતો. કાલ્હાપુરથી ફરતો ફરતો તે કાંચી અથવા કાંજીવેરમ આવ્યો અને ત્યાંથી કોલંબપટ્ટણ ગયો. કોલંબપટ્ટણના રાજાએ પોતાના મોટા ભાઈ તરીકે તેને માની આદરસત્કાર કર્યો, તેની યાદગીરિમાં કુમારપાળેશ્વર નામનું દેવળ બંધાવ્યું અને દેશ ચક્રણી નાણામાં કુમારપાળના નામનો શિક્કો પડાવ્યો. કોલંબપટ્ટણથી નીકળી કુમારપાળ ચિત્રદૂટ અથવા ચિત્રોડ ગયો, અને ત્યાંથી ઉજ્જન ગયો. ઉજ્જનથી પોતાનું કુટુંબ લઈ તે સિદ્ધપુર આવ્યો અને

ત્યાંથી એકલો તેના અનેની કૃષ્ણદેવને મળ્યો. વિચારશ્રેણી પ્રમાણે આ પછી થોડા દિવસમાં, એટલે સંવત્ ૧૧૬૯ ના કાર્તિક સુદી ૩ ને રોજ (ઇ. સ. ૧૧૪૩) સિદ્ધરાજ મરણ પામ્યો.

સિદ્ધરાજ પછી ગાદી ઉપર ઢાને ખેસાડવો એ વિષે દરબારીઓમાં આલેશા વાદવિવાદમાં કૃષ્ણદેવે કુમારપાળનો પક્ષ લીધો હતો. કુમારપાળ અને તેના ભાઈ મહિપાળ અને કીર્તિપાળ એ ત્રણ જણમાંથી જે લાયક હોય તેને પસંદ કરવાનું કરાવી એ ત્રણ જણનાં નામ સામંતોની સભા આગળ રજુ કરવામાં આવ્યાં; મહિપાળ અને કીર્તિપાળને રાજ્ય કરવાને ના લાયક કરાવી આખરે કુમારપાળને ગાદીએ ખેસાડવાનો કરાર થયો. વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે કુમારપાળને માગસર સુદિ ૪ ને રોજ અને કુમારપાળપ્રબંધ પ્રમાણે માગસર વદિ ૪ ને રોજ ગાદીએ ખેસાડવામાં આવ્યો. રાજ્યાભિષેક વખતે કુમારપાળનું વય ૫૦ વર્ષનું હતું એમ પ્રબંધચિંતામણિ અને કુમારપાળ પ્રબંધના કત્તો જણાવે છે.

રાજ્યાભિષેક વખતે કુમારપાળે પોતાની સ્ત્રી ભોપાળદેવીને પટ્ટરાણી

ખનાવી; ખંભાતમાં તેને મદદ કરનાર ઉદયન

રાજ્યાભિષેક:

વાળેલો ઉપકારનો બદલો.

મંત્રીને પ્રધાન ખનાવ્યો; તેના પુત્ર બાહદ

અથવા વાગ્લટને સર્વ રાજ્ય કારભારમાં સહા-

યક નિમી અલિંગ મંત્રી (નાયબ દિવાન) ની પદ્વી આપી; અલિંગ ઉર્ફે

સજ્જન કુમારને ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) ની પટ્ટિકાનો સ્વામી ખનાવ્યો. તે

પટ્ટિકાને તાએ ૭૦૦ ગામો હતાં. તેના વંશજોને લાજ આવવાથી હાલ

પોતાને ' સગરા ' રજપૂતના નામથી ઓળખાવે છે; બીમસિંહ ખેડુતને

અંગરક્ષકમાં દાખલ કર્યો; દેવશ્રી પાસે રાજ્યતિગ્રહ કરાવી તેને ધવલક,

(ધોળકા) આપ્યું, ચણા આપનાર કદુક વાણીયાને વટપદ (વડોદરા)નો

ધનામદાર ખનાવ્યો; વોસિરિ બ્રાહ્મણ મિત્રને લાટ દેશ આપ્યો. એટલે કે

તેને તે પ્રદેશનો હાકમ નીચ્યો. આ પ્રમાણે સર્વ ઉપકારી પુરૂષોને સંભારી

તેમના ઉપકારનો બદલો વાળ્યો. તેના અનેની કાહાનદેવે (કૃષ્ણદેવે) તેને

ગાદી આપવામાં ઘણી સહાય કરી હતી; પરંતુ આ વાતનું અભિમાન રાખી તે કુમારપાળને અપમાન પહોંચે એવી રીતે તેના કુળ વિષે તથા તેની આગળની સ્થિતિ વિષે બોલવા લાગ્યો. કુમારપાળે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે તકુફીને તેના ઉત્તર વાળ્યો અને તેનું કશું નહીં માનવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો હોય એમ આગળ જતાં જણાવ્યું, એટલે કુમારપાળે તેને મારી નાંખાવ્યો. આ બનાવની ઘણી સારી અસર થઈ, કારણકે તે દિવસથી સર્વ સામંતો રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતાં ડરવા લાગ્યા.

દેશાટલુમાં પ્રાપ્ત થયેલી નિપુણતાને લીધે કુમારપાળ રાજસૂત્ર ચલાવવા લાગ્યો તેથી જૂના મંત્રીઓને જણાવ્યું કે આપણી સત્તા જતી રહી, અને આ બાહોશ રાજા આગળ આપણું કંઈ ચાલવાનું નથી, ત્યારે તેઓ રાજા સામે કાવતરાં કરવા લાગ્યા. તેઓએ કુમારપાળને મરાવી નાખી પોતાના મત પ્રમાણે ચાલે એવો રાજા ગાદીએ બેસાડવાનો મનસુબો કર્યો પરંતુ એ વાતની કુમારપાળને ખબર પડતાં તેણે તરકડી લોકોને મારી નાંખાવ્યા.

ઉદયન મંત્રીના બીજાને છોકરો આહડ અથવા અરબદ્, જે સિદ્ધરાજનો માનીતો હતો તે કુમારપાળની આજ્ઞામાં નહીં રહેતાં સપાદસક્ષ અથવા સાંભરના રાજા અર્જુનરાજ અથવા આનોરાજની આકરીમાં રહ્યો;

શાકભરીના અર્જુનરાજ સાથે લઢાઈ.

આહડના સમજાવ્યાથી આનાને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાનું મન થયું; અને તે દેશના ઘણા સામંતો પોતાના પક્ષમાં આવશે એવી આશા રાખી તે મોટી સેના લઈને મોખરા આગળ આવી પહોંચ્યો. કુમારપાળે શત્રુની સામે થવા સેના એકઠી કરી અને આનાની સામે થવા ઉતરી પડ્યો. લઢાઈ ચાલી ના ચાલી એટલામાં તો ગુજરાતના ઘણા સામંતો કુમારપાળને તજીને જવા લાગ્યા. તે ઉપરથી આહડનું કપટ જણાઈ આવ્યું. કુમારપાળે પોતાની આખી સેના વિખરાઈ ગયેલી જોઈ એટલે પોતાના હાથીને હાંકી લે એટલે તે રાજા સાથે જતોજત કાપાકાપી કરવાને બની આવે. એ પ્રમાણે હાથીને આવતો જોઈ, આહડ પોતાના હાથી ઉપરથી ટૂંદી પડી,

કુમારપાળના હાથીપર ચઢી જઈ કુમારપાળને મારવા જતો હતો, એવામાં તે નીચે પડી ગયો તેથી રાજાની આસપાસના લાલાવાળાઓએ તેને મારી નાખ્યો. આના રાજાને પણ તીવ્ર વાગ્યાં તેથી તે લોહીલુહાણ થઈ ગયો. ગુજરાતના ઘોડેસ્વારો જયજયના અવાજ કરતા આગળ ધાયા અને શત્રુના સૈન્યને હરાવી તથા તેમના ઘોડા વગેરે લૂટી લઈ નસાડી મૂક્યું.*

આ લઢાઈના સંબંધમાં દ્વયાશ્રયના કર્તાએ ઘણો વિગતવાર હેતુલ આપ્યો છે પણ તેમાંનો ઘણો ભાગ કલ્પિત હશે એમ લાગે છે. દ્વયાશ્રયમાં એક અગત્યની વાત એ જણાવી છે કે આનો રાજા હાર્યો હતો, પણ મરાયો નહોતો. તેણે પોતાની કુંવરી જલદણને કુમારપાળ વેરે પરણાવી સલાહ કરી. કુમારપાળ ચરિત પ્રમાણે આનો રાજા (અર્જુનરાજ) કુમારપાળપર ચઢી આવ્યો નહોતો, પણ કુમારપાળે આના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. આ અંતઃકર્તા જણાવે છે કે કુમારપાળ સૈન્ય લઈ આશુપાસે ચંદ્રાવતી નગરીમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંથી ત્યાંના રાજા વિક્રમસિંહને પોતાની માથે લઈ શાકંભરી અથવા સાંભર તરફ ગયો; અર્જુનરાજે તેણે હરાવ્યો પણ મારી નાખ્યો નહીં. અર્જુનરાજે દેવળ દેવીનું અપમાન કરેલું હોવાથી તેની જીભ કાપી નાખવાની કુમારપાળે તેને ધમકી આપી પણ અર્જુનરાજે રાંક થઈ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે તેને એવી સરતે છોડ્યો કે તેના દેશના બધા લોક માથે એવું વસ્ત્ર ઓઢે કે જેની ડાબી તથા જમણી બાજુએ જીભનો આકાર કાઢેલો હોય. પછી તેને લાડકાના પિંજરામાં ઘાલી ત્રણ દિવસ સુધી પોતાના સૈન્યમાં રાખી મૂક્યો અને છેવટે તેને પોતાનો ખંડીઓ

* કુમારપાળ ચરિતમાં નીચે પ્રમાણે વાત છે:—કુમારપાળની બહેન દેવળદેવી શાકંભરીના અર્જુનરાજ વેરે પરણાવી હતી. ઘણીઘણીઆણી સોગદાંબાજી રમતાં હતાં, તે વખતે અર્જુનરાજે હાસ્યમાં દેવળદેવીને કહ્યું કે “આ તારા ઉઘાડા માથાના મુડકાને માર.” આથી દેવળદેવીને ખોઈું લાગ્યું અને તેણે અર્જુનરાજને સામાં ખેંચ્યાં આવી. અર્જુનરાજે લાત મારી તેને કાઢી મૂકી. તેથી તે કુમારપાળને ત્યાં આવી રહી અને અર્જુનરાજ સાથે લઢાઈ કરવા કુમારપાળને લાંબેયો.

ખનાવી છોડ્યો. ચંદ્રાવતીનો વિક્રમસિંહ સંગ્રામ વખતે અર્જુનરાજને મળી ગયો હતો તેથી કુમારપાળે તેને અણહિલવાડની રાજસભામાં મંગાવી, બધા સામંતોના દેખતાં તેનું અપમાન કરી, કેદમાં નંખાવ્યો અને તેના રાજ્ય ઉપર તેના ભત્રિજા યશોવર્માને સ્થાપ્યો.

અર્જુનરાજસામે લડવાને કુમારપાળ ગયો હતો, ત્યારે તેણે વિજય અને કૃષ્ણ નામના બે સામંતોને માળવાના રાજ માળવાના રાજ બદલા સાથે લઢાઇ. બધાલની સામે મોકલ્યા હતા. અર્જુનરાજને હરાવી કુમારપાળ અણહિલવાડ પાછો આવ્યો,

એવામાં તેને ખમર મળી કે એ સામંતો માળવાના રાજને મળી ગયા છે, અને માળવાનો રાજ ગુજરાત પ્રાંતમાં આવી પહોંચ્યો છે, અને અણહિલવાડપુર તરફ ધસારો કરે છે. સિદ્ધરાજે જેમ યશોવર્માને જીતી કીર્તિ મેળવી હતી તેમ કુમારપાળ બદલાવને જીતી કીર્તિ મેળવવા તૈયાર થયો. તેણે પોતાની સેના એકઠી કરી અને માળવાના રાજ ઉપર ચઢ્યો. પછી લઢાઇમાં તેને હરાવી હાથી ઉપરથી મારી પાડ્યો. આથી કરીને પહેલાંની પેઠે માળવાનો રાજ ફરીથી અણહિલવાડના રાજને આધીન થયો. બીડસાપાસે ઉદયપુરમાં ઉદ્યાદિત્યના દેવળમાં એક કરતાં વધારે લેખો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે કુમારપાળે આખો માળવા દેશ જીતી લીધો હતો. આ લેખો કુમારપાળના સેનાપતિએ (દંડનાયક) કોતરાવેલા છે.

આ પછી કુમારપાળે કોકળના મલ્લિકાજીન રાજ સાથે લઢાઇ કર્યાનું વૃત્તાંત પ્રમંથચિંતામણિમાંથી મળે છે. ઉત્તર કોકળના મલ્લિકાજીન સાથે લઢાઇ. કોકળમાં એ નામનો રાજ ઈ. સ. ૧૧૬૦ માં થયો હતો. આ લઢાઇનું કારણ શી રીતે

ઉત્પન્ન થયું, એ વિષે પ્રમંથચિંતામણિમાં નીચે પ્રમાણે વાત છે. એક દિવસ કુમારપાળ રાજ દરબારમાં બેઠો હતો અને મુદ્દાકાતો લેતો હતો, એવામાં કેટલાક માગણ સભામાં આવી હાજર થયા, અને તેઓ કોકળના રાજ

મલ્લિકાર્જુનને રાજાઓનો દાદો (રાજપિતામહ) કહી તેની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. મલ્લિકાર્જુનનું ' રાજપિતામહ ' એવું મગરૂખી ભરેલું વિરૂદ્ધ સાંભળી કુમાર-પાળ ક્રોધાયમાન થયો અને સભામાં ચોતરફ નજર ફેરવી, એટલે રાજના મનનો અભિપ્રાય સમજી, ઉદયન મંત્રીના પુત્ર આમ્રભટ્ટ (આમ્યઃ) ધરસંપુટ ઉંચો કર્યો, અને જણાવ્યું કે એ મિથ્યાભિમાની મલ્લિકાર્જુનને હું જીતી આવીશ. કુમારપાળે સેના આપી તે લઈ આમ્યઃ ઉપડ્યો અને કાંઈ દેકાણે મુકામ કર્યા વિના કોકણુ જઈ પહોંચ્યો. તે કલાવીણી નદી ઘણી મહેનતે ઉતર્યો અને સામે કિનારે મુકામ કર્યો. ત્યાં આગળ મલ્લિકાર્જુનને તેના ઉપર હલ્લો કરી તેને હરાવી કાઢ્યો. આ પ્રમાણે હાર પામેલા આમ્યઃ પાછા ફરી અણુહિલવાડની પાસે મુકામ કર્યો, અને કાળો તંબુ ઠોકોવી, કાળો પોશાક પહેરી, કાળું છત્ર ધરાવવા લાગ્યો. આમ્યઃ કોકણુમાં હાર ખાઈને આવ્યાની રાજાને ખબર પડી અને તેને આ પ્રમાણે શોક પાળતો તેણે જોયો ત્યારે તેને દિવાસો આવ્યો, અને બળવાન ચોદાઓની એક બીજી સેના તૈયાર કરાવી મલ્લિકાર્જુન ઉપર ફરીથી મોકલ્યો. આમ્યઃ બીજી વેળા કલાવીણી નદી ઉપર આવી પહોંચ્યો, એટલે પુલ અથવા સેતુ બંધાવી બંધી સેનાને સાવ-ધાનીથી ઉતારી; અને પછી મલ્લિકાર્જુન ઉપર હલ્લો કર્યો. આ બીજી યુદ્ધમાં ગુજરાતની સેના જય પામી અને મલ્લિકાર્જુન આમ્યઃની તલવારથી માર્યો ગયો. આમ્યઃ મલ્લિકાર્જુનની રાજધાની કબજે કરી લીધી; અને તેમાં લૂટ ચલાવી સોલંકી રાજાની આજુ વરતાવી; પછી અણુહિલવાડ પાછો આવ્યો. મલ્લિકાર્જુનના માથાને સોનાથી મઢાવી તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તથા મલ્લિકાર્જુનનો ખજાનો લુંટી લાવ્યો હતો તે બધું સામંતોની સમક્ષ કુમાર-પાળ આગળ રજુ કર્યું. કુમારપાળ આથી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને ' રાજ-પિતામહ ' એવું જે વિરૂદ્ધ મલ્લિકાર્જુનને હતું તે આમ્યઃને આપ્યું.

આ મલ્લિકાર્જુન રાજાને જે શિલાલેખ હાલમાં જડયા છે. એક લેખ

* ચીખલી અને વલસાડમાં થઈને વહેતી કાવેરી નદી.

ચિખ્લુન આગળ છે તેની ઉપર ઈ. સ. ૧૧૫૬ (શક ૧૦૭૮)ની સાલ છે, અને બીજો વસાઈ આગળ છે તેની ઉપર ઈ. સ. ૧૧૬૦ (શક ૧૦૮૨)ની સાલ છે. મહિકાજીનને મારી નાખ્યાની વાત ખરી હશે તો લઢાઈ ઈ. સ. ૧૧૬૦ પછી અને ઈ. સ. ૧૧૬૨ પહેલાં થઈ હશે. કારણ કે ઈ. સ. ૧૧૬૨ માં મહિકાજીનની ગાદીએ અપરાધિત નામનો રાજા હતો.

કુમારપાળને સુરાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ કાઠિયાવાડના સમર રાજા સાથે

સુરાષ્ટ્રના સમર રાજા
સાથે લઢાઈ.

લઢાઈ થઈ હતી, એમ કુમારપાળ ચરિતમાં જણાવેલું છે. એ લઢાઈમાં કુમારપાળના મંત્રી ઉદયનને સેનાપતિ નિમ્મે હતો. પ્રમુખ ચિંતામણિમાં

સુરાષ્ટ્રના રાજાનું નામ સૌસર જણાવેલું છે; કદાચ એ રાજા ગોહિલવાડનો કોઈ મહેર સરદાર હશે. ઉદયન સેના સાથે વઢવાણ સુધી આવ્યો અને ત્યાંથી સેનાને આગળ મોકલી પોતે પાલીતાણે ગયો. પાલીતાણામાં તે દેવની પૂજા કરતો હતો એવામાં એક ઉંદર દીવાની દીવટ લઈ તે કાષ્ટમય મંદીરની કાંઠામાં પેસતો હતો એ તેના જોવામાં આવ્યું. કાષ્ટમય દેવળનો કોઈ દિવસ અગ્નિથી નાશ થવાનો સંભવ જાણી પથ્થરનું દેવળ બંધાવવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. સૌસર રાજા સાથે થયેલી લઢાઈમાં ગુજરાતના લશ્કરની હાર થઈ અને ઉદયન મરણુતોલ ધાયલ થયો. મરતા પહેલાં ઉદયને તેના પુત્રને જણાવ્યું કે શત્રુજન્ય ઉપર આદીશ્વરનું દેવળ અને લશ્ચમાં શકુનિકા વિહાર દુરસ્ત કરાવવાનો અને ગિરિનારપર નવીન પાગ બંધાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. તેના પુત્ર બાહડ અને બાહડે બંને દેવળોની દુરસ્તી કરાવવાનું કબુલ કર્યું. પછી બંને દેવળો દુરસ્ત થયાં. ત્યારે કુમારપાળ, હેમાચાર્ય અને અણહિલવાડના સધળા સામંતો શકુનિકા વિહારમાં મુનિ સુવ્રતનાથની પ્રાંતશ્રાવણ વખતે હાજર થયા. શ્રી ગિરિનારપર નવીન સુગમ પગ રસ્તો પણ બંધાવવામાં આવ્યો; એક લેખ પ્રમાણે આ કામ ઈ. સ. ૧૧૬૬ (સંવત ૧૨૨૨) માં થયું.

કુમારપાળ ચરિત પ્રમાણે ઉદયને સમરને મારી તેના પુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો.

સમર સાથેની લઢાઈ અને ઉદયનનું મૃત્યુ આશરે ઇ. સ. ૧૧૪૯ (સંવત ૧૨૦૫) માં થયેલાં હોવાં જોઈએ; કારણ કે આદિશ્વરનું દેવળ અંધાવવાનું કામ ઇ. સ. ૧૧૫૬-૫૭ (સંવત ૧૨૧૧) માં પૂરું થયું હતું. આહટે શત્રુંજયની પાસે આહડપુર નામનું ગામ વસાવ્યું અને ત્યાં ત્રિભુવનપાળ વસતિ નામનું નવીન દેવળ અંધાવ્યું.

મોસર સાથેની લઢાઈ પૂરી થયા પછી એદિ રાજા કર્ણે કુમારપાળ ઉપર ચઢાઈ કરવાની ધમકી આપી; રાજા સોમનાથની જગ્યાએ નીકળવાનો હતો એવામાં તેના ખાતમીદારોએ તેને ખબર આપી કે એ રાજા ચઢી આવવાનો છે. પછી બીજો દિવસે રાજાને ખબર પડી કે રાત્રે હાથી ઉપર સુતો હતો એવામાં તેના કાટનો કડો એક વડના ઝાડની ડાળીમાં ભરાયો, અને હાથી ચાલી ગયો તેથી એદિ રાજા અધર લટકી મરણ પામ્યો છે.

એક વખત કુમારપાળે સપાદવદ્ધ (સાંભર) ના રાજાને ઉત્તરાસન* વસ્ત્ર મોકલવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેણે તે માન્ય કરી નહીં તેથી કુમારપાળને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો; અને તેને જીતવાને સૈન્ય તૈયાર કરાવી ઉદયન મંત્રીના

સાંભરના રાજા ઉપર ચઢાઈ.

પુત્ર ચાહડ, જે ચાહડ અને ચાહડ કરતાં નાનો હતો તેની નિમણૂક કરી. ચાહડમાં અતિદાન કરવાનું દુષણ હતું તો પણ રાજાની તેના ઉપર મહેરબાની હતી ચાહડ ઉતાવળે પ્રયાણ કરી થોડા દિવસમાં ખિંભેરા નજીક આવી પહોંચ્યો; તે દિવસે તે નગરમાં સાતસો કન્યાના વિવાદ માંડ્યા હતા. x તેથી રાત્રે બહાર રહી કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને સવારે નગર સર કર્યું. તથા તે લૂંટી તેમાં કુમારપાળની દવાઈ ફેરવી. ત્યાંથી સાતસો હુંશિયાર સામંત લઈ ચાહડ

* પૂજા વખતે ખલા ઉપર જનોઈની પેઠે નાખવાનું વસ્ત્ર.

x ત્યાંના લોક કડવા કણબી હશે અથવા ભરવાડ હશે કારણ કે એકે દિવસે એટલાં બધાં લગ્ન કરવાનો આજ્ઞ એ જાતોમાં છે.

પાટણ પાછો આવ્યો. આ ફતેહચી રાજા ખુશી થયો. પણ ધણું દાન કરવાની આહુતી દેવને માટે તેને ઇપકા આપ્યો અને ‘ રાજધરજી ’ (રાજાને દળી નાંખનાર) નો ઇલકામ આપી વિદાય કર્યો.

ગુજરાતના ઇતિહાસ લખનાર આ સંબંધમાં વધારે વિગત જણાવતા નથી, તોપણ બીહસા પાસે ઉદેપુરમાં ઇ. સ. ૧૧૬૬ ની સાલનો કુમારપાળના નામનો એક લેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે સંવત ૧૨૨૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને રાજા આહડે રંગરિક્ષ મહાલનું અડધું સંગવાડ ગામ દાનમાં આપ્યું. આ લેખની નીચે બીજો એક લેખ છે તેમાં પણ કુમારપાળનું નામ છે. એ લેખની સાલ બુસાઇ ગઇ છે, પણ એટલું વંચાય છે કે કુમારપાળના હાકેમ યશોધવલે પોસ સુદી ૧૫ ને ગુરનારને રાજા ગ્રહણને અવસરે ઉદેપુરના દેવને દાન આપ્યું.

કુમારપાળના વખતના આવા બીજા લેખ પશ્ચિમ રાજપુતાનામાં બાહમર પાસે કિરાટકૃપ (ખેરાડ) નગરનાં ખંડેર પાસે જોવામાં આવે છે. એ લેખોમાં કુમારપાળનું નામ આપેલું છે અને જણાવ્યું છે કે કુમારપાળનો અમાત્ય ત્યાં રહેતો અને ખેરાડની આસપાસનો મુલક જયસિંહ રાજાના વખતથી ગુજરાતને તાબે હતો. વળી ચિતોડના કિલ્લામાં પદ્માના દેવળમાં કુમારપાળનો એક લેખ કર્નલ ટાડ સાહેબે શોધી કાઢ્યો હતો, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેણે મેવાડસુધી જીત કરી હશે.

અર્ધચિંતામણિ પ્રમાણે કુમારપાળ પદ્મપુરની પદ્માવતી રાણીને પરણ્યો હતો. એ નગર સિંધુનદીની પશ્ચિમે આવેલું હોવાનું લખ્યું છે. કદાચ એ રાણી

કાશ્મીરમાં આવેલા પદ્મપુરની હશે.

કુમારપાળ, મેવાડના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો એ વિષે રાસમાળા-
માંx નીચે પ્રમાણે હેવાલ છે. કદાચ આ વર્તાત
સિસોદણી રાણી. જોન અંધકારોએ જાણી ખુજ મૂકી દીધું હશે.

“ બ્રાહ્મણોના વૃત્તાંતમાં લખે છે કે મેવાડના રાજાની કુંવરી સિસોદણી વેરે તે પરણ્યો હતો. જ્યારે તેને પરણવાને ખાંડું મોકલ્યું ત્યારે તે કુંવરીના જાણવામાં આવ્યું કે રાજાનો એવો નિયમ છે કે રાણીઓએ પ્રથમ હેમાચાર્યને અપાસરે જઈ જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધા પછી દરબારમાં પેસવું. આ ઉપરથી રાણીએ પાટણ જવાની ના પાડી, ને કહ્યું કે મને આચાર્યને અપાસરે મોકલવામાં ન આવે એવી ખાત્રી કરી આપો તો હું આવું ત્યારે કુમારપાળનો દસોટી ભાટ જયદેવ કરીને હતો, તે વચ્ચે જામીન થયો એટલે રાણીએ અણહિલપુર જવાની હા કહી. તેને આવ્યાને કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી હેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે સિસોદણી રાણી કદી મારી પાસે આવ્યાંજ નથી. તે ઉપરથી કુમારપાળે તેને જવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ તેણે ના કહી. પછી રાણી માંદી પડી ત્યારે ભાટની સ્ત્રીઓ તેને જોવા ગઈ. ત્યાં તેની વાત સાંભળીને તેઓએ પોતાના જેવો તેને પોશાક પહેરાવીને જાનીમાની પોતાને ઘેર તેડી આણી. રાત્રે કિલ્લાની ભીંત ભાટે કાચી, ને ત્યાંથી રાણીને લઈ ચાલ્યો. આ વાત જ્યારે કુમારપાળ રાજાના જાણવામાં આવી ત્યારે બે હજાર ઘોડુ લઈને તેના ઉપર ચઢ્યો. ઇડર દસ ગાઉ રહ્યું ત્યાં આગળ પેદાં નાશી જનારાંને રાજાએ ઓલી પાડ્યાં. ત્યારે ભાટે રાણીને કહ્યું કે ‘જે તમે ઇડરમાં જઈ પહોંચો એમ હોય તો ઉગરાય. મારી પાસે જસેં ઘોડું છે. જ્યાંસુધી અમારામાંનું એક પણ માણસ રહેશે ત્યાંસુધી અમે કાંઈને હાથ અડકાડવા દેઈશું નહીં. એ પ્રમાણે કહી સામા ચઢી આવેલા ભણી તે રયો; પણ રાણીની હિંમત ચાલી નહીં એટલે તેણે પોતાના રથમાં આપઘાત કર્યો; ત્યારે દાસી બોલી ઉઠી કે હવે લઈને શું કરો છો, રાણીતો ક્યારનાંય મરી ગયાં છે. પછી કુમારપાળ અને તેની ફોજ ઘરભણી પાછી વળી. ”

આજુપાસે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા કુમારપાળના ખંડીઆ હતા.

સાંભરના અણોરાજ (આનારાજ) ને મદદ અવંતીનાથ.

કરવાના વાંકમાટે કુમારપાળે ચંદ્રાવતીના રાજા વિક્રમસિંહને કેદમાં પૂર્યો હતો અને તેના ભત્રિજા યશોધવજીને ગાદીએ

એસાડ્યો હતો, એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. કુમારપાળે માળવા અને સાંભરના રાજ ઉપર જીત મેળવી હતી એ નિર્વિવાદ છે. ‘અવંતીનાથ’ એ કુમારપાળનાં વિરોધે પૈકીનું એક છે.

કુમારપાળપ્રબંધ પ્રમાણે કુમારપાળના રાજ્યથી ઉત્તરે તુરક (તુર્ક)

દેશ, પૂર્વે ગંગા નદી, દક્ષિણે વિંધ્યા પર્વત અને

કુમારપાળના રાજ્યની સીમા.

પશ્ચિમે સિંધુ નદી હતાં.

સાર્વજનિક મકાનો બંધાવવાના કામમાં કુમારપાળની શાખ સિદ્ધરા-

જના જેટલી લોકોમાં ચાલતી નથી, તોપણ

સોમનાથનું દેવળ બંધાવ્યું.

કુમારપાળે કેટલાંક અગત્યનાં મકાન બંધાવ્યાં

હતાં. એ પૈકી મુખ્ય સોમનાથ અથવા સોમેશ્વરનું દેવળ ફરી બંધાવ્યાનું

કામ હતું. પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે કુમારપાળે હેમાચાર્યના ગુરુ દેવસૂરીને

પૂજ્યું કે શું કરવાથી માંડે નામ અમર રહે. દેવસૂરીએ કહ્યું: “સોમનાથનું

દેવળ હાલ કાષ્ઠમય છે, અને દરિયાની છોળોથી ખવાઈ ગયું છે તેને બદલે

એક યુગ ચાલે એવું નવીન દેવળ બંધાવો.” આ વાત રાજાને પસંદ પડી

તેથી તેણે સોમનાથનું દેવળ નવેસર પથ્થરથી બંધાવ્યું. દેવળનો પાયો

નાખાવ્યો ત્યારે હેમાચાર્યના બોધથી રાજાએ એક વ્રત લીધું કે દેવળ

બંધાવવાનું કામ પૂરું થઈ રહે ત્યાં સુધી સ્ત્રીસંગ કરવો નહીં અને મઘ-

માંસ ખાવું નહીં. એ વર્ષ દેવળ નૈવાર થયું એટલે વ્રત (બંધા) છોડાવ-

વાની સૂરિને વિનંતિ કરી. સૂરિ બોલ્યા: “મંદીર તો થયું પણ શિવજીની

યાત્રા થયે વ્રત મૂકવું બેઠકે.” રાજાએ આ વાત અંગીકાર કરી અને

સોમનાથની જાત્રાએ નીકળ્યો. હેમાચાર્ય તેની પહેલાં પગે ચાલીને નીકળ્યો

અને શત્રુંજય અને ગિરિનારની જાત્રા કર્યા પછી સોમનાથ આવવાનું રાજાને

વચન આપ્યું. રાજા સોમનાથ પહોંચ્યો ત્યારે ગંડ બૃહસ્પતિ નામનો ત્યાંના

સ્થાનિક અધિકારી તેને સામે તેડવા આવ્યો અને દબદબાથી શહેરમાં લઈ

ગયો. દેવળનાં પગથીયાં આગળ રાજાએ લાંબા થઈ નમસ્કાર કર્યો. પછી

દેવની પૂજા કરી તથા પોતાના વજન જેટલું નાણું તથા હાથી, સોનું, ચાંદી, મોતી વગેરે દાન આપી અણહિલપુર પાછો ગયો.

કુમારપાળે અંધાવેલા દેવળને મુસલમાન લોકોએ વખતો વખત ધાકું નુકસાન કર્યું; પ્રથમ અલફખાને ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં, પછી મુઝફરશાહે ઇ. સ. ૧૩૯૦ માં, પછી મહમદ બેગડાએ ઇ. સ. ૧૪૯૦ માં અને છેવટ મુઝફરશાહ ખીજાએ ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં, એ પ્રમાણે કુમારપાળના વખત પછી ચાર વખત સોમનાથના દેવળની ભાંગફેડ કરવામાં આવેલી છે. મુસલમાનો પાછા જતા એટલે દેવળની દુરસ્તી કરાવવામાં આવતી. સૌથી સરસ દુરસ્તી જૂનાગઢના રાજા બેંગાર ૪ થાના વખતમાં (ઇ. સ. ૧૨૯૭-૧૩૩૪) કરવામાં આવી હતી. અન્નાઉદ્દીન ખીલજીના વખતમાં સોમનાથના દેવળને નુકસાન પહોંચ્યા પછી એ રાજાએ દુરસ્તી કરાવ્યાની વાત બે લેખોમાં લખેલી છે. છેવટ મુઝફરશાહ ખીજાના વખતમાં એ દેવળને મસીદનું રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યારપછી તેમાં દેવને લાવવાની તજવીજ કરવામાં આવી નથી.

પાટણમાં ભદ્રકાળીના દેવળની એક બાબુએ લીંતમાં ભાગેલો રીલા-લેખ છે; તેમાં સોમનાથ વિષે જાણવાનું વિગત આપેલી છે. એ લેખના જમણા ખુણા તરફની લીટીઓ ભાગેલી છે તે સિવાયનો ખીજો અંધા ભાગ વાંચી શકાય એવો ન્ખટ છે. તેની ઉપર ઇ. સ. ૧૧૬૯ (વસંતી ૮૫૦) ની સાલ છે. તેમાં લખ્યું છે કે સોમેશ્વરનું દેવળ પ્રથમ સોમે સોનાનું અંધાવ્યું હતું, પછી રાવણે રૂપાનું અંધાવ્યું હતું, પછી ભીમદેવે પથ્થરનું અંધાવ્યું હતું, ત્યારપછી કુમારપાળના વખતમાં ગંડ બૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે તેની દુરસ્તી થઇ હતી. ગંડ બૃહસ્પતિ વિષે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો છે. તે કન્યાકુબ્જ અથવા ક્તોજનો આલણ હતો; તેની સાખા પશુપત હતી; તે માળવાના રાજાઓનો શિક્ષક હતો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મિત્ર હતો. તેણે સોમનાથમાં ખીજાં ઘણાં દેવળ અંધાવ્યાં. કુમાયુનના ખસ રાજાએ કેદારેશ્વરનું દેવળ થઇ પડી જવા દીધું છે એવી

અખર જાણી કેદારેશ્વરનું દેવળ પણ તેણે દુરસ્ત કરાવ્યું. કુમારપાળના વખત પછી ગંડ બૃહસ્પતિના વંશને સોમનાથના મુખ્ય પુંજરી ગણાતા.

કુમારપાળે જૈન દેવળો પાછળ ખર્ચ કરેલો છે. ખંભાતના સાગવ વસંદિકાના દેવળમાં હેમાચાર્યે દીક્ષા લીધી હતી તે દેવળ તેણે દુરસ્ત કરાવ્યું; કાઈઝીએ તેને કરંબો આપ્યો હતો તેની યાદગીરીમાં તેણે પાટણમાં કરંબદુ વિહાર નામનું જૈન દેવળ બંધાવ્યું; જંગલમાં એક ઉંદરે દરમાંથી કાઢેલા રૂપીઆ તેણે લઈ લીધા હતા તેથી ઉંદર માથું કુટીને મરી ગયો હતો, તે પાપના નિવારણ માટે તેણે પાટણમાં મુશકવિહાર નામનું દેવળ બંધાવ્યું. હેમાચાર્યની જન્મભૂમિ, ધંધુકામાં ગોલિકાવિહાર નામનું દેવળ બંધાવ્યું. આ શિવાય બીજાં ૧૪૪૪ જૈન દેવળ કુમારે બંધાવ્યાની દંતકથા ચાલે છે.

કુમારપાળ જાતે વિદ્વાન નહોતો તોપણ તેના મંત્રી વિદ્વાન હતા, અને તે પોતાના દરબારમાં વિદ્વાનોને અને તેમાં ખાસ કરીને સંસ્કૃત કવિઓને રાખતો, તેના બે મુખ્ય પંડિતો રામચંદ્ર અને ઉદયચંદ્ર જૈન હતા. રામચંદ્ર ઘણો વિદ્વાન હતો. તેણે ઘણાં પુસ્તક લખ્યાં હતાં, તેમાં પ્રબંધશત એ મુખ્ય છે. ઉદયન મંત્રીના મરણ પછી કુમારપાળનો મુખ્ય મંત્રી કપર્દી નામનો વિદ્વાન અને સંસ્કૃત કવિ થયો હતો. કુમારપાળનો મુખ્ય સલાહકાર અને ગુરુ હેમચંદ્ર અથવા હેમાચાર્ય તે જમાનામાં સૌથી મોટો વિદ્વાન હતો. હેમાચાર્ય સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બંનેના વખતમાં થઈ ગયો તોપણ રાજાનો ગુરુ અને સલાહકાર તો તે કુમારપાળના વખતમાં જ થયો. શરૂઆતના સોલંકી રાજાઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તે મુખ્યત્વે કરીને હેમાચાર્યને લીધે છે.

હેમાચાર્યનું જ્ઞાતાંત અજયખીઓથી ભરપૂર છે. જાદુમંત્રીની વાતો

બાળુએ મૂકતાં, તેના વિષયની બીજી હકીકત બાળુએ પ્રમાણે છે. ધંધુકાના નગરમાં ચાચિંગ

નામનો મોઢ વાણીઓ રહેતો હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ પાહિતી હતું. પાહિ-

નીને સંવત ૧૧૪૫ ના કાર્તિક સુદિ ૧૫ ને રાજા પુત્ર પ્રસવ થયો. તે બાળકનું નામ ચાંગદેવ પાડવામાં આવ્યું. દેવચંદ્ર આચાર્ય નામનો એક જ્ઞેન સ્ત્રી (ઇ. સ. ૧૦૭૮-૧૧૭૦; સંવત ૧૧૩૪-૧૨૨૬) પાટણથી ધંધુક મોઢ વસાહિકમાં દેવવંદન કરવા આવ્યો. તે વખતે ચાંગદેવ પાંચ વર્ષનો થયો હતો. તેની માતા સાથે તે પણ મોઢ વસાહિકમાં આવ્યો. બીજાં છોકરાં સાથે રમતો હતો, એવામાં આલ્યાવસ્થાના ચપળ સ્વભાવથી તે આચાર્યની ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો. તેની આ હિંમત તથા તેનાં અંગ લક્ષણો જોતાં આચાર્યને લાગ્યું કે જો તે દીક્ષા ગ્રહણ કરે તો કલિયુગમાં કૃતયુગ પ્રવર્તાવે એવો થાય. પછી સંઘને એકઠો કરી સાથે લઈ આચાર્ય ચાચિંગને ઘેર ગયા. એ વેળાએ ચાચિંગ શેઠ પરગામ ગએલા હતા પણ તેની સ્ત્રી પાહિની ઘેર હતી. તેણે સંઘનો “ ભલે પધાર્યા ” ઇત્યાદિ માન-યુક્ત શબ્દોથી આદર સત્કાર કર્યો. પછી સંઘે ચાંગદેવ આપી દેવાનું જણાવ્યું ત્યારે પોતાના ધણીને પૂછ્યા વગર ખુશીની સાથે તેણે ચાંગદેવ આચાર્યને આપ્યો. તેને લઈને આચાર્ય કર્ણાવટી આવ્યા અને ઉદયન મંત્રીના છોકરા સાથે તેને કર્ણાવટીમાં રાખ્યો. ચાચિંગ પરગામથી ઘેર આવ્યો અને પાહિનીએ પુત્ર આપી દીધાની તેને ખબર પડી ત્યારે તે ધણો દિલગીર થયો અને પુત્રનું દર્શન કરતા સુધી આહારનો ત્યાગ કરવાની આધા લીધી. બોળતો બોળતો તે કર્ણાવટી આવ્યો અને કોથે ભરાઈ આચાર્યને કહ્યું કે મારો પુત્ર મને પાછો સોંપી દો. તે વખતે ઉદયન મંત્રી ત્યાં હતો. તેણે ચાચિંગને સમજાવ્યો અને આખરે ચાચિંગે પોતાના પુત્રને આચાર્ય પાસે રહેવા દીધો.

ઇ. સ. ૧૦૬૭ માં ચાંગદેવ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે ચાચિંગે મહા મહોત્સવ કરી તેને દીક્ષા અપાવી; તે વખતે દેવચંદ્ર ગુરૂએ તેનું નામ સોમદેવ મુનિ પાડ્યું. સોમદેવ મુનિએ ધણી વિદ્વતા મેળવી તેથી દેવચંદ્રે તેનું નામ હેમચંદ્ર (સોનાનો ચંદ્ર) પાડ્યું. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે હેમચંદ્રે સર્વ શાસ્ત્ર અને સિદ્ધાન્તોમાં પ્રવીણતા મેળવી તેથી ઇ. સ. ૧૧૧૦

(સંવત ૧૧૬૬) માં તેને આચાર્યપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. તેની વિદ્વતાથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજ એક વિદ્વાન તરીકે તેને ઘણું માન આપતો. સિદ્ધરાજને જૈન ધર્મ પસંદ નહોતો, અને કાંઈ કાંઈ વાર તે જૈન ધર્મનું ઉઘાડી રીતે અપમાન કરતો; તો પણ હેમચંદ્ર પોતાનાં કળવિકળ, જ્ઞાન અને હાપણથી તેને રાજી રાખતો અને જૈન ધર્મનો વધારો કર્યા કરતો; તેની નમ્રતા અને ભક્તિ જોઈ રાજાને પાછળથી પસ્તાવો થતો અને તે તેની માફી માગતો. સિદ્ધરાજની સાથે હેમચંદ્ર સોમનાથ પાટણની જાત્રાએ ગયો અને ત્યાં લિંગની પૂજા એવી રીતે યુક્તિથી કરી કે જૈનોને પણ ખોટું ન લાગે. સિદ્ધરાજના વખતમાં હેમચંદ્રે પંચાંગી વ્યાકરણ રચ્યું, અને પોતાનું તથા સિદ્ધરાજનું નામ સાથે જોડી તેનું નામ સિદ્ધહૈમ રાખ્યું. એ ગ્રંથમાં રાજાની કંઈ વિગતવાર હકીકત આપી નથી, એવી જાણણીએ ખોટ કાઢી, ત્યારે હેમચંદ્રે દરેક પ્રકરણને છોડે એકેક કડી રાજાનાં વખાણની વધારી. સિદ્ધરાજના વખતમાં ‘ હૈમીનામમાલા ’ અથવા અભિધાન-ચિંતામણિ અને ‘ અનેકાર્થ નામમાલા ’ એ નામના બીજા બે ગ્રંથ તેણે રચ્યા. દ્વાયત્રય કાષ્ઠની શરૂઆત પણ તેણે સિદ્ધરાજના વખતમાં કરી. કુમાર-પાળને હેમચંદ્ર ઘણો ઉપયોગી થયો હતો, તો પણ કુમારપાળના રાજ્યની શરૂઆતમાં કુમારપાળની જૈન ધર્મ ઉપર આસ્થા નહોતી, તેથી હેમચંદ્રને જાણણીની આધીનતામાં રહેવું પડતું. એક વખત કુમારપાળે હેમચંદ્રને પૂછ્યું કે કંઈ એવું સત્કૃત્ય જતાવો કે જેથી યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ અને ભોમની પેઠે મારું નામ યુગના અંત સુધી રહે; ત્યારે હેમચંદ્રે તેને કહ્યું કે સોમનાથના દેવળનો ઉદ્ધાર કરો. તોપણ હેમચંદ્રે ધીરે ધીરે કુમારપાળનું મન પોતાના ધર્મ તરફ એટલે સુધી ખેંચી નાખ્યું કે સોમનાથના દેવળનું કામ પૂરું થતા સુધીમાં રાજા પાસે તેણે અહિંસાનું વ્રત લેવરાવ્યું. આથી કરીને રાજાનો પુરોહિત કોથે ભરાયો અને હેમચંદ્ર ઉપર દ્રેષ રાખવા લાગ્યો. તેણે એક વખત રાજાને કહ્યું; “ મહારાજ હેમાચાર્ય આપને વશ કરવાને સાટે આપના મનને ગમતી વાત કહે છે, બાકી એ તો આપણા ધર્મ

ઉપર દ્વેષ રાખીનેજ ખુશી થાય છે. જે એમ નહીં હોય તો આપના બોલાવ્યાથી સોમેશ્વરને નમસ્કાર કરવા આપની સાથે આવવું જોઈએ. પરંતુ આપ કહેશો તોએ એ તો આવવાના નથી. “હેમાચાર્યને પુરોહિતના દ્વેશની ખબર પડી હતી તેથી જ્યારે સોમનાથનું દેવળ પૂરું થયું અને રાજ્યએ સોમેશ્વરની યાત્રામાં હેમાચાર્યને સાથે આવવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે તરત તેમ કરવા હા પાડી. આથી કરીને પુરોહિત શીકા પડી ગયો. રાજ્યએ હેમાચાર્યને પાલખી આપવા માંડી, પણ હેમાચાર્યે કહ્યું: “અમને પગે ચાલનારને એતું શું પ્રયોજન? વિવેકી ગૃહસ્થ પણ તીર્થ યાત્રામાં પગે ચાલે છે તો પછી નિરંતર પગે ચાલનારા ચતિનું શું કહેવું; તમે પ્રસ્થાન કરો; હું ધીમે ધીમે શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી દેવપદ્મમાં ભેગો થઈશ.” કુમારપાળ દેવપદ્મ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સૂરિના આગમનની ઇચ્છા રાખી પાંચ પાંચ યોજનમાં તપાસ કરાવ્યો, પણ સૂરિ માલમ પડ્યા નહીં; ત્યારે દ્વેષી બ્રાહ્મણોએ ગપ ઉરાડી કે સૂરિ તો સમુદ્રમાં પડ્યા; તે સાંભળી રાજાને ચિંતા થઈ, પણ એટલામાં હેમાચાર્ય રાજા પાસે આવી પહોંચ્યો, તેથી રાજાને ઘણો આનંદ થયો અને હેમાચાર્યને સાથે લઈ સોમનાથની પૂજા કરવા ગયો. બ્રાહ્મણોએ રાજાને લાંબેયો કે હેમાચાર્ય જૈન છે તેથી તીર્થંકર શિવાય ખીજાને નમસ્કાર કરતા નથી માટે સોમનાથને નમસ્કાર કરશે નહીં. પરંતુ હેમાચાર્યે નીચે પ્રમાણે બોલી સોમનાથને નમસ્કાર કર્યા, અને સર્વ ધર્મ સરખા, માન આપવા લાયક છે એમ ખતાવી આપ્યું. “સંસારરૂપી ખીજાના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર, રાગાદિ જેના ક્ષય પામ્યા છે, એવા બ્રહ્મ હો, વા વિષ્ણુ હો, વા શિવ હો, વા તીર્થંકર હો, તેને મારો નમસ્કાર છે; જે તે સમયે, જે તે પ્રકારે, જે તે નામથી દોષ રૂપ મેલ રહિત તું તે એકજ ભગવાન હોય તો તને મારો નમસ્કાર છે.” આ પ્રમાણે કુમારપાળ સાથે સોમેશ્વરની જાત્રા કર્યા પછી, હેમાચાર્યની સત્તા રાજા ઉપર વધતી ગઈ. તેની શાંત પ્રકૃતિ અને તેના મનનું મોટાપણ જોઈ રાજાની પ્રીતિ તેનાપર વધતી ગઈ. હેમાચાર્યને હલકા પાડવા બ્રાહ્મ-

જોએ ઘણી ઘણી તજવીજ કરી, પરંતુ તેમનું કંઈ ફાવ્યું નહીં. હેમાચાર્યના બોધથી રાજ્યએ પોતાના દેવધરમાં બ્રાહ્મણના દેવોની મૂર્તિઓ સાથે શાંતિનાથ તીર્થંકરની મૂર્તિ પણ રાખવા માંડી અને આખરે હેમાચાર્યના અપાસરામાં જઈ તથા જૈન સાધુઓને અગણિત દાન આપી રાજ્યએ ખુશી રીતે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો. પછી પોતાના દેવધરમાંથી બ્રાહ્મણોના ધર્મની મૂર્તિઓ તેણે કાઢી નાંખી, અને માત્ર જૈન ધર્મની મૂર્તિઓ રાખી. આટલે દરજ્જે ગયા પછી, હેમાચાર્યનું અપમાન કરનાર બ્રાહ્મણોને રાજ્ય સજા પણ કરવા લાગ્યો. એક દિવસ વામરાશિ નામનો પંડિત હેમાચાર્યની પ્રતિષ્ઠા સહન ન થયાથી, તેમના સમક્ષ કવિતાની કડી એવી મતલબની બોલ્યો કે “દાંત ઉપરના ઘણા મેલથી દુર્ગંધ મારતો, નાકની દાંડી ડાખી ગિણુ ગિણુ કરતો, અને જ્યાં ઉભો હોય ત્યાંથી છાક મારે એમ પિમળતો, સેંકડો લીખો અને જુઓથી વળવળતી કામળ ઓઢી આ હેમડ શેવડો આવ્યો.” આ સાંભળી સૂરિએ ઠાવકાઈથી કહ્યું: “હે પંડિત, વિશેષ્ય પહેલાં વિશેષણ આવે છે તે તમે શીખેલા જણાતા નથી. હવેથી શેવડો હેમડ એવો પ્રયોગ વાપરજો.” પરંતુ સૂરિની કરેલી નિંદા સહન ન થવાથી રાજ્યએ તેનું વર્ષાસન બંધ કર્યું. વામરાશિને ભીષ્મ માગી પેટ ભરવું પડ્યું, તેથી તેના ઉપર દયા લાવી હેમાચાર્યે તેનું વર્ષાસન પાછું ચાલતું કરાવી આપ્યું. એજ પ્રમાણે સોમનાથ પાટણમાં કુમારપાળવિહારના બૃહસ્પતિ નામના પૂજારીએ હેમાચાર્યસૂરિનું અપમાન કરવાથી રાજ્યએ તેની ઉપર ક્રોધાયમાન થઈ તેને બરતરફ કર્યો. પણ પાછળથી હેમાચાર્યની તેણે માફી માગી, તેથી હેમાચાર્યે તેને તેની જગ્યા ઉપર બહાલ કરાવ્યો. હેમાચાર્યના બોધથી રાજ્યએ માંસ મદીરાનો ત્યાગ કર્યો એટલુંજ નહીં પણ લોકમાં સાદ પડાવી આજ્ઞા કરી કે કાંઈએ જીવહિંસા કરવી નહીં. તેણે માછી, શિકારી, પારધી વગેરે લોકોને પોતાનો જીવહિંસાનો ધંધો છોડી બીજા ધંધા કરવાની દરજ પાડી, વળી તેણે અણગળ પાણી વાપરવાની મનાઈ કરી; પોતાના હાથી ઘોડા વગેરેને પાણી ગાળેલું પાણી પાવાની ગોઠવણ કરી. જીવહિંસાના

સંબંધમાં રાજના વિચાર કેવા ચુસ્ત હતા એ બતાવવાને ધણી વાતો જણાવવામાં આવી છે. એક વખત રાજને પગે મંકોડો વળગ્યો. તે તેનાં સેવકો ખસેડવા મંડ્યા, ત્યારે તેના જીવને અસમાધિ ન થાય એટલા સારૂ રાજાએ પોતાની ચામડી સાથે તેને દૂર કરાવ્યો. સાંભરનો એક વાણીઓ જીને મારતાં પકડાયો, તેથી તેને બેડીઓ પહેરાવી રાજાએ અણહિલપુર મંગાવ્યો અને તેની માલમિલકત જપ્ત કરી તેનું યુકાવિહાર (જૂનું મંદિર) બંધાવ્યું. એક સ્ત્રીએ ક્ષેત્રપાળ નામના દેવને માંસાદિનું બલિદાન આપ્યું હતું, તેથી કુમારપાળના એક સામંતે, રાજાને ખુશી કરવા તે સ્ત્રીને મારી નાંખાવી. હેમાચાર્યના બોધથી કુમારપાળે, નિવારણી મિલકત સરકારમાં લેવાનું બંધ કરાવ્યું.

કુમારપાળના વખતમાં હેમાચાર્યે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં ધણી

ગ્રંથો લખ્યા. અધ્યાત્મોપનિષદ્ અથવા યોગશાસ્ત્ર

હેમાચાર્યે રચેલ ગ્રંથ.

ગ્રંથ ૧૨૦૦૦ કડીઓનો છે, અને તેનાં બાર

પ્રકરણ કરેલાં છે; ત્રિષઢીશલાકાપુરુષચરિત્ર અથવા ઉત્સર્પિની અને અવસર્પિનીના ત્રેસટ જૈન સાધુઓના જીવનચરિત્રનો ગ્રંથ; પરિશિષ્ટપર્વન નામનો ગ્રંથ ૩૫૦૦ કડીઓનો છે, અને તેમાં મહાવીર પછી થયેલા જૈન સ્થવિરનાં ચરિત્ર છે; દ્વાયાશ્રય નામનો ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં છે, અને વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બંને જણાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે; જંદોનું શાસન નામનો ૬૦૦૦ કડીઓનો ગ્રંથ કાવ્યરચના ઉપર લખેલો છે; લિંગાનું શાસન નામનો ગ્રંથ જાતિ ઉપર લખેલો છે; દેશીનામમાળા નામનો ગ્રંથ સ્થાનિક અને પ્રાન્તિક શબ્દો ઉપર છે; અલંકાર ચૂડામણિ નામનો ગ્રંથ અલંકાર ઉપર લખેલો છે.

હેમાચાર્ય ઇ. સ. ૧૧૭૨ (સંવત ૧૨૨૬) માં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે

હેમાચાર્યનું મરણ.

મરણ પામ્યા. તેમના મરણ વિષે અનેક દંત-કથાઓ ચાલે છે. કોઇ કહે છે કે શંકરાચાર્યે

ઝેર દેવાથી તેમને મારી નાખ્યા, અને કોઇ કહે છે કે શંકરાચાર્યને અને તેમને

વાદ થયેલો તેમાં શંકરાચાર્યે કુમારપાળના મહેલને છેલ્લે માળથી મામાથી પ્રલય દેખાડી, માયાવી હોડી તેમને બતાવી તેમાં પોતે બેસવા ગયા એટલે નીચે પડી છુંદાઇ મુઆ. પણ આ વાતો ઉપર કશો આધાર રાખી શકાય નહીં. રાજાને તેમના મરણથી ઘણું દુઃખ લાગ્યું. તેમના દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે રાજાએ તેમાંની ભસ્મ પવિત્ર છે એમ જણાવી તિલક કરીને નમસ્કાર કર્યા. તે જોઇ સામંતોએ પણ તેમનું અનુકરણ કર્યું; અને લોકોએ ભસ્મના અભાવે ત્યાંની માટી સુદ્ધાંત ખોદીને લઇ જવા માંડી તેથી ત્યાં એક મોટો ખાડો પડ્યો, જે હાલ હેમખાડના નામથી પાટણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

કુમારપાળ પણ હેમાચાર્ય પછી થોડા વખતમાં મરી ગયો. પ્રખંધ-

ચિંતામણિ પ્રમાણે તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનું

કુમારપાળનું મરણ.

વય ૫૦ વર્ષનું હતું. ત્યાર પછી ૩૧ વર્ષ

રાજ્ય કરી તે ઇ. સ. ૧૧૭૪ (સંવત ૧૨૩૦) માં મરણ પામ્યો. તે લૂતા રોગથી મરણ પામ્યો એમ કહેવાય છે. કુમારપાળ પ્રખંધમાં ખીજ વાત એવી જણાવી છે કે તેના ભત્રિજા અને તેની પછી ગાદીએ બેસનાર અજયપાળે તેને કેદ કરી ઝેર દઇને મારી નાખ્યો. કુમારપાળપ્રખંધ પ્રમાણે કુમારપાળે ૩૦ વર્ષ ૮ માસ અને સત્તાવિસ દિવસ રાજ્ય કર્યું. કુમારપાળ ગાદીએ બેઠાની મીતિ સંવત ૧૨૯૯ ના માગસર સુદિ ૪ લખએ તો તે વર્ષ કાર્તિકથી શરૂ થતું ગણતાં તેનું રાજ્ય પૂરું થયાની મીતિ સંવત ૧૨૨૯ ના ભાદરવા સુદીમાં આવે; પણ જો વર્ષ અપાડ્યી શરૂ થતું ગણવામાં આવે તો સંવત ૧૨૩૦ ના ભાદરવામાં આવે; કુમારપાળનું રાજ્ય પૂરું થયાની સાલ સંવત ૧૨૨૯ ગણવી કે ૧૨૩૦ ગણવી એ શક ભરેલું છે, કારણ કે બીહ્સાપાસે ઉદયપુરમાં સંવત ૧૨૨૯ ના વૈશાખ સુદિ ૩ નો એક લેખ છે તેમાં અણહિલપુરમાં અજયપાળ રાજ્ય કરતો હોવાનું લખેલું છે. આ પ્રમાણે કુમારપાળના રાજ્યની છેવટ સંવત ૧૨૨૯ ના વૈશાખ પહેલાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૭૩ માં થયેલી હોવી જોઇએ.

કુમારપાળને છોકરો નહોતો, તેથી તેની પછી તેના ભાઇ મહિપાળનો છોકરો અન્યપાળ ગાદીએ બેઠો. કુમારપાળની

અન્યપાળ. ઇ. સ.

૧૧૭૪-૧૧૭૭.

ધૃત્વ પોતાની દીકરીના દીકરા પ્રતાપમલ્લને ગાદી આપવાની હતી પણ કુમારપાર અર્ધ

પ્રમાણે અન્યપાળે તોફાન મચાવ્યું અને કુમારપાળને ઝેર દધ મારી નાંખાવ્યો.

અન્યપાળે ગાદીપર બેસતાંજ જૈન લોકોપર જીલમ કરવા માંડ્યો.

કુમારપાળે અર્ધાવેલાં જૈન દેવળો તેણે તોડી નાખવા માંડ્યા. જૈન ગ્રંથકારો

તેને બ્રહ્મચરિત્રો, પિતૃધાતક અને નાસ્તિક કરીને વર્ણવે છે. અન્યપાળે, દુર.

ઉન્મત અને દંશીલી ચાલ ચલાવી છે એમાં કંઈ શક નથી. પ્રથમ તો તેણે

કુમારપાળ રાજના માનીતા મંત્રી કપર્દીને પ્રધાનની જગ્યા આપી લાલચમાં

નાખ્યો, પણ તેણે પોતાનું કામ પૂરેપૂરું હાથમાં લીધું નહીં એટલામાં તો

તેનાપર એવો અપવાદ મૂક્યો કે એ તો મારી બરોબરી કરવાનો યત્ન કરે

છે, એમ કહી તરતજ તેલની કઢાઈ ધીક ધીકાવી તેમાં નાખી તેને મારી

નાખ્યો. ત્યારપછી રામચંદ્ર કરીને એક જૈન અધિકારી હતો, અને જેણે

એકસો ગ્રંથ રચ્યા હતા, તેને લાલચોળ તપાવેલા તાંબાના પતરાપર બેસવાનો

હુકમ કર્યો. તે બિચારો દુઃખમાંથી છૂટવા સાર પોતાની મેજેજ જીલ કરડી

મરી ગયા. આંખડ ઉઠે અમરભટ નામના સામંતપર રાજનો કાપ થયો,

કારણ કે તે જૈન ધર્મી હતો, અને બેધડક કહેતો કે “મારો ધર્મ તો

વિતરાગ છે. ગુરૂ હેમાચાર્ય છે અને રાજ તો કુમારપાળ છે.” રાજ આથી

ચીડાયો અને તે રાજશત્રુ છે એવો તેને શીર અપવાદ મૂકી હજુરમાં બો-

લાવ્યો. પણ આ વીર પુરૂષને લડાઈ કર્યા વગર તાબે થવું યોગ્ય ન લાગ્યું.

તેથી જીનેશ્વરની મૂર્તિની પૂજા કરી તેણે પોતાનાં માણસને હથિયાર સજ્જ્યાં

અને તેમને સાથે લઈ રાજમહેલપર હલ્લો કર્યો. દેવડીના સીપાઈને મારી

તે અંદર પેઠો એટલે અન્યપાળ સામો થયો. પછી લડાઈ થઈ તેમાં આંખડ

મરાયો અને તેના મરણથી નગરના લોક ધણા દિલગીર થયા.

આ જીલમી રાજનું રાજ્ય ધણું વર્ષ ટક્યું નહીં. તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય

ક્યાં પછી વિજયદેવ નામના તેના દ્વારપાળે તેના પેટમાં કટાર મારી તેનો આણુ લીધો.

અન્યપાળ પછી તેનો દીકરો મૂળરાજ ઇ. સ. ૧૧૭૭ માં ગાદીએ બેઠો. તે વખતે તેનું વય ધણું નાનું હોવાથી તેને બાળ મૂળરાજ કહેતા. તેણે માત્ર બે વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેની મા નાયકી દેવી, પરમરડી રાજની પુત્રી થતી હતી. કર્તીકૌમૂદી અને સુકૃતસંકીર્તનના કર્તા જણાવે છે કે બાળપણમાં પણ બીજા મૂળરાજે તુરંક અથવા મુસલમાન લોકોનું લશ્કર વિખેરી નાંખ્યું હતું. પ્રખંધચિંતામણિનો કર્તા મેરુતુંગ લખે છે કે બાળ મૂળરાજની માતૃશ્રી પોતાના પુત્રને બાળામાં લઈ ગાદરા ગઢ ઉપર જઈ લઢાઈ ચલાવતી હતી; ત્યાં તેના પુત્ર્ય યોગે કર્તુએ વર્ષોદ થયો તેથી કરીને તેણે એ મ્લેચ્છ રાજને હરાવ્યો. રાસમાળાનો કર્તા જણાવે છે કે મેરુતુંગ જે મ્લેચ્છ વિષે લખે છે કે તે મુસલમાન હતા, અને તેઓ મહમદ ગીઝનીના વખત પછી દોઢ સેંકડો વિત્યાબાદ અણુહિલવાડના પ્રાંત ઉપર પાછા આવ્યા હતા. ફેરીસ્તા લખે છે કે ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં શાહબુદ્દિન મહમદ ગોરી ગીઝનીથી ઉછા અને મૂલતાન ઉપર ચઢી આવ્યો અને ત્યાંથી રેતીના મેદાનને રસ્તે ગુજરાત ઉપર ઉતરી આવ્યો. બીમદેવ રાજા મુસલમાનોને અટકાવવા સેના લઈને ચઢ્યો અને તેઓને કતલ કરી હરાવ્યો. આ વેળાએ બીમે રાજ્ય પોતાને હસ્તગત કર્યું નહોતું, પણ તેની લાભીની વતી અને તેના રાજપુત્રની વતી એક શુરવીર તરીકે રાજ્ય ભક્ત થઈ રાજ કારભાર ચલાવતો હતો. *

બીજા મૂળરાજ પછી બીજો બીમ સન ૧૧૭૯ માં ગાદીએ બેઠો.

બીમ બીજો,

ઇ. સ. ૧૧૭૯-૧૨૪૨

આ બીમ અન્યપાળનો નાનો ભાઈ અર્થાત બાળ મૂળરાજનો કાકો હતો, એમ રાસમાળાનો કર્તા માને છે. પરંતુ ગેઝિટિયરના ઇતિહાસ

કર્તાનું ધારવું એવું છે કે ભીમ એ મૂળરાજનો નાનો ભાઈ હતો, કારણ કે કીર્તિકૌમુદીમાં મૂળરાજના મરણ પછી તેનો નાનો ભાઈ (અનુજન્માસ્ય) ગાદીએ બેઠો એમ લખેલું છે. તેમજ સુકૃતસંકીર્તનમાં ભીમ મૂળરાજનો ભાઈ (અસ્યંબંધુ) હોવાનું લખેલું છે. વળી ભીમ ગાદીએ બેઠો ત્યારે સગીર ઉમ્મરનો હતો, એમ કીર્તિકૌમુદીમાં લખેલું છે તે પણ, ભીમ મૂળરાજનો નાનો ભાઈ હોવાની સાથે મળતું આવે છે. ભીમ ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં ગાદીએ બેઠો હશે. કારણ કે તખ્તઠાટ ઇ નાસીરીમાં લખેલું છે કે “સન ૧૧૭૮ (હીજરી ૫૭૪) માં અણહિલવાડનો રાજા ભીમ સગીર ઉમ્મરનો હતો, પણ તેનું લશ્કર ધણું મોટું હતું અને તેની પાસે ઘણા હાથી હતા. લઢાકમાં મુસલમાનો હાર્યા અને સુલતાનને નાશીજવું પડ્યું.” ઇ. સ. ૧૧૭૯ માં (સંવત ૧૨૩૫) ભીમ ગાદીપર હતો. એ વિષે તો કાંઈ શક રહેતો નથી, કારણ કે એ સાલમાં ભીમ ગાદીપર હતો, એવો એક લેખ ખેરાળથી મળી આવેલો છે. મેરૂતુંગ કહે છે કે ભીમે ઇ. સ. ૧૧૭૯ (સંવત ૧૨૩૫) થી ત્રેસટ વર્ષ એટલે ઇ. સ. ૧૨૪૨ (સંવત ૧૨૯૮) સુધી રાજ્ય કર્યું. તે ઇ. સ. ૧૨૪૦ ની સાલ (સંવત ૧૨૯૬ ના માધ વદિ ૧૪ ને વાર રવિ) નો ભીમનો એક તામ્રલેખ મળી આવ્યો છે, તે ઉપરથી મેરૂતુંગની હકીકતને ટેકા મળે છે.

ભીમને કેટલાક લોકો ભોળો ભીમ કરીને કહેતા. તેના વિષે જૈન

અંથકારોએ કંઈ હકીકત આપી નથી. પણ તેની અંદર અંદર આરોટના પૃથ્વીરાજરાસાથી તથા મુસલમાન અંથકારોના ઇતિહાસથી પૂરી પડે છે. અંદર આરોટનું લખાણ ધણુંજ વિગતવાર અને જાણવા જેગ છે. પણ તેમાં કાંઈ ઠેકાણે દિવસ કે વર્ષ લખેલાં ન હોવાથી પ્રથમ કયો બનાવ બન્યો અને પાછળથી કયો બન્યો એ કેટલીક જગાએ નક્કી થઈ શકતું નથી. વળી તેમાં મીઠું મરચું ઉમેરી વાત રસિક પણ કરેલી છે તેથી ખરું શું હશે એ વિષે સંદેહ રહે છે.

હિંદુ રાજાઓની અંદર
અંદરની લઢાકાઓ અને
મુસલમાનોનું જોર.

ભીમદેવના વખતમાં દિલ્લીમાં અનંગપાળ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની ઉપર કનોજના રાડોડ રાજા વિજયપાળે સ્વારી કરી, તે વખતે સાંભરના રાજા આનંદદેવ ચોહાણનો દીકરો સોમેશ્વર રાડોડની સામે તેની મદદમાં આવ્યો હતો. આ લઢાઇમાં તેણે રાડોડને હરાવી પાછો કાઢ્યો, તેના અદલામાં અનંગપાળે પોતાની બે દીકરીઓમાંની એક સોમેશ્વરને પરણાવી. એ કન્યાને પૃથ્વીરાજ નામે પુત્ર થયો. અનંગપાળને પુત્ર ન હોવાથી તેણે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાનું રાજ્ય પોતાના દૌહિત્ર પૃથ્વીરાજને સોંપ્યું. આથી કરીને દિલ્લી અને સાંભરનાં રાજ્ય એક બીજા સાથે જોડાઇ ગયાં.

આ વખતે હિંદુસ્તાનના રાજાઓને માથે તેઓની માઠી દશાનું કાળ-ચક્ર ફર્યા કરતું હતું, તેથી તેઓ પરસ્પર નજીવા ધારણથી ચોતરફ વેર પાથરી બેઠા હતા; પોતાના દેશના અને ધર્મના કટ્ટા શત્રુ મુસલમાન લોકો તેઓને માથે ઝુમી રહ્યા હતા; તેઓને અટકાવ કરવાને સર્વ એકત્ર થવાને કિલટા શત્રુઓને એક બીજા સામે તેઓ મદદ કરતા, પણ આખર અમારી પણ એજ દશા થવાની છે એમ કાંઈને સુઝતું નહીં.

અણહિલવાડના સોલંકી રાજા ભોળા ભીમ તથા દિલ્લી અને અજમેરના ચોહાણ રાજા પૃથ્વીરાજ વચ્ચે જીજ ધારણથી વેર ઉત્પન્ન થયું, તેથી એ બે રાજ્ય દિનપ્રતિદિન નબળાં પડતાં ગયાં અને તેથી મુસલમાનોનું ફાવી ગયું. એ વેર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ધારૂંજ તુચ્છ અને પૈરાંને લગતું હતું. આજીગઢમાં જતસી નામે પરમાર રાજ્ય કરતો હતો, તેને સલખ નામે પુત્ર અને ઈચની નામે ઘણીજ યુગ્મસુરત કન્યા હતી, તે અજમેરના પૃથ્વીરાજ વેરે પરણાવવાની હતી. તે કન્યાની યુગ્મસુરતી સાંભળી ભોળા ભીમે પણ માયું મોકલ્યું પણ સલખે કહ્યું કે જૈનધર્મી ભીમને હું મારી બહેન નહીં પરણાવું. આ ખખર ભીમે સાંભળી ત્યારે તેનું માયું ફર્યું અને તેને હાડો-હાડ ચઢી ગઇ; પછી તેણે સૈન્ય ભેગું કરવા ડાંકો કર્યો, અને કચ્છ અને સોરઠના રાજાઓને પત્ર લખી તેડાવ્યા; થોડા રોજમાં ગીરનારનો રાજા, લોહોનો કટારી, વીરધવળ વાઘેલો, રામ પરમાર, પીરમનો ઘણી, રાણી

ઝાલો, સારંગદેવ સોડો અને ગંગ ડાળી વગેરે સરદારો મોટી ફોજ લઈ ફોજર થયા. તેમને લઈ ભીમે ચાલુક્ય ઉપર ચઢાઈ કરી અને તુરત કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. ચાલુક્ય અને પરમારો વચ્ચે ઘણા જોરથી યુદ્ધ થયું, તેમાં આખરે પરમારો હાર્યા અને ચાલુક્યનો જય થયો.

પછી ભીમે ચોહાણ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેની ફોજમાં કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષો હતા, તેમણે તેને સલાહ આપી કે આ વખતે લઢાઈની વાત મોકુફ રાખવી, કારણ કે તેમ કરવાથી મુસલમાનોનું જોર વધી જશે. ચોહાણ રાજા સાથે એક મતથી ચાલી મુસલમાનોને હાંકી કાઢવાનો આ વખત છે અને તેમાંજ આપણું ભુલણ છે. પણ ભીમ મોજો હતો, તેથી અમરસેવડો નામના એક જૈન સાધુની સલાહ આગળ આ ડાહ્યા માણસોની સલાહ ચાલી નહીં. અમરસેવડે એમ સમજાવ્યું કે રજપૂતનો દીકરો અપમાન સહન કરે એ તેને ધિક્કાર ભરેલું થઈ પડે. રજપૂતોએ હરેક જોખમે અપમાનનું વેર લેવું જોઈએ, માટે પ્રથમ તો પરમાર અને ચોહાણ ઉપર જવું જોઈએ. અને તેમને હરાવી કન્યા લઈ, પછી મુસલમાનો ઉપર જઈશું.

મુસલમાનો એ તાકીનેજ બેઠા હતા. જેવી ગુજરાતની ફોજ અજમેર ઉપર આવી, તેવાજ તેઓ પણ આવી અજમેરની પડોશમાં પડ્યા; તેથી જેથી દોલત એ બાળુથી થપડ લાગે, તેમ ગોરી અને ગુલજર વચ્ચે ચોહાણોની દશા થઈ. ચોહાણો તરફથી ચંદ બારોટે રાત્રે એકાએક ગુજરાતની ફોજ પર છાપો માર્યો, તેથી ગુજરાતની ફોજના લોક ઘણા ગભરાયા, અને આખી ફોજમાં ગડબડાટ થઈ રહી. ભીમ લઢાઈના મેદાનમાં ગયો પણ અંતે તેને પાછા હાલવું પડ્યું; ચોહાણો આ પ્રમાણે ચાલુક્યને હરાવ્યા પછી મુસલમાન સામે ગયા અને તેઓને પણ હરાવી હાંકી કાઢ્યા. ભીમને ચોહાણોએ હરાવ્યો તેથી તે ચિદાઈ રહ્યો હતો, એવામાં વળી વેર વધવાનું એક ખીજું કારણ બની આવ્યું ભીમના કેટલાક પિત્રાઈ.કંઈ તકરાર પડવાથી ભીમ ઉપર ખારવટે નીકળ્યા હતા, અને સોરઠમાં હુંટફાટ કરતા હતા. ચોહાણોની જીત

થયાની વાત સાંભળી તેઓ અજમેરમાં ચોહાણોને આશરે જઈ રહ્યા. ત્યાં તેમનામાંના એક જણે મુછે તાર નાખ્યો તેથી આપણું અપમાન થયું એમ સમજી એક ચોહાણે તેનો હાથ કાપી નાખ્યો. આ જોઈ તેના જાઈઓને ક્રોધ ચઢ્યો અને તુરત લઢવાને તૈયાર થયા. તેમાં તે બધા તથા ખીજા ઘણા મરણ પામ્યા. જ્યારે આ વાતની બીમને ખબર પડી ત્યારે તે ઘણો ક્રોધે ભરાયો, અને એ બાબતનું ચોહાણો ઉપર વેર લેવાને ચઢાઈ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. જ્યારે સોમેશ્વર ચોહાણને આ ખબર મળી ત્યારે તે પણ તૈયાર થયો. પૃથ્વીરાજને થોડા સૈન્ય સાથે દિલ્હીમાં રાખી બાકીનું સૈન્ય લઈ તે બીમ સામે નીકળ્યો. લઢાઈમાં સોમેશ્વર મરાયો અને ચાલુક્યોનો જય થયો. જ્યારે પૃથ્વીરાજે આ ખબર સાંભળી ત્યારે તે પોતાના બાપને માર્યાનું વેર લેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. બળતામાં ઘી હોમવાની પેઠે પરમાર લોકો પણ તેને ઉશ્કેરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે બીમે સોમેશ્વરને માર્યો તેમ બીમને તું મારે અને ગુજરાત ઉજડ કરે ત્યારે ખરે ક્ષત્રિ કહેવાય. આથી પૃથ્વીરાજને વધારે જોસ ચઢ્યો અને સૈન્ય ભેગું કરી તે ગુજરાત ઉપર ચાલ્યો. બીમને ખબર મળી કે ચોહાણો મોટી ફાજ લઈ આવે છે, ત્યારે તેણે પણ બધા સામંતોને ભેગા કરી લઢાઈની તૈયારી કરી. જેવું ચોહાણનું લશ્કર ગુજરાતમાં પેહું કે લોકો નાશભાગ કરવા લાગ્યા. શત્રુની રાજધાની થોડે દૂર રહી એટલે પૃથ્વીરાજે દીવો, નીસરણી, જાળ, કાદાળી, અંકુશ અને ત્રીશુળ આખી ચંદ બારોટને બીમ પાસે મોકલ્યા. ચંદે જઈ ખબર કરી કે સાંભરનો રાજા આવે છે. બીમે કહ્યું, “હીક પણ તમે આ વિચિત્ર ચીજો શું લાગ્યા છો?” ચંદે કહ્યું પૃથ્વીરાજનો હુકમ છે કે જો તમે અંધારામાં છુપાઈ જાઓ તો દીવો લઈ શોધવા; આકાશમાં ભાગો તો સીડીવતી ચઢી પકડવા; સમુદ્રમાં જાઓ તો જાળ નાખી ઝાલવા અને પૃથ્વીમાં પેસો તો કાદાળીથી ખોદી કાઢવા; અંકુશ તમને તાબે કરવાના છે, અને ત્રીશુળથી મારવાના છે.” બીમે કહ્યું: “જ તારા રાજાને કહે કે હું તેનાથી ડરતો નથી.” પછી બંનેનાં સૈન્ય વચ્ચે

મુદ્દ શરૂ થયું તેમાં પૃથ્વીરાજની જીત થઈ અને બીમ મરાયો એમ ચંદ બાંસીટ લખે છે; પણ બીમ મરાયો હોય એમ લાગતું નથી. કારણ કે પછવાડેના વખતમાં મુસલમાનો સામેની લઢાઈમાં તે હતો, તેમજ તામ્રલેખો ઉપરથી પણ તે હયાત હોવાનું જણાય છે.

આ વખત પહેલાં શાહબુદ્દીન મહમદ ગોરો નામના શખસે દગલખાજીથી લાહોર લઈ ધજની વંશના છેલ્લા રાજા સુલતાન ખુશરૂ મલેકને પકડી જુરી-સ્થાનમાં મોકલી મરાવી નાખ્યાથી ધજનીની સત્તા તેના હાથમાં આવી હતી; ધજનીના મુસલમાનોનું જોર હિંદુઓનાં જાણવામાં હતું; પણ આ વખતે મહિમાહેના કુસંપને લીધે તેમનો કાંઈ અંટકાવ કરી શક્યું નહીં, અને મુસલમાનોનું સહેજમાં ફાવી ગયું. તેઓએ પ્રથમ દીક્ષી, અજમેર, કનોજ વગેરે તામે કર્યાં અને છેવટ ગુજરાતનો પણ વારો આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૧૬૧ માં મુસલમાનોએ પહેલો હલ્લો પૃથ્વીરાજ ઉપર કર્યો. કરનાલ અને ચાનેશ્વર વચ્ચે તરવાડી પાસે લઢાઈ થઈ, તેમાં પૃથ્વીરાજના દિલ્લીના અમલદાર આમુંડરાજે મુસલમાનોને હરાવી હાંકી કાઢ્યા; પણ એ વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૧૬૩ માં મુસલમાનો ફરીને આવ્યા, તેમાં પૃથ્વી-રાજની હાર થઈ, અને તે શત્રુઓના હાથમાં કેદ પકડાયો; તેને શાહબુદ્દીને મરાવી નાખ્યો; પછી શાહબુદ્દીન ગોરી અજમેર ગયો અને ત્યાં પણ કુર રીતે ધણા હિંદુઓને મારી નાખ્યા; પછી તે દેશ હુંટતો હુંટતો ઘર તરફ આવ્યો. એ વખતે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય તેણે પોતાના તરફથી મલેક કુતબુદ્દીન એ નામના એક સરદારને સોંપ્યું હતું. તેણે થોડા વખતમાં મીરત તથા યોગિનીપૂર વગેરે જગ્યાએ તામે કરી.

ઈ. સ. ૧૧૬૪ માં શાહબુદ્દીન મહમદ ગોરી ફરીથી આવ્યો, અને જમના કાંઠે કનોજ તથા ખનારસ શહેર લઈ ત્યાંની મૂર્તિઓ બાગી નાખી હિંદુ ધર્મ ઉપર ઘણો જુલમ કર્યો. કનોજ પછી ગુજરાતનો વારો આવ્યો, ઇ. સ. ૧૧૬૪ માં કુતબુદ્દીન અણહિલવાડ પાટણ ઉપર ફોજ લઈને આવ્યો, તે વખતે કિલ્લાની પાસે બીમનો સરદાર જીવજીરાય લશ્કર લઈ પડ્યો હતો;

તેણે કુતશુદ્ધિન સાથે લઢાઈ કરી તેમાં તે મરણ પામ્યો અને તેનું શરદર વિખેરાઈ ગયું. આ ખખર સાંભળી લીમ રાજ્ય મૂકી નાશી ગયો. કુતશુદ્ધિન પાટણ જીતી હુંટકાટ કરતો હતો એવામાં તેને દીલ્લી જવાનો ધક્કનીથી હુકમ આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં કુતશુદ્ધિનને ખખર મળી કે નાગેરનો રાજા તથા ખીજા હિંદુ રાજાઓ અને મહેર લોકો પાટણના રાજાને મળી મુસલમાનો પાસેથી પાટણ લેવાનો વિચાર કરે છે. કુતશુદ્ધિનની ફોજ આ વખતે પ્રગ-જામાં પથરાઈ ગઈ હતી તોપણ દીલ્લીમાં હમેશ રહેનારી જેટલી ફોજ હતી તેટલી લઈને તે સામે ગયો. આ વખતે લઢાઈ થઈ તેમાં કુતશુદ્ધિન હાર્યો અને ધાયલ થયો તેથી પાલખીમાં બેસી અજમેર પાછો આવ્યો. આથી મહેર લોકોને વધારે હિંમત આવી. તેઓએ ગુજરાતની સેનાને મળી અજમેર પાસે જઈ પડાવ કર્યો, પણ થોડા વખતમાં કુતશુદ્ધિનની મદદે ખીજા ફોજ આવી પહોંચી, તેથી હિંદુઓ ધેરો ઉઠાવી ચાલતા થયા. પછી કુતશુદ્ધિન વાપી તથા નાદોલના કિલ્લા તાબે કરી પાટણ આવ્યો. તેટલામાં ખખર આવી કે વાલીન* અને ધારાબરજ પાટણના રાજા સાથે છાવણી કરી સીરાહી પ્રાંતમાં આબુગઢ પાસે પડ્યા છે અને ગુજરાતમાં પેસવાના રસ્તાનું રક્ષણ કરે છે. તે સાંભળી કુતશુદ્ધિન રસ્તાની મુશ્કેલી છતાં ત્યાં ગયો અને તેઓની ઊપર હલ્લો કરી તેમને હરાવ્યા. મુસલમાનોને આ વખતે મોટી લૂંટ મળી, તે લઈ તેઓ ગુજરાતમાં પાછા આવ્યા અને વગર હરકતે દેશ હુંટી ઉજડ કર્યો. આખરે પાટણમાં પોતાનું થાણું બેસાડી કુતશુદ્ધિન અજમેર થઈ દિલ્લી પાછો ગયો. પરંતુ આ થાણું થોડા વખતમાં ઉઠાડી મૂક્યું હશે, અથવા કાઢી મૂક્યું હશે, કારણ તે રહું હોય એમ ખીજે કોઈ ઠેકાણે લખેલું જણાતું નથી. તેમજ તેરમા સેંકડાની આખરે અલ્લાઉ-

* ધારાવર્ધ અને પ્રહલાદનદેવ એ બે યશોધવજા નામના પરમાર રાજાના દિકરા ચંદ્રાવતી અને આબુના રાજા હતા, તેઓ અણહિલવાડના રાજાના તાબેદાર મંડળીક જેવા હતા.

દીન ખીલજીએ ગુજરાત છતી લીધું, તે પહેલાં ગુજરાત મુસલમાનોને સ્વાધીન રહેલું હોવાનું જણાતું નથી.

મુસલમાનો આવી ગયા પછી નામના નવખતમાં શા શા બનાવ બન્યા એ જણવાને પૂરતાં સાધન નથી. એ રાજના રાજ્ય સંબંધી ગુજરાતી ઇતિહાસ લખનારાઓએ ઘણું થોડું લખેલું છે. તેઓએ બીમને પડતો મૂકી વાઘેલ વંશનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. કાર્તિકૈમુદીનો કર્તા જણાવે છે કે આ જુવાન રાજનું રાજ્ય તેના સખધા મંત્રીઓ અને સામંતોએ પોતપોતામાં વહેંચી લીધું. સુકૃતસંકીર્તનનો કર્તા જણાવે છે કે સામંતોએ બળનેરીથી રાજ્ય દબાવી પાડવા માંડ્યું તેથી બીમને ઘણી ચિંતા થવા લાગી. આ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સરદારો અને સામંતો બીમની નબળાઇનો અને ભોળપણનો લાભ લઇ પ્રગણાં બચાવી પડ્યા હશે અને તે પાછાં લેવા જોડલી સત્તા બીમમાં નહીં રહી હોય. હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને તાત્ર-લેખો ઉપરથી જણાય છે કે બીમ સંવત ૧૨૪૭, ૧૨૫૧, ૧૨૬૧, ૧૨૬૩ અને ૧૨૬૪ માં અણહિલવાડનો રાજા હતો; વળી સંવત ૧૨૮૩, ૧૨૮૮, ૧૨૯૫, અને ૧૨૯૬ નાં તાત્રલેખ મળ્યાં છે, તે ઉપરથી પણ અણહિલ-વાડની ગાદીએ બીમરાજ હોવાનું જણાય છે. બીમ ઘણાં વર્ષ સુધી અણહિલવાડનો રાજા કહેવાતો હતો, તોપણ કાર્તિકૈમુદી અને સુકૃતસંકીર્તનમાં જણાવેલી હકીકત ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના હાથમાં કંઇ સત્તા રહી નહીં હોય, પણ તેના સામંતો સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય સત્તા ભોગ-વતા હશે. ઇ. સ. ૧૨૨૪ (સંવત ૧૨૮૦) ના એક શીલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે જયન્તસિંહ નામનો એક ચાલુક્ય સામંત અણહિલવાડમાં સર્વોપરી થઇ પડ્યો હતો. કદાચ આ જયન્તસિંહના વિરુદ્ધ બીમને મદદ કરવાથી વાઘેલા મોખરે આવ્યા હશે. સુકૃતસંકીર્તન પ્રમાણે કુમારપાળ પોતાના પૌત્ર બીમને દેખા દીધી અને તેને ફરમાવ્યું કે બીમપક્ષીના રાજા ધવળના પુત્ર અર્જુનરાજના પુત્ર લવણપ્રસાદના પુત્ર વીરધવળને તારી પછી ગાદીએ બેસવાને યુવરાજ ઠરાવ. ખીજે દિવસે જ્યારે લવણપ્રસાદ અને વીર-

ધવળ દરબારમાં આવ્યા ત્યારે બીમે સામંતોના સમક્ષ લવણપ્રસાદને કહ્યું:
 “તમારા પિતા અર્જુનરાજે મને ગાદીએ બેસાડ્યો છે. મારે તમારે મારી
 મદદમાં રહેવું જોઈએ; તેનાં બદલામાં હું તમારા પુત્ર વીરધવળને મારો
 સુવરાજ બનાવીશ.” કીર્તિકૌમુદીનો કર્તા જણાવે છે કે ધવળના પુત્ર
 અર્જુનરાજે બીમની સામે ચાલતી ખટપટમાં બીમનો પક્ષ લઈ રાજ્યના
 દુસ્મનોને દૂર કર્યા પણ તેમાં તેણે પોતાનો પ્રાણ ગમાવ્યો. પછી એ ગ્રંથનો
 કર્તા લવણપ્રસાદ અને વીરધવળના રાજ તરીકે ઇતિહાસ આપે છે; પણ
 તેઓને રાજ્યપદ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ વિષે તે કંઈ જણાવતો નથી,
 તેથી એમ લાગે છે કે જો કે ઇ. સ. ૧૨૪૨ (સંવત ૧૨૯૮), સુધી
 બીમ નામનો રાજા હતો તોપણ તેની પાસેથી રાજસત્તા તેઓ બચાવી
 પડ્યા હશે.

બીમની રાણીનું નામ લીલાદેવી હતું. એ સમરસિંહ નામના ચોદાણુ
 સરદારની કુંવરી હતી.

ચૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશનું ઝાડ:—

મુળરાજ ૧ લો.

(ઇ. ૯૬૧-૯૯૬).

ચામુંડ.

(ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૧૦).

વલ્લભરાજ.

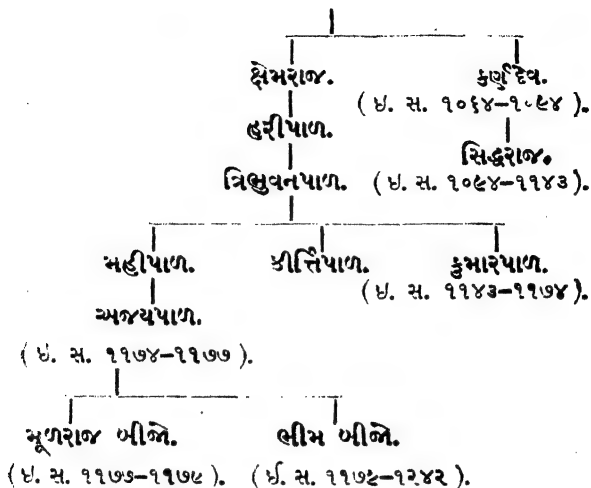
દુર્લભરાજ.

(ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૨૨).

નાગરાજ.

બીમ ૧ લો.

(ઇ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪.)

પ્રકરણ ૧૫ મું.

વાઘેલ વંશ.

(ઇ. સ. ૧૨૧૬-૧૩૦૪).

જ્યારે બોળા ભીમ ઉત્તર તરફ પોતાની સત્તા જાળવી રાખવાનો
અર્થોરાજ.
ઇ. સ. ૧૧૭૦-૧૨૦૦.
પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યારે દક્ષિણ તરફ સાબર-
મતી અને નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ તેમજ નૈરત્ય
તરફના ધોળકા અને ધંધુકા પ્રગણાં વાઘેલ

વંશ નામની એક નવી શાખાના હાથમાં ગયાં. કુમારપાળની માસીના છોકરા
અર્થોરાજથી વાઘેલ વંશ ઉત્પન્ન થયો હતો. અર્થોરાજે કુમારપાળની સેવા
ખજવી હતી તેના બદલામાં કુમારપાળે તેને વ્યાઘ્રપત્ની અથવા વાઘેલ
નામનું ગામ ધનામ આપ્યું હતું. એ ગામ અણહિલપુરથી દસ માઈલ છેટે
હતું. આ ગામના નામ ઉપરથી અર્થોરાજનો વંશ, વાઘેલ કહેવાયો હતો.
બોળાભીમના વખતમાં સામંતો રાજ્ય અથાવી પડતા હતા તેમની સામે
અર્થોરાજે પોતાના મરણ પર્યંત પ્રયત્ન કર્યો હતો.

અર્થોરાજનો પુત્ર લવણપ્રસાદ બોળાભીમ (ઇ. સ. ૧૧૭૬-૧૨૪૨)
નો પ્રધાન હતો. તેને તાળે વાઘેલ ઉપરાંત
લવણપ્રસાદ.
ઇ. સ. ૧૨૦૦-૧૨૩૩.
ધવલગઢ (ધોળકા) પણ હતું આ વખતનો
મુખ્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથ કીર્તિકૌમુદી છે. તેમાં

જણાવ્યું છે કે “ લવણપ્રસાદ બહાદુર લઢવૈયો હતો, અને નદુલા (માર-
વાડમાં હાલનું નાંદોલ) ના સરદારને તેણે કતલ કર્યો હતો. તેના રાજ્યમાં
એવો બંદોબસ્ત હતો કે દુશ્મનોની કીર્તિ લૂંટી લેનાર તેના શિવાય ખીજો
કાંઈ લૂંટારો તેના રાજ્યમાં નહોતો; માગવાના રાજ્યએ ગુજરાત ઉપર
ચઢાઈ કરી પણ લવણપ્રસાદનું બળ જોઈ પાછો જતો રહ્યો. જ્યારે તેને
સામે આવેલો જોયો ત્યારે દક્ષિણના રાજ્યએ પણ લઢાઈનો વિચાર માંડી

વાળ્યો. ” માળવાના જે રાજા વિષે કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે તે સોહડ અથવા સુભટવર્મા હતો; દક્ષિણનો રાજા દેવગિરિ યાદવ સિંધણ, ખીળો (ઇ. સ. ૧૨૦૯-૧૨૪૭) હતો.

લવણપ્રસાદ, મદનરામી વેરે પરણ્યો હતો અને તેને તેનાથી વીરધવળ નામે પુત્ર હતો. મેરુતુંગ લખે છે કે મદનરામી પોતાના પુત્ર વીરધવળને લઈને પોતાના ધણીનું ઘર છોડી તેની મરણ પામેલી બહેનના વર દેવરાજ પટ્ટીલને ઘેર જઈ રહી હતી; પણ વીરધવળ જ્યારે પાકી ઉમ્મરનો થયો ત્યારે પોતાના બાપને ઘેર પાછો આવ્યો. વીરધવળ ધણો બહાદુર હતો, તે વીર વાધેશો કહેવાતો. લઢાઈઓમાં વીરધવળ એવી બહાદુરી બતાવવા લાગ્યો કે તેના બાપે પોતાની હૈયાતીમાંજ તેને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો. લવણપ્રસાદ ઉઘાડી રીતે ભીમની સામે પડે તો લોકામાં તેની નિંદા થાય એટલા માટે તેણે જણાવ્યું કે “ મને સ્વપ્નું આવ્યું હતું તેમાં મેં અણહિલવાડનાં દેવળામાં અંધારું જોયું, અણહિલવાડનો કિલ્લો તુટેલો જોયો, અને અણહિલવાડની શેરીઓમાં શીયાળવાં ફરતાં જોયાં. અણહિલવાડનું નસીબ મારી પાસે રડતું આવ્યું અને મને કહેવા લાગ્યું કે મારી વારે ધા. ” લવણપ્રસાદ કદાચ હથીઆર લઈને ભીમની સામે થયો હશે, તોપણ ભીમના નામથીજ રાજ્ય ચલાવવાની તેણે સાવધગીરી વાપરી હતી. લવણપ્રસાદે રાજ્ય છોડી દીધા પછી જ્યારે વીરધવળને સત્તા મળી, ત્યારે વીરધવળના કારભારી વસ્તુપાળે આગ્રહ કર્યો તોપણ વીરધવળે રાજનું નામ ધારણ કરવા ના પાડી. વીરધવળનો પુત્ર વીસલદેવ ગાદીએ બેઠો ત્યાં સુધી વાધેશ માત્ર રાણક (રાણા) કહેવાતા.

લવણપ્રસાદના વખતમાં દક્ષિણ તરફથી દેવગિરિ યાદવ સિંધણ અથવા સિંહણ અને ઉત્તર તરફથી ચાર મારવાડના મંડલેશ્વરોએ ચઢાઈ કરી હતી. લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવળ બંને સાથે સૈન્ય લઈ સિંધણ સામે દક્ષિણ તરફ ગયા અને ભરૂચ આગળ સિંધણને મળ્યા. ભરૂચ ગયા પછી વાધેશને માથે એક ખીજું સંકટ આવી પડ્યું. તે એ કે ગોધાનો મંડળિક

રાજા તેમનો પક્ષ છોડી સિંધણને મળી ગયો; તોપણ લવણપ્રસાદ આગળ ધસ્યો; તેણે સિંધણ ઉપર હુકમ કર્યો, અને તેને એવો સજ્જક હરાવ્યો કે લવણપ્રસાદને તરતજ ઉત્તર તરફ જવું પડ્યું, તોપણ સિંધણ પાછો આવી શક્યો નહીં. સિંધણ પાછો ન આવ્યો તે વિષે સોમેશ્વર એટલુંજ કારણ જણાવે છે કે “ સિંહ ન હોય તોપણ હરણ સિંહના રસ્તામાં આવતું નથી.” પરંતુ તેનું ખરૂં કારણ તહનામાના નમુનાનો એક હસ્ત લિખિત ગ્રંથ મળી આવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે. આ ગ્રંથમાં સંવત ૧૨૮૮ (ઇ. સ. ૧૨૦૨) ની સાલ લખેલી છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ સાલમાં એ ગ્રંથ લખેલો હશે. સંવત ૧૨૮૮ (ઇ. સ. ૧૨૩૨) માં સિંધણ અને લવણપ્રસાદ વચ્ચે થયેલા તહનામાની સરતો આ ગ્રંથમાં આપેલી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ સિંધણને તાબે થયા અને તેની સાથે સલાહ કરી તેથી સિંધણ પાછો આવ્યો નહીં. આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ તહનામાના નમુના બતાવવાનો છે. પરંતુ એમાં આપેલા નમુના પ્રમાણે લવણપ્રસાદ અને સિંધણ વચ્ચે તહનામું થયું હશે તેથી તેમનાં નામ તેમાં વાપર્યાં હશે એમ લાગે છે. આ ગ્રંથમાં સિંધણને મહારાજાધિરાજ કહ્યો છે અને લવણપ્રસાદને રાણો અને મહામંડળેશ્વર કહ્યો છે. તહનામું ફતેહ મળ્યાની જગ્યાએ થયેલું હતું અને તેની મીતિ સંવત ૧૨૮૮ (ઇ. સ. ૧૨૩૨) ના વૈશાખ સુદિ ૧૫ ને સોમવાર છે. તહનામાની શરતો એવી છે કે પહેલાંની પેઠે દરેક પક્ષે પોતાનો પ્રદેશ રાખવો; એક ખીજના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઇ કરવી નહીં; જો કોઇ દુશ્મન બેમાંથી કોઇની ઉપર ચઢી આવે તો ખીજએ મદદ કરવી; જો દુશ્મનનો સેનાપતિ આવ્યો હોય તો તેની સામે જાનેનું લશ્કર મોકલવું; એક જણનો સરદાર નાશીને ખીજના રાજમાં જાય તો ખીજએ તેને આશ્રય આપવો નહીં અને તેની પાસે જે માલમત્તા હોય તે જપ્ત કરી પાછી મોકલી દેવી. મારવાડના રાજાઓ સામે લઢવામાં લવણપ્રસાદને ફતેહ મળી; તેમને તેણે પાછા કાઢી મૂક્યા. પછી શંખ નામનો એક જણ જેને સિંધના રાજાનો છોકરો કહેવામાં આવ્યો છે પણ જે ખરૂં જોતાં ભરૂચ પાસેનો કોઇ ઠાકોર હતો તેણે ખંભાત ઉપર

પોતાનો દાવો બતાવ્યો અને લવણપ્રસાદના હાકિમ વસ્તુપાળને એવી લાલચ આપી કે મને રાજા નીમો, તો હું તમને અહીંના હાકિમ તરીકે કાયમ રાખીશ. વસ્તુપાળે તેનું કહ્યું ધિક્કારી કાઢ્યું અને તેને પાછો હાંકી કાઢ્યો. આ ફતેહથી ખંભાતના લોક ખુશી થયા અને વસ્તુપાળનો વરઘોડો કાઢી શહેર બહાર એકલવીરા નામની માતાએ જઈ આવ્યો કર્યો. આ સંબંધમાં રાસમાળામાં નીચે પ્રમાણે હકીકત જણાવી છે:—કાંઈ “સૈયદ” નામે વેપારી જે સો વસા મુસલમાન હશે, તેને વસ્તુપાળ સાથે ખંભાતમાં કળ્યો થયો, ત્યારે તેણે પ્રધાનનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને ભર્યમાંથી શંખ નામે સરદારને બોલાવ્યો. વસ્તુપાળે પોતાની ભણી આશ્રય સારૂ લુણપાળ નામે ગાલો હતો તેને બોલાવ્યો. તેણે શંખ ઉપર હલ્લો કરી તેને માર્યો, પણ પોતે લઢાઈમાં ધાયલ થયો અને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. પછી જે જગોએ તે મરણ પામ્યો તે જગોએ વસ્તુપાળે ‘લુણપાળ પતિ’નું દેવળ બાંધ્યું.

તહનામાના નમુનામાં લવણપ્રસાદે સોમનાથને એક ગામ દાન આપ્યાના તાત્રપટનો ઉતારો છે, તેમાં લવણપ્રસાદને મંડળેશ્વર તરીકે જણાવ્યો છે, અને દાન કર્યું ત્યારે બીજો બીમ રાજા હતો અને બાબુય તેનો પ્રધાન હતો એમ પણ જણાવ્યું છે. જે કે ઇ. સ. ૧૨૩૨ (સંવત ૧૨૮૮)માં બીજો બીમ ગાદીએ હતો તોપણ લવણપ્રસાદની સત્તા એટલી બધી હતી કે ખરા રાજ્ય કરનારની પેઠે તે ગામે દાનમાં આપી શકતો અને સંધિ, લઢાઈ વગેરે પોતાની મેળે કરી શકતો. આ બીના બન્યા પછી લવણપ્રસાદે રાજ્યકારભાર પોતાના પુત્ર વીરધવળને સોંપેલો હોવાનું જણાય છે.

રાજ્યકારભાર મળ્યા પછી વીરધવળે પોતાના કારભારી તેજપાળને સાથે લઈ પોતાના સાળા સાંગણ અને ચામુંડ વીરધવળ. ઇ. સ. ૧૨૩૩-૧૨૩૮.

જૂનાગઢ પાસે વામનસ્થળી (વંથળી)માં રાજ્ય કરતા હતા તેમની ઉપર ચઢાઈ કરી. સાંગણ અને ચામુંડને તેમની બહેને ધણુંએ સમજાવ્યું કે મારો પતિ મહા પ્રતાપી છે અને ગુજરાતનાં ગામે ગામ અને નગરે નગર દંડતો આવે છે માટે તેને ધન અને ઘોડા આપી

પ્રસન્ન કરો. પરંતુ તેમણે માન્યું નહીં અને ખંડણી આપવા ના પાડી તેથી આ અઘાઈ કરવામાં આવી હતી. સાંગણ અને આમુંડ ધણી બહાદુરીથી લઢયા પણ અંતે તેઓ મરાણ અને વીરધવળની ફોજ જ્ય જ્ય કરતી વામનસ્થળીમાં દાખલ થઈ. વીરધવળે સાળાઓનું સંચેલું દ્રવ્ય હુંડી ત્યાં પોતાના સરદારો તથા યોદ્ધાઓને જગીરો આપી, અને સાળાઓના છોકરાઓને ખંડણી બરવાની શરતે ગાદી ઉપર બેસાડ્યા.

પછી કચ્છમાં આવેલા ભદ્રેશ્વરના રાજા ઉપર વીરધવળે હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં તેને ફતેહ મળી નહીં તેથી દુશ્મને ભદ્રેશ્વર ઉપર ચઢાઈ.

કહી તેવી શરતો તેને કષ્ટ કરવી પડી. વીર-

ધવળના આ પરાજયના સંબંધમાં એવું કહેવાય છે કે ત્રણ શરવીર રજપૂતો વીરધવળને ત્યાં નોકર રહેવા આવ્યા હતા, પણ તેમણે ઘણો મોટો પગાર માગ્યાથી વીરધવળે રાખ્યા નહીં અને કહ્યું કે એટલા પગારમાં તો ૩૦૦૦ માણસ રાખી શકાય. પછી તેઓ ભદ્રેશ્વરના રાજાને ત્યાં ગયા અને તેની નોકરીમાં રહ્યા. ભદ્રેશ્વરના રાજા સાથે લઢાઈ થઈ તેની આગલી રાત્રીએ ત્રણ ભાઈઓએ વીરધવળને કહેવરાવ્યું કે તમારાં ૩૦૦૦ માણસ તૈયાર રાખજો, અમે ત્રણ તેમને પૂરા પડીશું. તેમના બોલ્યા પ્રમાણે તેઓ પળ્યા. વીરધવળનાં માણસને પાછાં હઠાવી તેઓ વીરધવળ પાસે ધસી ગયા, વીરધવળને ઘોડાપરથી ઉતાર્યો અને તેનો ઘોડો લઈ લીધો, તોપણ તેને ત્યાં પરાજી રહ્યા હતા તેથી તેને જીવતો રાખ્યો.

આ પછી વીરધવળે પૂર્વ ગુજરાત તરફ ચઢાઈ કરી. ગોધ્રામાં ધુધળ નામે માંડલિક રાજા હતો. તે વીરધવળની આજ્ઞા ગોધ્રાના ધુધળ ઉપર ચઢાઈ.

પ્રમાણે ચાલતો નહીં, અને તેના રાજ્યમાં થઈને જે વણજારા ગુજરાતના ખંદેરોએ માત્ર લાવતા તેમને હુંડી લેતો. વીરધવળે તેને કહાવી મોકલ્યું કે તું મારે શરણે આવ, નહિ તો સાંગણ અને આમુંડ જેવા તારા હાલ થશે. તેના જવાબમાં ધુધળે પોતાના ભાટને કાજ-

ળની દાખડી અને સાડી આપી વીરધવળ પાસે મોકલ્યો અને કહેવરાવ્યું કે સધળા રાજાઓને હું આ જેવા લેખું છું. પછી વીરધવળે આ અપમાનનું વેર લેવા તેજપાળને સૈન્ય લઈ મોકલ્યો. ગોધરા થોડું દૂર રહ્યું. ત્યારે તેજપાળે છૂપી રીતે પોતાનાં કેટલાંક માણસ ગામના ઢોર વાળવા મોકલ્યાં. તે ઢોર વાળી આવ્યાં કે ધુંધળની ફોજ તેમની પાછળ ચઢી, અને તેજપાળની છાવણી પાસે આવી. તેજપાળની છાવણીમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો. ધુંધળનાં માણસ ધણા જોરથી લઢતાં હતાં, અને તેઓની ફતેહ થવાની તૈયારી હતી એટલામાં તેજપાળે ધુંધળને ઘોડાપરથી પાડી નાંખ્યો અને કેદ કરી લીધો. પછી તેને પાંજરામાં ઘાલી છાવણીમાં રાખ્યો; અને સૈન્ય સાથે ગોધરામાં પેસી ધણી લૂંટ મેળવી. ત્યાં પોતાના એક સેવકને રાજ્ય સત્તા ઉપર બેસાડી, તેજપાળ ધુંધળને સાથે લઈ ઘોળકે આવ્યો. એ વખતે વીરધવળે સભા વચ્ચે તેની મોકલેલી સાડી પહેરાવી અને તેને ગળે તેણે મોકલેલી કાળજળની દાખડી ખાંધી. આ ફજેતી સહન ન થવાથી ધુંધળ જીભ કરડી મરણ પામ્યો. ધુંધળને જીતવાથી વીરધવળની સત્તા મહારાષ્ટ્રની હદ સુધી પહોંચી, એમ કાતિકૌમુદીનો કર્તા જણાવે છે.

આ પ્રમાણે દિવસે દિવસે વીરધવળની સત્તા વધતી ચાલી. તેની પાસે સુલતાન મુઠ્ઠામુદીનના લશ્કરની હાર. બુદ્ધિમાન અને કુશળ મંત્રી હતા અને શુરા લઢવૈયા સરદારો હતા. તોપણ દિલ્હીના મુસલમાન ખાદશાહની તેને ઘણી ખીક હતી. એકવાર

દિલ્હીના સુલતાન મુઠ્ઠામુદીનના લશ્કરે ગુજરાત તરફ કુચ કર્યાના સમાચાર આવ્યા. આથી ગભરાઈને વીરધવળે વસ્તુપાળને પૂછ્યું:—“આપણે હવે કેમ કરવું? મ્હેંજ લોક ધણા જોરાવર છે, અને ચોતરફ ફતેહ પામ્યા છે.” વસ્તુપાળે કહ્યું:—“મને તેની સામે મોકલો; હું જે થશે તે કરીશ.” પછી વીરધવળે તેને એક લાખ ફોજ આપીને ખાદશાહના લશ્કર સામે મોકલ્યો. એ ફોજ લઈને વસ્તુપાળ આગુના રાજાને મળ્યો અને તેની સાથેથી, ખાદશાહની ફોજ ગુજરાતની ઝાડીમાં પેડી કે તેને ઘેરી લઈ, આગ્રિતો છાપો

મારી સર્વ લક્ષ્મી કાપી નાંખ્યું. આ તદ્દપીરથી વીરધવળના મનમાંથી બાદશાહનો ડર ગયો નહોતો. એક વખત એવું બન્યું કે સુલતાનની માફ હજ કરવા સાડ ગુજરાતમાં વહાણમાં બેસવા આવી, ત્યારે વસ્તુપાળે યુક્તિ કરી ચાંચિયા લોકો પાસે તેનું વહાણ લુંટાવ્યું. પછી જ્યારે ફરિયાદ થઇ ત્યારે લુંટનું વળતર આપી વસ્તુપાળે તેની ઘણી બરદાસ કરી, અને હજ કરવા જવા સાડ તેને બીજી ગોઠવણ કરી આપી. તે પાછી આવી ત્યારે પણ તેની તેવીજ બરદાસ કરી તેને દિલ્લી પહોંચાડી. આ બખરથી બાદશાહ વસ્તુપાળ પર ઘણા મહેરબાન થયા, અને કંઇ ઇનામ માગવા કહ્યું. વસ્તુપાળે એટલુંજ માગ્યું કે મહેરબાની કરી તમારે ગુજરાતના રાજ્યને પીડા કરવી નહીં. બાદશાહે તે કબુલ કર્યું. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન મંત્રીના હાથપણથી વીરધવળ જોરાવર દુશ્મનના બચથી મુક્ત થયો.

વીરધવળના મંત્રી વસ્તુપાળ અને તેજપાળે જૈન દેવળો બાંધવામાં બચેલા પૈસાને લીધે જૈન ગ્રંથકારો તેમની વસ્તુપાળ અને તેજપાળ. ઘણી તારીફ કરે છે. તેઓ પોરવાડ જાતના અને જૈન ધર્મના વાણીયા હતા. તેમના વડવા કેટલીક પેઢીથી અણહિલવાડમાં રહેતા હતા. વીરધવળ અબંધ નામના ગ્રંથમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળના વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલ છે:—તેમનો વડવો ચંડપ ગુજર્ રાજનો મંત્રી હતો. તેનો પુત્ર ચંડપ્રસાદ જે સિદ્ધરાજનો કાશાધિકારી હતો, તેને અશ્વરાજ નામે પુત્ર થયો. અશ્વરાજની સ્ત્રી કુમારીદેવીને ત્રણ પુત્ર થયા. મલ્લદેવ, વસ્તુપાળ અને તેજપાળ. વસ્તુપાળ ઘણો વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન હતો, અને તેજપાળ ઘણો શરવીર અને યુદ્ધના કામમાં પ્રવીણ હતો. તેઓ જ્યારે ઘોળકે આવ્યા ત્યારે પુરોહિત સોમદેવે પોતાના રાજ સાથે તેમનો મેળાપ કરાવ્યો. રાજ્યએ તેમના ગુણથી પ્રસન્ન થઇ તેમને પોતાના મંત્રી બનાવ્યા. અને બાકીઓએ મંત્રીપણું કબુલ કર્યું, પણ તે વખતે રાજ પાસે તેઓએ એક વિચિત્ર માગણી

કરી અને કહ્યું કે “ હે રાજા ! કાઈ સેવક લોભ વગર તો રાજ્યસેવા કરતો જ નથી, પણ રૂડો સેવક તેને કહીએ કે જે સ્વામીભક્ત હોય તથા લોકોમાં જેની નિંદા ન થાય. મંડલિક નગરમાંથી સહકુટુંબ અમે આવ્યા છીએ. અમારે ઘેર ત્રણ લાખની સમૃદ્ધિ છે; તેથી જો કાઈ ચાડીઓ તમારી પાસે અમારી ચાડી કરે તો મારી પાસે જે જે છે, તેજ આપીને અમને મૂકી દેવા. સર્વસ્વ હરી લેવું નહીં. ” આ સાંભળી લવણપ્રસાદ તથા તેના પુત્ર વીરધવજે તે પ્રમાણે કરવા લેખી વચન આપ્યું ત્યારે તેમણે મંત્રીપદ કબ્જા કર્યું.

એવું કહેવાય છે કે મુસલમાન વેપારી સૈયદને ખંભાતમાં પકડયો, ત્યારે તેની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી હતી. વીરધવજે બધી મિલકત પર પોતાનો દાવો રાખ્યો, અને માત્ર ધૂળ વસ્તુપાળને આપી. આ ધૂળ સોનાની હતી અને વળી અગ્નિથી સૈયદની સોના રૂપાની બીજી મિલકત પણ ધૂળ થઈ ગઈ. આથી કરીને સૈયદની મિલકતનો મોટો ભાગ વસ્તુપાળને મળ્યો. આ મિલકત દાટવાને વસ્તુપાળ અને તેજપાળ કાડીઆવાડમાં હડાલક ગામ છે ત્યાં ગયા. ભોંયમાં ખોદતાં તેમને બીજી દોલત મળી. આ બધી દોલતની ખંને ભાઈઓ એટલી બધી ફિકર કરવા લાગ્યા કે તેમને ખાવાનું પણ ભાવતું નહીં. પોતાના પતિ તેજપાળની ફિકરનું કારણ અનુપમાના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે સલાહ આપી કે, “ તમારી દોલત પર્વતની ટોચે ખરચો. બધાના જોવામાં તે આવશે, પણ કાંઈથી તે લઈ જવાશે નહીં. ” આ સલાહ તેમની માતૃશ્રી તથા વસ્તુપાળની સ્ત્રી લલિતાદેવીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેમણે પણ તે પસંદ કરી, તેથી કરીને વસ્તુપાળ અને તેજપાળે આજી, ગિરિનાર અને શત્રુંજયના કુંગરો ઉપર ઉમદા દેવળો બંધાવ્યાં.

શત્રુંજયના દેવળ તેવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથને અર્પણ કરેલાં છે અને તેમાં કીર્તિકૌમુદીના કર્તા સોમેશ્વરે લખેલો સંવત ૧૨૮૮ (ષ. સ. ૧૨૩૨) ની સાલનો લેખ છે. ગિરનારનું દેવળ પણ નેમિનાથને અર્પણ કરેલું છે,

અને તેની સાલ સંવત ૧૨૮૮ (ઇ. સ. ૧૨૩૨) છે. આણુના દેવળ સૌથી ઉંચી કારીગરીનાં છે. તેઓનું કદ અથવા બંદારનો દેખાવ વખાણવા જેવો નથી, પણ અંદરની બાજુએ કોતરણીનું કામ ઘણું વખાણવા જેવું છે. એ કોતરણી એવી બારીકાઈથી કરેલી છે કે જાણે મીણનાં બીજામાં ઉતારી હોય એવો ભાસ થાય છે. કારીગરોને પર્વત ઉપર કામ કરતાં તાઢ વાય નહીં, એટલા માટે વસ્તુપાળ અને તેજપાળે દરેક કારીગરની પાસે સઘડી મૂકાવી હતી અને સાંજે ઉનાં ભોજન કરાવી બધાને જમાડવામાં આવતા હતા. કોતરણીનું બારીક કામ કરનાર કારીગરને તેણે કોતરી કાઢેલી પથ્થરની ધૂળના વજન જેટલી ચાંદી મળુરી તરીકે આપવામાં આવતી હતી. આણુનાં દેવળ પણ નેમિનાથને અર્પણ કરેલાં છે અને તેમની સાલ સંવત ૧૨૮૭ (ઇ. સ. ૧૨૩૧) છે.

પોતાના મિત્ર વસ્તુપાળને પોતે કેવી રીતે બે વખત મદદ કરી હતી એ સોમેશ્વરે પોતાના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. વસ્તુપાળ ઉપર લાંચ લીધાનું કામ ચાલતું હતું, તેમાંથી એક વખત તેણે તેનો બચાવ કર્યો હતો. બીજો પ્રસંગ એથી પણ વધારે ગંભીર હતો. વીસજદેવ રાજના મામા સિંહે જૈન અપાસરાના એક સાધુને ચાણુકોનો માર માર્યો, તેથી પોતાના ધર્મનું અપમાન થયું. સમજી વસ્તુપાળ ઘણો ગુસ્સે થયો; જે હાથે સિંહે માર માર્યો હતો તે હાથ વસ્તુપાળે કોઈ રજપૂત પાસે કપાવી નાખ્યો. આ ગુન્હો વસ્તુપાળ ઉપર સાબીત થવાથી તેને મારી નાખવાની સજા ફરમાવવામાં આવી; પણ સોમેશ્વરે વચ્ચે પડી વસ્તુપાળને બચાવ્યો એટલુંજ નહીં, પણ રાજાનું મન એવું ફેરવી નાખ્યું કે તેણે જૈન સાધુને મારવા માટે સિંહને ઘણો ઠપકો દીધો. વસ્તુપાળ છટો થયા પછી તેને તાવ આવ્યો. એ તાવથી બચાશે નહીં એમ તેને લાગ્યું, ત્યારે તે શંત્રુજયની જત્રાએ જવા નીકળ્યો, પણ રસ્તામાં મરણ પામ્યો. તેના બાઈ તેજપાળે તથા તેના પુત્ર જયન્તપાળે તેનો શત્રુજયના પવિત્ર પહાડ ઉપર અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો, અને તે જગોએ ‘સ્વર્ગારોહણપ્રસાદ’ નામનું દેવળ બંધાવ્યું.

લવણપ્રસાદ વાનપ્રસ્થ થયા પછી છ વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ૧૨૩૮

વીરધવળનું મરણ,
ઇ. સ. ૧૨૩૮.

માં વીરધવળ મરણ પામ્યો. તેના મરણ વખતે
૧૮૨ ચાકરો ચિતામાં પડી મરણ પામ્યા,
એથી વધારે નોકરોને ચિતામાં પડી મરતાં

અટકાવવાને તેજપાળને લશ્કર લઈ વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી હતી.

વીરધવળને ત્રણ પુત્ર હતા, વીરમ, વીસલ અને પ્રતાપમલ્લ. વીરમ
શૂરવીર પણ ધણો હિતાવળો અને સાહસિક
વીસલદેવ, ઇ. સ.
૧૨૪૩-૧૨૬૧,

હતો, તેથી વીરધવળની વીસલ ઉપર વધારે
પ્રીતિ હતી. વીસલમાં ધણા સારા ગુણ હતા.

વસ્તુપાળ પણ તેનેજ માન આપતો અને વીરમને ડાંડ ગણતો. વીરમ, એ
વીરમગામ નામનું ગામ વસાવી ત્યાંજ રહેતો હતો. ત્યારે વીરધવળ માંદો
પડ્યો ત્યારે રાજ્ય લેવાને માટે તૈયારી કરી વીરમ ઘોળકે આવ્યો. પણ
વસ્તુપાળે તેનું કંઈ ચાલવા દીધું નહીં અને વીરધવળ મરી ગયો ત્યારે
વીસલદેવને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ પ્રમાણે થયું ત્યારે વીરમ દોષે ભરાયો
અને રીસાઈને પોતાના સસરા પાસે જળાલીપુર (જળલપુર) મદદ લેવા
ગયો, અને પછી ત્યાંજ રહ્યો. પોતાના ભાઈના મદદગારો શિવાય અણહિ-
લવાડના સોલંકી વંશના ત્રીભુવનપાળ નામના સખસ સામે પણ વીસલદેવને
થવું પડ્યું હતું.

પોતાના બાપ અને વડવાની પેઠે વીસલદેવે કાઠને અધીરાજ તરીકે
કબુલ રાખ્યો નહીં. ઇ. સ. ૧૨૪૩ માં તે અણહિલવાડના સ્વતંત્ર રાજા
તરીકે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. કડીમાંથી મળેલા ઇ. સ. ૧૨૬૧
(સંવત ૧૩૧૭) ના એક તામ્રલેખપરથી જણાય છે કે અણહિલવાડ
તેની રાજધાની હતું અને મહારાજાધિરાજ તેનો ખિતાબ હતો.

વીસલદેવના તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે તે બહાદુર લઠવૈયો હતો,
અને માળવા અને મેવાડના રાજા સાથે તેને લડાઈઓ થઈ હતી. વળી

કર્ણાટકના રાજાની કુંવરીએ તેને વરવાનું પસંદ કર્યું હતું, તેના પ્રધાનનું નામ નાગદ હતું.

વીસલદેવના વખતમાં ઇ. સ. ૧૨૫૯ (સંવત ૧૩૧૫) થી ત્રણ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો. આ દુકાળનું દુઃખ ઓછું કરવામાં વીસલદેવની કાળજી માટે ભાટ લોકો તેનાં ઘણાં વખાણ કરે છે. ભાટ લોકો એમ પણ કહે છે કે વિસલનગર અને દર્ભાવતી અથવા ડભોઇના કિલ્લા તેણે બંધાવ્યા અથવા દુરસ્ત કરાવ્યા. વીસલદેવના વખતમાં વાઘેલ વંશની સત્તા આખા ગુજરાત ઉપર સ્થાપન થઇ હતી. વીસલદેવ ઇ. સ. ૧૨૬૧ માં મરી ગયો.

વીસલદેવના મરણ પછી તેના નાનાભાઇ પ્રતાપમલ્લના કુંવર અર્જુનદેવને ગાદી મળી. અર્જુનદેવ વીસલદેવના જોવા જ પરાક્રમી અનેસારો હતો. વેરાવળમાં હર્ષદ માતાના દેવળમાં ઇ. સ. ૧૨૬૪

અર્જુનદેવ ઇ. સ.
૧૨૬૨-૧૨૭૪.

(સંવત ૧૦૨૦) ની સાલનો એક લેખ છે તેમાં અર્જુનદેવના નામ સાથે “ પરમેશ્વર ભટ્ટાર્ક શ્રી ચાલુક્ય ચક્રવર્તિ મહારાજાધિરાજ ” એવાં વિશેષણ જોડેલાં છે. આ લેખ ઉપરથી વળી જણાય છે કે તે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કરતો, શિવમાર્ગી હતો અને બીજા અગણિત રાજાઓ તેની આજુ માનતા. તેનો પ્રધાન શ્રીમલ્લદેવ હતો અને કેટલાક મુસલમાન તેના નોકર હતા, જેવા કે બેલાકુલના હરમઝ, અને નાખુદા તુરુદીન શીરોજનો છોકરો બોળ ઇબ્રાહિમ. પરંતુ ‘ નાખુદા ’ ના પદ ઉપરથી આપણે તેમના અધિકારની કલ્પના કરી શકીએ. તે શિવાય તેઓ શા કામપર હતા તે જણાઇ આવતું નથી. આ લેખની ખુબી એ છે કે તેમાં ચાર સન આપેલા છે. હિજરી સન ૬૬૨, વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦, વલ્લભિ સંવત ૯૪૫; અને સિંહ સંવત ૧૫૧. આ ચારે સનની સાલોનો મેળ મળે છે, કારણ કે (ઇ. સ. ૧૨૬૪) સંવત ૧૩૨૦ માં હિજરી ૬૬૨ ની સાલ આવે છે. અને વલ્લભિ સંવત ઇ. સ. ૩૧૮-૧૯ થી શરૂ થાય છે તેથી વલ્લભિ ૯૪૫ અને સિંહ ૧૫૧ એ પણ ઇ. સ. ૧૨૬૪ માં આવે છે.

અર્જુનદેવ પછી તેનો પુત્ર સારંગદેવ ગાદીએ બેઠો. વિચારશ્રેણી પ્રમાણે તેણે ઇ. સ. ૧૨૭૪ થી ૧૨૯૬ (સંવત ૧૩૩૧-૧૩૫૩) સુધી એટલે બાવીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. સારંગદેવના વખતના લેખો કચ્છ અને આણુમાં છે. કચ્છવાળો લેખ કંથકોટ પાસે ખોખર નામના ગામમાં એક પાળીઆ ઉપર છે. માંડવીથી ૩૫ માઇલ છેટે આવેલા ભદ્રેશ્વર ગામમાંથી એ લેખ ત્યાં લાવવામાં આવ્યો હતો. તેની ઉપર સંવત ૧૩૩૨ (ઇ. સ. ૧૨૭૫) ની સાલ છે અને તેમાં સારંગદેવને “મહારાજધિરાજ” લખ્યો છે તથા તે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કરતો હોવાનું જણાવ્યું છે. તેના પ્રધાનનું નામ માલદેવ લખેલું છે. આણુવાળો લેખ સંવત ૧૩૫૦ (ઇ. સ. ૧૨૯૪) નો છે, અને તેમાં સારંગદેવને અણહિલવાડનો રાજ કરીને લખ્યો છે અને ચંદ્રાવતીનો વીસલદેવ તેના હાથ નીચે મંડળેશ્વર હોવાનું લખ્યું છે. ત્રીજો લેખ, જેની ઉપર સંવત ૧૩૪૩ (ઇ. સ. ૧૨૮૭) ની સાલ છે. તે પ્રથમ સોમનાથમાં હતો પણ હાલ પોર્તુગાલમાં આવેલા સિન્દ્રા ગામમાં છે. એ લેખમાં ત્રિપુરાન્તક નામના માણસે કરેલી જત્રાની વાત લખી છે અને રાજ સારંગદેવની વંશાવળી આપી છે. અમદાવાદમાંથી એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ દાકતર ભંડારકરને મળ્યો હતો, તેમાં લખ્યું છે કે એ ગ્રંથ સંવત ૧૩૫૦ ના જેઠ વદિ ૩ ને દિવસે મહારાજ-ધિરાજ સારંગદેવનું લશ્કર આશાપદ્મિ (અમદાવાદ) મુકામ કરી પડ્યું હતું ત્યારે પૂરો કર્યો હતો.

સારંગદેવ પછી ગાદીએ બેસનાર કરણદેવે ઇ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૦૪ કરણદેવ ઇ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૦૪. સુધી આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ રાજ અણહિલવાડની ગાદી ઉપર બેસનાર છેલ્લો હિંદુ રાજ હતો. આ રાજ થેલો કહેવાતો. તેના વખતમાં

ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

ઇ. સ. ૧૨૬૬માં અલાઉદ્દિન ખીલજી પોતાના કાકા જલાલુદ્દિન બાદશાહને મારી દિલ્લીના તખ્ત ઉપર બેઠો અને પોતાના નામથી કુતબો પઢાવ્યો એ પુરુષ ઘણોજ નિર્દય હતો. તખ્ત ઉપર બેસતાંજ તેણે હિંદુ દેવાલયો ભાગવા માંડ્યાં અને તેઓના ધર્મનું આખર આણુવા પોતાનું ચિત્ત લગાડ્યું. ઇ. સ. ૧૨૬૭ માં અલાઉદ્દિને પોતાના ભાઈ અલ્લખાનને તથા નસરતખાન નામના પ્રધાનને ફોજ આપી ગુજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેઓએ એ દેશને પાયમાલ કરી અણુહિલવાડનો કિલ્લો તાબે કરી ત્યાં પોતાનાં ચાણું બેસાડ્યાં. કરણદેવ પોતાની રાણીઓ, છોકરાં, હાથી, સરસામાન અને સંકાર એ સર્વે મૂકીને નાહો અને દક્ષિણમાં દેવગઢના રાજા રામદેવનો આશ્રય લીધો. તેનો સવળો ખમ્મનો મુસલમાનોના હાથમાં ગયો.

કરણનું રાજ્ય ગયા વિષે ભાટ લોકો નીચેનું કારણ બતાવે છે:—કરણના માધવ અને કેશવ નામના બે નાગર મંત્રી હતા. માધવની સ્ત્રી ઘણીજ ખુબસુરત હતી, તેને રાજાએ જખરદસ્તીથી પોતાના મહેલમાં આણવાનું ધાર્યું; તે વખતે માધવ રાજર નહીં હતો; તેનો ભાઈ કેશવ હથીઆર બાંધી રાજની સામે થયો પણ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહીં અને ભાભીનો ખચાવ કરવામાં આખરે તેણે પોતાનો પ્રાણ બાંધ્યો. માધવની સ્ત્રીને કરણના મહેલમાં લઈ ગયા માધવ આવ્યો ત્યારે આ ખખર સાંભળીને ઘણોજ દીવંગીર થયો પણ દીવંગીર થઈને બેસી રહ્યો નહીં. એ બાબત રાજની ઉપર વેર લેવાની તક તે શોધવા લાગ્યો. વેર લેવાના ઇરાદાથી તે થોડા દિવસ પછી દિલ્લી ગયો અને દિલ્લીના બાદશાહને ગુજરાતનું રાજ્ય લેવા સમગ્નવી તેની ફોજ ગુજરાતમાં લાવ્યો. મુસલમાનોએ ગુજરાત જીતી લીધા પછી માધવે બાદશાહને ત્રણસેં સાઠ ઘોડા નજર કર્યા તેથી બાદશાહે તેને ગુજરાતના પ્રધાનની જગો આપી.

કરણ પોતાની પાછળ રાણીઓ, છોકરાં, સરસામાન વગેરે મૂકી ગયો હતો તે સર્વ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું. મુસલમાન લોકોના હાથમાં આવેલા લોકોમાં કરણની રાણી કૌલાદેવી પણ હતી. તે ઘણી ખુબસુરત

હોવાથી અઘ્નહિન પાદશાહે તેને પોતાની હુરમ કરીને રાખી. અઘ્નહિન તથા નસરતખાન પછી ખંભાત લૂંટવા ચાલ્યા. તે વખતે ખંભાત વેપારીઓથી ભરેલું અને દ્રવ્યવાન શહેર હતું તેથી તેમને ઘણીજ લૂંટ મળી. અહીંથી નસરતખાને ખંભાતના એક વેપારીના દેખાવડા ગુલામને જોરાવરીથી લઇ લીધો. તે ગુલામ પછવાડેથી સુલતાનની પ્રીતિ સંપાદન કરી લઇને મલેક કાઠુરને નામે ઘણે ઉંચે દરજ્જે ચડ્યો. ખંભાતથી મુસલમાન લોકો કાઠીઆવાડમાં ગયા અને મહમૂદ પછી સોમનાથની મૂર્તિ ધરીને સ્થાપવામાં આવી હતી તેનો તેમણે નાશ કર્યો. આ વખતથી તે ઇ. સ. ૧૩૦૪ સુધી ગુજરાતના કામકાજ સંબંધી કંઈ માહિતી મળતી નથી, પણ એટલું તો જણાયું છે કે ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં અલ્લખખાનને ગુજરાત દેશનો ફરીથી સુખો કરાવ્યો હતો અને ત્યાં તેને મોટી ફોજ આપી મોકલ્યો હતો મિરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ઘણાં જૈન દેવળોમાંથી આરસના થાંભલા કાઢી લઇ અલ્લખખાને અણહિલવાડમાં જુમામસીદ બંધાવી.

ખંભાતથી લીધેલો ગુલામ કાઠુર આ વખતે સુલતાન અઘ્નહિનનો માનીતો થઇ પડ્યો હતો. સુલતાને તેને ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં મલેક નાયબનો ખિતાબ આપ્યો અને પ્રખ્યાત કામદારેવાળો એક સેનાનો સેનાપતિ નિમી, દખ્ખણ જીતવાને મોકલ્યો. મલેક કાઠુરને મદદ કરવાને ગુજરાતના સુખા અલ્લખખાનને પણ હુકમ થયો હતો. કૌલાદેવી જે અઘ્નહિનની માનીતી બેગમ થઇ પડી હતી, તેના જાણવામાં આ ચદાઇની વાત આવી ત્યારે તેણે સુલતાનને પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે મારે પેહેલા ધરતી બે દીકરીઓ થઇ હતી; તેમાં મોટી તો મરી ગઇ છે, પણ નાની દેવળદેવી મારાથી જૂદી પડી ત્યારે બે વર્ષની હતી. તે હજી જીવે છે, માટે સરદારોને એવો હુકમ આપો કે દેવળદેવીને શોધી કાઢી દિલ્લી મોકલી દે. આ વખતે દેવળદેવી તેના કમનસીબ પિતા પાસે બાગલાનમાં હતી. મલેક કાઠુરે કરજુદેવને સંદેશ મોકલ્યો કે દેવળદેવીને સોંપી દો, પણ કરજુ ના પાડી તેથી કાઠુરે અલ્લખખાનને એવો હુકમ કર્યો કે બાગલાન ઉપર ચઢાઇ કરી કુંવરીને પકડી લાવવી.

કરણે બે માસ સુધી અલકપ્પાનના સામી ટકર ઝીલી. એટલામાં દેવગીરીના યાદવ રાજા શંકરદેવે દેવળદેવીનું માગું કર્યું તે તેણે કબુલ કર્યું. દેવળદેવીને દેવગીરી લઈ જતા હતા, એટલામાં અલકપ્પાનના લશ્કરે તેને રસ્તામાં પકડી કબજે કરી લીધી. પછી અલકપ્પાન દિલ્લી જઈ કુંવરી બેગમને સ્વાધીન કરી દીધી. દિલ્લીમાં બાદશાહનો શાહબંદો ખીજરખાન તેની સાથે પ્યારમાં પડ્યો અને આખરે તેને પરણ્યો. આ પછી કરણ રાજાનું શું થયું એ જણાયું નથી. એમ ધારવામાં આવે છે કે તે નામ કામ કાંઈ જાણે નહીં એવી સ્થિતિમાં રજીતો મરી ગયો હશે.

જીત પામેલા મુસલમાનોએ રાજધાનીનું શહેર અણહિલવાડ, ખંભાત, ભરૂચ, અને સુરત ખંદેરો તથા સિદ્ધરાજના વંશના રાજાઓના તાબામાં જો દેશ રહ્યો હતો, તેનો ઘણો ભાગ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. તો પણ તે દેશનો મોટો ભાગ સ્વતંત્ર રજપૂત રાજાઓના તાબામાં હતો. સાબરમતીની પશ્ચિમનો ઘણો દેશ વાઘેલાઓના તાબામાં હતો; અને તેમાંના કેટલાએક નાના નાના રાજા ઉત્તરમાં મહીકાંડા ઉપર વીરપરથી તે અંગ્રાજીની પેલીમેર પોસી સુધી ગયેલી ડુંગરાઓની હારને લગતા પરમાર અને રાઠોડો વચ્ચે રહી રાજ્ય કરતા હતા. કચ્છના રણ અને ખંભાતના ગાખાત વચ્ચે ઝાલા લોકોનું મોટું સંસ્થાન હતું; ચુંવાળ તથા ખીજન પહાડ તથા જંગલવાળા પ્રદેશમાં કાળી અને ખીજન મૂળના રહેવાશી લોકો ફેલાયલા હતા. પાવાગઢ અને તેની પૂર્વના પ્રાંતમાં કાળીની ધ્વજ ઉડતી હતી, અને જોંગારના વંશના ગિરનારની પડોશમાં જુનાગઢ નામના કિલ્લામાં રહી આખા દ્વિપકલ્પ ઉપર સર્વોપરી રાજ્ય કરતા હતા. તેના ખંડીયા રાજાઓમાં ખીરમ અને ઘોઘાના ગાએલ પોતાના ઉપરી જેવાજ જેરાવર હતા.

વાઘેલ વંશનું આડ.

ધવલ.

ઇ. સ. ૧૧૬૦.

કુમારપાળની માસીને પરણ્યો.

અણ્ણિરાજ.

ઇ. સ. ૧૧૭૦

વાઘેલ વંશનો સ્થાપનાર.

લવણપ્રસાદ.

ઇ. સ. ૧૨૦૦.

ઘોળકાનો રાણો.

વીરધવળ

ઇ. સ. ૧૨૩૩-૧૨૩૮.

ઘોળકાનો રાણો.

વીરમ

વીસલદેવ.

ઇ. સ. ૧૨૪૩-૧૨૬૧.

અણ્ણિલવાડનો રાજા.

પ્રતાપમહી.

અણ્ણિનદેવ.

ઇ. સ. ૧૨૬૨-૧૨૭૪.

સારંગદેવ.

ઇ. સ. ૧૨૭૪-૧૨૮૫.

કરણદેવ અથવા કરણધેલો.

ઇ. સ. ૧૨૮૬-૧૩૦૪

પ્રકરણ ૧૬ મું.

રાજ્ય કારભાર, ધર્મ, રીતરીવાજ વગેરે.

અણુહિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપન થતા પહેલાંનો પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણવાને તાત્રલેખ, શીલાલેખ, શિક્ષા વગેરે જે સાધનો છે, તે સાધનોથી પ્રાચીન ગુજરાતમાં ચાલતા રાજ્યકારભાર, ધર્મ, રીતરીવાજ, વગેરેની જે જૂજ માહિતી મળે છે તે જે તે સ્થળે જતાવવામાં આવી છે. અણુહિલવાડનું રાજ્ય સ્થાપન થવા પછીનો ઇતિહાસ જાણવાને જે ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો આધાર છે, તે ગ્રંથોની કિંમત ઇતિહાસ ગ્રંથો તરીકે જે કે ઘણી થોડી છે તો પણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યા હતા, તે સમયના રાજ્યકારભાર, રીતરીવાજ અને વિચાર જતાવવાના સંબંધમાં એ ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી છે. ડૉર્જર્સ સાહેબ રાસમાળામાં જણાવે છે તેમ “ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન જે સમયે લખવામાં આવેલાં તેજ સમયના નોંધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવાં જોઈએ. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરીએ તો પણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી, એ વર્ણન વડે ખીજા સાહિત્યોનો ખુલાસો થાય છે અને સંબંધ એસે છે એટલુંજ નહિ, પણ ઘણીવાર તો તેઓનો પત્તો એસારવાનાં સાધન થઈ પડે છે; આ અગર જે તેમાં આવેલી વાતો ખીજા કેટલીક વાતો સાથે જેટલી મળતી આવે તેટલી પૂરેપૂરી માનવામાં આવે તો પણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યું તે સમયે ચાલતા વિચાર અને મનોભાવનું વકાણ રાજ્ય કાર્યભાર અને રીતભાત, એ વિષેની સામટી સૂચના પૂરી પાડે છે એની ના કહેવાય એમ નથી. ”

જૈન ઇતિહાસ ગ્રંથોની રાજ્ય કાર્યભાર, રીતરીવાજ વગેરે સંબંધી જે માહિતી મળે છે તે રાસમાળાના ૧૩ મા પ્રકરણમાં એકઠી કરવામાં આવી છે અને ઘણે ભાગે તે ઉપરથી અમે અત્રે જણાવીએ છીએ.

રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ધણો સંબંધ રહેતો. રાજાને મળવાને હાલની પેઠે પ્રજાને ઝાઝો પ્રતિબંધ નડતો નહિ. રાજા

રાજા અને દરબાર.

દરબાર ભરીને બેસતો ત્યાં કામકાજ ચાલતું, અને જેની જે ફરિયાદ હોય તે સંભળાતી. પ્રજાનાં દુઃખ જાણી લેવાને રાજા જૂદા જૂદા મંત્રીઓ રાખતો અને પોતે પણ છુપે વેષે બહાર નીકળતો. મંત્રીનું કામ બાહ્યભોજ કરતા એમ નથી. વાણીઆ લોકો પણ મંત્રીનો હોદ્દો ભોગવતા અને ઘણી વાર લશ્કરના ઉપરી તરીકે પણ નિમાતા. વનરાજનો મંત્રી ચાંપો અને તેનો દીકરો સજ્જન, સિદ્ધરાજનો મંત્રી મુંજલ, કુમાર-પાળનો મંત્રી ઉદયન અને વીરધવળના વખતના તેજપાળ અને વસ્તુપાળ એ સર્વ વાણીઆ હતા.

દરબારમાં રાજા પોતાના ટીલાટ કુંવરની સાથે બીરાજતો. તેની આસપાસ મંડલેશ્વરો અને સામંતો બેસતા. મંત્રી વગેરે કામદારો પણ હાજર રહેતા અને રાજાને સલાહ આપવાનું તથા લખવાનું કામ કરતા. કામકાજ ચાલી રહ્યા પછી પડિતો અને વિદ્વાનોને બોલાવવામાં આવતા. તેઓ અંથેમાંથી શાસ્ત્રનો આધાર કાઢી વાદવિવાદ કરતા અથવા આનંદ ઉપજે એવી કવિતા સંભળાવતા. ઘણીક વખત કેટલીક કઠણ તકરારોનો ખુલાસો કોઈ કરી શકતું નહીં ત્યારે ચતુરાઈમાં વખણાએલી વારાંગનાઓ કરતી. ભાટ લોકો જેઓ અડધા લઢવૈયા ગણાતા અને જેઓ દેશપરદેશમાં ફરવાથી વિશેષ માહિતી ધરાવતા, તેઓ સભામાં બેસી ભારત અને રામાયણની વાતો સંભળાવતા; અને કોઈ કોઈ વાર પરદેશની ખુબસુરત કન્યાઓનાં હૃદયપાર વખણ કરી રાજાનું મન તેના તરફ ઉઠકેરી રાજાને નજીવ કળ્યા અને લઢાઈઓમાં દોરવતા.

રાજાએ કોઈ ખુબસુરત કન્યાવિષે સાંભળ્યું હોય તો તેને પોતાના જનાનામાં દાખલ કરવા તેનું મન લલચાતું અને પોતાની મતલબ પાર પડતામુધી તેને એન ચડતું નહીં; તોપણ રાજા પોતાનો બધો વખત કંઈ જનાનખાનામાં કાઢતા નહીં. પોતાની રૈયતનું સુખ દુઃખ અને વિચારો જાણી

લેવાને તેઓ કાળજી રાખતા. પોતાની રૈયતને પરદેશીના હુમલાથી બચાવવી, પોતાના દેશ અંદરના રાજ્ય કાર્યભારમાં વ્યવસ્થા રાખવી અને આસપાસના રાજાઓને નમાવી તાબે રાખવા, એ ત્રણ રાજાની મુખ્ય મતલબો જણાય છે. ખંડીઆ રાજા મંડલેશ્વરના નામથી ઓળખાતા. તાબેદાર પણ જોરાવર અને જૂદા રાજ્યના ધણી મંડળીક કહેવાતા, જેવા કે આણનો રાજા, ગીરનારનો રાજા, અને કોકણનો રાજા. રાજા ઉપર પ્રજાની અને પ્રજાની ઉપર રાજાની વિશેષ પ્રીતિ રહેતી. પોતાની પ્રજા સાથે રાજા કુટુંબના વડીલ તરીકે વર્તતા અને કુટુંબના વડીલ તરીકે પ્રજા રાજાને માન આપતી.

ધર્મની પેઠે વિદ્વાનોને પણ રાજા તરફથી આશ્રય મળતો. દેવસ્થાનો, ધર્મગુરુઓ અને વિદ્વાનોને રાજા તરફથી ઘણું વિદ્વાનોને આશરો.

કરી જમીન આપવામાં આવતી. તામ્રલેખો ઉપરથી ઘણા જોનોને તથા બ્રાહ્મણોને તેમની વિદ્વતાની ખાતર ગામ અથવા ખેતર દાનમાં આપ્યાનું જણાય છે, મૂળરાજના વખતમાં બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુર, સિહોર વગેરે ગામો આપવામાં આવ્યા હતાં. આવી રીતનું દાન ‘ગ્રાસ’ કહેવાતું અને તે સમયે એ શબ્દ ધર્મ દાનને ઠેકાણે વપરાતો. જ્યારે મૂળરાજે અણહિલવાડમાં ત્રિપુરપ્રાસાદ નામનું મહાદેવનું દેરું બંધાવ્યું હતું ત્યારે તે જોના સ્વાધીનમાં કર્યું હતું તેને “ગ્રાસ” બાંધી આપ્યો હતો.

રાણીઓને હાલના કરતાં પ્રાચીન સમયમાં વધારે છૂટ હતી. રાજ્ય કામમાં પોતાની બુદ્ધિ અને ચાતુર્યની મદદ રાણીઓ.

આપવાને તે હમેશ તત્પર જણાય છે. રજપુત સ્ત્રી સ્વયંવરમાં પોતાના મન માનતા શ્રેષ્ઠ પુરુષને પસંદ કરતી અને “કામની સાથે રતિ” શોભે તેમ તેની સાથે શોભતી. જ્યારે તે માતા થતી ત્યારે પોતાના યુવાન કુંવરનું રાજ્ય ચલાવતી અથવા તે પાકી વયનો હોય તો તેને રાજ્ય કાજમાં સલાહ આપતી અને ધર્મ અને દયાનાં કામ તેની પાસે કરાવતી. પોતાના સ્વામીના મરણ પછી કોઈ બીજા જીવમગારના હાથમાં જઈ પોતાના પાતિવ્રતનો ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે નહીં એટલા માટે

પ્રાચીનકાળથી સતી થવાનો રીવાજ આ દેશમાં ચાલતો, તે પ્રમાણે રાણીઓ તથા અન્ય સ્ત્રીઓ સતી થવાના કમકમાટ ભરેલા દાખલા પણ જોવામાં આવે છે.

જમીનની ઉપજમાંથી રાજ ભાગ લેતો અને રાજનો ભાગ ઘણે ભાગે $\frac{1}{2}$ હતો. પોતાનો ભાગ રાજ પોતાના મંત્રી-જમીનનો વહીવટ.

ઓની મારફત ઉધરાવી લેતો અને કાઢી વેળાએ ગામના અધિપતિઓ, ખેડુતો પાસેથી દાણાનો ભાગ ઉધરાવી લેતા. તેની પાસેથી રાજ પોતાનો ભાગ લેતો. દેશમાં “આમ” અથવા ગામ વસેલાં હતાં અને ત્યાંના રહેવાશી કુટુંબિક [કણુખી], અથવા ખેડુત (કાર્પા-ક) કહેવાતા; ગામના મુખી, પટ્ટીલ અથવા પટેલ હતા. ખેડુતો જેવા હમણાં પોતાના કામમાં રોકાયેલા રહે છે તેવા ત્યારે પણ રહેતા. પાક ઊગવા માંડે એટલે કાંટા અથવા ચોરિયાની પોતાનાં ખેતરોને વાડો કરતા, અને ત્યારપછી તે વધારે વધવા માંડે એટલે પંખીઓને ટોડોવા મંડી જતા. ખેડુઓની બાઈડીઓ આજની પેઠે, ખેતર માંહેલા ડાંગેરના પાકનું રખેવાળું કરતી અને પોતાના ગીત વડે સીમને આનંદમય કરી દેતી. વર્ષાદ વરસતો નહિ, તો રાજનો ભાગ આપવામાં વાંધો ઉઠતો અને તે લેવાને ખેડુતોને કેદમાં નાખ્યા વિના સિદ્ધિ રહેતી નહિ. તોપણ તેઓ હડીલાઈ પકડી રહેતા અને લાચાર છોકરાંની પેઠે ધોરણ પકડીને પોતાના ઉપર રાજની દયા ઉપજવતા. આથી કરીને અને બાજુવાળાઓને રડાકૂટારા થતા અને છેવટે પંચાત કરાવીને છૂટકો કરવામાં આવતો. હાલમાં ગુજરાતમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં જે વહીવટ ચાલે છે તેને આ બરાબર મળતું આવે છે.

અણહિલવાડના રાજ જમીનની ઉપજ લેતા તેમ દેશમાંથી જતા માલ

ઉપર દાણ પણ લેતા. યાત્રાળુ લોકો પાસેથી

કર.

પણ કર લેતા. દયાશ્રયના છટ્ટા સર્જના તેરમા

શ્લોકમાં મૂળરાજના સંબંધમાં હેમાચાર્ય કહે છે કે “સ્વપેશાણુ, દ્રવદિમાષ,

યૂથપશુ, આદિ કરના ભરનાર એને કીર્તિરૂપ મોતીના કાઈ વંશ જેવો તથા હાથીના જેવો બળવાળો અને ઇંદ્રના જેવી લક્ષ્મીવાળો માને છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સ્તૂપેષાણુ, દ્રવદિમાષ, અને યૂથપશુ એ નામના કર પણ લેવાતા હશે. સ્તૂપ એ ગાયોના ટોળાનું નામ છે. અને “ શાણુ ” એવું ચાર માસા સોનાના શિક્કાનું નામ છે, તેથી એમ લાગે છે કે સ્તૂપેષાણુ, એ ગાયોના ટોળા દીક એક ‘ શાણુ ’ પ્રમાણે લેવાતો કર હશે. દ્રવદ એટલે પથરો, તેથી, એમ લાગે છે કે દ્રવદિમાષ, એ, પથરે પથરે એક માસો (પાંચ રતિ) એ હિસાબે લેવાતો કર હશે. યૂથ એટલે પશુનું યૂથ, તેમાંથી એક એક પશુ આપવું તે યૂથપશુ. આ બધા કર મૂળરાજે ન લીધેલા માટે એને લોક ચક્ષાતા, એમ ઉપર જણાવેલા શ્લોકની મતલબ છે.

પ્રાચીનકાળમાં ગુજરાતની ખરેખરી આબાદી અણહિલપુરના રાજ-
આબાદી.

જની સત્તા નીચે આવડા વંસની પ્રથમ સ્થાપના

થઈ, ત્યારે આખા ગુજરાત દેશમાં મૂળની જંગલી જાતિ વિના એક માણસ સરખું પણ વસેલું ન હતું. ધાગું કરીને તો વલ્લિપુરનો નાશ થયાને તે સમયથી વધારે કાળ થયો નહોતો. અને ખંભાત ભર્ય, તથા કિનારા ઉપરનાં બીજાં શહેરો તેમનો થોડો ધણો ઉદય માત્રવી રહ્યાં હતાં. જે આરં તળાવ સોરઠ અને ગુજરાતની વચ્ચે આવ્યું છે, તેના કિનારાની છેક ઉત્તરભણીની ધરતીમાં, વસેલાં શહેરોનો ગણગણાટ સાંભળવામાં આવ્યો હશે.—

“ વળા અને વઢવાણુ, તે પછી પાટણપુર વચ્ચું. ”

પણ અંબાભવાનીથી તે સાત્રમતીના મુખ સુધી, જે હુંગરા માળવાની સીમાએ આવેલા છે ત્યાંથી તે કચ્છના રણની લગભગની સપાટ ધરતી સુધી (કનકસેન નગરના નાશમાંથી રહેલા ભાગ તરીકે શંખપુર, પંચાસર અને કદાપિ તેની પડોશનાં થોડાંક ન્હાનાં શહેર ઉજ્જડ મેદાનના કિનારા ઉપર

રક્ષાયલાં હશે તે બાદ કરતાં) શિકારી પ્રાણીઓના રાજ્યની સામે, તેઓનાં કરતાં, જંગલનાં જરાક ઓછા દરજ્જાનાં ફરજન જે જંગલી માણસો તેજ માત્ર વાધો ઉઠાવવાને હતાં. (એથી ઉલટું જોઈએ તો,) સોલંકી વંશના છેલ્લા રાજાના સમયમાં, દેશનો એનો એજ ભાગ એક બળવાન રાજ્યની સત્તા નીચે મળી ગયેલો, દ્રવ્યવાન શહેરોથી છવાઈ ગયેલો, વસ્તી ભરેલાં નગરોથી શોભતો, અને બળિષ્ઠ કિલ્લાઓથી રક્ષાયલો આપણા જોવામાં આવે છે. ઝાડીની જે ગહન ઘટા ઉપર હજી લગણુ માત્ર ખખણાટ કરતો તાડ ડેકિયાં કરતો હતો, તેના ઉપર દેવળ, તેનું પ્રતિરુપધીં શિખર ઉંચું કરે છે; જે જગ્યાઓ આગળ માત્ર વર્ષાદનાં આપટાંથીજ ભીજાઈ હતી. તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાથી રચના કરેલી અને તટે દેવળ આવેલાં એવાં સરોવર, અને અર્ધ-ખાવાળી વાવો અને કૂવા જોવામાં આવે છે; તેમજ જે હરિણોનાં ટોળાં આગળ વસ્તિ વિના ઉજ્જડ મેદાનોમાં એકલાં ભમતાં હતાં, તેઓને, માલ લાદેલા ઉંટોની હારોને હારોનો, અથવા મૂલ્યવાન ભેટની વસ્તુઓ સાથે લીધેલી એવા યાત્રાળુ લોકોના સંઘના દેખાવનો, હવે એટલો બધો સહવાસ થઈ ગયો છે કે તેઓ હવે તેમનાથી ભડકીને નારી જતાં નથી.”

ગુજરાતની જમીન કૃષ્ણદ્રુપ અને નાના પ્રકારના પાક આપનારી છે તેથી અને પશ્ચિમ તરફના ભાગ ઉપર દરિયો વેપાર.

આવવાથી ગુજરાતમાં વેપારનાં મથક ધણાં છે, તેથી ગુજરાતમાં વેપાર પરાપૂર્વ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રાચીન ગુજરાતની વેપાર સંબંધી જે હકીકત મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે:—

ઈ. સ. ૬૪ થી ૨૦૦ સુધીમાં બરગાઝા (ભરૂચ) મોટું વેપારનું મથક હતું. * ભરૂચનો વેપાર જળમાર્ગે મિસર, દક્ષિણ અરબસ્તાન અને ધરાની અખાતના બંદરો સાથે અને ખુસ્તીને રસ્તે ઉત્તરમાં સિંધ સાથે, પૂર્વમાં ઉજ્જન સાથે અને દક્ષિણમાં નગર (દૌલતાબાદ) અને પ્લીથન

(પૈઠણ) સાથે હતો. મિસર અને અરબસ્થાનથી સોનું, રૂપું, પિત્તળ, કલાષ સીસું, પારો, સુરમો, કાચ, પોખરાજ, પરવાળાં, દારૂ, કમળ, કપ્પડ અને રંગ ખેરંગી દુપટ્ટાઓ આવતા; ઇરાની અખાતના ખંદરોથી ગુલામો, સોનું, મોતી (હલકાં, પણુ ઘણાં) ખજુર, દારૂ અને કપ્પડ; ખુસ્તીને રસ્તે સિંધથી પેટી, રૂ, મરચાં, હીરામોળ, હાથીદાંત અને રેશમ; ઉજ્જન અને દક્ષિણથી ચીનાઇ વાસણ, મલમલ, અને કપ્પડ આવતાં, ભરૂચથી મિસર અને અરબસ્થાનમાં -ભાત, ઘી, તેલ, રૂ, ખાંડ, મલમલ, અને દુપટ્ટા ચઢતા; અને ઇરાની અખાતના ખંદરે પિત્તળ, શિંગડાં, સુખડ અને અખનુસનાં લાકડાં ચઢતાં. ભરૂચમાં વળી આફ્રિકાથી સોનું અને મલખાર અને સિંહલદ્વીપથી તજ અને મરી પણ આવતાં હોય એમ સંભવે છે.

ત્યારપછીનાં સાતસેં વર્ષના અરસામાં ગુજરાતના વેપારના કાષ્ટ પણ મથકનું સ્પષ્ટ નિરાકરણ ઇતિહાસમાં જોવામાં આવતું નથી, તોપણ એ અરસામાં દક્ષિણે આવેલા થાણા જિજ્ઞાસો વેપાર ધણો સતેજ હતો. થાણા જિજ્ઞાસા વેપારનાં ખંદરે દેશ દેશનો માત્ર આવતો તથા ચઢતો; અને ત્યાંના વેપારી ગુજરાતી લાડવાણિયા હતા, તે ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે એ અરસામાં ગુજરાતમાં પણ વેપારીની સારી જગૃતિ હતી.

દસમી સદીમાં ખંભાત મોટું વેપારનું મથક હતું. તે વખતમાં ત્યાં નાળીએર, કેરી, લીંણુ, ભાત, અને મંચ ઘણાં થતાં. ચામડાંનો પણ અનેક પ્રકારનો ઘાટ ખનાવવામાં આવતો અને ખંભાતના જોડા તે વખતે ઘણા પંકાતા હતા. ખંભાતના વેપારીઓ આરબ અને ઇરાનના વેપારીઓ હતા. તેઓએ ખંભાતમાં મસીદો ખંધાવી હતી અને હિંદુ રાજના છત્ર તળે નિર્ભયપણે રહેતા હતા. અરબી સમુદ્રમાં આ વખતે ચાંચીઆઓનો ભારે ત્રાસ હતો. આ ચાંચીઆઓ કચ્છ અને કાઠિયાવાડના હતા અને જાતે સંધાર, જત, ખેર અને કુર્ક હતા. એઓ અરબસ્થાનથી હિંદુસ્થાન અને ચીન આવવાને નીકળેલાં વહાણોને લૂટતા અને આફ્રિકામાં સોકોટ્રા સુધી દરિયે જતા.

અગીઆરમી સદીમાં કચ્છ અને સોમનાથના ચાંચીઆઓનો દરિયે

ત્રાસ છતાં ખંભાતનો વેપાર ઘણો સતેજ હતો, અને તે ગુજરાતનું મોટું વેપારનું મથક ગણાતું. આસપાસના મુલકમાંથી સુંક તથા કપાસ, કચ્છથી ગુગળ અને સુગંધી, માળવાથી ખાંડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનથી બીજો માલ મુલતાન થઈ અહીં આવતો અને અહીંથી દેશાવર ચઢતો. સમુદ્રમાર્ગે ખંભાતનો વેપાર પશ્ચિમમાં ઇરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકાના સોદાલા સાથે અને પૂર્વમાં મલખાર કારોમાંડલ અને ચીન સાથે હતો.

બારમી સદીમાં ખંભાતના જ્યાત માલમાં મુખ્ય ઘણી, ચોખ્ખા, ગળી અને તીર બનાવવાની લાકડીઓ હતી. ચાંચીઆનો ત્રાસ મટ્યો નહોતો; અને અણહિલવાડના સોલંકી રાજાઓએ ખંભાતમાં એક કિલ્લો બાંધી તેનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. એ સદીમાં ઘોળકા પણ મોટું વેપારનું મથક હતું.

તેરમી સદીમાં હિંદુસ્તાનનાં બે મોટાં બંદરોમાંનું ખંભાત એક હતું. અહીંથી ઘણી ગળી, રૂ અને બારીક વણાટનું કપ્પડ દેશાવર ચઢતું. અહીં વળી ચામડાનો વેપાર પણ ઘણો હતો. આયાત માલમાં સોનું, રૂપું, તાંબુ અને સુરમેો હતાં. વળી રાતા સમુદ્રની આસપાસના મુલકથી અને ઇરાની અખાતના બંદરેથી ઘોડાઓ આવતા. ખંભાતના વેપારીઓ પરદેશી મુસલમાન અને પારસીઓ હતા. ખલાસીઓ કોળી ને રજપૂત હતા. ખંભાતમાં ચાંચીઆનો ત્રાસ નહોતો, પણ અરબી સમુદ્રમાં તો તેઓનું જોર નરમ પડ્યું નહોતું.

અણહિલવાડના રાજા તરફથી તેમના સગા વાધેલા કે ઝાલા વગર

બીજા કોઇને નોકરી બદલ ગામો મળ્યાનું જણાતું
 લઠાઇના સરદારો અને નથી. “સામંત અથવા લઠાઇના સરદારોને
 સૈન્ય. ધણું કરીને ખજાનામાંથી પગાર મળતો, અને

પછવાડેથી દિલ્લીમાં મોગલ રાજ થયા, તેઓની રીત પ્રમાણે જેટલા માણસો ઉપર તેઓ સરદારી બજાવતા તે પ્રમાણે તેઓની પદ્ધિ ગણવામાં આવતી. સિદ્ધરાજે પોતાના એક ચાકરને ‘સો અશ્વારનું સામંતપદ’ આપ્યું હતું, અને બ્યારે કુમારપાળ, આના રાજા ઉપર ચઢ્યો ત્યારે એવું લખેલું છે કે,

“ તેની સેનામાં વીસ અને ત્રીસ માણસોના ઉપરીઓ મહાભદ્ર, અને એક હજાર માણસના ઉપરીઓ ભદ્રરાજ હતા. ” એથી મ્હોટા અધિપતિઓ “ છત્રપતિ ” અને “ ડાંગપતિ ” કહેવાતા; એટલે તેઓને છત્ર અને ડાંગ જે રાજચિન્હ કહેવાય છે તેનો ઉપયોગ કરવાની આગ્રા આપવામાં આવી હતી. સ્વતંત્ર રાજા અધિપતિપણું ધારણ કરનારા અને ઉંચી પદ્ધિવાળા સરદારોમાંથી ધણા જ્ઞાતે વાણીયા હતા, એ પણ એક જાણુવા જેવી વાત છે; જેવા કે વન-રાજનો સોમતી જમ્ય; અને તેના વંશજ સજ્જન, જયસિંહનો ચાકર મુંગલ, ઉદાયન અને તેના પુત્ર; અને ખીજા જેઓ કાંઈ પ્રસંગે ચાકરી કરવાને આવતા અને જેઓ નોકરો નહિ પણ ધણું કરીને સહકારી ગણાતા એવા-કલ્યાણના રાજાઓ, અને રાડોડ સિયોજી એ હતા. રજપૂત અને પાળા, એવાં જે નામ જુદાં લખવામાં આવેલાં છે તે ઉપરથી એમ જણાય કે રજપૂત એ અશ્વારને ઠેકાણે હશે.

નાસતા પડેલા, શાસ્ત્ર વિનાના કે અસહાય શત્રુને પ્રહાર કરવો એ જેટલું હીણું ગણાતું તેટલુંજ શત્રુને કેદ કરી લઢાઈ અને હથિયાર.

તેની પાસે અમુક આંકડો માગતો એ પણ નિંદ્ર ગણાતું. લઢાઈના આયુધમાં ગદા, છરા, શક્તિ, સાંગ, ભાલા, તીર, તરવાર એ આદિ વપરાતાં, યુદ્ધ થાય તે કરતાં મુખ્ય યોદ્ધાઓજ હંદ યુદ્ધ કરી ઘણી વાર નીવેડો લાવતા. નવીન રીતિ પ્રમાણે દૂર રહી સેનાને નિયોજવી એમ પણ રીતિ નહતી એમ નહિ. શાસ્ત્રોની જ્ઞાતિમાં હયાશ્રયના ટીકાકારે એક ઠેકાણે છત્રીસ ગણાવી છે. ચક્ર, ધનુ, વજ્ર, ખડ્ગ, હુરિકા, તોમર, કુંત, ત્રીશુલ, શક્તિ, પરશુ, મન્ત્રિકા, ભલ્લિ, ભિંદિપાલ, મુષ્ટિ, લુંકિ, શંકુ, પાશ, પદ્મિશ, યષ્ટિ, કણ્ડ, કંપન, હલ, મુશલ, ગુલિકા, ચર્તારી, કરપત્ર, તરવાર, કુદાલ, કુસ્કોટ, કોદ્દણિ, ગાદ, ડથ્યુસ, મુદ્ગર, ગદા, ધન, કરવાલિકા. આ શિવાય શતઘ્ની (સોને મારનાર) એવા અસ્ત્રનું નામ વારે વારે લખવામાં આવે છે. યુદ્ધ રચનામાં બધા કરતાં વ્યૂહ રચના ઉપર વધારે લક્ષ અપાતું ને એક ઠેકાણે નાવાકારે વ્યૂહ રચનાની વાત લખેલી પણ છે. રાજાઓ પોતાના

પગારદાર લશ્કર ઉપરાંત બીજા ખંડીઆ રાજના લશ્કરની સહાય હમેશ લઈ શકતા અને તે ઉપરાંત મૌલ, ભૂતક, શ્રેણિ, અરિ, સુદૃઢ, આટવિક એ છ પ્રકારનું બળ પણ રાખતા. એક નવાઈ જેવી રીતિ દ્વાયત્રય ગ્રંથમાં જણાવેલી છે કે અશ્વશાળામાં વાંદરાં રાખતા, જે વાત રત્નાવલી આદિ નાટકોમાં પણ જણાય છે. એ ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે ઘોડાને અક્ષિરોગ ન થાય માટે એમ કરતા. જો આમાં કાંઈ સત્ય હોય તો આજના સમયમાં ન્યાં અશ્વશાળાઓ હેય ત્યાં એ વાત અજમાવા જેવી છે. એવીજ વીલક્ષણ એક બીજી વાત લખેલી છે કે કંક પક્ષિની કુખમાં ધાલી પાવેલા લોઢાની તરવાર બહુ ઉત્તમ થાય છે, ને આન્નના લાથમાં તેવી હતી. રાજનાં બાળકોને શસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ, કુસ્તી, વગેરે શીખવવામાં આવતું. તેમાં ધનુર્વિદ્યા અભ્યસવા સાર એક લાકડાનું વાંકું કામડા જેવું આકર્ષ બનાવતા, ને તેને દોરી બાંધી એક ભરેલા ઘટને તે વગાડતા. પછી પેલા આકર્ષને એવું તાણવું કે પેલો ઘટ વામ હસ્ત આગળ આવે; એને ઘટગ્ર કહેતા. અને એમ જે આકર્ષ તણાય તેને પુર્ણાકર્ષ કહેતા. શીકારમાં પણ બાળકોને શીકાર શીખવો સરળ પડે માટે હરણનાં શીંગડાં કાપી નાખતા કે તેને હરણી નાણી બીજાં હરણ પાસે આવે. તેના નખ પણ કાપી નાખતા કે તે જલદીથી નાસે. કાત્રીઓજ શસ્ત્ર ધરતા, પણ બ્રાહ્મણો શસ્ત્ર ન ધરતા એમ જણાતું નથી. બ્રાહ્મણોને દ્વાયત્રયમાં આપણે મંત્રી અને સેનાપતિથી તે છેક પાળા સુધી અને કેવળ શસ્ત્રોપજવી હોઈ બ્રાહ્મણોના ખાસ ગામોનું રક્ષણ કરનાર કાંડપટ એવા પારિભાષિક નામવાળા પર્યંત દેખીએ છીએ*

પ્રાચીન વખતના રાજાઓ, પોતાની પડોશના વધારે શક્તિવાન

સંધિ વિગ્રહિક

રાજાઓના દરબારમાં ' સંધી વિગ્રહિક ' એટલે

સલાહ અને લઢાઈ કરાવનાર રાખતા. તેમનું

મુખ્ય કામ ત્યાં ચાલતા કામકાજની પોતાના રાજાને બાતમી આપવાનું

હતું. આ કામ માટે ઘણું કરીને સ્થાન પુરૂષો (દેશના રહેવાશી) ને રાખવામાં આવતા. તેઓ પોતાનું કામ એવી ગુપ્ત રીતે કરતા કે તે કાના સાણસ છે તેની કાંઈને ખબર પડતી નહીં.

૪. સ. પહેલાંની ત્રીજી સદીમાં અશોક x રાજ્યએ કાતરેલા ધર્મ અને નીતિ અને ધર્મ.

જેન ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં ધર્મ અને નીતિની વાચનમાં ગુજરાત દેશના લોક ઘણા સારા હતા. તે વખતનો એક ગ્રીક મુસાફર પોતાના ગ્રંથમાં હિંદુ લોકોની નીતિસંબંધી ઘણાં વખાણુ કરે છે. દેશના ઘણા ખરા ભાગમાં તે વખતે લોકો ઔદ્ધ ધર્મ પાળતા. ધર્મનું ઉપરીપણું રાજ્યનું હતું, જૂદા જૂદા ધર્મના આચાર્યો વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલતો અને જે ધર્મ સારો માન્ય પડતો, તેને રાજ્ય તરફથી પુષ્ટી મળતી અને તે ધર્મનો પ્રસાર કરવા ઉપદેશકો મોકલવાની તથા ખીજી તજવીજો ચાલતી. ઔદ્ધ ધર્મના સાધુઓ દૂર દૂર દેશોમાં જઈ લાખો માણસોને ઔદ્ધ ધર્મમાં આણતા. અશોકના લેખોમાં રાજ્યએ પોતાની પ્રજાને જાહેર રીતે ધર્મ અને નીતિ સંબંધી આગ્રહો કરી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે લોકો ધર્મી અને નીતિવાન થાય એ વિષે રાજ્યોને વિશેષ કાળજી હતી.

પરંતુ સાતમા સેંકડામાં પ્રખ્યાત ચીનો સાધુ હ્યુએન્ટ્સાંગ તિર્થાટન કરવા આવ્યો હતો, તેણે જે હકીકત લખી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે લોકોની નીતિ ખગડવા માંડી હતી. સૌરાષ્ટ્રના લોકો વિષે તે નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:— ‘ આ દેશના લોકોની ચાલ બ્રજ છે. તેઓ ગરમ તખીયતના અને હલકા સ્વભાવના છે. વિદ્યાને ચહાતા નથી. લોકોનો મુખ્ય ધંધો વ્યાપાર છે. તેઓ આખાદી અને બહોતાજમાં રહે છે. રાજ્ય ઔદ્ધ ધર્મનો છે, તોપણ પાખંડ (અન્યમત) મતનાં દેવળ આ દેશમાં ઘણાં છે. ’ અણુહિલવાડના રાજ્યની વખતે લોકોની નીતિ* “ શિથિલ હોય એમ

x જુઓ જૂનાગઢવાળા લેખનું ભાષાંતર, પરિશિષ્ટ અ.

* મણિલાલ કૃષ્ણ દ્વારાચરના ભાષાંતરનો ઉપોદ્ધાત, પાન ૨૫.

લાગતું નથી, તેમ ઉત્તમ પ્રકારની હોય એમ પણ માનવાને કારણ નથી. મઘનો ઉપયોગ ચાલતો જણાય છે, ને માંસ પણ વપરાતું હશે એમ લાગે છે. અન્નના વિવિધ પદાર્થ ખાવાનો પ્રચાર તો છે જ, તેમાં જાણવાનું કરંભ એટલે છાશ અને સાથુ તડકામાંથી આવીને ખાવાં એવો એક રીવાજ પણ છે. ચોરી છીનાળી કે કલહમાં લોકોની ઝાઝી પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી, પણ કુમારપાળે માંસ, મઘ, જૂ હું બોલવું, અને છીનાળી, એ બધાને માટે સ્પષ્ટ સખત શિક્ષા કરાવી છે, તેથી એમ લાગે છે કે તે સમયમાં લોકોની નીતિ બહુ વખાણવા જેગ હશે નહિ. તેમાં પણ કાશી અને ચેદિ સ્થળના લોકોને તો હેમાચાર્ય દાંભિક તથા ખોટા વિનયવાળા સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી ‘દાશીકી વૃત્તિ અને ચૈદિકી ભક્તિ’ એમ લખેલું છે. સોગન ખાવાની રીતિમાં હેમાચાર્યે એક એવી રીતિ બતાવી છે કે કોઈ દેવમૂર્તિને નવરાવી તેનું પાણી પી જવું ને સોગન ખાવા. વિદ્યાની વૃદ્ધિ સારી સમગ્રય છે ને લોકોની નિષ્ઠા ધર્મ ઉપર પણ સારી હશે એમ લાગે છે.”

ખીજા ધર્મના ફેલાવા વિષે હ્યુએન્ત્સાંગ જે કહે છે તેને અન્ય પુરાવાથી ટેકા મળે છે. ગુપ્ત રાજ્યોના શિક્ષકમાં તેમનું વિરૂદ્ધ “પરમ ભાગવત” લખ્યું છે તથા તેમના શીલાલેખના મંગળાચરણમાં વામનજીની સ્તુતિ કરી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ વિષ્ણુ ભક્ત હતા. વલ્લભિ રાજ્યોનાં તામ્રપટો ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ શિવધર્મ પાળતા. વલ્લભિ રાજ્ય પહેલા શીલાદિત્યે શ્રીમદ્ધવાદી સાધુના બોધથી બૌદ્ધોને હાંકી કાઢી જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. આ સર્વ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે બૌદ્ધ ધર્મ ઉપરથી ખશી લોકોનું મન સાતમા સેંકડા પહેલાં જૂદા જૂદા ધર્મો તરફ ભટકવા માંડ્યું હતું.

અણુહિલવાડના રાજ્યના વખતમાં જૈન અને શિવ એ બંને ધર્મને રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળ્યા કરતો. રાજ્યો જૂદા જૂદા મતના આચાર્યો વચ્ચે વાદવિવાદ કરાવતા અને જે સારો માલમ પડે તેને ઉત્તેજન આપતા. “તે * સમયે વૈદિક તેમ જૈન બંને ધર્મ પાળતા. વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, ને

તેની સાથેજ જિન એમ સર્વેની પૂજા થતી. બ્રહ્મજ્ઞાન તો સર્વમાં મુખ્ય પદ્ધિ ભોગવતુંજ. તે સમયમાં કશા પંથ કે ઝાઝી ધર્મ સંબંધી તાણાતાણુ જણાતી નથી, માત્ર જૈન ધર્મ અને વૈદિક માર્ગ એ વચ્ચે વાંધા જણાય છે. તેમાં પણ કોઈએ એકજ ધર્મમાં આસક્ત થઈ જઈ બીજા ધર્મવાળાને પીડ્યા હોય એવો રાજ થયો નથી. કુમારપાળ જેણે હિંસા માત્ર અટકાવી દીધી ને ઘણે અંશે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે પણ શિવ, શક્તિ આદિને ન માનતો એમ નથી. બધા રાજાઓ બંને ધર્મને ઉત્તેજન આપતા એમ લાગે છે, ને લોકો પણ તેજ રીતે વર્તતા સમજાય છે. જૈન ધર્મવાળાએ છન્નું પાખંડ એવા છન્નું મત જૂદા જૂદા ઠરાવ્યા હોવા જોઈએ પણ તે હાલના પંથો વગેરેથી જુદાજ છે એમ આપણને જૈનોનાં સૂત્રોથી માનવાનું કારણ છે. કુમારપાળે જ્યારથી અમારિધોષણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞ યાગમાં પણ માંસખલિ અપાતો બંધ થઈ ગયો, ને જવ તથા ડાંગર હોમવાનો ચાલ શરૂ થયો. લોકોને જીવ ઉપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસ ભોજન એટલું બધું નિષિદ્ધ થઈ ગયું કે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક કે બીજે પ્રકારે થોડું ઘણું પણ માંસ કહેવાતા હિંદુઓ વાપરે છે, છતાં ગુજરાતમાં તો, તેના ગંધ આવે તોપણ નહાઈ નાખે એવી લોકોની વૃત્તિ તે સમયથી બંધાયેલી તે અદ્યપિ છે. આમ જીવ દયા વધી, પણ લોકોમાં તે દયાની સાથેજ યુદ્ધ આદિ ક્રૂરકર્મનો અભાવ પેસતો ગયો, ને એમ ગૂર્જરાએ પોતાનું રાજ્ય ખોયું, તથા પછીની ઉચ્છવ્વિપ્લવોમાં કદી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શકાયું નહિ.

“ જન વ્યવહાર x તરફ જોઈએ તો આજ જે રીતિ ચાલે છે તેમાં

રિવાજ અને રીતભાત. અને તે સમયમાં ઝાઝો ફેર જણાતો નથી. તે

સમયની મુખ્ય વર્તે તો એમ જણાય છે કે તેવામાં ઝાઝી નાતો હતી નહિ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચાર વર્ણ હતી પણ તે પ્રત્યેક વિભાગ જણાતા નથી. આર્ય એ શબ્દ ઘણે ઠેકાણે

વાણીઆ અથવા વૈશ્ય માટે વાપરેલો દેખાય છે, ને નાગર શબ્દ નગરના વસનાર એવા અર્થમાં વારે વારે આવે છે. હમ્મદિ બ્યવહારમાં રાગઓમાં ક્વચિત્ સ્વયંવરની રીતિ જણાય છે; બાકી પરણવાની રીતે તો હાલના જેવીજ છે. સંપુટ ભગાવવો, પોંકવું, અણુવર લઈ જવાં, “આબ્યો આબ્યો ચૌટડાનો ચોર લાખેણી લાડી લઈ ગયોરે” એ મતલબનાં ગીત ગાવાં, ઘોળ ગાવાં અને માટી લાવવામાં શકુન માની પ્રસ્તુતારને તે લાવવી, એ આદિ બધા રિવાજ હાલના જેવાજ છે. કહીંક મામાની પુત્રીને પરણવાનો ચાલ હશે એમ લાગે છે કેમકે ગ્રહરિપુ તેમ પરણેલો, એવું લખ્યું છે, જે કે તેમાં કાંઈ નિંદા હશે એવું તો લાગે છેજ. વિધવાઓને ચર્મ ઓઢી વૈધવ્ય પાળવાનો રિવાજ હશે એમ જણાય છે.”

“તે સમયની ખીજી રીતભાતમાં ધણીક રમતો પણ દ્વાયત્રયમાં સમજાવવામાં આવી છે, જેમાંની કેટલીક નિર્મળ રમતો અને તહેવાર. થઈ ગઈ છે. જે હોળીનો રિવાજ ચાલે છે, તેનો ખુલાસો ભવિષ્યોત્તર પુરાણને આધારે ટીકાકારે એવો આપ્યો છે કે:—હુંદા નામની રાક્ષસી બાલકોને લઈ જવા આવે છે, તેને શંકરના પ્રસાદથી બાલકો હાશ્યોત્પાદક ગીત આદિ યેષ્ટા કરતાં, તેને જમવા તેડી હોય છે ત્યાંથી હાંડી કાઢી નિર્ભય થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો આપણે હોળીને વસંતોત્સવરૂપે જાણીએ છીએ, પણ આ એક આડકતરો ખુલાસો પણ તેમાં મેળવવાથી કેટલીક ચાલતી હાલત સમજવામાં મદદ મળે એમ છે. કાર્તિક સુદિ પડવાને દિવસ બિત્તિ મહોત્સવ કરવાનો રિવાજ ગ્રંથમાંથી જણાય છે; તે દિવસે સ્ત્રીઓ આશીર્વાદ આપે છે, એમ આજ પણ લાઈ ખીજને નામે ચાલતો રિવાજ છે. એવોજ શરદ ઋતુમાં એક ઇંદ્ર મહોત્સવ લખ્યો છે, પણ તેનો કાંઈ અધિક ખુલાસો સમજાવ્યો નથી તેમ હાલમાં તેવું કંઈ ચાલતું નથી, એટલે તે વિષે વધારે માહિતી મળી શકતી નથી. નવરાત્રીમાં ચંડીનો પાઠ કરવાનો રિવાજ જણાય છે અને દસરાને દિવસ સીમ લંબન એટલે સારી દિશાએથી નગરમાં પેસવાનો રિવાજ પણ તે સમયે સમજાય

છે. રમતોમાં પંચિકા નામની એક રમત આપેલી છે, જેમાં બધા પાસા ચતા પડે તો જીતાય ને ઉંધા પડે તો હરાય એવો નિયમ જણાય છે. બીજી ચૂતલંગિકા નામની રમતનો ઇસારો કરેલો છે પણ તે શી હશે તે સમજાતું નથી.

“ પ્રાચીન ભૂગોળની કેટલીક હકીકત ઉપર પણ હેમાચાર્યના લખાણ-

માંથી+ અજવાળું પડે છે. તે લખે છે કે કચ્છ

પ્રાચીન ભૂગોળ.

અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે ફક્ત આઠજ યોજનનું છેતું

છે. અને શંખોદ્ધાર એટ આગળ શેરડી જેવું માંદ જળ છે ને સૌરાષ્ટ્રના કિનારા આગળ સૈકાત્તર પર્વત છે. કચ્છના રાજાને જર્તાધિપ કહેલો છે તેથી કદાપિ કચ્છનું બીજું નામ જર્ત એમ પણ હોય. સૌરાષ્ટ્રમાં ભદ્રા નામે નદી આપી છે જે ભાદર હશે એમ ધારી શકાય; અને ગૂજરાતના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા રૂપે તેણે શ્વભ્રવતી એવી નદી આપી છે તે સાગરમતી હોય એમ કલ્પના થાય. સૌરાષ્ટ્રમાંજ આવેલા ગીરનારને તેણે ઉજ્જૈન્યંત અથવા રૈવતક એ નામ આપેલું છે; ને છેક દક્ષિણમાંના દેવગીરીને સરગમચલ કહ્યો છે. શ્વભ્રવતીથી દક્ષિણનો અને નર્મદા તથા ભરૂચ આગળનો દેશ તેને એણે લાટ એવું નામ આપ્યું છે, તથા તેનું મુખ્ય શહેર ભૃગુકુચ્છ (ભરૂચ) જણાવ્યું છે. અવંતિ એટલે ઉજ્જૈન્યનીને એણે માળવાનું મુખ્ય શહેર લખ્યું છે અને ત્યાં આગળ પારા અને સિંધુ એ નદીના સંગમની વાત, જે ભવ-ભૂતિના માલતી માધવમાં પણ છે તેનો ઇસારો કરેલો છે. આશુ પર્વતનું અર્જુદાયલ એવું નામ તેણે આપેલું છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે, પણ ત્યાં આગળની બનાશ નદીનું નામ એણે વણાસા એવું આપેલું જણાવ્યું છે. સિંધુ દેશ અને એદિ દેશ તે સિંધ અને પંજાબનો કાષ્ઠ ભાગ તથા માળવાની ઉત્તરે અને હાલ ભુદેવખંડ છે તેટલામાં એમ અનુક્રમે હોય એવો એના વર્ણન ઉપરથી સંભવ ધારી શકાય. પાંચાલ દેશનું મુખ્ય શહેર એણે કાંપિલ્ય

એવું આપ્યું છે ને ચેદીરાજને એણે એક સ્થળે કલચૂરી પતિ કહ્યો છે, એટલે કલચૂરી એવું ચેદી દેશનું નામ હોય, કે એ નામનું ચેદી દેશમાં મુખ્ય શહેર હોય એમ માની શકાય. વામનસ્થલિ તે વનથળી, અને દેવપત્તન એટલું હાલનું (પ્રભાસ) પાટણ તે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આપેલાં છે. દધિસ્થલી હાલનું દેથળી, સરસ્વતી કિનારે આવેલા મંડૂકેશ્વરની પાસે ખતાવ્યું છે, પણ મંડૂકેશ્વર એ શહેરનો નિશ્ચય બની શકતો નથી.”

કેટલાંક પ્રાચીન માપ વિષે પણ દ્વયાત્રયના ટીકાકારે સારો ખુલાસો કર્યો છે. વિસ્ત=૧૬ માસા સોનાનો નાનો શિક્કો.

પ્રાચીન માપ.

આચિત=કપાસના દસભાર. કંબલ=હિના

સોપલા. પલ=૨ રૂપીઆ ભાર. પણ અને કાર્ષાપણ એ બેનો અર્થ એકજ બતાવી તે એક પ્રકારના શિક્કાનાં નામ એમ લખ્યું છે. કાકિણી (જેને ખાંખણી કહીએ)=૨૦ કપર્દક (કોડી). નિપ્ક=૧૦૮ સુવર્ણ પલ=સગભગ ૨૧૬) રૂપીઆ.

વક્ત્રલિનાં ખંડેરમાંથી ઈંટો મળી આવી છે, વક્ત્રલિ રાજ્યએના શીજા

લેખ મળ્યા નથી અને સોમનાથ પટ્ટણનું દેવળ

ઈમારતો.

પહેલા બીમે (ઇ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪) પથરનું

ખંધાવ્યું તે પહેલાં ઈંટ લાકડાનું હતું એમ ભદ્રકાળીના દેવળમાં લેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે. તેથી એમ લાગે છે કે ગુજરાતમાં નવમા સેંકડા પહેલાં પથરનાં મકાન બાંધવામાં આવતાં નહીં હોય. શત્રુંજયના જૈન દેવળના સંખંધમાં ચાલતી દંતકથાથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. એવું કહેવાય છે કે કુમારપાળનો પ્રધાન આદિનાથની પૂજા કરવા ગયો હતો એવામાં ઉદર દીવાની દીવટ લઈ જવાથી દેવળ સળગી ઉઠ્યું અને લાકડાનું હોવાથી બળી ભસ્મ થઈ ગયું. લાકડાની ઇમારતમાં આવું જોખમ હોવાથી પ્રધાને પથરનું દેવળ બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો.

અણુહિલવાડના રાજ્ય વખતે પ્રસિદ્ધ ઇમારતો કેવી હતી એ વિષે મેરુતુંગ અથવા હેમાચાર્ય એ બેમાંથી કાંઈએ કંઈ વર્ણન આપ્યું નથી.

રાજધાની અણહિલપુરનું વર્ણન કુમારપાળ ચરિતમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

“ અણહિલપુર* ખાર ગાઉ ઘેરાવામાં હતું, તેમાં ધણું દેવાલય અને પાઠશાળાઓ હતી; ચોરાશી ચોક હતા, ચોરાશી ચૌટાં હતાં, તે સાથે સોના રૂપાના શિક્કા પાડવાની ટંકશાળાઓ હતી. ન્યાત પ્રમાણે જેમ ધરના ઇલાયદા જયા હતા તેમ હાથીદાંત, રેશમ, મણિ, હીરા મોતી ઇત્યાદિ જૂદી જૂદી વ્યાપારની વસ્તુઓનાં જૂદાં જૂદાં બજાર હતાં; એક નાણાવટીનું બજાર હતું; સુવાસિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનું એક હતું; એક વૈદ્યોનું હતું; એક કારીગર લોકોનું હતું, એક સોનીઓનું હતું અને બીજું રૂપાનાં કામ કરનારાઓનું હતું; નાવિક, ભાટ અને વહિવંચા એ સર્વનાં રહેઠાણ જૂદાં જૂદાં હતાં; નગરમાં ચરારે વર્ણુ સુખે વસતી હતી; મહેલની આસપાસ આયુધાગાર, હાથીખાનાં, ઘોડશાળા, તથા હિસાબી અને બીજાં ખાતાંના અધિકારીઓની કચેરીઓ જથાખંધ આવી રહી હતી. દરેક જાતના માલને માટે જૂદી જૂદી વખારો હતી; ત્યાં નગરમાં આવતા જતા તથા વેચાણના માલ ઉપર જકાત ઉઘરાવવામાં આવતી, જેમકે તેજના, મેવા, વસાણાં, કપૂર, ધાતુ અને દેશની તથા પરદેશની દરેક મૂલ્યવાન વસ્તુ તે સર્વ વ્યાપારનું ઠેકાણું હતું. નિત્યની જકાત એક લાખ ટકા થતી હતી. જે તમે પાણી માગો તો દૂધ લાવીને આપે. ત્યાં જૈનનાં ઘણાં દેવળ હતાં અને તલાવને કિનારે સહસ્ત્રલિંગ મહાદેવનું દેવળ હતું. ચંપા, નાળીયેરીઓ, જામફળી, ચંદનના ઝાડ અને આંબા ઇત્યાદિ તથા તેમાં નાના પ્રકારની વેદ્ય અને અમૃત સરખા પાણીના ઝરા આવી રહેલા એવી વાડીઓમાં નગરવાસી લોકો રરતા અને આનંદ પામતા. અહિંઆં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી તેથી શ્રોતા-જનોને બોધ મળતો. જૈન સાધુઓની પણ અહિંઆં અછત ન હતી તેમજ કહેવા પ્રમાણે પાળનારા અને વ્યાપારમાં કુશળ એવા વ્યાપારીઓની પણ અછત ન હતી; વ્યાકરણ શીખવવાની ત્યાં ઘણી નિશાળો હતી. અણહિલવાડ એ મનુષ્યોનો સાગર હતો; જે તમારાથી સાગરનું પાણી માપી શકાય તો

તમારે તેની વસ્તીની ગણતરી કરવાની મહેનત કરવી. ત્યાંની સેના અસંખ્ય હતી અને ત્યાં ધંટધારી હાથીઓની અછત ન હતી. ”

+ “ લખતાં ખેદ ઉપજે છે કે આટલા બધા દુઃખદયાની નિશાની સરખી પણ રહી નથી; અણુહિલવાડનું ખંડેર હમણાંના પાટણ શહેરના કિલ્લાની માંહેની અને બાહારની બાજુએ સપાટ પ્રદેશમાં પડેલું છે; પણ તે વલ્લિપુરનાં ખંડેરની પેઠે માત્ર બોદાણ ઉપરથી શોધી કઢાય છે. વનરાજની રાજધાનીનાં ખંડેર બાબેલનના જેવી ઇંટોને બદલે કારેલા આરસપાહાણોનાં બની રહ્યાં છે. સો વસા તો આરાસુરના ડુંગરાની આશમાની રંગની જે સરહદ આ રેતાળ ઉજ્જડતાના દેખાવની ક્ષિતિજ ઉપર જોવામાં આવે છે તે ડુંગરા ઉપરથી એ આરસપાહાણનો બધો નહિ તો કેટલોક ભાગ પણ આપ્યો હશે. પહેલા બીમદેવની રાણીએ જે વાવ બાંધી હતી તેનો ભાગ હજી લગણુ રહેલો છે, અને એથી જરા છેટે સિદ્ધરાજના શોભાયમાન કુંડની જગા જણાય છે, તેની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર મુસલમાની અષ્ટકોણુ કબર છે. બાકી રહેલી જગા ઉપર છ સેંકડાના કાળે અને મુસલમાનોના જુલમે તેમની સત્તા ચલાવેલી છે. જેને “ કમ્બાઇસિસ ” અથવા કાળે વંચાવી રાખ્યા હતાં તેને લોભ હમણાં સ્વાહા કરી જાય છે, અને અણુહિલવાડની બિચારી થંડી પડેલી રાખ તેના હાલના મરેડા ધણી, જેઓ જેવા તેના મહિમાથી અજ્ઞાન છે તેવાજ પોતાની અપ્રતિષ્ઠાથી પણ અજ્ઞાન છે, તેઓ તુચ્છ નફા મેળવવાને માટે વેચી દે છે. ”

“ ખરેખરા હિંદુ સમયની રહેવાની ઇમારતો વિષે, તેમના પછી થનારા વંશજોએ જે ઢબની બાંધણી ચલાવી છે તે ઢબ ઉપર આધાર રાખીને અમે સામાન્ય વિચાર બાંધી શકીએ છીએ. ”

“ જેવી રીતે ખેડુતની ઝુંપડીનો નાશ થઇ ગયો છે તેવીજ રીતે રાજના મહેલનો પણ સમૂળગો નાશ થઇ ગયો છે, પણ સાર્વજનિક ઇમારતોની શોભા વિષે તો હાલમાં રહેલા ખંડેરનું ઉઘાડું પ્રમાણુ છે; તેથી

ક્રવા, તળાવ, કીર્તિસ્તંભ, દેવાલય અને અણુહિલપુરના રાજાઓના કિલ્લા એ સર્વ આખે આખાં કેવાં હશે તેના ચિતાર અમે થોડી મહેનતે અને સંપૂર્ણ ખાતરીથી મનમાં ધારી શકીએ છીએ.”

“આ ખંડેરામાં અતિ મનોરંજક ડબોઇ અને જિંભુવાડાના કિલ્લા છે. તેઓ ખાંધણીમાં તેમજ વિસ્તારમાં સરખે સરખા છે; તથાપી જિંભુવાડાનો કિલ્લો વિશેષ નિયમસર અને એકાંત જગ્યાએ હોવાથી તેને થોડું નુકસાન લાગેલું છે માટે આ ઠેકાણે વર્ણન કરવાને અમે એને પસંદ કરીએ છીએ.”

“જિંભુવાડાનો આકાર ખરેખરો સમચોરસ છે, તેની અંકડી બાજુની લંબાઈ આશરે આઠસેં યાર્ડ છે. એની ભીતો નક્કર ગચ્છીની છે અને ઊંચાઈમાં પચીસ ફીટ છે. દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર મેડો છે, તે બંને બાજુની કૌંસાકાર હારો ટોચે મળે છે અને જે કમાનોનું કામ સારે છે તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની ભીંતની જડાઈમાં કૌંસાકાર છ હારો દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓના ઉપર પથ્થરની ગચ્છી આવી રહી છે. ધુમંટ વાળી લેવાને સુલભ પડે એટલા માટે મુસલમાનોએ આવી ખાંધણીને ઠેકાણે કમાનો કરવાનો ચાલ પાડ્યો હતો તેમ છતાં પણ ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી ઉપરના પ્રકારનીજ ખાંધણી ખાંધવાનો ચાલ ચાલતો રહ્યો હતો. કિલ્લાના અંકડા ખુણામાં અંકડો છુરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે. પણ હિંદુ કારીગરોને ખાંચો પાડીને અસાધારણ આકાર કરવો પસંદ પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલું છે. + + + વચ્ચે દરવાજો અને ખુણાના દરેક છુરજની વચ્ચે ચચાર સમચોરસ હાથણીઓ અથવા વપ્ર છે. કિલ્લાની ભીંતને થોડે થોડે છેટે કાતરકામની આડી પટ્ટીઓથી ઠેઠ સુધી શણગારી છે ને ઉપલી બાજુએ અર્ધ ગોળાકાર કાંગરા મૂકેલા છે તે ભાગ જે પ્રાકાર ઉપર ચોટીવાળાને ફરવાનું હોય છે તેને ઓથો કરવાનું કામ સારે છે. દરવાજાઓમાં કાતરકામ એટલું બધું છે કે તેનો ખરાબર ચિતાર માત્ર ફોટોગ્રાફીના હુન્નરથીજ લઈ શકાય. કિલ્લાની માંહે દક્ષિણ

ખાનુના દરવાજાની છેક સામે, પણ પાસે, એક ગોળાકાર અથવા બહુ ખાનુનો કુંડ છે, તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણસેં યાર્ડનો છે; તેની આસપાસ પગથીયાનો ઘાટ છે અને નિયમિત અંતરે ખડિયાટ છે, ત્યાં આગળ થઈને દ્વાર અથવા પૈડાંવાળી ગાડી તળાવના પાણી સુધી જઈ શકે છે. દરેક ખડિયાટને બે મંડપ વડે શણગારેલો છે અને તે મંડપ ઉપર શંકુરૂપ છત્ર છે. એ તળાવની પાસે એક વાવ છે તેનું અમે હવે પછી વર્ણન કરીશું. આ કિલ્લાના ચાર દરવાજા છે. તે જૂદા જૂદા ખંડેરના આકારમાં હજીવગણુ રહેલા છે. અને એઓ માંહેલા બે દરવાજાને ખુણાની હાથણી સહિત જે ભીંત સાંધી લે છે તે ઘણીખરી સંપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે જે સમયોરસ જગ્યા ખતાવવામાં આવી તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ચોથો ભાગ છે. તેની આસપાસ એક હલકી ભતનો કિલ્લો ફરીને કરી લેવામાં આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણી ચણીને તેને મજબુતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કર્યા છે. આ ભાગમાં હાલનું શહેર વસેલું છે, તે કોણી ઠાકોરના તાબામાં છે; પણ અસલના કિલ્લામાં જે ઇમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે અને તે ઠેકાણે છેક જંગલ ખની ગયું છે. આ ઠેકાણે અમે લખી જણાવીએ છીએ કે અસલ કામના કેટલાક ખચેલા ભાગ છે તેમાં “ મહનશ્રી ઉદલ ” એવા લેખ છે. તે ઉપરથી ધારણ થાય છે કે ઉદાયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાંધવામાં આવ્યું હશે. ”

“ અમે લખ્યું છે કે ડભોઈ, આકારમાં અને વિસ્તારમાં જિંનુવાડાને મળતું છે, તેનો આકાર જિંનુવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે; તેની બે ખાનુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાંકડો ખુણો થાય છે, અને બીજા ખાનુઓના કરતાં લંબાઈમાં વધી જાય છે. ટુંકી ખાનુઓ આશરે આઠસેં અને લાંબી એક હજાર યાર્ડ લંબાઈની છે. જિંનુવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા પણ જિંનુવાડાના દરવાજા જેવા નથી; તોપણ એ કનિષ્ઠતા ચોથા દરવાજાથી વળી ગઈ છે. તે હીરાનો દરવાજો કહેવાય છે. તેની ચોજના ઘણા યત્નથી કરેલી છે અને કદમાં બહુ ચડિયાતો છે. ખુણાના

સુરજો માંહેલો એક છે. તેની અનુપમતા એટલી બધી છે કે આ ઠેકાણે તેનું ચિત્ર આપવાની અગત્ય છે. + + + એ ઉપરથી જણાય છે કે કિલ્લાની ભીંત અંદરની બાજુએ બોક્કી છે આ કિલ્લામાં એક બીજી એ વખાણવા જેવું કામ એ છે કે એમાં એક સ્તંભપંકિત છે (માંહેની બાજુએ) તે કિલ્લાની ભીંતની હારોહાર ચાલે છે, અને તેના ઉપર કેટલાક ફૂટ પોહોળાઈની એક ગચ્છી આવી રહી છે તેણે કરીને એક લાંબો અને ઢંકાયેલો દ્વાર મંડપ બનેલો છે, તે હિંદુ કિલ્લેદારોનું અમુલ્ય આશ્રયસ્થાન થઈ પડ્યું હશે. ડભોઈના કિલ્લામાં અનિયમિત આકારનો કુંડ અથવા તળાવ છે. ”

“આ ઠેકાણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે જે કિલ્લાઓનું અમે વર્ણન કર્યું છે તે માત્ર મોખરાનાં લશ્કરી સ્થાન છે. અને ઘણું કરીને ધોળકા તથા બીજા એવાંજ બીજા પંકિતનાં શહેરો કરતાં ભલકામાં તેમજ વિસ્તારમાં અતિ ચડિયાતાં છે. તોપણ આરસપાહાણના પથ્થરોથી શણગારેલી અણહિલપુરી રાજધાનીની સાથે સરખાવતાં તેને ઝાંખા પડવાનો વારો આવે છે. ”

“જે દેવાલયો હજી લગણ રહેલાં છે: તે માંહેલું પ્રથમ તો સિદ્ધપુરની રૂદ્રમાળાનું દેવળ છે. તે સાધારણ આકારનું ઘણું મોટું અને દેખીતું ત્રણ માળની ઉંચાઈનું છે. તેનો મંડપ બહારથી સમચોરસ છે, પણ સ્તંભ એવા ગોઠવ્યા છે કે તેની રચના અંદરની બાજુએથી અષ્ટબુજ આકારની સહેલાઈથી ધારી શકાય. દરેક ત્રણ બાજુએની મધ્યમાં દ્વારમંડપ અથવા રૂપચોરિયો છે. અને ચોથી બાજુએ ગંભાર માંહેલો મૂર્તિસ્થાનનો મંડપ આવ્યો છે, તે સ્થૂળાકાર શંકુ બાંધણીનો મધ્યના મંડપ કરતાં અતિ ઘણો ઉંચો છે અને છેવટે શિખર વળેલું છે. બે રૂપચોરિયોના ધુમટ જતા રહ્યાં છે, અને બીજા પ્રકારે પણ છિન્ન છિન્ન સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, માત્ર ગંભારના મોખરાનો ભાગ રહેલો છે. + + + ”

“અઢકી બાજુએ કીર્તિસ્તંભ છે તે માંહેલો એક તો ઘણો ખરો અણીશુદ્ધ છે. બે અતિ શોભાયમાન સ્તંભના મધ્યાગા ઉપર કોરણીનું કામ આવી રહ્યું છે. દરિયાઈ અદ્ભૂત પ્રાણીના મસ્તકની નાગદંતિયો બના-

વેલી છે તે તેઓની ઉંચાઇના બે તૃતિયાંસ ભાગ જેટલી સ્તંભથી આગળ નીકળતી છે. નાગદંતિઓ આગળથી નાનુક કારીગરીની કમાન ચાલે છે તેને તોરણ કહે છે, તેના મધ્ય ભાગ સાથે ઉપરના સીધા ભાગનો સ્પર્શ થાય છે. આ કીર્તિસ્તંભ સુમારે પાંત્રીશ ફૂટ ઉંચાઇનો છે. તેમાં ભોંયથી તે શિખર સુધી બહુજ સંસ્કૃત કારણીથી ભરપૂર છે. + + + ”

“જે મુખ્ય દેવળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે સરસ્વતીની સામે એક વિશાળ ચોકની વચ્ચેવચ્ચ છે. ત્રણ દ્વાર મંડપની સામે ત્રણ મ્હોટા દરવાજા છે ત્યાંથી બહાર નીસરાય છે; મોખરા આગળનો જે છે તે એક ધાખા અને ઘાટ આગળ પડે છે, તે ઘાટનાં પગથિયાંની હારો નદીમાં છેક આધે સુધી ચાલેલી છે. ચોકની આસપાસ કેટલાંક શિખરવાળાં ન્હાનાં ડેરાં આવ્યાં છે તે કિલ્લાનું કામ સારે છે. તે માંહેના ત્રણ ગંભારના પાછલા ભાગના મધ્ય સ્થાને છે, તે હજી લગણ રહેલાં છે અને તેનો ઘાટ ફેરવીને મુસલમાની મસ્જદ કરી દીધી છે.”

“મોઢરાનું દેવળ જરા કાંઇ જૂદા નમુનાનું છે. તે એક માળની ઉંચાઇનું છે. તેને એક ગંભાર છે. તેને લગતો એક મંડપ આવેલો છે, અને એક ખુલ્લો મંડપ ઈલાઇદો છે. એ દેવળનું શિખર પડી ગયું છે, અને ધુમટ હવે રહ્યા નથી, પણ બાકીનો ભાગ ઘણો ખરો આખો છે. તો પણ ધારદાર હથિયારથી જેમ લાકડામાં ધા પાડી શકાય તેવા ધા કેટલાક સ્તંભોને પડેલા છે, તેને માટે મુસલમાનો એમ કહે છે કે અમારા દર્વેશોની તરવારની એ નિશાનીઓ છે. વધારેમાં વધારે લખાઇ સુમારે એકસોને પચાસ ફૂટ છે, અને પહોળાઇ પચાસ ફૂટ છે. દેવળને આગલે ભાગે અને બંને બાજુએ સિદ્ધપુરના જેવા કીર્તિસ્તંભોની નિશાનીઓ છે.”

“દેવળના આગલા ભાગમાં કીર્તિસ્તંભ છે. ત્યાં આગળથી પગથિયાંનો ઘાટ ચાલે છે, તે બે શોભાયમાન સ્તંભ વચ્ચે થઇને કુંડ સુધી ગયેલો છે. આ કુંડનું ક્ષેત્રફળ, દેવળ કરતાં લગભગ ચાર ઘણું વધારે છે.”

“પગથિયાંનો એક સરખો ને સરખો દેખાવ જણાય નહિ એટલા માટે ન્હાની ડેરડિયો, ચોકડિયો, અને શિખરવાળામાં જરાક મ્હોટાં દેવળ

ત્રણે બાબુના મધ્ય ભાગમાં કરેલાં છે. કુંડની આસપાસ બીજી ધમારતો-ની નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે; પણ તે કેવા પ્રકારની બાંધણીની હશે તેનો નિર્ણય થવા સરખું હાલમાં રહ્યું નથી. દેવળનો ઇલાયદો ખુલ્લો મંડપ છે તે સીતાની ચોરી કહેવાય છે, અને કુંડ છે તે રામકુંડ કહેવાય છે; તે વૈષ્ણવી સાધુઓનું પ્રસિદ્ધ યાત્રા સ્થાન છે. + + + ”

“વાઘેલમાં એક દેવળ છે તે ઉપર જે દેવળોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવીજ જાતિનું છે; પણ તેમના કરતાં તે કદમાં નાનું છે. તેને એક માળના જેટલી ઉંચાઇનો એકજ ખુલ્લો મંડપ છે, તેના ઉપર ધુમંટ છે, ત્રણ દ્વારમંડપ છે, અને એક શિખરવાળો ગંભાર છે. ”

“મોઢેરાના જેવા કુંડ, સીરોઇ અને બીજી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે તેઓ ધણું કરીને રામકુંડની પેઠે દેવળોના સંબંધમાં કરાવેલા હશે; પણ તે દેવળોના ઘણે ઠેકાણે નાશ થયેલો છે. મોઢેરાની પાસે લોથેશ્વર છે. ત્યાં આગળ એક ચમત્કારિક ચાર કુંડનો સંયોગ કર્યો છે. તેઓની વચ્ચે ગોળ દૂવો આવ્યો છે તેથી “ત્રીક કોસ”ના જેવો આકાર થાય છે. તળાવ અથવા કુંડનો આકાર ઘણોખરો બહુ બાબુનો અથવા બીલકુલ ગોળાકાર હોય છે, તે પ્રમાણે જિંભુવાડાના કુંડનો દાખલો આપણા જોવામાં આવ્યો. એવાજ કુંડ, મુજપુર સાયલા અને બીજી ઘણી જગ્યાએ છે; તેમાંના કેટલા-એકના વ્યાસ લગભગ સાતસેં યાર્ડના છે. અણહિલપુર આગળ સહસ્ત્રલિંગ તળાવ છે તે ધણું કરીને આજ વર્ગનું છે અને આજે તેની નિશાનીઓ જણાય છે તે ઉપરથી તે બહુજ મોટા કદનું હશે એમ ધારી શકાય છે. તેની આસપાસ ન્હાનાં ન્હાનાં દેવળ હતાં, અને તેની સંખ્યા લગભગ એક હજારની હતી. ગોધા આગળ દ્વીપકદ્વપમાં એક સમચોરસ તળાવની નીશાનીઓ છે તે સિદ્ધરાજનું બનાવેલું કહેવાય છે. તેનું નામ “સોનેરીમા તળાવ” કરીને છે. જયસિંહની મા મીનલદેવીના કાર્યભારની વેળાએ બે નામીયાં તળાવ બંધાવેલાં ગણવામાં આવેલાં છે. એ સમયમાં શોભાયમાન ધમારઠા બહુ બંધાઇ છે. ધોળકાનું તળાવ અને વીરમગામનું માનસર એ

તે બે તળાવો છે. તેમાંથી માનસર વર્ણુવા યોગ્ય છે. તેનો આકાર અનિ-
ચ્છિત છે, અને તે હિંદુઓનું રણસંભ્રામનું વાજીંત્ર જે સંખ્ય, તેના આકારનું
બાંધેલું લોકમાં કહેવાય છે. સામાન્ય ઘાટ, અથવા પગધિયાંની હારો સર્વ
બાબુએ આવેલી છે અને તેમાં ન્હાનાં ન્હાનાં શિખરવાળાં ડેરાથી (તે
માહેલાં ધણીક તો હવણાં નાશ પામ્યાં છે) શોભાવવામાં આવેલું છે. તેની
સંખ્યા વર્ષના જેટલા દિવસ છે તેટલી ધારવામાં આવી છે, તેથી તે ખરે
જોતાં ત્રણશે કરતાં વધારે હોવાંજ નોંધએ. એ તળાવની એક બાબુના
દેવળોમાં મૂર્તિ બેસારવાની બેઠકા છે, અને બીજી બાબુના દેવળોમાં જળ-
ધારીઓ છે. તે ઉપરથી એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે પહેલાં દેવળ
શ્રીકૃષ્ણને સારૂ હશે, અને બીજાં દેવળ મહાદેવને સારૂ હશે. આસપાસના
પ્રદેશનું પાણી એકઠું થાય છે તે પ્રથમ તો એક અષ્ટખુણુ કુંડમાં એકઠું
થાય છે તેમાં સર્વ કચરો ઠરે છે. કુંડ પથ્થરનો ચણી લીધેલો છે, તેની
હરેક બાબુ કારી કહાડેલી પ્રતિમાઓથી શોભાવેલી છે. પાણી ત્યાં થઇને
એક ચણી લીધેલી નળીને રસ્તે ગરનાળામાં થઇને તળાવમાં જાય છે. તેમાં
ત્રણ નળ કર્યાં છે, તેના ઉપર ધાણ ચણી લીધું છે, તે ધાખા ઉપર બેઠક
કરી છે તેને ધુમટ વાળી લીધો છે. આ ઇમારતની મરામત મરેહાઓની
વેળાએ કરવામાં આવી હતી, અને તેની એક બાબુ બાંધી લેવામાં આવી
હતી. ત્યાં માતા બહુચરાજીનું સ્થાનક કર્યું છે. આસપાસ ઘાટ છે તેમાં ધણી
જગ્યાએ ઠેક પાણીસુધી ખડિયાટ બાંધ્યા છે. એઓમાંથી એક ખડિયાટની
એક બાબુએ વધારે મ્હોટું દેવળ છે. તેને શિખરવાળાં બે ગંભાર અને એક
સલા મંડપ છે x x x અને તળાવની બીજી બાબુ તેના સરખી બાકી
રહી ત્યાં ધાખાવાળી સ્તંભપંક્તિ છે. ”

“ આ સમયના કૂવા જે, દેશના જુદા બેદા ભાગમાં છે તે બે પ્રકારના
છે. કેટલાક સામાન્ય બાંધણીના ગોળ કૂવા છે, પણ તેમાં જરૂરબાવાળી
બેઠકા છે; બીજા છે તે વાવ (સંસ્કૃતમાં વાપેકા) ને નામે ઓળખાય છે,
તે ચિત્રાપમ, અને ભવ્ય તેમજ તરેહવાર જાતિની છે. જમીનની સપાટી

ઉપર એક ખીજથી નિયમિત અંતરે, હારખંધી એકલા ચાર અથવા પાંચ મંડપ દેખાય છે. તે બહારથી બહુધા સમચોરસ છે, પણ કોઇકોઇ વેળાએ ઘણે ઠેકાણે અંદરથી અષ્ટબુજ આકાર ખની જાય છે; તેઓના ઉપરનાં ધાખાં થાંભલા ઉપર રહે છે અને હિંદુ સમયની બાંધણિયોમાં તો ધુમટાકાર કરી દીધેલાં છે. સર્વનાથી છેલ્લા મોખરાના મંડપમાં થઇને વાવમાં ઉતરવાનું હોય છે, ત્યાં આગળથી પગથિયાં ચાલે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં, ખીજ મંડપનો ધુમટ જે બે થાંભલાની હાર ઉપર રહેલો જણાય છે તેની નીચે અવાય છે; અને અહિં આગળ મોટો પ્રસ્તાર છે. ત્યાંથી નીચે પાછાં પગથિયાં આવે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં ત્રીજા મંડપના ધુમટ નીચે અવાય છે અને તે એક ઉપર એક એવા ત્રણ થાંભલાની હાર ઉપર દેખાય છે. આ પ્રમાણે એક પ્રસ્તાર ઉપરથી ખીજ પ્રસ્તાર ઉપર નીચે ઉતરાય છે તેમ ધુમટની નીચેના થાંભલાની હારો એક ખીજ ઉપર વધતી જાય છે, અને છેવટે જ્યાં પાણી હોય છે તે ભાગ આગળ જવાય છે. ત્યાંથી ઉપર નજર કરતાં ઉંચે કેટલાક માળ દેખાય છે અને દરેક માળે છજાં હોય છે. છેવટે સર્વની ઉપર છેલ્લો ધુમટ આવેલો હોય છે, અને તે આખી વાવનો અતિ શોભાયમાન ભાગ છે. વાવની લંબાઇ કોઇ કોઇ વાર એંશી યાર્ડ હોય છે અને બધે છેવટમાં ગોળ ફૂંવો હોય છે.”

“આવી જાતની વાવોમાં ઘણી વખાણવા જેગ અણહિલપુર આગળની રાણીની વાવો છે, પણ તે ખંડેર થઇ ગઇ છે. ગુજરાત અને સોરાઠના ઘણા ભાગમાં ખીજ વાવો છે તે જુદી જુદી સ્થિતિમાં રહેલી છે. એક ખીજ જાણવા જેવી વાવ અમદાવાદ શહેરની પાસે છે, તે ક્યાં બંધાઇ હશે તે જાણવામાં નથી, તથાપિ તેની બાંધણી ઉપરથી જણાય છે કે જે સમયે સિદ્ધરાજના કુળના રાજ્ય કરતા હતા તે સમયની છે, તે “માતા ભવાનીની વાવ” કહેવાય છે અને પાંડવોએ બંધાવી છે એવું લોકો કહે છે. જિંજુવાડાના કિલ્લામાં એક વાવ છે તે વિષે તો સૂચવવામાં આવ્યું છે; વઢવાણના કિલ્લાની અંદરની અને બહારની બાજુએ હિંદુની વાવો છે; અને ખીજાં ઠેકાણાંએ પણ લખતાં પાર આવે નહિ એટલી બધી છે.”

પરિશિષ્ટ અ.

અશોકનો ગિરનાર લેખ.

(સોરઠી તવારીખમાંથી.)

૧. “ આ દેવવત્સળ,* રાજા પ્રિયદર્શીની આજ્ઞા છે:—પશુવધ ખિલકુલ બંધ રાખવો અને ખુશખખિતની કાષ્ઠપણ મિજલસ ભરવી નહીં, કારણ કે દેવવત્સળ રાજા પ્રિયદર્શી જણાવે છે કે આવી મિજલસોમાં ધણાં પાપ રહ્યાં છે. ખરેખર એવી એકજ મંડળી છે, જેને દેવવત્સળ રાજા પ્રિયદર્શીએ પસંદ કરેલી છે અને તે રાજા પ્રિયદર્શીની મહાન પાકશાળાની મિજલસ છે; પ્રતિદીન સદાયરણુના કાર્ય અર્થે લાખો પશુને હલાલ કરવામાં આવે છે; પરંતુ હવે, જે કે આ ધાર્મિક આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે એવી રીતે કે સદકાર્યર્થે પશુવધ થઇ શકે અને આ પ્રમાણે રીવાજ ચાલે છે તોપણ તે રીવાજ દ્રઢ નિશ્ચયાત્મક થયેલો નથી તેથી એમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે આયંદે એઓને વધ નહીં કરવામાં આવે. ”

૨. “ રાજા પ્રિયદર્શીના અખિલ રાજ્યમાં તેમજ પાડોશી રાજ્યમાં એટલે કે ચૌલ, પાંચ, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્રનાં રાજ્યોમાં યુનાન દેશના રાજા “ એન્ટાઇઓકસના તામ્રપર્ણી નામના રાજ્ય પર્યંત અને તેના પાડોશી રાજાઓના રાજ્ય પર્યંત વ્યાધિયુક્ત માણસને અને પશુઓની સંભાળ કરવાનો રીવાજ જે રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શીએ ચાલુ કર્યો છે તેનો અમલ સર્વત્ર કરવામાં આવ્યો છે; અને જે જે સ્થળે માણસ અને પશુને માટે ઉપયોગી, રોગનાશક, વનસ્પતિની તંગી હતી તે દરેક સ્થળે મોકલીને રોપાવી છે; અને જે જે સ્થળે મૂળીયાં અને મેવાની તંગાશ હતી તે દરેક સ્થળે મોકલીને તેમને રોપાવ્યાં છે; વળી તેણે માણસ અને પશુઓના ફાયદા માટે રસ્તા ઉપર ફૂવા ખોદાવ્યા છે અને ઝાડ રોપાવ્યાં છે. ”

૩. “રાજા પ્રિયદર્શી” નીચે મુજબ ફરમાવે છે;—જીતેલા દેશમાં મને પટાભિષેક થયાને ૧૨ વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે મેં એમ આજ્ઞા કરી હતી કે—જે મારા કાયદામાં સંયુક્ત થયેલા હોય તે પછી મારી પોતાની પ્રજા હોય કે પરદેશી હોય તોપણ તેઓમાં નીતિની ફરજો જેવી કે મા આપ, મિત્ર, બાળમચ્ચાં, સગાંવહાલાં, બ્રાહ્મણો અને શર્વણો પ્રત્યે પોતાની ફરજોનો અમલ કરવાને દરેક પાંચ વર્ષે પ્રાયશ્ચિત કરવું. ઉદારતા સારી છે; જીવતા પ્રાણીઓને ઇજા નહીં કરવી એ સાફ છે; ઉડાઉપણું, અને પરનિંદાથી વિરક્ત રહેવું એ સાફ છે. મંડળી પોતેજ ખુલાસો કરીને અને દાખલો બતાવીને અહીંયાં દર્શાવેલાં સદાચરણનો ધર્મનિષ્ઠ માણુમને બોધ કરશે.”

૪. “ગતકાળમાં ઘણા સૈકા થયાં પ્રાણીઓની જીંદગાની ઉપર હુમલો કરવો, પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું, બ્રાહ્મણો અને શર્વણોને માન નહીં આપવું એ રીવાજ વધી પડ્યો છે, પણ હવે જ્યારે રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી ધાર્મિકપણું ચલાવે છે ત્યારે તેનું નગાફ ધાર્મિક માણુસોને આમંત્રણ રૂપ થયું છે; હાલમાં દેવતા રચના સ્વર્ગિય હસ્તિના, અને અગ્નિના ગોળાના દેખાવો તથા આકાશમાં બીજાં દુશ્વિન્દો આગળ ઘણા સૈકા સુધી નહીં દેખાયલાં એવાં નજરે પડે છે. હવે ધાર્મિકપણાથી વર્તવા બાબતમાં રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શીના બોધથી પ્રાણીઓના જીવનું રક્ષણ કરવું, પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાથી વર્તવું, સગાંવહાલાંનું માન જાળવવું, સાધુ બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો, માઆપ અને વડીલની આજ્ઞા પાળવી, એનો પ્રચાર વધ્યો છે. આ અને બીજી ઘણી જાતના સદાચાર વધ્યા છે. અને રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી આ સદાચારના પ્રચારની હજી વૃદ્ધિ કરશે, તેમજ રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શીના પુત્ર, પૌત્ર, અને પર-પૌત્ર સદાચારના સુધારાની વૃદ્ધિ કરાવશે; સૃષ્ટિનો પ્રલય થતા સુધી સદાચાર અને નીતિમાં દ્રઢ ઉભા રહીને તેઓ સદાચારનો બોધ કરશે; સદાચારનો બોધ કરવો એ ખરેખર ઘણું ઉમદું કાર્ય છે, અને જે અનીતિવાન હોય છે તેના તરફથી સદાચરણમાં ચાલવાની આશા બાંધી શકાતી નથી. તેટલાસાફ આ બાબતમાં ઘટાડો નહીં પણ વધારો સારો છે; એવી મતલબથીજ આ

લખવામાં આવેલું છે, તેની વૃદ્ધિ કરવાને અંતઃકરણપૂર્વક એઓએ ધ્યાન આપવું અને તેનો ઘટાડો કરવાની નેમ ન રાખવી. રાજ દેવવત્સળ પ્રિયદર્શીએ આ પોતાના પટ્ટાભિષેક પછી આરમે વર્ષે લખાવેલી છે. ” *

૫. “ દેવવત્સળ રાજ પ્રિયદર્શી ” આ પ્રમાણે જાહેર કરે છે:—
સદાચારે વર્તવું દુર્લભ છે માટે મારે, મારા પુત્રોએ, અને મારા પરપૌત્રોએ ઘણો કાયદો કરવો; અને દરેક યુગમાં મારી ઓલાદે તેને અનુસરીને ચાલવું તેથી જેઓ તેમની નકલ કરશે તે સુખ ભોગવશે, અને જેઓ તે રસ્તો છોડી દેશે તેઓ દુઃખ પામશે. દુરાચરણ કરવું સહેલું છે, તેટલા માટે મને પટ્ટાભિષેક કર્યાના છેલ્લા વર્ષમાં સદાચરણની વૃદ્ધિ અર્થે અને સદાચારના સુખ અર્થે “ કમ બોધ ” “ ગંધાર, ” “ રાશત્રિક, ” “ પિતેનિક, ” દેશના લોકો ઉપર સવળા ધર્મના લોકોના સદાચરણના નિયંત્રા થવા માટે મેં ધર્મ-મહા-મંત્ર એટલે સદાચાર ખાતાના મોટા અમલદારો નીમ્યા છે. પિનહરકતે, સુરીળના સુખ અર્થે ચોદાઓ, આલણો, ભિક્ષુકો, નિરાશ્રીત, વગેરેમાં તેઓનો પ્રચાર કરવામાં આવશે, જેથી ધાર્મિક બોધકોએ પવિત્ર જ્ઞાનના સાધનથી જેમને બોધના છે તેઓ બોધન મુક્ત થાય, તથા જેમના નિગ્રહ કરેલો છે તેઓ છૂટા થાય; ને અમલદારોએ મારા ભાષ અને બહેનના કિલ્લા તથા શહેરોમાં જવું, તેમજ જ્યાં મારાં કામ સગાંવહાલાં રહેતા હોય ત્યાં પણ જવું; અને સદાચાર ખાતાના કારભારીઓ, એટલે જેઓને સદાચરણની નિંદેખાની રાખવા સારું નિમ્યા છે, તેઓએ જ્યાં જ્યાં સદાચારનો કાયદો સ્થપાય ત્યાં ત્યાં ધાર્મિક અને સદ્ગુણીને ઉત્તેજન આપવું. આ મતલબથી તે આજ્ઞા લખવામાં આવી છે અને લોકોએ તે પાળવી. ” x

૬. “ રાજ દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી ” આ પ્રમાણે કહે છે:—ગતકાળમાં લોકોનું હિત જળવવું અને અમલદારોએ તે ઉપર નિંદેખાની રાખવી તેમાંથી

* આ અને છઠી આજ્ઞા ડાકતર કર્નેના તરજુમા ઉપરથી લખેલી છે.

x ડાકતર કર્ને આ પુનરાવલોકન કરી સુધાર્યું નથી. ઉપરના પ્રોફેસર વિલ્સનનું ભાષાન્તર છે તેમાં ત્યારપછીના ભાષાંતરકારોએ થોડો ઘણો સુધારો વધારો કર્યો છે.

એકે વિષે દરકાર કરી નથી; તેટલા સારૂ તેવી જાતની સંભાળ હું લઉં છું. જેટલો વખત થયાં હું રાજ્ય કરું છું તે દરમ્યાન દરેક સ્થળે સ્ત્રીઓ ઉપર દેવાર્પિત જગો ઉપર, મુસાફરી કરતાં જાત્રાળુ ઉપર, વેપારીઓ ઉપર, (અથવા વેપારની મારફત ઉપર) અને વિહાર જૂમિપર તપાસ રાખનારાઓને મેં મારા લોકોનું હિત સાચવવા નીમ્યા છે, અને સઘળાં જાગૃતમાં હું મારા લોકના હિતની વૃદ્ધિ કરું છું;* અને જે જે હું જાહેર કરું અગર જે જે મહા મંત્ર જાહેર કરે તે રાજ્યસભા રૂપરૂ સુકાદા માટે મૂકવામાં આવશે. આ પ્રમાણે તેની ખર્ચ મને કરવામાં આવશે. આવો હુકમ મેં દરેક સ્થળે અને દરેક જગ્યાએ કરેલો છે. કારણ કે દુનિયાદારીનું કામ ચત્રાવવામાં મને સંતોષ ઉપજતો નથી; અખિલ સૃષ્ટિની આપાદા કરવો એ ઘણો લાયક ઉદ્યમ છે. સઘળાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે નિર્દોષ થવું, આ લોકમાં તેમને સુખી કરવાં, અને પરલોક (સ્વર્ગ) મેળવવાને તેઓને શક્તિમાન કરવાં, એ મારો અખિલ પ્રયત્ન છે. આ ઉદ્દેશથી આ સદાચારની આજ્ઞા લખેલી છે. તે લાંબો વખત નબી રહો, અને મારા પુત્રો, પૌત્રો, પરપુત્રો પણ મારી પાછળ સાર્વજનિક કલ્યાણ માટે મહેનત કરો, પણ અતિશ્રમ વગર ખતનું મુશ્કેલ છે. x

૧૭ “ દેવવત્સળ રાજા પ્રિયદર્શી હુકમ કરે છે કે-દરેક સ્થળે સઘળાં સંપ્રદાયના સાધુઓએ સલાહ શાંતેથી વર્તવું. જે નિયમો પોતે પોતાની જાતની જાગૃતમાં પાળના હોય તે તથા આત્માની શુદ્ધતા વિષે તેઓ સઘળાં બહોંશ કરે છે; પણ લોકોને જુદા જુદા મન ને જુદી જુદી અભિરૂચિ હોય છે, તોપણ સાધુઓ પોતે જે માગે છે તે બધું અથવા તેમાંનો કાંઈ ભાગ તેઓને મળે છે. એવું જતાં પણ જેને મોટી ભિક્ષા મળતી નથી તેઓએ પણ પોતાનામાં મનોવિકારપર આધિપત્ય, મનની શુદ્ધિ, તથા સદાકાળ આત્મે એવી દૃઢ ભક્તિ અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાં એ સારું છે. ”

* આટલા સુધી ડાકટર કર્નેનું ભાષાન્તર છે.

x આ બર્નોક્સના ભાષાન્તર ઉપરથી લીધું છે.

૮. “ ગનકાળમાં રાજાઓ મોજશોખને માટે મુસાફરી કરતા, ઋગયા ખેલતા અને આરાખીજા વિનોદોનો પ્રચાર હતો પણ રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શીને પોતાનો પટ્ટાભિષેક થયા પછી દશ વર્ષ ખરું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેટલા માટે તે સદાચારના રસ્તામાં ચાલવા મંડ્યો; તે આ રીતે કે બ્રાહ્મણ અને સાધુઓને પોતાને ઘેર બોલાવી તે દાન આપે છે અને વડીલોને પોતાની ઘેર બોલાવી તે ભેટ આપે છે, શહેર અને દેશની વસ્તીની મુલાકાત લે છે તથા સદાચરણનો બોધ કરે છે, અને તેનું સંશોધન કરે છે. રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શીએ સન્માર્ગ સ્વીકાર્યો ત્યારથી અત્યારસુધી આ તેણે મોટામાં મોટી મોજમઝા માની છે. ” x

૯. “ રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી આ પ્રમાણે કહે છે:—તે સત્ય વાત છે કે માણસો બ્યાધિ વખતે, સગાઇ વખતે, લગ્ન વખતે, સંતતિની પ્રાપ્તિ-વખતે અગર તો ઘેરથી નિકળતી વખતે શુભ મુહૂર્ત જુએ છે, અને ત્યારપછી સઘળાં કાર્યો કરે છે. આ અને બીજે પ્રસંગે માણસો સઘળાં એવી બાબતો કરે છે કે જેથી પોતે ઉન્નતિમાં આવશે, એમ તેઓ ધારે છે. પણ જે કોઈ વિધવિધ, નકામી અને નિરુપયોગી બાબતો કરે છે તે મોટા મૂર્ખ છે, તોપણ આમ કરવાથી પણ જેથી તે માણસની ઉન્નતિ થાય તેવી બાબત કરવાની જરૂરીયાત તો મટતીજ નથી; પરંતુ જે બાબત કદી તે કરવી કાંઈ કામની નથી, પરંતુ ખરી ભક્તિ બહુ કામની છે. આમાં સેવકો તથા તાબેદારોની સાથે યોગ્ય વર્તણૂક ચલાવવી, વડીલો તથા સ્વામીઓનો નિષ્કપટ સત્કાર કરવો, જીવતાં પ્રાણીઓ તરફ નિષ્કપટ આત્મ સંયમ રાખવો અને બ્રાહ્મણ તથા સાધુઓ તરફ નિષ્કપટ પરાયણ શ્રદ્ધિ રાખવી—આ અને આવાં બીજાં કામો એ ખરી ભક્તિ કહેવાય. દરેક માણસે બીજા પ્રત્યે ઉપર મુજબ વર્તણૂક ચલાવવી, પછી તે પિતા હોય કે પુત્ર, ભાઈ હોય કે ધણી હોય. આ ઉમદા બાબત છે આથી પોતાનો ભાગ્યોદય થશે એમ માની જ્યાંસુધી પોતાનો હેતુ

* આ અને હવે પછીની ચાર આજ્ઞાઓ ઠાકર કર્નના ભાષાન્તર ઉપરથી લીધી છે.

સંપૂર્ણ ખર આવે ત્યાંસુધી દરેક માણસે તે કર્યા કરવું. આપણે હમણાંજ “નિષ્કપટ પરોપકાર બુદ્ધિ” વિષે કહી ગયા; હવે સદ્ભક્તિમાંથી જેવી પરોપકાર બુદ્ધિ અને જેવો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મુકાબલે બીજા કોઈ પરોપકાર બુદ્ધિ તેમજ પ્રેમ આવી શકતો નથી. કોઈ પણ સન્નજન મિત્રે, સગાએ અગર સોબતીએ દરેક પ્રસંગ આવે ત્યારે આ વાત બીજાના મન ઉપર એમ બતાવીને હસાધવી કે આ આપણું કર્તવ્ય કર્મ, આમ કરવું, એજ ઉચિત છે. આ સધળી બાબતો કરવાથી માણસો સ્વર્ગમાં જવાને પાત્ર થાય છે; તેટલા માટે જેને સ્વર્ગમાં જવું હોય તેણે બીજા બાબતો પહેલાં પોતાની આ ફરજ અદા કરવી.”

૧૦. “રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી” એમ નથી માનતો કે વર્તમાન કાળમાં અને પછીથી જે મારી પ્રજા સદાચરણના બોધનું અનુસરણ કરે નહીં અને તે સદાચાર ખરી રીતે ષાળે નહીં તો એકલી વિખ્યાતિ અને મોટી પ્રસિદ્ધિથી મને બહુ લાભ મળે. પહેલી જણાવેલી બાબત કરીનેજ રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી વિખ્યાતિ અને પ્રસિદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. તેટલા માટેજ રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી આગ્રહપૂર્વક જેને જેને માટે પ્રયત્ન કરે છે તે પરલોકને માટે છે, જેથી તે તદ્દન અને બીજાકુલ નિષ્કલંક થાય. હવે કલંક એ પાપની અરાબરજ છે. પરંતુ દરેક વસ્તુનો ભાગ આપીને શક્તિનો બહુ શ્રમ કર્યા વગર કોઈપણ માણસથી આ બનવું મુશ્કેલ છે. પછી તે નીચી પાયરીનો માણસ હોય કે ઉંચીનો. પરંતુ ઉંચી પાયરીના માણસને તો ખરેખર આ ધ્યાન મુશ્કેલ છે.”

૧૧. “રાજા દેવવત્સળ પ્રિયદર્શી” આ પ્રમાણે કહે છે:—સદ્ભક્તિ, સદ્ગોષ્ઠિ, સદ્ઉદારતા, સતસંબંધના જેવી કોઈ ભક્તિ નથી. તેમાં સેવકો અને તાબાના માણસો સાથે યોગ્ય વર્તણૂક ચલાવવી તેનો, માબાપની નીચાત્રસપણાથી આજ્ઞા પાળવી તેનો, મિત્રો, ઓળખાણવાળાં માણસો, બ્રાહ્મણો અને સાધુઓ પ્રત્યે પરોપકાર બુદ્ધિ રાખવી તેનો તથા પ્રાણીના જીવનું રક્ષણ કરવું તેનો સમાવેશ થાય છે. પિતા, પુત્ર, બંધુ, મિત્ર, ઓળખાણનાં માણસો,

સંબંધીઓ અને પાડોશીઓએ પણ આ કરવું એ સ્વીકૃત્ય છે. આ પ્રમાણે તે સાદું છે; આ પ્રમાણે માણસોએ વર્તવું જોઈએ. જે આ પ્રમાણે વર્તે છે તે આ લોકને પોતાના મિત્ર રૂપ કરે છે અને પરલોકમાં પોતાની સફલકિતથી અવિનાશી ફળ મેળવે છે.”

૧૨. “રાજ્ય દેવત્સળ પ્રિયદર્શી સઘળા સંપ્રદાય તથા પંથના સાંકુ-ઓને તથા સઘળી પંક્તિના કુટુંબોના વડીલોનો સત્કાર કરે છે, અને તે સત્કાર પ્રેમદાન, અને સઘળી જ્ઞાતનાં સત્કારનાં ચિન્હોથી સત્કાર કરે છે. ખરેખર દેવત્સળ પ્રિયદર્શી પ્રેમ-દાન અથવા સત્કારનાં ચિન્હોને જેટલાં કિમતી ગણે છે, તેના કરતાં આ બાબતને તે વધારે કિમતી ગણે છે. એટલે કે જે બાબત કરવાથી સઘળા સંપ્રદાયની પ્રસિદ્ધિ અને અંતર્ગત માન્યતાની વૃદ્ધિ થણે પ્રકારે થઈ શકે, પરંતુ તેનું મૂળ મંડાણ હદ મર્યાદામાં રહીને પુખ્ત વિચાર કરીને બોલવામાં રહેલું છે. આથી કાંઈપણ માણસે પોતાના સંપ્રદાયની સ્તુતિ કરવી નહીં, બીજા સંપ્રદાયના માણસને કાંઈ ફાયદો કરે, પછી તે ગમે તે હેતુથી કરે, તોપણ તેથી તેના પોતાના પંથને લાભ થાય છે અને બીજા સંપ્રદાયને પણ ફાયદો થાય છે; એથી ઉલટી રીતે વર્તવાથી માણસ પોતાના સંપ્રદાયને જફા લગાડે છે, અને બીજા સંપ્રદાયને નાણુશ કરે છે. દરેક જણ જે પોતાના પંથની તારીફ કરે છે તે કદાચ પોતાના પંથ પ્રત્યે પોતાના પ્રેમને લીધે તેનો મહિમા વધારવા સાદું આ બંધુ કરે છે, છતાં પણ આમ કરવાથી તેના પોતાના પંથને તે થણી જફા લગાડે છે. તેટલા માટે એક રાગ રાખવો એ ઉત્તમ વાત છે, જેથી સઘળા એક બીજાના ધર્મને જાણે અને તેનું યથેચ્છ શ્રવણ કરે, કારણ કે દેવત્સળ પ્રિયદર્શીની એવી ઇચ્છા છે કે સઘળા પંથના માણસોને સાદું શિક્ષણ મળે, અને પરાપકાર શીંગતાના તતને સ્વીકારે અને જેઓનું વલણ તે સઘળી બાબતો કરવા તરફ હોય તેઓને એમ બાત્રી આપવી કે દેવત્સળ પ્રિયદર્શી પ્રેમ-દાન અને સત્કાર ચિન્હને તે જેટલાં કિમતી ગણે છે તેના સઘળા સંપ્રદાયની પ્રસિદ્ધિ અને અંતર્ગત માન્યતાની વૃદ્ધિ થાય તેને તે વધારે કિમતી ગણે છે. આ મતલબથી તેણે ન્યાયના કામ ઉપર ટાટવાળો,

ઝીઝો ઉપર નીચેનાની રાખવાને માજસ્ટ્રેટો, સરકાર ખાતાના ઉપરીઓ વગેરે નિમ્ના છે અને તેનું પરિણામ એ થયું કે દેવવત્સળ પ્રિયદર્શિનો પંથ આખાદ થયો છે. અને સદાચરણને પૂર્ણ દમામ સહિત તે બહાર પાડે છે.

૧૩. “ + + + + જેની સમાન વૃત્તિ તથા તે હેતુ (પાર પાડવા) તરફ જેનો પરિશ્રમ તથા અતિશય આપણ, તથા ડહાપણ ભરેલી વર્તણૂક + + + + પછીથી કલિંગ પ્રાંતમાં પ્રવ્યથી ન મેળવી શકાય એવો + + + + ધર્મનો લોપ, મનુષ્ય વધ, અને મૃત્યુ તથા મનુષ્ય જાતિનો નિરંકુશ અનાચાર (થઇ) ગયો હતો.) એવા સમયમાં દેવાનામ પ્રિયનાં અમૂલ્ય નીતિ વચનો જેમાં જ્ઞાન તથા શાસ્ત્રનું તત્ત્વ સમાએલું છે તેનો ઉદય થયો. માતૃ તથા પિતૃની મર્યાદાશીલ સેવા; ધર્મ ગુરૂની મર્યાદાશીલ સેવા, મિત્ર તથા બાળક પ્રત્યે પ્રેમ, સગાં સબંધીને તથા ચાકરોને (બ્રાહ્મણ શ્રવણ ઇત્યાદિને) દાન આપવાથી ભવની પીડા ટળી જાય છે; તદ્ ઉપરાંત આવી બાબતમાં સતત ઉદ્યોગ કરવો એજ કીર્તિ છે. પાખંડ ધર્મ પાળનારનો એવો કોઈ સમૂહ નથી કે તેમાં જીવતા જીવને ઇજા નહીં કરવા બાબત તથા તેમને સંતુષ્ટ રાખવા બાબત દેવાનામ પ્રિયનાં જેવાં ફરમાનો છે તેવાં સ્તૌત્ય, હિનકારી તેમજ અતિ ઉદાર ફરમાનો હોય, તેમજ તેના જેવી દયાયુક્ત પદ્ધતિ હોય x x x અને વળી યુવાન દેશના રાજાઓ, જેનાથી મીસર દેશના રાજાઓ, ટાલ-મીઓ, એન્ડીગોનો, માગા x x x x પરંતુ આ દેશમાં અને પરદેશમાં જ્યાં જ્યાં દેવાનામ પ્રિયના ધર્મ સમંધી કાનુન જાય છે ત્યાં ત્યાં ધર્મોત્તર કરાવે છે. અર્થાત્ પોતાના મતમાં મેળવી લે છે; x x x વિજય વિવિધ પ્રકારના છે; પરંતુ ખુશનુમા મનોવૃત્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ખુશાલી જે વિજયથી મળે છે તે જાતે ખુશાલીરૂપ થઈ પડે છે; સદ્ગુણનો વિજય સુખ છે; સુખના વિજયને કોઈ પરાજીત કરી શકતું નથી; જેમાં વિશેષ કરીને સુખની પ્રતિતી રહેલી છે. આવા વિજયની આ લોકનો વસ્તુમાં અને પરલોકની વસ્તુમાં અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. ”

૧૪. “ રાજ દેવવ્રતણ પ્રિયદર્શીને આ સદાયરણની આજ્ઞા એક ઠેકાણે સંક્ષિપ્તમાં, બીજે ઠેકાણે થોડા વિસ્તારમાં, અને ત્રીજે ઠેકાણે સંપૂર્ણ વિસ્તારમાં, લખાવેલી છે, જેથી દરેક સ્થળે તેનો સંપૂર્ણ અમલ થતો હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે રાજ્ય મોટું અને જે મેં લખાવેલું છે એ ઘણું છે. જુદી જુદી જાગતમાં એક બીજા સાથે સમંધ હોવાથી ઘણે દરજ્જે પુનરૂક્તિ પણ થયેલી છે જેથી લોકો, તે રીતે મરજીપૂર્વક તે જાળવતો ગ્રહણ કરે.

જે કે કોઈ વખત એક અગર બીજા (આજ્ઞા) અપૂર્ણ રીતે અથવા અવ્યવસ્થામાં લખેલી માલમ પડે તો (જાણવું કે) શુદ્ધ નકલ કરવામાં સંભાળ લીધી નથી, અગર તો શિક્ષાલેખ કાતરનારના હસ્તદોષથી ભૂલ થયેલી છે ” +

+ પ્રિન્સેપ સાહેબનો તરજુમો, રાયલ એસિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ વૉલ્યુમ ૧૨, પાન ૨૨૯-૨૨૨ આ ફરમાન જે શિક્ષામાં છે તેનો ઘણો ભાગ ભાગી ગયો છે તેથી તરજુમો કરવો એ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

x ડાક્ટર કર્નના ભાષાન્તર ઉપરથી આ લેખ લીધો છે.

સૂચિપત્ર.

અમ્બુન, શ્રીકૃષ્ણનો અનેની,
ગુજરાતમાં ... ૧૩-૧૪
અમ્બુનદેવ, વાઘેલ રાજનાં વિરદ ૨૨૪
વિષે લખે માતાનો લેખ ૨૨૪
અમ્બોરાજ, વાઘેલા વંશ
સ્થાપનાર ... ૨૧૪
શાકંભરીનો રાજ. તેની સાથે
કુમારપાળની લઢાઈ ... ૧૮૬
અમ્બયપાળ, સોલંકી રાજ ... ૨૦૩
અલિંગ, કુમારપાળને સંતાડનાર
કુંભાર ... ૧૮૩
અમ્બેર, મહેર લોકના નામ
ઉપરથી ... ૧૨૪
અલ્પરૂની, એ કરેલી વલ્લભિના
નાશની નોંધ ... ૬૨-૬૩
અમ્બાલવર્ષ, ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ
શાખાનો રાજ ... ૧૧૬-૧૨૦
અમ્બાલવર્ષ કૃષ્ણ, ગુજરાતનો
રાષ્ટ્રકૂટ રાજ ... ૧૨૦
અમ્બયતિલક મંજ ... ૧૪૨
અમ્બુહિલ, ભરવાડના
નામ ઉપરથી અમ્બુહિલવાડની
સ્થાપના ... ૧૩૬-૧૩૭

અરિસિંહ, સુકૃતસંકીર્તનનો
કર્તા ... ૧૩૦
અશોક, પાટલીપુત્રના તખ્ત
ઉપર બેઠો ... ૧૭
તુણ્ણ નામનો અમલદાર
સુરાષ્ટ્ર ઉપર નિમ્ણે ... ૧૮
નો લેખ ... ૧૭-૧૮-૨૫૪
બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાવવાની
તજવીજો ... ૧૮-૧૯
નો પુત્ર કુણ્ણ... ૧૯
અલ્પજ્ઞાન, ગુજરાત જીતનાર
સરદાર ... ૨૨૫
અનંગપાળ, દિલ્લીનો રાજ... ૨૦૫
આબાદી, ગુજરાતની આવડા
વંશ પછી થઈ... ૨૩૦
આનર્ત, ગુજરાતનો એક
ગ્રામીન વિભાગ ... ૧૮
નું મુખ્ય નગર વડનગર ... ૧૮
માં સુરાષ્ટ્રનો સમાવેશ ... ૯-૧૦
આનર્ત, પુરાણ પ્રમાણે ગુજ-
રાતનો પહેલો રાજ ... ૧૧
આગમન, પરદેશી લોકોનું ... ૨
ધ્વિરદત્ત, નામનો ક્ષત્રપરાજ ૪૯-૫૦

ધણુ અસીર, નો મહામુદની સોમ-	
નાથ ઉપર ચડાઇનો હેવાલ ૧૫૬	
ધમારતો....	...૨૪૫
દંદ્ર, રાષ્ટ્રકુટ રાજા...	...૧૧૬
દંદ્ર, નિત્યવર્ષ રાષ્ટ્રકુટ રાજા...	...૧૨૨
ઉશ્વદાત્ત, નલપાન ક્ષત્રપનો	
જમાઈ...	...૨૬
એણે કરેલાં પુણ્ય...	...૨૬
ઉદય અથવા ઉદો, કુમારપાલનો	
પ્રધાન૧૬૪
ના પુત્રો૧૬૪
ઉદયામતી, ભીમ ૧ લાની રાણી ૧૬૨	
ઉગ્રસેન, દ્વારિકામાં મુખ્ય યાદવ	
સરદાર...	...૧૩
એન્ડાયકમ...	...૨૧
ના વખતમાં ગ્રીક લોકોએ	
સ્વતંત્ર થયા૨૧
એપોલો ડોટસ. ના સિક્કા કાઢી-	
આવાડમાંથી૨૩
છેલ્લો ગ્રીક રાજા૨૨-૨૩
ઐતિહાસિક સાધન: અણુલિપ્ત-	
વાડનું રાજ્ય સ્થાપન થયા	
પછીનાં૧૩૦
ઐદિચ્ય આલણ૧૫૦
કર્ક ૧ લો રાષ્ટ્રકુટ રાજા૧૧૭
નાં તામ્રપટ૧૧૭

માળવાના રાજાનો ખચાવ ...	૧૧૮
કનોજ્યા આલણ...	...૧૪૦
કર૨૩૩
કર્ણ, ચંદ્રીનો રાજા, તેની કુમા-	
રપાળ ઉપર ચઢાઈ૧૮૧
કરણદેવ, અથવા કરણધેલો	
(વાઘેલ રાજા)૨૨૫
એના વખતમાં ગુજરાત	
મુસલમાનોએ લીધું૨૨૪
ભાટ લોકોની દંતકથા૨૨૬
ની રાણી કૌલાદેવીને મુસ-	
લમાનો લઈ ગયા૨૨૬
ની પુત્રી દેવળદેવીને મુસ-	
લમાનો લઈ ગયા૨૨૬
કરણ, (ચૌલુક્ય રાજા)૧૬૪
એણે મેવાસનો ખદોળસ્ત કર્યો ૧૬૪	
ના મંત્રીઓ૧૬૪
ની રાણી મીનલદેવી૧૬૫
કર્ણાવતી નગર ખાંધું૧૬૪
કૃષ્ણ૧૨
એણે અર્જુનની મેમાનગરી કરી ૧૩	
એણે મુલદ્રાના હરણમાં	
મદદ કરી૧૪
નો ભાઈ બળદેવ...	...૧૨
કૃષ્ણકૃષ્ણી. કુમારપાળ ચરિતનો	
કર્તા૧૩૦

કૃષ્ણ અકાલવર્ષ. મુખ્ય શાખાનો	
રાષ્ટ્રકૂટ રાજ૧૨૧
કૃષ્ણ, રાષ્ટ્રકૂટ રાજ૧૧૪
કૃષ્ણદેવ, કુમારપાળનો બંનેવી...	૧૮૨
કૃષ્ણાજી, રત્નમાળાનો કર્તા ...	૧૩૦
કાકુ, વલ્લભિનો નાશ કરાવનાર	
મારગાડી૬૨
કાડીઆવાડ, પ્રથમ દ્વિપકલ્પના	
એક ભાગનું નામ...	...૨
૧૮ મા સૈકર્મા આખા	
દ્વિપકલ્પનું નામ થવું૨
કાકુર, ખંભાતથી લીધેલો ગુલાબ ૨૨૬	
કારવણ, નકુલીશ શાખાના મુખ્ય	
દેવળવાળું ગામ૭૮
કામલતા. લાખારાણીની મા...	૧૪૯
કિલ્લો, જિંભુવાડનો૨૪૭
ડભોઇનો૨૪૮
કુમારગુપ્ત, ગુપ્ત રાજ ...	૬૮-૬૯
કુમારદેવી, ચંદ્રગુપ્ત ૧ લાની રાણી ૫૧	
કુમારપાળ, તું કુળ૧૦૧
નો પ્રવાસ૧૮૨
નો રાજ્યાભિષેક૧૮૫
શાકંભરી રાજ સાથે લઢાઈ ૧૮૬	
માળવાના રાજ સાથે લઢાઈ ૧૮૮	
કાકણના રાજ મલ્લિકાજીન	
સાથે લઢાઈ૧૮૮

સુરાષ્ટ્રના સમર રાજ સાથે	
લઢાઈ૧૯૦
ચેદી રાજ કર્ણની ચઢાઈ...	૧૯૧
સાંભરના રાજ ઉપર ચઢાઈ ૧૯૧	
ની રાણીઓ૧૯૨
ના રાજ્યની સીમા૧૯૩
સોમનાથનું દેવળ બંધાવ્યું ૧૯૪	
નું મરણ૨૦૨
કુલચંદ્ર, માળવાના ભોજનો	
સેનાપતિ૧૫૪
ની ભીમ ૧ જા ઉપર ચઢાઈ ૧૫૪	
કુવા૨૫૨
ખરગ્રહ, વલ્લભિ વંશનો રાજ...	૮૬
ખરગ્રહ ૨ જા, વલ્લભિ વંશનો	
રાજ૮૮
ખેંગાર, ની સાથે સિદ્ધરાજની	
લઢાઈ૧૭૨
શ્રીક લોકાનો અમલ ...	૧૬-૨૩
ગુર્જર રાજઓ, નાં તામ્રપટ ૧૦૩	
નો અમલ ...	૧૦૨-૧૦૯
નું ઝાડ૧૦૨
ગુર્જર, પરદેશી જાત, વાવ્ય-	
કાણુમાંથી આવી૩
એક ભટકતી જાત...	...૩
ગુપ્તવંશની પડતી પછી રત્ન-	
તંત્ર રાજ્યકર્તા...	...૫

નાં ખે સ્વતંત્ર રાજ્ય, છઠ્ઠા	
અને સાતમા સેંકડામાં ...૪	
લિન્નમાલનું રાજ્ય, ...૪	
નંદીપુરીનું રાજ્ય ... ૪	
વલ્લભિ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર...૫	
હાલની જાતો ... ૬	
ગુજરાત, એ નામની ઉત્પત્તિ ...૪	
ને મ્લેચ્છ દેશ ગણ્યો છે ...૭	
ગુપ્ત રાજાઓ, ની વંશાવળી ૬૦-૭૧	
નો મૂળ પ્રદેશ ...૬૨-૬૩	
ની ઉત્પત્તિ ... ૬૨	
ની સાલો ... ૬૩	
ગુપ્ત, ગુપ્ત વંશ સ્થાપન કરનાર...૬૨	
સંવત્ ... ૬૬	
ગુહસેન, વલ્લભિ વંશનો રાજા...૮૪	
ના નામ ઉપરથી ગોહિલ ...૮૫	
ગોવિંદ, ૨ જો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ૧૧૫	
ગોવિંદ ૩ જો, રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ૧૧૬-૧૧૭	
ગુજરાતનો સ્વતંત્ર રાજા ... ૧૧૭	
ઉપર સ્તંભ રાજાની ચઢાઈ ૧૧૭	
ઉપર ગુજર્જર રાજાની ચઢાઈ ૧૧૭	
ગોવિંદ પ્રભૂતવર્ષ ... ૧૧૯	
ઘટોત્કચ, ગુપ્તનો પુત્ર ... ૧૧	
ઘાઘટ અથવા રાહડ, ચાવડો	
રાજા... ૧૪૦	
ચણ, ખીજો ક્ષત્રિય રાજા ...૩૧	

નો વંશ ... ૩૩	
ચામુંડ અથવા બ્રુયડ,	
ચાવડો રાજા ... ૧૪૦	
ચામુંડ, સોલંકી રાજા ... ૧૫૧	
ચાલુક્ય રાજાઓ, નાં તામ્રપટ...૬૪	
નો અમલ ... ૬૫-૧૦૨	
નું ઝાડ ... ૧૦૨	
ચાવડા, ની ઉત્પત્તિ ... ૧૩૨	
ચાહડ, એણે કરેલી સાંભરના	
રાજા ઉપર ચઢાઈ ... ૧૬૧	
ચુડાસમા, સોરઠના ... ૧૨૮	
મૂળમાં ચાલીર... ૧૨૯	
નો મુખ્ય ચુડચંદ્ર ... ૧૨૯	
ચૌલુક્ય, નામની ઉત્પત્તિ ... ૧૪૩	
ચંદ્રગુપ્ત, મૌર્યવંશ સ્થાપનાર ... ૧૭	
ચંદ્રગુપ્ત, ૧ લો	
ગુપ્તરાજા ... ૧૧	
ની રાણી કુમારાદેવી ... ૧૧	
ચંદ્રગુપ્ત, ૨ જો ગુપ્તરાજા... ૧૪-૧૬	
ના વખતના લેખો ... ૧૪-૧૬	
ગુજરાત તાખે કર્યું ... ૧૬	
ચંદ, પૃથ્વીરાજ રાસાનો કર્તા... ૧૩૧	
ચાપો, (જાંખ) વનરાજનો	
પ્રધાન ... ૧૩૫	
જગતુંગ, ચેદિ જઈ રહ્યો ... ૧૨૨	
ચેદિના રાજાની પુત્રીને પરણ્યો ૧૨૩	

જમીનનો વહીવટ, વલ્લિ વંશના	
વખતમાં૭૬
અણુહિલવાડના રાજાઓના	
વખતમાં૨૩૩
જયદામા, ત્રીજો ક્ષત્રપ રાજા ...	૩૩
જયસિંહવર્મા, ગુજરાતમાં ચાલુક્ય	
શાખા સ્થાપનારનો પહેલો	
રાજા૬૬-૬૭
જયશિખરી, પંચાસરનો ચાવડા	
રાજા૧૩૪-૧૩૫
ને ભૂવડે હરાવ્યો ...	૧૩૩
જયભટ્ટ ૧ લો, નાંદોદનો	
ગુજર્જર રાજા૧૦૪
જયભટ્ટ ૨ જો,૧૦૬
જયભટ્ટ ૩ જો,૧૦૭
જસ્તીન, ગ્રીક લેખક ...	૨૩
જાત્રિકદેવ, મહેરરાજા ...	૧૨૭
તેનું તામ્રપટ૧૨૭
જાડેજા, કચ્છના૧૨૮
ની ઉત્પત્તિ યોધૈય ઉપરથી ૧૨૮	
જનપ્રભાસરી, તીર્થકલ્પનો કર્તા ૧૩૧	
જનમંડળનો પાખ્યાય, કુમારપાળ	
પ્રબંધનો કર્તા૧૩૧
જયદામા, છઠ્ઠો ક્ષત્રપ રાજા ...	૩૭
જૈકદેવ, મહેર રાજા૧૨૮
તેનું તામ્રપટ૧૨૮-૧૨૯

જૈન ધર્મ, ઉપર સિદ્ધરાજની	
વ્રત્તિ ૧૭૮
જાંબ (ચાંપો) ૧૩૫
ડભોધનો કિલ્લો, વીરધવજો	
અંધાવ્યો ૧૭૯
ડમેદ્રિયસ, આકદ્રિયન રાજા ...	૨૧
તીર્થકલ્પ ૧૩૧
તેજપાળ, વીરધવજનો કારભારી ૨૨૩	
ની ધુંધળ ઉપર ચઢાઈ ...	૨૨૦
નું વ્રતાંત ૨૧૯
એણે અંધાવેલાં દેવળ ...	૨૨૦
ત્રૈકૂટક રાજાઓ ૫૪-૫૯
નાં તામ્રપટ ૫૬-૫૭
નો સંવત ક્યારથી શરૂ	
થયો ? ૫૭-૫૮
કોણ હતા ? ૫૭-૫૯
તેલપ, રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો નાશ	
કરનાર ૧૨૩
નો સેનાપતિ આરપ ૧૨૩
તોરમાણ, ગુપ્તોનો પ્રદેશ લઈ લેનાર ૭૦	
દદ્દ ૧ લો. ગુજર્જર રાજા ૧૦૪
દદ્દ ૨ જો, પ્રશાંતરાગ ૧૦૫
દદ્દ ૩ જો, બાહુ સહાય ૧૦૬
કશરથ, અશોકનો પૌત્ર ૧૮
એણે કોતરાવેલી ગુફા ૧૮
દાખશીલીમ, એજ દુર્જલસેન ૧૬૧

દામસેન, ૧૧ મો ક્ષત્રપ રાજા...	૪૦
દામર, (દામોદર) લોજના દર-	
ખારમાં ભીમનો સંધિવિગ્રહ...	૧૫૪
દામસિરિ. ૨૩ મો ક્ષત્રપ રાજા	૪૭
દામાઝડ અથવા દામાજડશ્રી,	
પાંચમો ક્ષત્રપ રાજા	૩૭
દામાજડશ્રી ૨ જો, ૧૨ મો	
ક્ષત્રપ રાજા	૪૧
દામાજડશ્રી ૩ જો, ૧૬ મો	
ક્ષત્રપ રાજા	૪૨
દુર્લભરાજ	૧૫૨
દંડક	૧૪૪
દતિવર્મા, રાજપુત્ર	૧૧૭-૧૧૮
ધર્મનો વાદવિવાદ	૧૮૦
ધરસેન, સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો પુત્ર	૮૩
ધરસેન ૨ જો, વલ્લભિ વંશનો રાજા	૮૫
ધરસેન ૩ જો, વલ્લભિ વંશનો રાજા	૮૬
ધરસેન ૪ થો, વલ્લભિ વંશનો રાજા	૮૭
ધરપટ, સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો પુત્ર	૮૨
દ્વયાશ્રય	૧૪૨
શબ્દનો અર્થ	૧૪૩
ધ્રુવ ૧ લો, મુખ્ય શાખાનો	
રાષ્ટ્રકૂટ રાજા	૧૧૮
ધ્રુવ ૧ લો, ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ	
શાખાનો રાજા	૧૨૩
ધ્રુવ ૨ જો, ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ	

શાખાનો રાજા	૧૧૯
નાં તામ્રપટ	૧૨૦
ધ્રુવસેન. સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો પુત્ર	૮૩
નાં તામ્રપટ...	૮૩-૮૪
ધ્રુવસેન ૨ જો, વલ્લભિ વંશનો	
રાજા	૮૬-૮૭
ધ્રુવસેન ૩ જો, વલ્લભિ વંશનો	
રાજા	૮૭
દ્રોણસિંહ, સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો પુત્ર	૮૨
નસરતખાન, ગુજરાત જીતનાર	
સરદાર	૨૨૬
નહપાન, ગુજરાતનો પહેલો	
ક્ષત્રપ રાજા	૨૫
નો જમાઈ ઉશ્વદાત	૨૬
ના શિક્ષા	૨૭
નો સમય	૨૫-૨૬
નો મુલક આંધ્ર લોકે લઈ લીધો	૩૨
નાગવર્ધન, ચાલુક્ય રાજા	૧૧૦
નાગરાજ, ભીમ ૧ લાનો ભાઈ	૧૫૨
નાયકોદેવી. ૨ જો મૂળરાજની	
માતૃશ્રી	૨૦૪
નીતિ અને ધર્મ	૨૪૯
પદ્માવતી, કુમારપાળની રાણી	૧૬૨
પુરાણ, પ્રમાણે ગુજરાતનો	
પહેલો રાજા આનર્ત	૧૧
માંથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ	૧૧-૧૫

પુષ્પગુપ્ત, ચંદ્રગુપ્તે નીમેસો
 અધિકારી... ... ૧૭
 સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યું ... ૧૭
 પુષ્પમિત્ર, સ્કંદગુપ્તનો દુશ્મન ... ૬૯
 પુલકેશી જનાશ્રય, ચાલુક્ય રાજા ૯૮
 નું નવસારીવાળું તામ્રપટ... ૧૯૮
 પૃથ્વીસેન, ૯ મો ક્ષત્રપ રાજા... ૪૦
 પૃથ્વીરાજનું લોખા બીમ સાથે
 વેર તથા લઢાઈ... ... ૨૦૫
 પંચાસર ચાવડાની રાજધાની... ૧૩૧
 માં ચાવડાનું રાજ્ય ક્યાં
 સુધી હતું. ... ૧૩૨-૧૩૩
 પંચાસર પારસનાથ ... ૧૩૬
 બકુલાદેવી, બીમ ૧ લાની રાણી ૧૬૨
 બલ્લાલ, માળવાનો રાજા તેની
 સાથે કુમારપાળની લઢાઈ... ૧૮૮
 બર્બર અથવા બર્બરક, ને સિદ્ધ-
 રાજે વશ કર્યો ... ૧૭૧
 બરગ્યા, ભરગ્યા ... ૨૩૪-૨૩૬
 નો વેપાર ... ૨૩૫
 બોઝટ્રિયન લોકોનો અમલ ૨૦-૨૩
 બારપતી મૂળરાજપર ચઢાઈ... ૧૪૭
 ઉપર મૂળરાજની ચઢાઈ ... ૧૪૬
 બિંદુસાર. ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર ... ૧૭
 બુધગુપ્ત, ગુપ્ત રાજા ... ૭૦
 ના વખતમાં મુજરાત ગુપ્તોના

અમલમાંથી ગયું ૭૦
 નો મુલક તોરમાણે લીધો ... ૭૦
 બેસિલિયસ બેસિલિયન સોલ્ટર-
 મેગસ. ના નામના શિક્ષા ... ૨૪
 ભરગ્યું બુએનસાગિ કરેલું વર્ણન ૧૦૫
 ભર્તૃદામા, ૧૯ મો ક્ષત્રપ રાજા ૪૪
 ભદ્રાર્ક, સેનાપતિ, વલ્લભિ વંશ
 સ્થાપનાર ૮૨
 ના પુત્રો ૮૭-૮૪
 બીમ ૧ લો ૧૫૩
 નાં તામ્રપટ ૧૫૩
 સિંધ અને ચેદી રાજા ઉપર
 ચઢાઈ... ... ૧૫૪
 ઉપર માળવાના રાજાના
 સેનાપતિની ચઢાઈ ... ૧૫૪
 ના વખતમાં સોમનાથ ઉપર
 મહમૂદની ચઢાઈ ... ૧૫૫-૧૬૨
 ની હુંદુરાજ ઉપર ચઢાઈ... ૧૬૨
 ની રાણીઓ ૧૬૨
 બીમ ૨ નો ૨૦૪
 ના વખતમાં હિંદુઓની
 અંદર અંદરની લઢાઈઓ... ૨૦૪
 મુસલમાનોની ચઢાઈ ૨૦૫-૨૧૦
 ના વખતમાં સામંતોએ રાજ્ય
 વહેંચી લીધું ૨૧૦
 બુગેણ, પ્રાચીન... ... ૨૪૪

ભૂલદ૧૪૦
ભૂવડ અથવા ચામુંડ૧૪૦
ભૂમલી અથવા ધુમલી, મિહિરોની	
રાજ્યધાની	૧૨૭-૧૨૮
મહનવમાં મહોબકપુરનો રાજા ૧૭૬	
ની ઉપર સિદ્ધરાજની ચઢાઈ...	૧૭૬
ગલિકાજીન, કોકણનો રાજા, તેની	
સાથે કુમારપાળની લઢાઈ...	૧૮૮
મહોબકપુર, ઉપર સિદ્ધરાજની	
ચઢાઈ૧૭૬
મહિપાળદેવ, ચુડાસમા રાજા...	૧૩૦
ધરણીવરાહનો સ્વામી ...	૧૩૦
મહેર અથવા મિહિર લોક	૧૨૫
માપ, પ્રાચીન૨૪૫
માળવાની ઉપર સિદ્ધરાજની	
ચઢાઈ...	...૧૭૫
માળવાનું રાજ્ય માળવ વંતે	
સ્થાપ્યું. ૨૬
મિહિર અથવા મહેર લોક	૧૨૫
મૈત્રક એજ મિહિર	૧૨૬
પોરબંદરના રાણા મિહિર	૧૨૬
ની ગુપ્તો સાથે લઢાઈ૧૨૬
એક વિચિત્ર જાત	૧૨૬
એમણે સ્થાપેલાં રાજ્ય	૧૨૭
જેસલમેર, કાકલમેર વગેરે	૧૨૭

સ્થાપનાર	૧૨૭
મીલનદેવી, સિદ્ધરાજની માતૃશ્રી ૧૬૫	
નું કરણ સાથે લગ્ન ...	૧૬૬
સિદ્ધરાજની બાલ્યાવસ્થામાં	
રાજ્ય ચલાવતી...	...૧૬૬
જાત્રાળુ વેરો માફ કરાવ્યો	૧૬૭
મુંગલ, કરણનો પ્રધાન	૧૬૪
સિદ્ધરાજનો પ્રધાન૧૬૭
મૂળરાજ ૧ લો	...૧૪૪
ની ઉપર અજમેરના રાજાની	
ચઢાઈ૧૪૫
ની બારપ ઉપર ચઢાઈ૧૪૭
ની અહિરપુ સાથે લઢાઈ૧૪૮
ના દાનધર્મ૧૫૦
નું મરણ૧૫૧
મૂળરાજ, બીમ ૧ લાનો પુત્ર ૧૬૨	
મૂળરાજ ૨ વ્તે...	...૨૦૪
ના વખતમાં મુસલમાની ચઢાઈ ૨૦૪	
મેનડર, ના શિક્ષકાદી આવાડમાંથી ૨	
ના શિક્ષા વિષે પેરિશ્વરમાં ૨૩	
મોર્યવંશ૧૬
રાજા પાટલીપુરમાં રાજ્ય કરતા ૧૭	
ધણા સમર્થ હતા...	...૧૭
બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવા	
લઢાઈઓ કરતા૧૮
એ વંશ સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત ...	૧૭

મંગળરાજ ચાલુક્ય રાજા	...	૬૬
યશદામા, ૧૪ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	૪૧
યશદામા ૨ જો, ૨૨ મો ક્ષત્રપ રાજા	...	૪૬
ચાદવોનું દારિકામાં રાજ્ય	...	૧૨
યુદ્ધ ઉપરથી કહેવાયા	...	૧૨
ની શાખાઓ	...	૧૨
ચાદવાસ્થળી...	...	૧૫
ક્યારે થયું	...	૧૬
ચુકેટાછડીઝ, ના શિક્ષા કાઢીઆ-	...	
વાડમાંથી	...	૨૩
ચોગરાજ	...	૧૩૮
ચોધૈય લોકો	...	૩૫
રજપુત રાજ્યો, મુસલમાનોએ		
ગુજરાત છત્ત્યું ત્યારે હયાત		
રહ્યાં તે...	...	૨૨૮
રત્નાદિત્ય	...	૧૪૦
રમતો અને તહેવાર	...	૨૪૩
રાજ, મૂળરાજ ૧ લા નો આપ	૧૪૪	
રાજા અને દરબાર	...	૨૩૬
રાણકહેવી	...	૧૭૨
રાણીઓ, પ્રાચીન કાળમાં વધારે		
દ્વિત ભોગવતી	...	૨૩૨
રાક્ષમાળા	...	૨૪૬
રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો	...	૧૦૮
ની ઉત્પત્તિ	...	૧૦૯
પ્રાચીન રાજ્યો	...	૧૦૯

નો મુખ્ય વંશ	...	૧૧૦-૧૧૧
ની વંશાવળી	...	૧૧૧-૧૧૨
નાં તામ્રપટ	...	૧૧૩-૧૧૪
રાહડ અથવા ઘાઘડ	...	૧૫૬
રીવાજ અને રીતભાત	...	૨૪૧
રૂઢિસંહ ૧ લો ૭ મો ક્ષત્રપ રાજા	૩૬	
એના વખતના લેખ	...	૩૬-૪૦
રૂઢિસંહ ૨ જો, ૨૧ મો ક્ષત્રપ		
રાજા	...	૬૬
રૂપસુંદરી, જયશિખરીની રાણી	...	૧૩૩
નો પ્રવાસ	...	૧૩૪
રૂઢિદામા, ચોથો ક્ષત્રપ રાજા	૩૫-૩૮	
નો લેખ...	...	૩૫
રૂઢિસેન ૧ લો, ૮ મો ક્ષત્રપ રાજા	૩૬	
ના સંખ્યા લેખ...	...	૩૬
રૂઢિસેન ૨ જો, ૧૭ મો ક્ષત્રપ રાજા	૪૫	
રૂઢિસેન ૩ જો, ૨૪ મો ક્ષત્રપ રાજા	૪૮	
રૂઢિસેન ૪ થો, ૨૫ મો ક્ષત્રપ રાજા	૪૮	
રૂઢિમહાલય, મૂળરાજે બંધાવ્યું	...	૧૭૬
લઢાઇમાં પળાતી નીતે	...	૨૩૮
લવણ પ્રસાદ, ભોળા ભીમનો		
પ્રધાન	...	૨૧૪
ધોળકાનો રાણો	...	૨૧૫
ના વખતમાં સિંધણીની ચઢાઇ	૨૧૫	
લાખોરાણો, કચ્છના કુલા રાજા		
નો પુત્ર	...	૧૪૬

મૂળરાજ સાથે લઢાઇમાં મરાયો	૧૪૯
ની સાથે મૂળરાજની દુશ્મના- વટનું કારણ...	...૧૪૯
ની માતા, કામલતા	...૧૪૯
લાટ, ગુજરાતનો એક પ્રાચીન વિભાગ...	... ૯
એ મહીથી તાપી સુધીનો પ્રદેશ ૧૦
એ નામ ત્રીજા સેંકડા પછી વપરાયું છે ૧૧
એ નામની ઉત્પત્તિ	... ૧૨
મનરાજનો...	... ૧૩૪-૧૩૮
નો જન્મ ૧૩૪
વિષે વાર્તાઓ...	... ૧૩૫
એણે અણહિલવાડ સ્થાપ્યું ૧૩૬-૧૩૭
ની ભૂતિ...	... ૧૩૭
ની પછીના રાજ્યો	... ૧૩૮
વલ્લભરાજ, ચામુંડ સોલંકીનો પુત્ર ૧૫૨
વલ્લભિપુર ૭૬-૭૬
વિષે હુએનત્સાંગનું વર્ણન...	... ૭૫
હાલનું વળા	... ૭૫
નો નાશ ૯૩-૯૫
વલ્લભિવંશ ૭૪-૯૫
નું નામ વલ્લભિપુર ઉપરથી	... ૭૫-૭૬

નો સંકેત ૭૭
ની રાજ્ય વ્યવસ્થા	... ૭૭-૭૮
ના વખતમાં જમીનનું મહે- સુલ ૭૯
ના વખતમાં ધર્મ...	... ૭૯-૮૦
ની ઉત્પત્તિ ૮૧-૮૨
નાં તાત્રપટ ૭૬
વળા, ની જગ્યાએ વલ્લભિપુર હતું	... ૭૫
નું બુનું નામ, ચાનંદપુર અથવા ચાનર્તપુર ૭
ચારે યુગમાં બુદ્ધાં નામ ૯
હાલનું નામ વૃદ્ધનગર ઉપરથી	... ૯
વસ્તી ગુજરાતની ૨
વસ્તુપાળ ખંભાતનો હાકિમ	... ૨૧૯
વીરધવળનો કારભારી	... ૨૧૯
એણે સુલતાન મુઝઝુદ્દીનના લશ્કરને હરાવ્યું ૨૧૮
નું વૃત્તાંત ૨૨૧
એણે ખંધાવેલાં દેવળ	... ૨૨૦
વાવિણી દેવી, ચામુંડ સોલંકી- ની બેન ૧૫૧
વાઘેલ વંશ ની ઉત્પત્તિ	... ૨૧૩
વાવ પ્રાચીન ગુજરાતની	... ૨૮૮
વિક્રમાદિત્યની સત્યાશ્રય	... ૧૩૬
વિક્રમ સંવતની શરૂઆત	... ૩૦
વિજયરાજ, ચાલુક્ય રાજા	... ૧૦૦

વિજયસેન, ૧૫ મો ક્ષત્રપ	
સળ ૪૩	
વિભાગ, ગુજરાત સ્વાભાવિક, ૨	
પ્રાચીન ૬	
વિકાસો ને આશરો... .. ૨૩૧	
વિશ્વસિંહ, ૧૮ મો ક્ષત્રપ રાજ ૪૫	
વિશ્વસેન, ૨૦ મો ક્ષત્રપ રાજ ૪૬	
નાવખતથી ક્ષત્રપોની પડતી ૪૬-૪૭	
વીરધવળ, ની સાંચણ અને	
આમુંડ ઉપર ચઢાઈ ... ૨૧૬	
નીમદ્રેશ્વર ઉપર ચઢાઈ... ૨૧૭	
ના પ્રધાન, વસ્તુપાળ અને	
તેજપાળ ૨૧૮	
નું મરણ ૨૨૨	
વીરદામા, ૧૩ મો ક્ષત્રપ રાજ ૪૨	
વીસલદેવ, અણહિલવાડનો	
વાઘેલ રાજ ૨૨૨	
ના તાત્રપટ ૨૨૨	
એણે વીસલનગર તથા ડભો-	
ધના કિલ્લા ખંધાવ્યા ... ૨૨૩	
વેપાર, પ્રાચીન ગુજરાતનો ૨૩૪	
વૈરસિંહ ૧૪૦	
વૈસિરિ, કુમારપાળનો બ્રાહ્મણ	
મિત્ર ૧૮૩	
શીલગુણસરી ... ૧૩૪	
શીલાદિત્ય ૧ લો ... ૮૮	

શીલાદિત્ય ૨ નો ... ૮૮	
શીલાદિત્ય ૩ નો ... ૯૧	
શીલાદિત્ય ૪ થો ... ૯૧	
શીલાદિત્ય ૫ મો ... ૯૧	
શીલાદિત્ય ૬ ઠો ... ૯૧	
શીલાદિત્ય ૭ મો ... ૯૨	
આત્રપ શીલાદિત્ય, કાલુક્ય	
સળ ૯૮-૯૯	
શ્રીદેવી ૧૩૫	
શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર,) મૂળરાજે	
ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોને આપ્યું ૧૫૦	
માં રૂમઢાલય ખંધાવ્યું ૧૫૦	
સળ્ગન, સિદ્ધરાજે સુરાષ્ટ્ર ઉપર	
નિમેષો દંડાધિપતિ ... ૧૭૩	
સમર રાજ, સુરાષ્ટ્રનો તેની	
સાથે કુમારપાળની લઢાઈ ૧૯૦	
સમુદ્રગુપ્ત, ગુપ્ત રાજ ૬૪-૬૬	
તેના શિક્ષા ... ૬૪	
તેનો અલ્લાહખાદવાળો સ્તંભ ૬૫	
રેકંદગુપ્ત, ગુપ્ત રાજ ... ૭૮-૭૯	
નો દુશ્મન પુષ્ય મિત્ર ... ૭૮	
નો ગિરનાર લેખ ... ૭૮	
ના શિક્ષા ... ૭૯	
સ્તંભતીર્થ(ખંભાત), મૂળરાજે	
શ્રીગોડ બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું ૧૫૦	
રૂદ્રેષો, ગ્રીક લેખક ... ૨૩	

આરંગદેવ, વાઘેલ રાજા ...	૨૨૪
આમંતસિંહ, નેમળરાજે મારી	
નાખ્યાની વાત ...	૧૪૪
સિદ્ધરાજ જયસિંગ ...	૧૬૬
ની આત્માવસ્થા ...	૧૬૭
એણે જાત્રાળુ કર માફ કર્યો	૧૬૭
નીમાળવાના રાજાની ચઢાઈ	૧૬૮
નીલોક પ્રિયતા ...	૧૬૯
તું સિદ્ધચક્રવર્તીપણું ...	૧૬૯
એણે બર્બરકને વશ કર્યો	૧૭૧
ની સરહદી લઢાઈએ ...	૧૭૨
ની ખેંચાર સાથે લઢાઈ... ૧૭૨	
નો સંવત્સર ...	૧૭૩
નો દંડધિપતિ સજ્જન ...	૧૭૪
ની માળવા ઉપર ચઢાઈ...	૧૭૫
ની મદનવર્મા ઉપર ચઢાઈ	૧૭૬
ની સિંગદેશ ઉપર ચઢાઈ	૧૭૮
ના દોહદવાળો લેખ ...	૧૭૮
ની જૈનધર્મ પ્રત્યે વ્રતિ	૧૭૦
એણે બંધાવેલાં સાર્વજનિક	
મકાન ...	૧૭૯
નાવખતમાં પાંડિતોની સલા	૧૮૦
સિંબળ, ની લવણપ્રસાદ ઉપર	
ચઢાઈ ...	૨૧૪
સિંહસંવત્સર ...	૧૭૩
સિંહસેન, ૨૬ મો ક્ષત્રપ રાજા	૫૦

સિકંદરની હિંદુસ્થાન ઉપર	
સ્વારી ...	૨૨
સીંહાર, મૂળરાજે ખાલાજીને દાન	
આખું ...	૧૫૦
સીમા ગુજરાતની, કાળે કાળે	
બદલાય છે ...	૧
અકબરના વખતમાં ...	૧
સુકૃતસંકીર્તન	
૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૯, ૧૬૨, ૨૩૧, ૨૩૨	
સુદર્શન તળાવ, ચંદ્રગુપ્ત તરફના	
અધિકારી પુષ્પગુપ્તે બંધાવ્યું	૧૧
ને અશોકના અધિકારીએ	
નહેરા બાંધી શોભીતું કર્યું	૧૮
ની રૂદ્રામાએ કરેલી દુરસ્તી	૩૫
ઉપરનો રૂદ્રામાનો લેખ	૩૬-૩૭
સુરપાળ, રૂપસુંદરીનો ભાઈ	૧૩૩
સુરાષ્ટ્ર, ગુજરાતનો એક	
પ્રાચીન વિભાગ ...	૯
આનર્તનો એક ભાગ ...	૧૦
એ નામ ઉપરથી સોરકનાં	૧૦
બીજાં નામ ...	૧૦
સેલ્યુક્સ નાષ્ટકર, સિકંદરનો	
સરદાર ...	૨૨
સૈન્ય, તું બંધારણ ...	૨૨
સોમનાથ, તું દેવળ કુમારપાળે	
બંધાવ્યું. ...	૧૬૪

સોમનાથપટ્ટન, ની ઉપર મહમૂદની
 ચઢાઈ ... ૧૫૬
 સોલંકી, ચૌલુક્યનું અપભ્રંશ ૧૪૪
 સાંતુ, કરણ સોલંકીનો પ્રધાન ૧૬૪
 કરણ સોલંકીનો પ્રધાન ૧૬૪
 એણે સિદ્ધરાજના મામા મદન-
 પાળને મારી નાંખાવ્યો ૧૬૬
 સંઘદામા, ૧૦ મો ક્ષત્રપ રાજા ૪૨
 સંધિવિગ્રહિક ... ૨૩૮
 સંપ્રતિ, અશોકનો પૌત્ર ૨૦-૨૧
 નીલ્દેવ અંકારે કરેલી તારીફ ૧-૨૨
 રૂકંદ, ૨૭ મો ક્ષત્રપ રાજા ૫૧
 હુએનત્સાંગ, ચીનો સાધુ મુસાફર ૫
 એણે આપેલો ઉત્તર ગુજરા-
 તના ગુજ્જર રાજ્યનો હેવાલ ૫

એણેઆપેલો વલ્લભિપુરનો હેવાલ ૭૫
 એણે કરેલું ભરૂચનું વર્ણન ૧૦૭
 હુથીઆરો, લઢાઈના ... ૨૩૭
 હુમાયુનું અથવા હુમયુનું,
 દ્વાઅર્યનો કર્તા ... ૧૩૧
 નું જતાન ... ૧૮૬
 એણે રચેલો ગ્રંથ ... ૨૦૦
 એનું મરણ ... ૨૦૧
 ક્ષત્રપ, રાજાઓનો અમલ ૨૫-૫૫
 નામની ઉત્પત્તિ ... ૨૫
 રાજાઓની બે ગાદીઓ ... ૨૬
 ઉત્તરના ... ૨૬
 રાજાની વંશાવળી ... ૫૩-૫૫
 ક્ષેમરાજ ... ૧૪૦
 ક્ષેત્રફળ; ગુજરાતનું ... ૨

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

૧. સંહવર્તન.	રૂ. ૧—૮—૦
૨. કર્તવ્ય.	રૂ. ૧—૮—૦
૩. બેન્જામિન ફ્રાન્કલિનનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૧—૦—૦
૪. જીંદગીનું સાદ્દશ્ય.	રૂ. ૧—૦—૦
૫. ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ.	રૂ. ૨—૦—૦
૬. શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્યાનુવાદ બે ભાગ.	રૂ. ૫—૦—૦
૭. રાસમાળા ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો. દરેકના	રૂ. ૨—૦—૦
૮. દલપતકાવ્ય ભાગ ૧-૨ દરેકના.	રૂ. ૧—૮—૦
૯. જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.	રૂ. ૨—૦—૦
૧૦. રૂઢીપ્રયોગ કોષ.	રૂ. ૧-૧૨-૦
૧૧. ઔષધિ કોષ.	રૂ. ૧—૮—૦
૧૨. રાજા રામમોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૩. હેબ્રી ફ્રાસેટનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૦-૧૨-૦
૧૪. શિશુપાળવધ-પૂર્વાર્ધ.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૫. કીરાતાબ્દીનીય કાવ્ય.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૬. રઘુવંશ કાવ્ય.	રૂ. ૧—૦—૦

આ સિવાય બીજાં પુસ્તકની યાદી, “આસિ. સેક્રેટરી,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ” એ સરનામે પત્ર
લખવાથી મળી શકશે.

એ. જી. બાઈનર.

